

उपोद्धातः ।

विज्ञानेश्वरेण तत्रभवता स्वकृतमिताक्षरागते—

“याज्ञवल्क्यमुनिभाषितं मुहुर्विश्वरूपविकटोक्तिविस्तृतम् ।

धर्मशास्त्रमृजुभिर्मिताक्षरैर्वालवोधविधये विविच्यते ॥”

इति चिकीर्षितप्रतिज्ञापद्ये विश्वरूपाचार्यस्य गहनार्थाभिर्वाग्भिर्वि-
स्तृत्य व्याख्यातमित्यर्थकेन विशेषणेन यत्तद् याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रस्य
विश्वरूपाचार्यकृत व्याख्यानं स्वव्याख्यानोपजीव्यतया स्मृतं, तस्य
चालक्रीडासमाख्यस्य कश्चिदादर्शोऽसमग्र (ब्रह्मचारिप्रकरणैकदेशादिः
तृतीयाध्यायगतसमपातरुग्रस्तावान्त) राजकीयग्रन्थशालायामुपलब्धः ।
अथ तां प्रकाशयितुकामैः समग्रादर्शसंग्रहार्थं प्रयतमानैरस्माभिस्तस्यास्ता-
उपग्रादर्शाः केरलीयलिपयो द्वित्रशतवर्षवृद्धाः पञ्च* समासादिताः ।

तानेतान् पूर्वोक्तेन राजकीयग्रन्थशालीयादर्शेन क.संज्ञेन सह
पडादर्शान् अवष्टभ्य चालक्रीडेयं मूलेन सह संशोधिता । तस्या इदा-
नीमाचारव्यवहारात्मकावादिमावध्यायौ प्रथमसम्पुटात्मना मुद्रयित्वा प्र-
काशयेते, तृतीयस्तु विपुलः प्रायश्चित्ताध्यायोऽचिराद् द्वितीयसम्पुटात्मना
प्रकाशयेत ।

कामं चालक्रीडाया उभे व्याख्याने तत्प्रौढतानुगुणे अस्माभि-
रुपलब्धे; तयोरेकमदत्तस्वनामकर्तृनामक चालक्रीडोपोद्धातप्रकरणमा-
त्रावधिकेऽप्युपलब्धेऽंशे पदसहस्रग्रन्थपरिमाणम् अत एव सम्भाव्यमानो-

* १ श्रीसुतनीलकण्ठसम्भूरि (वणिग्मुद्र, वक्त्रम्) सम्बन्धी तृतीयाध्यायैक-
देशान्तं यः सङ्ग

२ , कृष्णतन्त्रि (वेद्बुद्धि, तापमण्) सम्बन्धी अतित्रोर्णपत्रो
यः सङ्ग

३ , विष्णुसम्भूरि (आयोजकवि, एतिङ्गम्) सम्बन्धी द्विती-
याध्यायान्तो यः सङ्ग

४ , पि नारायणभट्टतिरि (तुम्हल्लेशेरि-कुलिङ्गादृङ् इङ्ग ति-
वङ्ग) सम्बन्धी यः सङ्ग

५ , महेश्वरमष्टतिरि (तुम्हल्लेशेरि-कुलिङ्गादृङ् इङ्ग) सम्बन्धी
प्रथमाध्यायैकदेशादि यः सङ्ग .

पलब्धव्यभागमहावैपुल्यं. द्वितीयं तु वचनमालाभिधानमदत्तकर्तृनामकं
 ब्रह्मचारिप्रकरणैकदेशमात्रावधिकेऽप्युपलब्धेऽपि पदसहस्रग्रन्थपरिमाणम्;
 अत एव सम्भावितोपलब्धव्यभागमहापृथुत्वम् । ते तु स्तोकत्वात् तद्-
 विष्टांशोपलम्भानन्तरं प्रकाशनमर्हत इति मत्वा नास्माभिरिह योजिते ।
 किञ्च वचनमालायां बालक्रीडायास्तिस्रो व्याख्याः स्मर्यन्ते—
 आमूलग्रन्थार्थविभावनपरा विभावनेत्येका विषमपदव्याख्यारूपा
 टीकेत्यपरा च वेदात्मनामकयतीश्वरप्रणीता पुरातनी, वचनमाला-
 कारपरमगुरुसोमयाजिनिर्मिता चाधुनिकी अमृतस्यन्दिनीत्यन्या ।
 तिस्रोऽप्येताः साकल्येन नोपलब्धा इत्यप्याह वचनमालाकारः । इत्थं
 हि वचनमाला—

“विभावनेति व्याख्यास्याः* कृता पूर्वं यतीश्वरैः ।

वेदात्मनामभिः सेयमामूलग्रविभाषना ॥

इत्याशङ्क्य यतिव्याख्या टीकेत्यपि च दृश्यते ।

ते साकल्येन नैवास्तामुभे च काचिदेव तु ॥

अधुना कृष्णकारुण्याद् रचिता सोमयाजिना ।

अमृतस्यन्दिनी स्वार्थमरन्दाहादिनी सताम् ॥

आ नैष्ठिकविचारान्तादादौ सा विद्यते ततः ।”

“इत्येवमादिश्लोकमङ्गतिप्रकारस्तद्व्याख्यानप्रकारश्चास्मत्परमगुरुवि-
 रचिताया अमृतस्यन्दिन्या एवावगन्तव्यः ।”

इति । तत्र यानुपात्तनामधेया पूर्वमुक्ता, सा प्रतिपदार्थविभावनपर-
 मोदारस्वभावतोपलम्भाद् विभावनैवेति मे मतिः । एतावता विश्वरूप-
 व्याख्यायाः परं ग्रामाण्यमाचारव्यवहारप्रायश्चित्तेषु पुरा स्थितं तस्यां लोका-
 दरश्च परमः, इति निर्णेतुं शक्यं, कथमन्यथा बहवो महाव्याख्यातार
 उच्चावचाभिर्भक्तिभिस्तदभिप्रायाविष्करणे अहमहमिकया संरमेरन्, कथं

* कस्या विश्वरूपव्याख्याया । १ अधुना अत्र । अधुनेत्युक्तितामर्थ्यात्
 उपानतत्वं विभाषना—टीकपोरक्षिप्तम् ।

इति । श्लोको ह्ययं 'बृहदारण्यकसुरेश्वरवार्त्तिकप्रथमाध्यायचतुर्थब्राह्मणगत इति 'सुरेश्वराचार्यैरे'ति वक्तव्ये विश्वरूपाचार्यैरिति माधववचनं विश्वरूपाचार्यस्य सुरेश्वराचार्यानतिरेकं स्पष्टयति । अपिच सुरेश्वराचार्यनाम्ना प्रथितायां नैष्कर्म्यसिद्धौ यादृशी विवरणशैली, तादृशी बालक्रीडायां दृश्यत इत्यतोऽपि तत्कत्रैरेक्यं शक्यं निश्चेतुम् ।

तदित्यं विश्वरूपाचार्यस्य सुरेश्वराचार्याभेदसिद्धौ जीवितसमयोऽप्यवगतग्रायो भवति । सुरेश्वराचार्यो हि परमहंसः पूर्वाश्रमे मण्डनमिश्रनाम्ना कर्ममार्गे रममाणः श्रीशङ्करभगवत्पादैर्वादे विजितस्तन्निष्ठधीभूय पारिव्राज्यं प्रतिपेद इतीतिहासडिण्डिमोद्धोपाद् भगवत्पादसमकालिक एवासौ यतः । भगवत्पादकालस्तु कैस्तान्दीयाष्टमी शतान्दीति केचित् ततोऽपि दूरोत्कृष्ट इत्यपरे ।

अयं विशेष एको बालक्रीडायामभिलक्ष्यते तद्वरत्तमत्वप्रत्यायकः तदीयजरत्तमग्रन्थकभक्तत्वप्रत्यायकश्च, यत् कैस्तोत्तरकालंभवः कश्चिद् ग्रन्थो ग्रन्थकारो वा नात्र स्मृतः, किन्तु कैस्तपूर्वकालमवा आज्ञायाः स्मृतयः स्मर्तारस्तत्कल्पाश्चेत्येत एव नियमेन स्मृताः । तत्राप्यर्थशान्तिस्मरणप्रमत्ते कौटिलीयार्थशास्त्रं नोदाहृतम्, अपितु कौटिल्यस्याप्युपजीव्यं बार्हस्पत्यः चैशालाक्षं चार्थशास्त्रमिहोदाहृतम्—

"यदाह बृहस्पतिः— 'स्वधर्मविदनुक्तः शुचिरनुद्धत उद्युक्तः ..... सन्दिग्धविवेकहृदुपरिकः स्यात् ।" इति ।

(आचाराध्याये ३०७ तमश्लोकव्याख्यायाम्)

च विभावनाकारो लोकस्य धर्ममार्गस्थितत्वं सुखित्वं च विश्वरूपप्रसादजनितं वदेत् —

“यत्प्रसादादय लोको धर्ममार्गस्थितः सुखी ।

भवभूतिसुरेशाख्यं विश्वरूपं प्रणम्य तम् ॥”

इति । चालंकीडाविषय एव च लोकादरस्तदनुसारिण्या मिताक्षरया तदर्थेषु सुखवेद्यत्वं नीतेषु मिताक्षरायां नूनमवतीर्णः ।

अथैष विश्वरूपाचार्यः क इति जिज्ञासायां ‘भवभूतिसुरेशाख्यं विश्वरूपं प्रणम्य तम्’ इत्युदाहृतव्याख्याकारवचनात् सुरेश्वराचार्यतः स न भिद्यत इति वक्तुं पार्यते, सुरेश्वर एव हि सुरेशशब्देनात्राभिहितश्छन्दोनुरोधात् । अत एव वचनमालाकारः,

“अवनम्य ‘मनुसुरेश्वरयोगीश्वरतीव्रकिरणगुरुचरणान् ।

शास्त्राणां व्याकर्तृन् कर्तृनपि देवता निखिलाः ॥”

इति धर्मशास्त्रव्याकर्तारं विश्वरूपं सुरेश्वरशब्देनैव परामृशति । तत्र भवभूतिशब्दस्तु शिवविभूतिरित्यर्थकः शिवभक्तत्वप्रकाशनार्थः शिवदासादिपदवत् किमप्युपनामधेयं स्यात् । तथा शङ्करविजयतृतीयचतुर्थसर्गयोः सुरेश्वराचार्यां विश्वरूपशब्देन परानृष्ट — ‘श्रीविश्वरूपगुरुणा’ इति, ‘साहङ्गुति विश्वरूपे’ इति च । तथा ‘विचरणप्रमंयसद्भहे माधवाचार्य आह —

“अध्यासस्वाहमिति ममेति चाकारद्वय स्नेहताग्नभ्यादुपपद्यते । तत्तारतम्यं च ‘तदेतत् प्रेयः पुत्राद्’ इत्यस्याः धुनेर्वाख्यानावसरे विश्वरूपाचार्येर्दक्षितं —

“तथाच बृहस्पतिः — ‘ब्रह्मशतस्तुति ..... विश्वामो-
त्पन्नासन्नपरिवृतः इति” (आचाराध्याये ३२३ तमश्लोकव्याख्यायाम्) ।
इति,

“एवम विशालाक्षः—

‘वन्यान् वनगतैर्नित्यं मण्डलस्यांस्तथाविधैः ।

चारैरालोच्य सत्कुर्याज्जिगीपुर्दूरदीर्घदृक् ॥”

(आचाराध्याये ३२८ तमश्लोकव्याख्यायाम्)

इति च । युक्तं चैतत्—ग्रन्थे हि ग्रन्थान्तरमुग्रदृष्ट्यधियानुक्तमाका-
ङ्क्ष्यमाणमर्थं ग्रन्थकारप्रज्ञाततमाद् वयःप्रकृष्टात् समानवयसो वा ग्र-
न्थान्तरादुद्धृत्य व्याख्याता दर्शयितुमर्हति न तु तदर्वाचीनादिति सामु-
दाचारिको न्यायः । विश्वरूपाचार्यश्च चार्हस्पत्यं वैशालाक्षं चार्थ-
शास्त्रं भगवता याज्ञवल्क्येन प्रज्ञातमार्थं ग्रन्थमन्यत, अतस्तदीयेनार्थ-
नार्थाकाङ्क्षां पुरितवान्, कौटिलीयं तु तदर्वाकालभयमप्रज्ञातमिति युद्ध्या
नोदाहृतवान् । न च कौटिल्यस्यार्थार्चानत्वे कश्चित् सन्देहोऽस्ति ।
तथाहि—कौटिल्यस्तावद् अर्थशास्त्रस्य चतुःषष्टिमध्याये प्रतिलोमज-
पुत्रप्रस्तावे वैश्यात् क्षत्रियायां जातो मागधः, क्षत्रियाद् ब्राह्मण्यां जातः
सूत इत्युक्त्वा पृथुयज्ञभूषुत्वज्ञस्य पौराणिकस्य सूताख्यस्य मागधा-
त्यस्य च पृथुस्तुतिविधाविनः प्रतिलोमजत्वशङ्काप्राप्तिं मनमि कुर्वन्मां
परिहरति—‘पौराणिकस्त्वन्यः सूतो मागधश्च ब्रह्मक्षत्रादिशेषतः’ इति ।
अस्यार्थः—पुराणप्रवक्ता रोमहर्षणापग्नमा यः भूतः, स अन्यः उ-
क्तात् प्रतिलोमजसूताद् भिन्नः, यस्तत्सद्वपठिनः पुराणेषु मागधो नाम स
च प्रतिलोमजमागधाद् भिन्नः, ब्रह्मक्षत्राद् विशेषतः विशेषेण युक्तः सूतो
ब्राह्मणाद् विशिष्टः मागधः क्षत्रियाद् विशिष्ट इति । तस्यैव चेतन्—
यतः,

“दृष्टे तु दक्षिणे तस्य रट्ठा चक्र विनामहः ।

विष्णोरंशं पृथुं मन्वा पग्निोप परं ययौ ॥

तस्मैव ज्ञानमाप्रम्य यज्ञे पैतामहे शुभे ।

सुतः मूल्यां ममुत्पन्नः मौल्येऽहनि मद्रामो ! ॥

तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे शत्रोऽथ मागधः ।”

इति विष्णुपुराणप्रथमांशत्रयोदशाध्याये,

“ब्रह्मणः पौष्करे यज्ञे सुत्याहे वितते सति ।
 पृषदाज्यात् समुत्पन्नः सूतः पौराणिको द्विजः ॥
 वक्ता वेदादिशास्त्राणां त्रिकालामलधर्मवित् ॥”

इत्यग्निपुराणप्रथमाध्याये,

“त्वया सूत ! महाबुद्धे ! भगवान् ब्रह्मवित्तमः ।
 इतिहासपुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः ॥
 त्वं हि स्वायम्भुवे यज्ञे सुत्याहे वितते सति ।
 सम्भूतः संहितां वक्तुं स्वांशेन पुरुषोत्तमः ॥”

इति कौर्मपुराणप्रथमाध्याये च व्यासशिष्यपौराणिकसूतस्यायोनिर्न एवो-
 त्यत्तिः प्रतिलोमसूतविलक्षणा कथ्यते; तथा तस्य द्विजत्वं विष्णवशसम्भूत-
 त्वं च वर्ण्यते । तेन कौटिल्यश्चाणक्यशब्दित पुराणानि, तत्प्रवक्तृ-
 सूतोत्पत्तिरुक्ता, पुराणतत्प्रवक्तोः प्रामाण्यप्रसिद्धिं च जानातीत्यवसातुं
 शक्यम् । तथाभूतश्चासौ सूतादतिदूरविप्रकृष्टार्वाकालेजन्मैव भवितुं
 युक्तः, अन्यथा सूतप्रोक्तेषु ग्रन्थेषु पुरातनत्वार्पित्वनिश्चयनिवन्धनः पुरा-
 णतत्सम्प्रत्यय एव नाभविष्यत् । एवञ्च यथा सूतश्चाणक्यादतिप्रा-
 चीनः, तथा सूतसतीर्थस्वयञ्जुर्वेदाचार्यवैशम्पायनशिष्यतया सूत-
 समकालिनो भवितुमर्हेन् प्रकृतस्मृतिप्रवक्ता याज्ञवल्क्ययोगीश्वरो
 (याज्ञवल्क्यशिष्य एव वा) चाणक्यादतिपुरातन इति किमु वक्त-
 व्यम् । अत एव कौटिल्यः कतिपयसाहसदण्डविधानपराणां केषाञ्चिद्
 याज्ञवल्क्यस्मृतिद्वितीयाध्यायगतानां वचनानां छायामर्थतः शब्दतो व्या-
 ख्यानतोऽधिकार्यैरपूरणतश्च स्ववार्त्त्यैरनुविदधान आत्मन्तो याज्ञवल्क्यस्मृ-
 तावस्यां भक्तिबहुमानपूर्तं परिचयमाविष्करोति । तेषु कानिचिदधस्तादु-
 दाहरामः । तत्रैव एकः स्मृतिश्लोकः —

“करपाददन्तमङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

भूयो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतरूपहते तथा ॥”

(याज्ञ० अ० २. श्लो० २२४)

इति । इदं चैतदनुगामि कौटिलीयवाक्यम्—

“पुरुषमवन्धनीयं वधतो बन्धयतो वद्धं वा मोक्षयतो बालम-
प्राप्तव्यवहारं वधतो बन्धयतो वा सहस्रदण्डाः ।”

(कौटि० धर्म० अध्या० २०)

सर्वेष्वपि कौटिलीयवाक्येषु स्थूलाक्षरपदार्थाः परमधिकाः, अन्ये
तु याज्ञवल्क्यस्मृत्युक्ता एवेति स्पष्टम् । तत्र हि ‘स्वच्छन्दं विधवागामी’
इति स्मृतिवाक्ये स्वच्छन्दमिति क्रियाविशेषणम् । स्वच्छया, न तु विध-
वेच्छयापीत्यर्थः । कौटिलीये छन्दवासिनीमिति छन्देन वमन्ती तूष्णीं-
सितामकामयमानामिति यावत् ।

“अयुक्त शपथं कुर्वन्” इत्येतदेव व्याचष्टे कौटिल्यः— “शपथ-
वाक्यानुयोगमनिमृष्टं कुर्वन्” इति; न पुनरन्यदेतदिति शङ्कनीयम् । तद्य-
था— आधिकरणिकाः साक्ष्याद्यनुयोगं व्यवहारनिर्णयार्थं शपथवाचनपूर्वं
यमनुतिष्ठन्ति, सोऽयं शपथवाक्यानुयोगः । स आधिकरणिकानां निमृष्टो,
‘भवत्स्वयमायत्त’ इति व्यवहारनिर्णयस्य तेभ्यो राज्ञापरितत्वात् । निमृ-
ष्टश्च तेषां युक्तो भवति स्वाधिकाराविषय इति कृत्वा, अनुष्ठानोचित इति
कृत्वा वा । अन्येषां तु सोऽनिमृष्टोऽयुक्तः, अधिकाराविषयत्वादनुष्ठानानर्ह-
त्वाद्वा । एवञ्च निमृष्टः, युक्तः, स्वाधिकाराविषयः, अनुष्ठानार्ह इत्येकार्थ-
गोचरा भवन्ति । अनिमृष्टः, अयुक्तः, स्वाधिकाराविषयः, अनुष्ठानानर्ह
इति च वैपरीत्येन तथा । स एषोऽयुक्तः शपथवाक्यानुयोगः स्मृतौ
शपथशब्देन विवक्षित इति कौटिल्याभिप्रायः । मिताक्षरायां तु व्याख्या-
न्तर सम्भवमात्रेण वर्णितं द्रष्टव्यम् ।

तथा ‘योग्यो योग्यकर्मकृत्’, ‘युक्तकर्मणि चायुक्तस्य’ इत्यपि
वाक्ये एकार्थे एव । योगो हि नियोगोऽधिकारः, तद्वति युक्तशब्दो वर्तते,
तदर्थे च योग्यशब्द इति युक्तयोग्यशब्दाभ्यामाश्रयत्वाहत्वलक्षणरूपमे-
देऽपि वस्तुनो योगाश्रयस्यैव प्रतिपादनात् । अधिकं कौटिलीयार्थशास्त्र-
स्याचिरात् प्रज्ञाशयिष्यमाणस्योपोढाते वर्णयिष्यामः ।

स एष प्रथमममुष्टः स्मृत्यनुसारिणां निशिष्य व्यवहारपधिकानां
परममुपकार वितनिष्यति ॥

विषया.	पृष्ठे
ब्राह्मादितीर्थलक्षणम्	३८
आचमनस्वरूपकथनम्	३९
आचमनयोग्यजलम्	"
आचमनयोग्यजलपरिमाणम्	४०
स्नानादिविधिः	"
प्राणायामस्वरूपम्	४१
सावित्रीजपः	४२
अभिकार्यम्	"
वृद्धाभिवादनं, गुरुरूपसदनं च	४३
गुरौ ब्रह्मचारिणो धर्माः	४४
अध्याप्त्याः	४५
दण्डादिधारणम्	४६
भैक्षचर्यानामः	४७
ब्रह्मचारिणो नियमाः	"
ब्रह्मचारिणो यमाः	"
गुर्वाचार्यलक्षणम्	४९
ऋत्विगुपाध्यायलक्षणम्, एभ्यो मातुर्गरी- यस्त्वरुथनं च	"
गुर्वनुज्ञयैव भैक्षभुक्तिः	५०
व्रतचर्यायाः कालः	५१
उपनयनकालस्य परमावधिः	"
उपनयनाकरणे ब्राह्मत्वं, तत्प्रायश्चित्तं च	५२
द्विजातित्वहेतुकथनम्	"
द्विजातिस्तुतिः, ब्राह्मनिन्दा च	५३
वेदाध्ययनफलम्	"
वाक्यपुराणादिपठनफलम्	४६

प्रकरणानि.	पृष्ठम्.
१०. अस्वामिविक्रयप्रकरणम्	.... २६१—२६३
११. दत्ताप्रदानिकप्रकरणम्	.... २६३
१२. क्रीतानुशयप्रकरणम्	.... २६४—२६५
१३. अभ्युपेत्याशुधूपाप्रकरणम्	.... २६५—२६६
१४. संविद्यतिक्रमप्रकरणम्	.... २६६—२७०
१५. वेतनादानप्रकरणम्	.... २७०—२७२
१६. द्यूतसमाह्वयप्रकरणम्	.... २७२—२७३
१७. वाक्पारुष्यप्रकरणम्	.... २७३—२७५
१८. दण्डपारुष्यप्रकरणम्	.... २७५—२८१
१९. साहसप्रकरणम्	.... २८१—२८६
२०. विक्रीयासम्प्रदानप्रकरणम्	.... २८६—२८७
२१. सम्भूयसमृत्यानप्रकरणम्	.... २८७—२८८
२२. स्तेयप्रकरणम्	.... २८८—२९३
२३. स्त्रीसङ्ग्रहणप्रकरणम्	.... २९३—२९६
२४. प्रकीर्णकप्रकरणम्	.... २९६—२९९

विषया	पृष्ठे
आ गर्भसम्भवाद् नियुक्तगमनविधिः	७२
नियोगविधिना जातस्य क्षेत्रिष्ठुतत्वम्	"
व्यभिचारिण्याः प्रायश्चित्तम्	७७
स्त्रीणां स्वभावतो निर्दोषत्वम्	"
स्त्रीणां दोषनिमित्तानि, तत्परिहारोपायाश्च	"
अधिषेदननिमित्तानि	७८
अधिविज्ञाया भर्तव्यत्वम्	"
अधिविज्ञाया भर्त्रन्तरवरणानिषेधः	७९
स्त्रीणां भर्तृशुश्रूषणमेव परमधर्मः	"
पतिव्रताया अवश्यरक्षणीयत्वं, तत्फलं च	८०
स्त्रीसेवने नियमाः	"
तादृशनियमफलम्	८१
अनृतुगमने नियमाः	८३
स्त्रीणां सत्कारः	८४
स्त्रिया कर्तव्यानि	"
भोपितभर्तृकानियमाः	८५
स्त्रीरक्षणधिकारिणः-	"
स्त्रीणामस्वातन्त्र्यम् अन्यथा गृहितत्वं च	"
सवर्णायास्तत्रापि ज्येष्ठाया एव सहधर्मचारिणीत्वम्	८६
ज्येष्ठायां ध्रियमाणायां कनिष्ठायाः संस्कारादि	"
वृत्तवत्या लक्षणं तत्फलं च	८८

४. वर्णजातिविवेकप्रकरणे—

सजातयः	"
अनुलोमजाः	"
प्रतिलोमजाः	८९
सङ्करजातयः	९०
वर्णोत्कर्षापकर्षमासौ निमित्तान्तरम्	"

५. गृहस्थधर्मप्रकरणे—

गृहस्थस्याग्निनियमः	९१
---------------------	----

विषया.

पृष्ठे

गवादिदानानां पात्रे दातव्यत्वम्	१३९
विद्यानपोर्हीनस्य प्रतिग्रहनिषेधः	"
तत्र प्रत्यवायकथनम्	१४०
गोदानप्रकारः	"
गोदानफलं, कपिलादानफलम्	"
उभयतोमुखीदानफलम्	१४१
श्रान्तसंवाहनादिषु गोदानफलातिदेशः	"
भूम्यादिदानफलम्	"
गृहादिदानफलम्	१४२
वेददानफलम्	"
अप्रतिग्रहीतरि दानफलातिदेशः	"
शुशादिदानस्याप्रत्याख्येयत्वम्	१४३
अयाचिताद्वत्तग्रहणविधिः	"
मृरातिथ्याद्यर्थं याचित्वापि प्रतिग्रहः	"

१०. आद्धप्रकरणे —

श्राद्धे कालसम्पत्	१४४
श्राद्धे पात्रसम्पत्	१४५
श्राद्धे चर्ज्या ब्राह्मणाः	"
ब्राह्मणनिमन्त्रणम्	१४६
स्वागतासनदानम्	"
उत्प्रेषणप्रकारः	१४७
आवाहनम्	१५५
अर्घ्यासादनम्	"
गन्धधूपदिदानम्	१५६
अर्घ्यपात्रनिक्षेपप्रकारः	"
अग्नौकरणम्	१५७
अन्नदानमन्त्रे द्विजाहुनिवेशनं च	"

विषयाः	पृष्ठे
अन्नदानानन्तरकरणीयम्	१५८
अन्नदानप्रकारः	"
तृप्तिप्रश्नः अन्नस्य भूमौ प्रकीरणं च	१५९
पिण्डप्रदानम्	"
स्वस्तिवाचनम्, अक्षय्योदकदानं च	"
स्वधावाचनम्	१६०
प्रार्थना	"
विसर्जनम्	१६१
कर्त्तव्यनियमाः	"
वृद्धिश्राद्धम्	१६२
एकोद्दिष्टश्राद्धम्	"
तत्र विशेषः	१६३
सपिण्डीकरणम्	"
तत्र विशेषः	१६४
सोदकुम्भश्राद्धम्	"
श्राद्धकालः	१६५
पिण्डप्रक्षेपस्थलम्	१६८
पितृतृष्ट्यर्थान्यन्त्रानि	"
अतितृष्ट्यर्थानि	१६९
तिथिविशेषात् फलविशेषः	"
नक्षत्रविशेषात् फलविशेषः	१७०
पितृस्वरूपनिरूपणम्	१७१
पितृतृप्तिफलम्	१७२
११. विनायकादिकल्पप्रकरणे —	
विघ्नकारकनिमित्तम्	१७४
विघ्नज्ञापकनिमित्तानि	"
विघ्नज्ञापकस्पर्शननिमित्तम्	१७५
विघ्नशान्तिरूपं	

विषयाः	पृष्ठे
स्तपनविधिः	१७६
स्तपनमन्त्राः	"
स्तपनानन्तरं होमः	"
होममन्त्राः	१७७
घालिविधानम्	"
घालिद्रव्याणि	"
अर्घ्यप्रदानम्	१७८
अम्बिकोपस्थानम्	"
उपस्थानमन्त्रः	"
ब्राह्मणभोजनगुरुदक्षिणादि	"
ग्रहपूजाविधिः	"
आदित्यादिपूजाविधिः	"

१२. ग्रहशान्तिप्रकरणे —

ग्रहशान्त्यधिकारिणः	१७९
नवग्रहनामानि	"
नवग्रहमूर्तिद्रव्याणि	"
अनुकल्पे द्रव्याणि	"
ग्रहाणां वस्त्रादिदानम्	"
ग्रहाणां चरवः	"
नवग्रहमन्त्राः	१८०
नवग्रहसमिधः	"
समित्पुष्पानियमः	"
नवग्रहेभ्यो निवेद्यान्नानि	"
ब्राह्मणभोजनविधिः	"
ग्रहोद्देशेन ब्राह्मणेभ्यो देयद्रव्याणि	१८१
ग्रहाणां पूज्यत्वं हेतुः	"

१. राजधर्मप्रकरणे —

राज्ञो गुणाः	१८१
मन्त्रिणो महामन्त्री च	१८३
पुरोहितलक्षणम्	१८४
राज्ञो वैशेषिको धर्मः	१८५
विभेभ्योऽभीष्टदानम्	"
तत्प्रशंसा	"
धनार्जनप्रकारः, धनविनियोगप्रकारश्च	१८६
भूदाने लेख्यादिकरणम्	"
लेख्यकरणप्रकारः	"
राजाश्रयदेशलक्षणं, दुर्गविधानं च	१८७
अधिकारिनियोजनम्	"
रणार्जितद्रव्यदानप्रशंसा	"
युद्धप्रवृत्तिप्ररोचना	"
शरणागतादीनां हनननिषेधः	१८
आन्वहिकं राजकर्म	"
कोशोपचयकरणं, चारदर्शनं, दूतप्रेषणं च	"
स्वैरविहारः, सेनादर्शनं च	१८
सन्ध्योपासनं, शूद्रचरेभ्यो वृत्तपरिज्ञानं, भोजन- प्रकारः, स्वाध्यायपठनं च	"
राज्ञो निद्राविप्रकारः	१९
चारप्रेषणप्रकारः	"
ज्योतिर्विद्यादिनिरीक्षणम्	"
राज्यप्राप्तिस्थितिकरः सारनयमंश्लेषः	१९१
न्यायेन राज्यपालनफलम्	"
चाटतस्करादिभ्यः प्रजामंरक्षणम्	"
प्रजानामपालने प्रत्यसायः	"
	"

विषयाः

पृष्ठे

अधिकृतचष्टाविज्ञानम्	१९२
उत्कोचजीविनां विवासनम्	"
अन्यायेन कोशट्टिककरणे प्रत्यवायः	"
परराष्ट्रवर्गीकरणस्य स्वराष्ट्रपालनसमफलकत्वम्	"
देशाचारादिरक्षणम्	१९३
राज्यस्य मन्त्रमूलत्वान्मन्त्ररक्षणम्	"
मण्डलचिन्तनम्	"
सामाधुपायाः	"
दण्डोपायस्यागतिरुगतित्वम्	१९४
मन्ध्यादिपरिकल्पनम्	"
यानकालः	१९५
सिद्धेर्देवपुरुषकारयोः प्रतिष्ठितत्वम्	"
देवस्वरूपम्	"
अत्र मतान्तरोपन्यासः	"
पौरुषस्य देवादियोनित्वम्	१९६
पुरुषकारं विना देवामिद्विकथनम्	"
मर्त्यलाभोन्मित्रलाभस्य वर्गीयस्त्वम्	"
सत्यमंरक्षणम्	"
राज्यस्य सप्त प्रकृतयः	१९७
दुष्टेनदण्डनम्	"
दण्डस्य धर्मरूपत्वम्	"
सत्यमन्त्रस्यैव दण्डनेतृत्वम्	१९८
न्यायप्रयुक्तदण्डस्य जगदानन्दकरत्वम्	"
अधर्मेदण्डने प्रन्यायाः	"
मम्यग दण्डनात् स्वर्गादिप्राप्तिः	"
तन्ज्ञानाय जगद्वारदर्शनम्	१९९
प्रमरेणादिमानम्	"
रौप्यपणिमाणम्	"

विषयाः	पृष्ठ
निष्कादिपरिमाणम्	२००
उत्तममाहसादीनां स्वरूपम्	"
दण्डभेदाः	"
व्यवहारनीतिसंक्षेपः	"

व्यवहाराध्याये १. सामान्यन्यायप्रकरणे —

व्यवहारनिरूपणप्रस्तावः	२०२
सभासदां लक्षणम्	"
स्वयमदृष्टव्यवहारदर्शनाय राक्षा द्राह्मणनियोजनम्	"
रागादिना स्मृतिविरुद्धकारिणां सभ्यानां दण्ड्यत्वम्	२०३
व्यवहारप्रवृत्तिप्रकारः	"
लेख्यकरणम्	२०४
उत्तरलेखनम्	२०५
प्रतिज्ञासाधनेन सिद्धिः	"
व्यवहारस्य चतुष्पात्त्वम्	"
अभियोगमनिस्तीर्य प्रत्यभियोगनिषेधः	"
कलहादौ क्वचित् प्रत्यभियोगाभ्यनुज्ञा	२०६
प्रतिभूग्रहणम्	"
पराजिताद् धनाहरणम्	"
मिथ्याभियोगिनो दण्डः	"
साहसस्तेयादिषु कालविलम्बनिषेधः	"
दुष्टविचिनोपायाः	२०७
सन्दिग्धनिर्णये स्वेच्छाप्रवृत्तिमतो दण्ड्यत्वम्	"
वादिनोः साक्ष्यादिषु समानेषु निर्णयः	२०८
सपणाविवादस्थले निर्णयप्रकारः	"
छलनिरासेन व्यवहारनयनम्	२०९
भूतस्यापि छलव्यवहारेण हीयमानत्वम्	"

विषयाः

पृष्ठे

अनेकत्राभियुक्तस्यैकदेशविभावनायां निर्णयः	२०९
स्मृतिविरोधे निर्णयप्रकारः	"
धर्मशास्त्रस्यार्थशास्त्राद् बलवत्त्वम्	"
लिखितादिप्रमाणाभावे दिव्यस्य ग्राह्यत्वम्	२१०
विवादसामान्ये उत्तरक्रियाया बलीयस्त्वम्	२११
आध्यादिषु पूर्वस्या बलीयस्त्वम्	"
अप्रतिरवस्य भोगस्य सत्त्वनिवर्तकत्वे कालनियमः	"
आध्यादिषु प्रतिषेधः	"
आध्यादिहर्तुर्दण्डः	२१२
भुक्ति आगमस्याभ्यधिकत्वम्	"
लेख्यकर्तुरेव तद्दोषापाकर्तृत्वम्	"
विशुद्धागमेन भोगस्य प्रामाण्यम्	२१३
अभियुक्तस्य परेतत्वे रिक्थिन उद्धारकत्वम्	"
व्यवहारदर्शिनां नृपादीनां बलाग्रलक्षणम्	"
बलोपरिविनिर्द्वैतव्यवहारनिवर्तनम्	"
मत्तादीनां व्यवहाराप्रयोजकत्वम्	२१४
कुलादीनां स्वधर्मन्युत्तानां निनयनविधिः	"
मनष्टाधिगतद्रव्यस्य स्वामिने समर्पणम्	"
राज्ञ उत्तमश्रम्वामिरुनिध्यादिलाभे विनियोगप्रकारः	"
इतरेषां निष्पादिलाभे विनियोगप्रकारः	२१५
चोरापहृतस्य गङ्गार्पणीयत्वम्	"
२. कृणादानप्रकरणे —	
सम्पन्नकस्यावन्पन्नस्य च वृद्धिः	"
पशुसमीपभृतीनां वृद्धिः	२१६
कान्तारगादिरिषये वृद्धिच्ययस्था	"
प्रयुक्तधनग्रहणप्रकारः	"
उत्तमणिर्नृत्तत्वे धनार्पणक्रमः	२१७
साधित इ राजप्राश्रभागः	"

विषयाः

पृष्ठे

निर्धनाधमणिकविषये व्यवस्था	२१७
दीयमानस्याग्रहणे कर्तव्यप्रकारः	"
ऋणिकाभावे रिक्तग्राहादीनामृणशोधकत्वम्	"
कुटुम्बार्थे कृतस्य ऋणस्य निर्यातकाः	२१९
कैश्चित् केपाश्चिद् ऋणानामदेयत्वम्	"
तस्यापवादः	"
स्त्रीभिर्निर्यातनीयानि ऋणानि	"
पितृकृतस्य ऋणस्य तन्मरणाद्यनन्तरं पुत्रादिभिर्देयत्वम्	२२०
पैतृकृणविशेषस्य पुत्रैरदेयत्वम्	"
अविभक्तभ्रात्रादीनां प्रातिभाव्यादिनिषेधः	"
प्रातिभाव्यविषयनिरूपणम्	२२१
दानप्रतिभुव एव ऋणापाकर्तृत्वं न दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवोः	"
प्रतिभुवामनेकत्वे निर्णयः	"
प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाप्रकारः	२२२
द्रव्यविशेषेण प्रतिक्रियाविशेषः	"
आधिनाशनिमित्तानि	"
गोप्याधिभोगिनो वृद्धिनाशः	"
नष्टाधिविषये निर्णयः	"
आधेरसारताप्राप्ती कर्तव्यप्रकारः	२२३
धनं गृहीत्वाधिमोचनाभावे दण्ड्यत्वम्	"
प्रयोक्तासन्निधाने आधिस्वीकारप्रकारः	"
तत्रैव प्रकारान्तरकथनम्	२२४
प्रयोक्ता भुज्यमाने आधौ निर्णयः	"

३. उपनिधिप्रकरणे—

औपनिधिकलक्षणम्	"
औपनिधिकस्य तथैव प्रत्यर्पणीयत्वम्	"
उपनिहितस्य तस्करादिभिरपहारे निर्णयः	२२५
स्वाम्यननुज्ञया औपनिधिकाजीवने दण्ड्यत्वम्	"

विषयाः	पृष्ठे
अनेकत्राभियुक्तस्यैरुदेशविभावनायां निर्णयः	२०९
स्मृतिविरोधे निर्णयप्रकारः	"
धर्मशास्त्रस्यार्थशास्त्राद् बलवत्त्वम्	"
लिखितादिप्रमाणाभावे दिव्यस्य ग्राह्यत्वम्	२१०
विवादसामान्ये उत्तरक्रियाया बलीयस्त्वम्	२११
आध्यादिषु पूर्वस्या बलीयस्त्वम्	"
अप्रतिरवस्य भोगस्य स्वत्वनिर्गतकृत्ये कालनियमः	"
आध्यादिषु प्रतिषेधः	"
आध्यादिहर्तुर्दण्डः	२१२
भुक्तिर आत्मस्य अभ्यधिकत्वम्	"
लेख्यकर्तुरेव तद्दोषापाकर्तृत्वम्	"
विद्युद्वागमेन भोगस्य ग्रामाण्यम्	२१३
अभियुक्तस्य परेतत्वे रिमिथन उद्धारकत्वम्	"
व्यवहारदर्शिनां नृपादीनां बलावलकथनम्	"
बलोपधिविनिर्बृत्तव्यवहारनिवर्तनम्	"
मत्तादीनां व्यवहाराप्रयोजकत्वम्	२१४
कुलादीनां स्वधर्मन्युतानां विनयनविधिः	"
प्रनष्टाधिगतद्रव्यस्य स्वामिने समर्पणम्	"
राज्ञ उत्पन्नस्वामिकुनिध्यादिलाभे विनियोगप्रकारः	"
इतरेषां निध्यादिलाभे विनियोगप्रकारः	२१५
चोरापहतस्य राज्ञार्पणीयत्वम्	"

२. ऋणादानप्रकरणे —

सवन्धकस्यावन्धकस्य च वृद्धिः	
पशुस्त्रीमभृतीनां वृद्धिः	२
कान्तारगादिविषये वृद्धिव्यवस्था	
प्रयुक्तधनग्रहणप्रकारः	
उत्तमणिग्रहणकृत्ये धनार्पणक्रमः	
साधित द्व राजग्राह्यभागः	

विषयाः

पृष्ठे

लेख्यस्य देशान्तरस्थत्वादौ लेख्यान्तरकरणविधिः	२३३
लेख्यस्वरूपे सन्दिग्धे निर्णयोपायाः	"
अधमर्णिकात् प्रविष्टस्य धनस्य लेख्यपृष्ठे लेखनविधिः	२३४
ऋणनिर्यातनानन्तरं लेख्यस्य पाटनादिविधिः	"

६. दिव्यप्रकरणे —

दिव्यानामुद्देशः	"
दिव्यविषयप्रदर्शनम्	"
दिव्यप्रयोगाधिकारी	२३५
अभियोगभेदेन दिव्यभेदव्यवस्था	"
तुलादीनां पृथग् विषयप्रदर्शनम्	"
दिव्यक्रियाप्रकारः	"
अभियोज्यविशेषेण दिव्यविशेषव्यवस्था	२३६
तुलादिव्यपरीक्षा	"
तुलाप्रार्थना	"
अग्निदिव्यपरीक्षारीतिः	२३७
अग्निप्रार्थनादि	"
शुद्धचशुद्धिनिर्णयः	२३८
उदकदिव्यपरीक्षा	"
विषदिव्यपरीक्षा	"
विषप्रार्थनम्	"
प्रयोजनाल्पत्वे दिव्यपरीक्षाप्रकारः	२३९

७. दायविभागप्रकरणे —

पितुरिच्छया दायविभागप्रकारः	२४१
सप्तविभागे पत्नीनां विशेषः	२४२
पितृद्रव्यानपेक्षस्य पृथग्करणप्रकारः	"
पित्रोरूर्ध्वं पुत्राणां विभागप्रकारः	"
मातृधनस्य दुहित्राधिकारः	"

विषयाः	पृष्ठे
अविभाज्यधनानि	२४३
सामान्यार्थसमुत्थाने विभागक्रमः	२४४
कचित् पितुः पुत्रस्य च समस्वामिकृत्वम्	"
विभागानन्तरं पुत्रोत्पत्तौ निर्णयः	२४५
दायादेभ्योऽदेयानि द्रव्याणि	"
पितृदत्तधनविषये स्वामित्वनिर्णयः	२४६
पितरुर्ध्वं विभागे मातुरपि समांशत्वम्	"
असंस्कृतानां भ्रातृभिः संस्कार्यत्वम्	"
असवर्णपुत्रविभागः	"
नियोगविधिना जातस्य दायभाक्त्वादि	२४७
औरस पुत्रिकासुत-क्षेत्रजानां लक्षणम्	"
गूढज-कानीनयोर्लक्षणम्	"
पौर्नभव-दत्तयोर्लक्षणम्	२४८
क्रीत-कृत्रिम-स्वयंदत्त-सहोदजानां लक्षणम्	"
अपविद्धलक्षणम्	"
सर्वेषामेवामंशहरणप्रकारः	"
उक्तानां विधीनां सजातीयविषयत्वम्	२५०
शूद्रापुत्रविषये व्यवस्था	"
अत्र धनविभागे विशेषः	"
सर्ववर्णसामान्येनापुत्रस्य धनाधिकारिणः	२५१
वानप्रस्थादिधनाधिकारिणः	२५२
संस्पृष्ट्यनेऽधिकारनिर्णयः	"
अत्र विशेषविधिः	२५३
पतिताद्रीनामनंगत्वम्	"
अनंशपुत्रविषये विभागनिर्णयः	"
अनंशपत्नीनां सतीनां भर्तव्यत्वम्	२५४
मतिकूलानां तासां निर्वासनम्	"

विषयः	पृष्ठे
स्त्रीधननिरूपणम्	२५४
स्त्रीधनविभागः	"
अप्रजस्त्रीधनाधिकारिणः	"
विवाहभेदेन स्त्रीधने निर्णयः	२५५
दुर्भिक्षादौ स्त्रीधनग्रहणे भर्तुरधिकारः	"
आधिवेदनिरुधनविषये निर्णयः	"
विभागनिवृत्ते निर्णयः	२५६

८. सीमाविवादप्रकरणे —

सीमाविवादे निर्णयप्रयोजकाः	"
सीमोन्नयनचिह्नानि	२५७
सीमानेतारः	"
सीमानेतृणामनृतवचने दण्ड्यत्वम्	"
आरामादिषु क्षेत्रसीमाविधेरतिदेशः	२५८
मर्यादामभेदादौ दण्डाः	"
कचित् परभूमिहरणाभ्यनुज्ञा	"
क्षेत्रस्वाभ्यननुज्ञया सेत्वादिप्रवृत्तौ निर्णयः	"
फाल्गाहतक्षेत्रविषये निर्णयः	२५९

९. स्वामिपालविवादप्रकरणे—

पशुभिः सस्यापघाते दण्ड्यनिर्णयः	"
विषयविशेषे दण्डविशेषः	"
क्षेत्रस्वामिने नष्टनिर्यातनप्रकारः	"
अकामतो मार्गादिगतसस्याद्युपघाते दोषाभावः	"
कामतस्तु चोरवद् दण्ड्यत्वम्	२६०
पशुविशेषे दण्डानिषेधः	"
स्वामिपालयोरन्योन्यनियमः	"
पालदोषात् सस्यादिविनाशे दण्डप्रकारः	"
गोप्रचारभूमिः	"
तृणादीनां द्विजैः सर्वत आहर्तव्यत्वम्	"

गामादिषु गोप्रचारभूमिपरिमाणम्

२६१

१०. अस्वामिविक्रयप्रकरणे —

अस्वामिविक्रीतस्य स्वामिना ग्राह्यत्वम्

॥

कतुर्विषये निर्णयः

॥

एप्रप्तौ हर्तृग्रहणाविधिः

॥

स्वाम्यभियुक्तक्रेतुः कर्तव्यता

२६२

स्वाम्यवगतिप्रकारः

॥

अभियोक्तुः स्वामित्वानवबोधने दण्ड्यत्वम्

॥

गौल्लिकाद्यानीतस्य नष्टद्रव्यस्य स्वीकरणकालावधिः

॥

अवध्यनन्तरं नृपगामित्वम्

॥

नष्टप्रत्याहर्त्रे राज्ञे स्वामिना देयानि पारितोषिकानि

२६३

११. दत्ताप्रदानिकप्रकरणे —

देयधनस्वरूपकथनम्

॥

अदेयद्रव्यकथनम्

॥

प्रतिग्रहस्य प्रकाशकरणीयत्वम्

॥

प्रतिश्रुतस्य देयत्वनियमः

॥

दत्तस्यापहरणनिषेधः

॥

१२. प्रीतानुशयप्रकरणे —

प्रीतानां धीजाद्रीनां परीक्षणकालावधिः

२६४

मुवर्णादिपरीक्षाप्रकारः

॥

और्णकार्पासिकादौ वृद्धिहानिकथनम्

॥

चार्मिकादां विशेषकथनम्

२६५

देशकालाद्यपेक्षया नष्टद्रव्यस्य मूल्यनिर्णयः

॥

१३. अभ्युपेत्याशुधूपाप्रकरणे —

यत्नाद् दासीकृतस्य मोक्तव्यत्वम्

॥

स्वामिप्राणप्रदस्य मोक्तव्यत्वम्

॥

विषया-

पृष्ठे

भक्तदासमोचनोपायः

२६५

प्रव्रज्यावसितादीनां मोक्षणनिषेधः

२६६

वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्था

॥

अन्तेवासिधर्माः

॥

१४. संचिद्व्यतिक्रमप्रकरणे —

धर्मरक्षणाय राज्ञा ब्राह्मणस्यापनम्

॥

सामयिकस्यापि रक्षणीयत्वम्

२६७

गणद्रव्यापहारे दण्डः

॥

संविल्लङ्घने दण्डः

॥

समूहहितव्यादिषचनस्य समूहिभिरनतिक्रमणीयत्वम्

२६८

अतिक्रमणे दण्डः

॥

समूहे राज्ञो वर्तनप्रकारः

॥

समूहनियुक्तेन लब्धस्य समूहायार्पणाविधिः

२६९

अनर्पणे दण्डः

॥

समूहस्थितेः कार्यचिन्तकाः

॥

ब्राह्मणसमूहविधीनां श्रेण्यादिष्वतिदेशः

२७०

१५. वेतनादानप्रकरणे —

गृहीतवेतनस्य कर्माकरणे दण्डः

॥

अगृहीतवेतनस्य कर्माकरणे निर्णयः

॥

भृतिमनिश्चित्य कर्म कारयितुर्दण्डः

२७१

देशकालाद्यतिक्रमणे दण्डः

॥

अन्यथाकर्मकरणे दण्डः

॥

असमाप्तकर्मत्यागे निर्णयः

॥

वाहनादीनां भाण्डनाशने दण्डः

॥

प्रस्थानविघ्नस्तुर्दण्डः

॥

स्वामिनः कर्मत्याजकृते निर्णयः

२७२

विषयाः

पृष्ठे

१६. द्यूतसमाह्वयप्रकरणे —

सभिकग्राह्यधनम्	२७२
सभिकेन राज्ञे देयं द्रव्यम्	"
सभिकस्य कर्तव्यम्	"
सभिकेन द्रव्यदापनाशक्तौ राज्ञा दापनम्	"
द्यूतव्यवहारे कितवादीनामेव साक्षित्वम्	२७३
कूटाक्षोपधिदेविनां दण्डः	"
समाह्वये द्यूतधर्मातिदेशः	"

१७. वाक्पारुष्यप्रकरणे —

हीनाङ्गादीनां क्षेपकर्तृदण्डः	"
सवर्णानां समानगुणानामश्रीलाक्षेपे दण्डः	२७४
गुणवर्णवैषम्ये दण्डः	"
वर्णप्रातिलोम्येनानुलोम्येन च दण्डविशेषकथनम्	"
शक्तस्य वधप्रतिज्ञादिवाक्पारुष्ये दण्डः	२७५
अशक्तस्य वधप्रतिज्ञादिवाक्पारुष्ये दण्डः	"
पतनीयकृते चपपातकयुक्ते च क्षेपे दण्डः	"
त्रैविद्यानां जातिपूगानां च क्षेपे दण्डः	"

१८. दण्डपारुष्यप्रकरणे —

दण्डपारुष्यनिर्णयाय व्यवहारदर्शनविधिः	"
पीडानुसारेण सर्वत्र दण्डस्य कर्तव्यत्वम्	२७६
साधनविशेषेण दण्डविशेषः	"
अमेध्यादिस्पर्शने दण्डः	"
उत्तमोद्यममध्यमविषयत्वेन दण्डभेदनिरूपणम्	"
अब्राह्मणस्य ब्राह्मणपीडायां दण्डः	"
उद्गूरेण स्पर्शने च दण्डः	"

विषयाः

पृष्ठे

अनुत्कृष्टविषये उद्गूर्णे शस्त्रोद्गूरणे च दण्डः	२७७
जात्यादिसाम्यं पादकेशादिलुञ्छने च दण्डः	"
पीडादिपूर्वकपादाध्यासे दण्डः	"
काष्ठादिभिस्ताडने दण्डः	"
तत्रापि लोहितदर्शने दण्डविशेषः	"
निकृष्टविषये करपादादिभग्नार्दां दण्डः	"
चेष्टारोधादौ दण्डः	२७८
बहूनापेकं घृतां दण्डः	"
दुःखोत्पादने दण्डः	२७९
स्थलजं भुल्लं गृह्यतस्तारिकस्य दण्डः	"
योग्यप्रातिघेदप्रातिमन्त्रणे दण्डः	"
इर्षेण गृहादीनामभिघातादौ दण्डः	"
रगृहे दुःखोत्पादिद्रव्यक्षेपतुर्दण्डः	"
स्वकीयभृदपशूनां दुःखाद्युत्पादने दण्डः	२८०
परकीयपशूनां दुःखाद्युत्पादने दण्डः	"
आरामारोपितानां द्रुमाणां प्ररोहादिविदारणे दण्डः	"
चैत्यादिस्थलजातोपजीव्यद्रुमाणां छेदनादौ दण्डः	"
चैत्यादिजातानामेव गुल्मादीनां कृन्तने दण्डः	"

१९. साहसप्रकरणे—

साहसरूपनिरूपणम्	२८१
साहसिकदण्डः	"
साहसप्रयोजयितुर्दण्डः	"
अध्याक्रोशातिरुम्भितो दण्डः	"
भ्रातृभार्याप्रहरणे दण्डः	"
सन्दिष्टस्यापदाने दण्डः	"
रामुद्रगृहभेदकरणे दण्डः	२८२
सामन्तकुलिकादीनामपकरणे दण्डः	"

स्वच्छन्दविधवागमने दण्डः	२८२
विक्रोशादावनभिधावने दण्डः	११
अकारणविक्रोशे दण्डः	११
चण्डालानामुत्तमस्पर्शे दण्डः	११
दैवादौ शूद्रादीनां भोजने दण्डः	११
अयुक्तशपथकरणे दण्डः	११
अयोग्यस्य योग्यकर्मकरणे दण्डः	११
वृषादीनां पुंस्त्वप्रतिघातने दण्डः	११
साधारणस्यापलापे दण्डः	११
दासीगर्भविनाशने दण्डः	११
अपतितपितापुत्रादीनामन्योन्यत्यागे दण्डः	११
क्षालनायार्पितं वसानस्य रजकस्य दण्डः	११
क्षालनायार्पितस्य विक्रयादौ रजकस्य दण्डः	११
अनादेयव्यवहारे साक्षिणां दण्डः	११
कृदतुलादिकरणे तैर्व्यवहारे च दण्डः	२८३
नाणरूपरीक्षिणो दण्डः	११
मिथ्याचरतो वैयस्य दण्डः	११
अवन्ध्यवन्धनादौ दण्डः	११
अकटेनैव कौशलात् मानाद्यन्यथाकरणे दण्डः	२८४
पण्येष्टमेष्टेषु हीनं मिथीकूर्वतो दण्डः	११
मृग्यमादेरजातेर्जातिकरणे दण्डः	११
समुद्रपरिवर्तादिनयने दण्डः	११
दण्डकल्पनायां व्येवस्था	११
कासकादीनां सम्भूयव्यतिक्रमे दण्डः	२८५
वणिग्भिः पण्यस्यानघेणोपरोधने दण्डः	११
राजकुलस्थापितार्थव्यवस्थाया अनतिक्रमणीयत्वम्	११
वणिजां लाभकल्पनायां व्यवस्था	११
राज्ञा अर्थव्यवस्थापनप्रकारः	२८६

विषयाः

अविज्ञातकर्तृकवधसम्भवे तदन्वेपणप्रकारः

क्षेत्रवेस्मादिदाहकस्य दण्डः

राजपत्न्यभिगामिनो दण्डः

२३. स्त्रीसङ्ग्रहणप्रकरणे—

परस्त्रीसङ्ग्रहणविधिः

अनुमानात् प्रत्यक्षाद्वा स्पष्टीकृते सङ्ग्रहणे दण्डः—

अन्यतरानिच्छायां नीवीस्तनाद्यवमर्शने दण्डः

कन्याहरणे दण्डः

सकामकन्याहरणे दण्डः

कन्यादूषणे दण्डः

भिध्याभिर्शंसितुर्दण्डः

पशुगमने दण्डः

हीनस्त्रीगमने दण्डः

दास्याद्यभिगमने दण्डः

शुल्कमदत्त्वा प्रसक्त्य दास्यभिगमने दण्डः

अयोनीं गच्छतो दण्डः

गुरुपमेहने दण्डः

प्रव्रजितागमने दण्डः

अन्त्याभिगमने दण्डः

अन्त्यस्मार्यागमने दण्डः

२४. प्रकीर्णकप्रकरणे—

न्यूनाभ्यधिकशासनलेखने दण्डः

पारदारिकचोरयोर्मोचने दण्डः

अभक्ष्येण विप्रदूषणे दण्डः

शूद्रस्वर्णव्यवहारे दण्डः

विमासस्य विक्रये दण्डः

विषयाः

चतुष्पादकृतापराधे स्वामिनो दण्डः	२९७
काष्ठलोष्टाद्युत्क्षेपणे दण्डः	"
छिन्ननास्यादियानेन हिंसायां निर्णयः	"
हिंस्रवलीषर्दादेरमोक्षणे दण्डः	"
अचोरस्य चोरत्वेन व्यपदेशे दण्डः	"
धनग्रहणेन चोरमोचने दण्डः	"
राजानेष्टप्रवक्तुर्दण्डः	२९८
राजाक्रोशकारिणो दण्डः	"
राजमन्त्रभेत्तुर्दण्डः	"
मृताङ्गलघ्नविक्रेतुर्दण्डः	"
गुरोस्ताडने दण्डः	"
राजशय्याचारोहणे दण्डः	"
द्विनेत्रभेदिनो दण्डः	"
राजद्विष्टादेशकारिणो दण्डः	"
विप्रत्वेन जीवतः शूद्रस्य दण्डः	"
व्यवहारदुर्दर्शने सभ्यानां दण्डः	"
पराजितस्य पुनर्व्यवहारप्रवर्तने दण्डः	"
नृपेणास्वीकृतस्य दण्डद्रव्यस्य विनियोगप्रकारः	"

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९	२०	भ्युप	भ्युपग
२०	७	ये नि	येति
		८८ ॥	{ ८८ ॥ इति विवाहप्रकर णम् । अथ वर्णजातिविवे कप्रकरणम् ।
८८	१०	८८ ॥	
१४५	१	नव	दश
१४७	१	नव	दश
१४९		नव	दश
१५१	१	नव	दश
१९०	२१	सा	स
"	२२	त्वर्वि	त्वर्वि
१९९	२५	वा	व
२०१	२७	बला	लबा
२७२	३०	ज	जि
२८७	४	घा	शय

॥ श्रीः ॥

श्रीयाज्ञवल्क्यस्मृतिः

श्रीविश्वरूपाचार्यप्रणीतया
बालकीडीढ्यया व्याख्ययोपेता ।

आचाराध्याय ।

- यो विभक्तिं नमस्तस्मै चन्द्रस * कलयः कलाम् ।
 † गौरीगण्डस्थलज्योत्स्नानि. ध्यन्दगलितामिव ॥ १ ॥
- + प्रसक्तचिन्त्यद्युतिमण्डलात्मसामर्ग्यजुर्भिस्त्वपनात् तपोभिः ।
 जयत्यसौ येन विधातृधाम्नो यजूपि शुक्लानि समाहृतानि ॥ २
- सुश्लिष्टवेदमूलः ‡ पावनशास्त्रो महाध्वरस्कन्धः ।
 हारिनिवर्गकुसुमो मोक्षफलो जयति § विध्यर्थः ॥ ३ ।
- मायाभिरिन्द्र पुरुरूपमेक जायति यत् सुप्तमपीलवैति ।
 दूरङ्गमं ¶ द्योतनवद् द्युतीनां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४
- प्रणम्यार्कं महानागं तिलकस्वामिन तथा ।
 विनायक च संक्षोभिः स्मृतिरुद्योत्यते मया ॥ ५ ॥

योगीश्वरमित्यादि याज्ञवल्कीयमिदं धर्मशास्त्रं व्याचिख्यासया प्रस्तूयते, अम्युदयहेतुत्वात् तद्धेतौ च वस्तुनि महाप्रयोजनत्वाद् व्याख्यानादिप्रयासस्य । तथा चाम्नायः — “प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतः । युक्तमना भवति । अपराधीनोऽहरहरार्थान् साधयते । सुखं स्वपिति । परमचिकित्सकश्चात्मनो भवति । इन्द्रियसंयमश्च, एकाग्रता, प्रज्ञावृद्धिः, यशो, लोकपक्तिः” इत्यादि । प्रवचनग्रहणं चात्र ग्रन्थकरणादावप्युपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । कथं पुनरम्युदयः शास्त्रजन्य इत्यादित एव प्रपञ्चनीयं, शास्त्रप्रयोजनत्वात्, सर्वत्रैव हि शास्त्रारम्भे प्रयोजनं वाच्यमिति स्थितेः । तथा चाह —

“सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो चापि कस्यचित् ।
यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यते ॥”

इति । यद्यपि विषयप्रयोजनसंबन्धामिधानमपेशलमिव मन्यन्ते, अल्पप्रयोजनत्वाद् दुरुपपादत्वाच्च । तथापि किञ्चित् सौहृदाद् दिग्भ्रातं प्रदर्श्यते । तत्र च —

विषयः श्लोकनिर्दिष्टो धर्माख्यश्च प्रयोजनम् ।
तदादिकश्चतुर्वर्गः संबन्धो नियमात्मकः ॥

विषयस्तावच्छ्लोकनिर्देशाद् ‘ब्रूहि धर्मानि’ति, समाख्यानाच्च धर्मः । प्रयोजनं तु धर्मार्थकामाप्तवर्गाः । तथार्थलक्षणत्वादेधर्मोऽपि विषयः । तदनुसारिणश्चाधर्मानर्थदुःखबन्धाः प्रयोजनम् । सोऽयं हेयोपादेयलक्षणत्वेनाम्युदयात्मकोऽष्टवर्गोऽस्मादेव शास्त्रादवगम्यत इति नियमः संबन्धः । यद्यपि चार्थकामौ प्रत्यक्षावसेयौ । तथापि न शास्त्रानपेक्षानामाप्त्येन तदवाप्तिः, आस्त्येन च प्रयोजनत्वम् । तस्मादनवद्यम् । कथं पुनरेकस्यैव धर्मस्य विषयप्रयोजनत्वे भवतः । नैष दोषः । अवगम्यमानस्य विषयत्वादवगतस्य च प्रयोजनत्वात् । न हि शास्त्रविषयतामवगम्यमानः तयाप्रतिपद्यमानः प्रयोजनीभवति । नन्वेवं सत्यर्थकामाप्तवर्गाः शास्त्रस्याविषयत्वात् प्रयोजनं न स्युः । विषयत्वमपि भविष्यतीति चेत्, न,

अनिर्देशात् । धर्मपदस्योपलक्षणार्थत्वाभिर्दिष्टा एवेति चेन्न । तस्य श्रौतत्वे-
नैवोपपत्तेः । अर्थादीनां वा प्रयोजनत्वं हातव्यम्, अपिपयत्वेऽपि वा तद-
नुमन्तव्यमिति । अत्रोच्यते—द्विविधं हि क्रियाणां प्रयोजनं कारकाधार-
मकारकाधार च । तत्र यत् कारकाधार, न तद् विषयतामप्रतिपद्य प्रयो-
जनीभवति । न च तत्र वैरूप्यादविषयतेति शक्यं वक्तुम् ।

यथा विक्रियमानत्वे विक्रियत्वे च तण्डुलाः ।

धर्म्यभेदान्न गच्छन्ति नानारूप्येऽपि मिश्रणम् ॥

यद्यप्योदनरूपता विक्रियमानेषु तण्डुलेषु नास्ति । तथापि तण्डुलत्वान-
पायाद् विषयत्वोपपत्तेरदोषः । अकारकाधार पुनर्विषयतामप्रतिपद्यैव प्रयो-
जनीभवति । यथा स्वर्गो यागस्य, यथा च वेतनलाभादयः पश्यादीनाम् ।
ओदनवच्च धर्मस्य विषयप्रयोजनत्वे । वेतनलाभश्च केवलप्रयोजनत्वम-
र्थादीनाम् । अतोऽविरोधः । अथवा, अत्यर्थादीनामपि शास्त्रविषयत्वम् ।
एवं हि वक्ष्यति —

“धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति न हापयेद्”

इति । “तस्मात् स्त्रियः सेव्याः”,

“ईश्वरं चाधिगच्छेत् योगक्षेमार्थसिद्धये”

इति । तथा “‘पश्येदात्मानमक्षय्यमि’”त्यादि । यत्त्वनिर्दिष्टत्वादिति,
तद् धर्मपदस्योपलक्षणार्थत्वेन प्रत्युक्तम् । कथं पुनः श्रौतत्वे संभवत्यु-
पलक्षणत्वम् । न सुपसंहारानुसारिणमुपक्रमो भवति । उच्यते । नैव वय-
मुपसंहारानुसारिणमुपक्रमं ब्रूमः । किं तर्हि । उपक्रमादेवैतदवगम्यते ।
योगीश्वरमिति विशेषणात् । चतुर्वर्गज्ञानायैव हि तद्विशेषणं यतः ।
मुख्यत्वात् तु धर्मस्य धर्मानित्युक्तम् । तस्मात् सिद्धमर्थादीनामपि
विषयप्रयोजनत्वम् । एतेनेतरश्चतुर्वर्गो व्याख्यातः । कथं पुनरस्मादेव

१. ‘अ’ स पाठः. २. ‘यं य’ य पाठः. ३. ‘णत्वेन’ ख. पाठः.

* ‘पश्येदि’त्यादि वचनमस्मिञ्छास्त्रे न पठ्यते । हिन्दु तदर्थं ‘चिन्तयेदामनो-
दितम्’ इत्येव रूपमस्ति । पाठान्तरं वा तादृशं हिमपि भवेत् ।

शास्त्रादयमष्टवर्गोऽवगम्यत इति नियमस्योपपत्तिः । यदा हि वेदादेव सर्वमिदमवगम्यते । यथास्मादप्यवगम्यत इत्युच्येत, तथापि नियमोऽनुपपन्नः । अर्थकामयोः पुनः प्रमाणान्तरगम्यतैव । यत्त्वास्तस्य शास्त्रादिति, तदप्युक्तम् । न हि परदाराभिगमजनितः कामो मिथ्येति शक्यं वक्तुम् । दुःखहेतुतया वानन्दरूपं कैवल्यमालोचयतो बन्धात्मकत्वाद्धर्मोऽप्यपुरुषार्थः स्यात् । नैतत् सारम् । नास्माभिरनुभवनमपद्रव्यते । दुःखनिमित्तत्वात् त्वपुरुषार्थत्वमुक्तम् । न हि दुःखानुबन्धिनमर्थं कृतधियः प्रार्थयन्ते । न चाबुद्धिपूर्वकञ्चवहारो विचार्यः । तेनोच्यते — “शास्त्रादानन्दावगतेः शास्त्रीयावर्थकामौ” इति । शास्त्रानुसारिणश्च धर्मार्थकामाः प्रार्थमानत्वाद् दुःखानुबन्धित्वाच्चाञ्जस्येन पुरुषार्थाः । यथा च नापवर्गप्रतिघन्धकास्तथापवर्गनिरूपणे वक्ष्यामः । न चैवं सति प्रमाणान्तरावगतिर्विरोधिनी । यत्तु वेदादवगतेर्नियमानुपपत्तिरिति, तद् वेदमूलतयैवास्य शास्त्रस्य नियम्यमानत्वादचोद्यम् । प्रमाणान्तरापेक्षया हि व्यावृत्तिः, न वेदापेक्षया, तदधीनत्वात् स्मृतिशास्त्रस्य । तथा च स्वायंभुवं—

“धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः”

इति । धर्मशब्दश्च भगवतोऽपि चतुर्वर्गोपलक्षणार्थः । सोऽयं वेद एव प्रत्यक्षपरोक्षतया श्रुतिस्मृतिशब्दवाच्यः । अतः सुष्ठुच्यतेऽस्मादेव शास्त्रादयमष्टवर्गावगतेः समस्तोऽभ्युदयः प्राप्यत इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

* यस्मात् पुनर्वदसिद्ध एवाथ भगवतः शास्त्रारम्भप्रयत्नः । यस्मात् —

योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन् ।

वर्णाश्रमेतरेषां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥ १ ॥

वेदार्थतत्त्वविदोऽपि मुनयो यस्मात् संपूज्योपेत्यार्थितयानुवन्, ततस्तदनुरोधाद् भगवतोऽयं प्रयत्न इति मन्तव्यम् । युक्तं चैतत् । तादृशानामप्याप्यत्वात् । तेषां चाह मनुः —

“आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

* शक्तोऽर्थदोऽर्थी स्वः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ॥”

इति । ते तु पुनः कस्मादेव प्रयत्नेनाद्युनन् । योगीश्वर मन्यमाना याज्ञवल्क्यतयापि च महाभिजनत्वादध्यापनार्हम् । तथा चापस्तम्बः — “तस्माद् विद्याभिजनसमुदेत सम्कर्तारमीप्सेद्” इति । युक्तं च गुणातिशयवति याज्ञवल्क्ये मुनीनां प्रशंकरणं, ज्ञातसत्त्वानामपि कदाचित् संशयोत्पत्तेः । तथा च व्यासः—

“ज्ञातवेदार्यतत्त्वेन धर्मानप्यनुतिष्ठता ।

असंशयाय कर्तव्यः किर्यांश्चिद् गुरुसन्निधिः ॥”

इति । अथवा मन्दख्यातियुक्ता ज्ञानिनोऽप्यतिविख्यातं कञ्चिच्छिष्यभावेनानुगम्यात्मानं प्रख्यापयितुं पृच्छन्त्येव । किञ्चिमित्ता वास्येय योगीश्वरत्वख्यातिरिति जिज्ञासवः । सर्वथा च प्रश्नापपत्तेरुपसन्नानां च नियोगतोऽध्याप्यत्वादनुपालम्भः । तथा चोक्तम् — ‘उपसन्नाय तु निर्मयादि’ति । किं पुनरद्युनन् । ब्रूहि धर्मानिति । उच्यते — ‘अर्थकामापवर्गास्तर्ह्यष्टत्वाञ्छास्त्रस्याविषयाः । किञ्च, एकत्वाद् धर्मस्य धर्मानिति बहुवचनमसुक्तमेव । न च धर्मभेदोपसंग्रहार्थं तदिति युक्तम् । अशेषत इति पदान्तरानर्थक्यप्रसङ्गात् । नैष दोषः । धर्मपरस्योपलक्षणार्थत्वेनोक्तत्वात् । न ह्यन्यथा योगीश्वरपदोपपत्तिः । अथ स्तुत्यर्थं तदित्युच्येत । तदप्यसत् । न हि कार्यान्वयिनः स्तुतिमात्रता युक्ता । अस्तु नाम कार्यान्वयः । तथाप्युपलक्षणत्वं कथमिति वक्तव्यम् । तदुच्यते । योगीश्वरं मन्यमाना धर्मं पृच्छन्तीत्यसंप्रसङ्गमिदं स्यात् । यस्माद् योगिनो हि नष्टानिदः । तेषां आचार्यत्वेनेश्वरो वक्ष्यन्तिष्ठमः । स च ब्रह्मन् प्रष्टव्यः, न धर्मम् । ननु च धर्मज्ञोऽपि परमार्थतो योगीश्वर एव । अर्थकामौ या स किं न जानाति ।

१. ‘१२’ क पाठः .

* ‘आप्तः शक्तोऽर्थदः साधु स्तोऽध्याप्या’ इति मुद्रितकच्छेपः । § ‘तस्मिन् प्रभिज्जर्वापासमुदेत सभा दैत ससर्तारमीप्सेद्’ इति तु इत्यापस्तम्बसूत्रपाठः । ‡ धेयप्रतिजानीत- उच्यते इति । चायत्त इत्यनेन ।

न ब्रूमो न जानातीति । धर्मज्ञविप्रक्षयाच्च योगीश्वरामिधानम् । नैतद् यु-
क्तम् । नोपक्रमस्य योगीश्वरपदं तदधीनात्मलाभोपसंहारस्येन धर्मपदेन
विरुध्यमानं विशेषेण स्थापयितुं शक्यम् । न चैवं सति केवलापवर्गवि-
षय एव प्रश्न इत्यवसेय, सर्वज्ञत्वाद् योगीश्वरस्य, धर्मानिति च बहुवच-
नोपपत्तेः । किञ्च केवलधर्मप्रश्नेऽपवर्गमात्रप्रश्ने वा कृत्स्नं शास्त्रमसमञ्जसं
स्यात्, चतुर्णामपि वक्ष्यमाणत्वात् । भूयसां चैवमनुग्रहो भवति ।
मुख्यायपि च योगीश्वरधर्मशब्दावन्योन्यापादितविरोधव्याहतसामर्थ्या
दुर्यलावेव । महाविषयता चैवं शास्त्रस्येत्यलं प्रसङ्गेन । तमेवविधं योगी-
श्वरं मन्यमाना याज्ञवल्क्यमनुवन् । यज्ञवल्को ब्रह्मा इति पौराणिकाः । तद-
पत्यं याज्ञवल्क्यः । कथं कृत्वानुवन् । संपूज्य । पूजा चात्रोपसदनादिल-
क्षणा विज्ञेया । समित्युपसर्गस्य सम्यगर्थत्वात् । मुनयो वेदार्थतत्त्व-
विदः । वर्णाश्रमेतरेषां नो ब्रूहि धर्मानशेषत इत्यमुवाञ्जिति संबन्धः । वर्णा
ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचार्यादयः । वर्णेतरा अन्तरप्रभवो अनुलोमा-
दयः । आश्रमेतराः पापण्डादयः । तेषां वर्णाश्रमेतरेषाम् । समग्राभ्युदया-
त्मकाष्टवर्गप्रतिपादकं शास्त्रं नो ब्रूहीति श्लोकार्थः । धर्मादीनां वक्तुमश-
क्यत्वादेवमभिधीयते । ब्रूहीति चाध्येषण्यम्, आचार्यत्वाद् भगवतः ।
अशेषत इति । कात्स्न्येनेत्यर्थः । वेदादिति चाध्याहार्यम् । वेद एव वा-
नन्यशेषत्वादशेष इत्युच्यते । तस्मादशेषतोऽनुग्रहार्थमस्माकं धर्मान् ब्रूही-
ति । अन्यः पाठः — 'वर्णानां साश्रमाणामिति । अत्रापि स एवार्थः ।
अन्तरजा अप्यनुलोमा वर्णा एव । यथाह मनुः—

“पुत्रा येऽनन्तरग्रीवाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

ताननन्तरनाशस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते ॥”

इति । अनन्तरग्रहणं चैकान्तरद्वयन्तरार्थमपि द्रष्टव्यम् । क्रमानन्तर्यवचना-
च्च प्रतिलोमानामवर्णत्वम् । तथा च गौतमः— ‘प्रतिलोमात् तु धर्महीनः’

१. 'धेवि' ख. पाठः. २. 'वाः । आ' घ. पाठः. ३. 'क नो ब्रूहि शास्त्रमिति'
घ. पाठः. ४. '२ः । वे' घ. पाठः.

इत्यवर्णविवक्षयैवाह । जातूकर्णश्चाह — 'प्रतिलोमास्त्वन्तावसायिनः'
इति । यत्तु किञ्चित् तद्वतधर्माभिधानं, तदानुपद्विकविषयम् । प्रयोजक-
विषयस्तु प्रश्नः । पापण्डिनां त्वाश्रमप्रतिपत्त्यर्थो धर्म इत्याश्रमशब्देन ग्र-
हणम् । एव च पाठान्तराण्यपि व्याख्येयानि । यद्वा वर्णाश्रमेतरेषां न
इति संबन्धः । वर्णाश्रमेतरा एव हि तावद् वयं, यावदनिर्णीतो धर्मः ।
तेनास्माकं निर्णयाय गृहीति ॥ १ ॥

किमनभिगम्यैव मुनिभिर्योगीन्द्र पृष्ठ, १ नस्युच्यते —

मिथिलास्थः स योगीन्द्रः सम्यग् ध्यात्वाब्रवीन्मुनीन् ।
यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्मान् निबोधत ॥ २ ॥

न हि मिथिलास्थं योगीन्द्रमनभिगम्यैव मुनयः प्रष्टु क्षमाः । मि-
थिलास्थत्ववचनाच्च योगीन्द्रस्य मुनीनां देशान्तरस्यत्वं सिद्धम् । अन्यथा
विशेषणमेव न स्यात् । युक्तश्चाभिगम्यैव श्रेयसि प्रश्नः । तथा च 'अभि-
गम्य महर्षयः' इति मानवम् । जातूकर्णोऽप्याह — 'नाकस्मात्समवाये
गुरुं पृच्छेदि'ति । अथ स तैः पृष्ठः किं कृतवान् । सम्यग् ध्यात्वा-
ब्रवीन्मुनीन् । प्रश्नविशेषणं वा सम्यगिति । ध्यात्वा निरूप्य मुनीनां
योग्यतादिकम् । अन्ये क्षण ध्यात्वेति पठन्ति । तेषां कालविवक्षा ।
क्षणेनैवेयान् महागहनः शास्त्रार्थोऽनुध्यातः । नूनमयं योगीन्द्रः स्यात् ।
वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थं वाचार्थस्य । अध्यापनप्रकारनियमो वा । किं पुनस्त-
दब्रवीत् । यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्मान् निबोधतेति ।
बहुवचनमुक्तार्थम् । ये तु धर्ममिति पठन्ति । तेषां मुख्यत्वं धर्मस्येत्यभि-
प्रायः । निबोधतेति शिष्यबुद्धिसमाप्त्यर्थम् । प्रसक्तस्यापि धर्मस्य
पुनर्वचनं कृष्णापलक्षितदेशमन्वयार्थम् । कः योगीन्द्र एवैवं ब्रूयात्
'योगीश्वर याज्ञवल्क्य', 'मिथिलास्थ स योगीन्द्रः' इति च । नाप्यन्यः
कर्तेति शक्यं वक्तुम् । 'स्ते कस्यनपि हारमाद्' इति वक्ष्यमाणत्वाद्

धम् । मनुर्विष्णुरिति ख्याततमैर्नामभिः सामर्थ्यकधनार्थम् । अहमित्यन्तत आत्माभिधानमाचारपरिपालनार्थम् । तथेति चानुक्तोपसंग्रहार्थम् । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यो धर्मप्रवक्तृनुत्तवाह —

‘भूयासो धर्मवक्तार उत्पन्ना भाविनस्तथा ।

निधानं सर्वधर्माणां वेद एव हि शाश्वतः ॥”

इति । पुनश्चाह—

‘नारदः पुलहो गार्ग्यः पुलस्त्यः शौनकः ऋतुः ।

वौधायनो जातुकर्णो विश्वामित्रः पितामहः ॥”

इति । मननान्मनुः । विविधज्ञानेन स्नातः शुद्धो वेष्टितो वा विष्णुः । यमनाद् धर्मस्य प्रजानां वा यमः । इत्यादि सर्वत्र योज्यम् । स्तुत्यति-
शयार्थम् ।

किं पुनरस्याः स्मृतेर्मूलम् । न तावदाग्रायो धर्मशास्त्रभेदप्रति-
पादकः । न च तत्प्रभवो न्यायः । अपितु श्रौतानां कृत्स्नोपसंहारात्
तत्पूर्वकत्वाच्च तथैवात्रापि प्राप्नोति । कात्स्न्येन चैवं धर्मावगतिः, न ह्येक-
स्मृत्यध्ययने सकलधर्मावासिर्यतः । भेदे च द्वयोरप्यध्ययनं न स्यात्,
शाखान्तरवत् । इष्यते च तत्, “स्मृतिद्रो^१पाठक” इति वचनात् । नैत-
देवम् । न हि परम्परापेक्षं मन्वादीनां धर्माभिधानम् । सर्वत्र कात्स्न्याभि-
धानात् । इतरथा हि कचिदेव पदार्थाभिधानं स्यात् । अन्यत्र गुणवि-
धयः । कचिच्च सापेक्षत्व दृश्यते, वचनात् । तद् यथा—

“आग्रायात् सम्यगुद्धृत्य शङ्खश्च लिखितस्तथा”

इति । न चानुमेयेष्वर्थेष्वैक्यं शक्यते वक्तुम् । लिङ्गानुसारेण लिङ्गिनो-
ऽपि भेदावगतेः । मित्रानि चाष्टकादिलिङ्गानि प्रतिशास्त्रं, तथैवोपलब्धेः ।
तथाच स्मरण भेदेन । अन्यथा ह्येकरूप एव प्रयोगः स्मर्येत । यत्तु
शाखान्तरवदुपसहरणमुक्तं, तच्छ्रौतकर्मणां प्रत्यक्षत्वेन प्रकरणाभेदाद्
युक्तम् । इह तु प्रधाने भेदोऽभिहितो लिङ्गभेदात् । अतो वैपम्यम् ।

१ ‘नम् ॥’ च पाठ २ ‘द्रोष्टि । म’, ३ ‘ध्रुव’ च पाठ .

• द्रोणेति मोक्षये ।

यानि तु नामतो गुणविधानानि तान्यविशेषादत्रापि समुचीयन्त एव ।
यथा शातातप श्राद्धमनुक्त्वेव तद्वतान् गुणानाह —

“विना यज्ञोपवीतेन गन्धर्यस्तु समालभेद्”

इत्यादि । सर्वार्थता च कथं स्यादिति गुणार्थस्मृत्यारम्भः । यत्तु स्मृति-
द्रोणाध्ययनं नञानात्वेऽपि बहुङ्गप्रयोगकरणे फलभूयस्त्वलाभार्थम्
अधिकगुणोपसहारार्थं च । द्रोणवचनात्तु नियमादष्ट प्रताध्ययनवद्, भूय
स्त्वविवक्षया वा द्रोणशब्द इत्यवसेयम् । यत्तु ‘नेकत्र कात्स्न्यं धर्मस्ये’
ति, तद् वेदानिकानेककर्मरूपापानभिधानात् कात्स्न्येऽपि नव । अस्मि
लपरोक्षार्थाश्रयित्वेन कात्स्न्यमिति चेत्, तदपि कर्णवेधाद्यनुपसहतेरसि-
द्धम् । आचारप्रामाण्याभिवानात् तदुपमहतमिति चेत्, वेदो धर्ममू-
लमित्यनेनैव सिद्धत्वाच्चम शास्त्राय । धर्मप्रवक्तृसङ्ख्यानियमानवधार-
णाच्च सापेक्षत्वेन सर्वस्मिन् धर्मशब्दे समाप्तिः स्यात् । ततश्चाननुष्ठानम् ।
न च सङ्ख्यावधारणमस्ति । परिगणनस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । हेत्वन्तरस्य
चाभावादित्येवा दिक् । ननु न प्रयोगभेदेऽपि गुणार्थस्मृत्यन्तरापेक्षणा
तदवस्थमेवाननुष्ठानम् । मेवम् । यदि परिपूर्णऽपि प्रयोगेऽभ्युदयाय गु-
णान्तरोपसहारः, नित्यवत्करणेऽनुपमहतेरप्युपपन्नमित्यनिरोधः । यद्वा
स्तु नियोगतस्तदुपसहारः । सति तु ज्ञाने ज्ञातगुणान्तरत्यागे नकस्मृत्य-
वगतप्रयोगानुष्ठानादेव कृतकृत्यता । अगत्तश्च प्रयोगोऽनुष्ठेयः । गुणान्त-
राणि चान्वेष्याणि । उपलब्धगुणानुपसहाराच्च प्रत्यवायः । सापेक्षत्वे तु
स्मृतीनां प्राक् प्रयागावधृतेरनुष्ठानमशक्यत्वादवधारणोपायासम्भवान्चान-
नुष्ठानमिति वैषम्यम् । परिपूर्ण तु प्रयोगे नैमित्तिकाङ्गान्वयोऽभिमतः ।
“भिन्ने जुहोती”तिवत् । ज्ञानगतमपि च गुणानां नैमित्तिकत्वं स्पष्टम् । तद्
यथा — वेथानरग्रहग्रहणे ‘म यदि चरकेभ्यो वा पतनोऽनुद्वेष्टे’ति ।
एवमत्रापि । यद्यप्रमाद्यद्विगन्विष्यमाण गुणान्तरमुपलभ्येत, तत उपमहि-
येत् । अनुपलब्धौ त्वदोषः । यदा चान्विष्यमाणस्य यस्योपलब्धिः तदा
तस्यानुपसहारः प्रत्यवायादव्याहतमनुष्ठानम् । यत्र त्वपरिपूर्ण प्रयाग-
कृतव्यतोपदेशमात्रं च यथापनयनादिषु, नञानुमितेन स्मृत्यन्तरापेक्षा ।

यथा च मृद्धिरिति मृदां बहुत्वेऽवगते तिस्रः पञ्च वेति स्मृत्यन्तरात् ।
एवं सर्वत्रोन्नेयम् । स्मरणवैचित्र्यमेवास्याः कल्पनायाः प्रमाणमिति न
हेत्वन्तरं मृग्यम् । प्रयोगैक्ये तूक्तानुपपत्तिः । अतः सूक्तं वक्तारो धर्म-
शास्त्राणामिति स्मृतिबहुत्वम् ॥ ४,५ ॥

उक्तं धर्मोदयः शास्त्रस्य विषया इति । तेषां तु लक्षणं चाख्यांन्यत आह —

देशे काल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितैः ।

पात्रे प्रदीयते यत् तत् सकलं धर्मलक्षणम् ॥ ६ ॥

देशः सामान्यविशेषात्मकत्वेन द्विविधः । सामान्यतः कृष्णोपल-
क्षितः । विशेषतः शुद्धादिकः । कालोऽप्यहःपूर्वाह्नादिकः । उपायस्त्व-
ङ्गकलापो दद्यादृष्टार्थः । यथा— “अभिगम्योपविश्य हिरण्यं दद्यादि”ति ।
देशकालयोस्तूपायत्वेऽप्यधिकारान्वयाद् भेदेनोपन्यासः । द्रव्यस्य च प्रा-
धान्यात् । द्रव्यं शुद्धं हिरण्यमित्यादि । श्रद्धा प्रसिद्धैव । संशब्दः सम्य-
गर्थे । अन्वितैर्युक्तैरित्यर्थः । पात्रं जातिसंस्कारविधावृत्ततपोभिः सम्प-
न्नम् । एवं यद् दानं, सोऽनवद्यः कृत्स्नो धर्म इति । दानशब्दश्चायं या-
गाद्यशेषविहितकृत्योपलक्षणार्थो द्रष्टव्यः । विपरीतश्चाधर्मः । यत्तु दानमे-
वोदाहृतं, तत् सार्ववर्णिकाधिकारप्रतिपादनार्थम् । कुरुक्षेत्रग्रहोपरागाद-
यस्तु काम्यनैमित्तिकतयावसेयाः । तथा च शुद्धः— “तत्र धर्मलक्षणा-
नि । देशः काल उपायो द्रव्यं श्रद्धा पात्रं त्याग इति समयः । तेषु ध-
र्मोदयः साधारणः, अन्यथा विपरीत” इति । देशाद्यभावे ‘विपरीत इति
वदन् नित्यानीमानीति दर्शयति । न च कुरुक्षेत्रादीनां नित्यत्वोपपत्तिः,
अन्यत्र निपासाभावप्रसङ्गात् । न चैतद् युक्तम् । अतः सूक्तं काम्यनै-
मित्तिकत्वमेवमादीनामिति ॥ ६ ॥

नान्यत्र धर्मलक्षणावच्छातनिर्मुक्त्यर्थे लक्ष्यते । आत्रायानभिधौ भवम् ।

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ७ ॥

१. ‘तम्’ इति मुद्रितसंज्ञपाठः. २. ‘सर्ववर्णार्थि’ य. पाठः. ३. ‘श्रुतिः’ स्मृ-
ति मुद्रितसंज्ञपाठः.

यदि हि स्मृत्यादयो वेदानपेक्षा धर्ममूलमित्युच्येरन्, तदा निर्मूलता स्यात् । यदा त्वेषामपि वेदाविनिर्भागः, तदा निर्मूलवचनं प्रलापः । वेदपूर्वकतया चैषां ग्रामाण्यम् । अतः सुसूच्यते धर्ममूलमिदं स्मृतमिति । तथा चाह मनुः — ‘स्मृतिशीले च तद्विदामि’ति । वेदस्मृती प्रसिद्धे । अकामात्मानो दम्भादिरहिता वेदार्थविदोऽनुष्ठातारश्च सन्तः, तेषां यददृष्टायाचरणं स सदाचारः । तथा च वसिष्ठः — “शिष्टः पुनरकामात्मा, अगृह्यमाणकारणो धर्मः” इति । अनुपनिबन्धनाच्च स्मृतितो ब्राह्मणपरिव्राजकवद् भेदेनोपन्यासः । अनुपनिबन्धनं तु स्मृत्यन्तरार्थवत् । वेदाविरोध्यसाहसं स्वस्यात्मनः प्रियं, यथावसीदति कुटुम्बे संन्यासः । विचिकित्साशङ्कया तु स्मृत्याचारयोर्भेदेनोपन्यासः । यथैतदेवं तथा तदाश्रमनिरूपणे वक्ष्यामः । अनात्मदुहा प्रीत्युत्पादः सम्यक्सङ्कल्पजः कामः । यथा वैकल्पिकयोरन्यतरावधारणम् । इच्छया तु प्रवृत्तेः पौरुषेयौशङ्का मा भूदिति भेदेनोपन्यासः । ऋज्वन्यत् । प्रत्येकविशेषणं वा सम्यगिति । वेदस्य सम्यक्तत्वं वाक्यविवेकावधृतिः । तन्मूलत्वनियमोपरस्मृतेः । यद्वा स्वस्य चेति कुलधर्मः पित्राद्याचारोऽभिप्रेतः । सताम(इति)ष्टाय चेत्यत्रापि योज्यम् । तथा चाहुः —

“येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।”

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिप्यति ॥”

इति । प्रियं त्वात्मन आत्मतुष्टिः । तदपि धर्ममूलम् । किं पुनरात्मनः प्रियं, सम्यक्सङ्कल्पजः कामः । अस्यचित् त्वाप्ताभिहितमात्रेण तत्त्वावधृतिः स्याद्, अन्यस्य मूलप्रमाणप्रतिपत्त्या । यावदस्य निर्विचिकित्सं सम्यक्सङ्कल्पजः कामः स्यात्, तदा तस्यात्मनः प्रियं धर्ममूलतयावसेयम् । विचित्रधियामपि पुंसां सम्यक्सङ्कल्पजत्वेनेच्छानियमादनवद्यम् । समानमन्यत् । अथवा स्वस्य च प्रियमात्मन इत्यपवर्गलक्षणम् । सम्यगित्यादर्थकामयोः । धर्मस्य तूक्तम् । तदेतत् सर्वं स्मृतिशास्त्रेण प्रतिपाद्यते । नर्चं वेदमूलत्वाद् वेद एवेत्यभिप्रेत्योच्यते — धर्ममूलमिदं स्मृतमिति ।

न्यायमूलत्वाच्च श्लोकस्यानेकार्थत्वमदोषः । कुतः पुनरिदमाम्नायमूलत्व
स्मृतेरवगमितम् । न तावत् सर्वस्मृतीनां मूलभूतवेदवाक्योपलब्धिः ।
कतिपयवाक्यदर्शनं त्वसदागमेष्वप्यविशिष्टम् । न च वेदः स्वयं मूलता-
मलं प्रतिपादयितुम् । अनुमानादेस्त्वसामर्थ्यमतिप्रसिद्धम् । विपर्यये वा
तत्प्रवृत्तिः, सर्वात्मकवेदमूलत्वानुपपत्तेः । न तावद् विधिरूपः, अदर्श-
नात् स्मृत्यानर्थक्याच्च । तथाहि —

प्रत्यक्षे विधिरूपे च वेदे सति मुधा स्मृतिः ।

कल्पकारास्तदा कुर्युर्लघुतायै प्रकल्पनम् ॥

वाक्यानां विप्रकीर्णानां स्मृतिः सङ्ग्रहणाय चेत् ।

तदसत् स्मार्तता मा भूत् ताद्रूप्याज्ज्योतिषोऽपि हि ॥

सहारादेकशाखात्वेऽप्यादिमध्यान्तवर्तिनाम् ।

शाखान्तरगतानां च समाहारः प्रवर्ग्यवत् ॥

मैव न ज्योतिषा तुल्य विप्रकीर्णत्वमत्र नः ।

इतिकर्तव्यता तद्वत् क्लृप्ता न ह्यस्ति सन्निधौ ॥

एकैकशः प्रकीर्णाङ्गप्रधानैकध्यसहतेः ।

ज्योतिषोमादितुल्यत्व स्मृतीनामतिदुर्भणम् ॥

शाखानां विप्रकीर्णत्वात् पुरुषाणां प्रमादतः ।

नानाप्रकरणस्थत्वात् स्मृतिमूलं न गृह्यते ॥

कार्योऽतश्चोपसंहारः पुरुषानुग्रहात्मकः ।

तद् वेदादृश्यमानत्वं न दोषायान्न जायते ॥

स्मृतिमूला हि विधयः सन्ति वेदे सहस्रशः ।

सम्प्रदायविनाशाच्च भीतौ माक्षादसहतिः ॥

उत्क्रष्टव्यस्तु ख्यातोऽयं मलवद्वाससा सह ।

न सर्वसेदिति विधिः स्मृतिमूलत्वसम्मतः ॥

आत्रेय्या योषितैर्नस्वी भवेद् घातयितेत्यपि ।

वृत्तं तस्मादनिन्द्यस्य नापका मेदितीति च ॥

अनारभ्य च सौवर्णं हिरण्यं भार्यमित्ययम् ।
 रूपसम्पत्तये चैवं भवितव्यं सुवाससा ॥
 नन्वेवं भिन्नरूपत्वं स्मृतीनां नोपपद्यते ।
 उपसंहरणीयानामैक्यात् कृच्छ्रादिकर्मणाम् ॥
 नैतदस्त्येव भिन्नत्वं प्रत्यक्षाध्ययनेऽपि हि ।
 कर्मणां भेदकेः सङ्गवागुणप्रकरणान्तरेः ॥
 भिन्नत्वाच्च प्रधानानामङ्गभेदस्तदाश्रयः ।
 भिन्नाश्चातोऽष्टकादीनां प्रयोगाः स्मार्तकर्मणाम् ॥
 उद्दिश्यैक्यं प्रधानं च विशिष्टगुणलक्षितम् ।
 अङ्गं विधीयमानं हि न सर्वार्थं प्रसज्यते ॥
 साधारणं हि नामैकं भविष्यत्यक्षशब्दवत् ।
 स्मृतीनां भिन्नरूपत्वमतो भिन्नार्थसङ्गहात् ॥
 एकैकं चाष्टकाकर्म कृत्स्नं कृतिनो नराः ।
 फलसाम्याद् भवन्त्यस्मान्नैककर्त्राखिलग्रहः ॥
 सर्वेषां ये नृणां धर्माः सर्वेस्तेतूपसंहृताः ।
 मन्वादिभिर्यमाः प्रायो नियमाश्चाविशेषतः ॥
 एवञ्च विप्रकीर्णैकशाखाग्रखान्तराश्रयम् ।
 दृश्यमानं स्मृतेर्मूलमपहातुं न शक्यते ॥
 सम्यगालोचितं नैतदाचार्येणैव लक्ष्यते ।
 प्रकीर्णविधिवाक्यानां मूलत्वानुपपत्तितः ॥
 जीवतः कामिनो वा स्यादधिकारोऽष्टकादिषु ।
 जीवतश्चेत् ततः सर्वं कर्तव्यं सर्वकर्तृभिः ॥
 कर्तव्यत्वाविशेषात् स्युः कृतार्था नैककर्मणा ।
 अकृत्वेऽपि हि तुल्यत्वात् कृतिनो नाग्निहोत्रिणः ॥
 तथास्त्विति यदि ब्रूयादताद्रूप्योपसंहृतेः ।
 मानवाद्यप्रमाणत्वमनुष्ठानं च दुर्लभम् ॥

स्मर्तॄणां जायते दोषो नन्वकर्तव्यसङ्गहात् ।
 न पुनर्निखिलत्वेन कर्तव्यानुपसंहृतौ ॥
 अन्योन्यनिरपेक्षत्व स्मृतीनां यच्च वर्णितम् ।
 एकक्रियाप्रयोगे हि तज्ज्ञेयं नाखिलग्रहे ॥
 मैवमेकप्रयोगेऽपि न वेदोक्तोऽखिलग्रहः ।
 अनुष्ठानविरोधस्तु तुल्यो भेदेऽपि कर्मणाम् ॥
 कर्तुरेकस्य यत् कार्यं नियोगेनैककालिकम् ।
 तत् स्मार्त्तं नैरपेक्ष्यार्थभेदेकत्राखिलात्मनाम् ॥
 सर्वं चैतत् प्रपञ्चेन वक्ष्यामः श्राद्धसङ्ग्रहे ।
 यथास्मृत्यप्रमाणत्वमुक्तरूपाणुपग्रहे ॥
 कालैक्येन त्रिरुद्धत्वादर्थककरण मतम् ।
 तथापि यावतां शक्तिः कृतिर्भवति तावताम् ॥
 पूर्वाद्धानुपसंहारादक्रिया चेद् गुणत्वं तः ।
 प्रधानाधनात् तस्य न युक्तेरुपसंहृतिः ॥
 संस्कारत्वादर्थकेन न कुर्युः संस्कृताः परम् ।
 संस्कारत्वं तथा वाच्यं सर्वस्मृत्युक्तकर्मणाम् ॥
 कृत्वैकां चाष्टकां कुर्युर्नैकगृह्योदितामपि ।
 कामिनामधिकारे तु याथाकाम्यादनित्यता ॥
 नित्यवत् स्मरणं तत्र स्मर्तॄणां स्यादमूलकम् ।
 न चान्यथाधिकारोऽस्ति तस्माद्विद्यमकल्पना ॥

किञ्च,

एकैकशः प्रकीर्णान् प्रधानैक्यसदृशौ ।
 म्भातेत्येवैकतानां म्यात् पौष्णचर्वादिर्मणाम् ॥
 क्लृप्तोपकारसम्बन्धात् तत्र चेदप्रकीर्णता ।
 पौष्णमामभिसारत्वात् तद्वन् म्यादष्टकाद्यपि ॥
 न चान्ति पट्यमानत्वे म्भार्तानामभिसारम् ।
 दक्षिणोपपन्नमुक्तं मारश्चदानतः ॥

अन्वारुद्योक्तमेतच्च विधिवाक्यप्रकीर्णताम् ।
 शाखासहस्रमध्येऽपि न त्वेका पठ्यतेऽष्टका ॥
 प्रकीर्णा ये तु दृश्यन्ते नृधर्मा विधयः कचित् ।
 नियमानां यमानां च ते स्युर्मूलं न कर्मणाम् ॥
 प्रत्यक्षं पठ्यमानानां प्रकीर्णत्वाद्धि कर्मणाम् ।
 कल्पकाराश्च निन्धाः स्युरसामर्थ्यादकल्पने ॥
 मन्त्रार्थवादमूलत्वं स्मर्तारः कीर्तयन्ति यत् ।
 तच्चासत् स्याद् वसिष्ठादौ कथं लाङ्गलमुद्रपेत् ॥
 ध्याख्यानतः शुनःशेफ इत्युक्तेश्वार्थवादजाः ।
 श्रुत्या सह विरोधे च विकल्पो विधितुल्यतः ॥
 तत्र शङ्खवचो दुस्स्थं तयोश्च ज्यायसी श्रुतिः ।
 द्वितीयस्तदनुव्याख्या स्मार्तो बौधायनस्य च ॥
 अनयायं दिशा पक्षः प्रपद्यैव विवेकतः ।
 सर्वथा परिशोध्यस्तु स्मृत्यप्रामाण्यवादिभिः ॥

एवं तावद् विप्रकीर्णविधिमूलत्वमनुपपन्नम् । मन्त्रार्थवादयोस्त्वन्यपरतयैवामूलत्वम् । किञ्च मन्त्रः प्रकरणे वा स्यादप्रकरणे वा । प्राकरणिकस्तावत् परार्थ एव । इतरोऽप्युपादानशून्यलिङ्गविनियोजकत्वानभ्युपगमादमूलम् । स्वाध्यायाभ्ययनविधेरपि जपयज्ञाद्युपयोगित्वेन नैराकाङ्क्षादौदासीन्यम् । अर्थवादास्तु येऽनारभ्य पठ्यन्ते, तेषां प्राग् विधिकल्पनादपर्यवसनात् । कल्पिते च तादर्थ्यादकारणत्वम् । अथ मन्त्रार्थवादान्वितपदार्थसत्यतोपपादनार्थं तदनुसारिकाल्पनिकविध्यन्तरमूलतोच्येत, यथा ‘प्र ते याक्षि’ इत्यग्न्यभिधानपरे मन्त्रे ‘धन्वन्निव प्रपा असी’त्येतद् दृष्टान्तपद लोकप्रसिद्धचानुपपद्यमानं स्वासिद्धयर्थं विध्यन्तरं प्रपा कर्तव्येति कल्पयति, तथार्थवादेऽप्यश्वा अनुगतौ रासभस्य “तस्मान्क्षेत्र्यांसं

* “प्र ते याक्षि प्र त इक्ष्मि मग्म भुवं यथा वन्थो नो हवेपु ।

धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्र इयध्वे पूरते प्रल राजन् ॥” (ऋग्वे. ७. ५ ३२. १)

यन्तं पापीयान् पश्चादन्वेती"ति हेत्वभिधानात् तत्सिद्धयै श्रेयाननुगन्तव्य
इत्याद्यनुमितविध्यर्थमूलतोच्येत । तदप्यसारम् । भ्रान्तिजनितोऽपि व्यव-
हारः पदार्थालम्बनहेतुतां प्रतिपद्यते । भ्रान्तिः किमिति चेद्, अस्मादेव
वाक्यार्थविपर्ययात् । सत्यतया वा सालम्बनत्वे को विरोधः । विज्ञान-
घन इत्यादेरापि सत्यता वचनीया । ततश्च नैरात्म्यापत्तेश्चोदनाव्यवहारो
दुःश्लिष्टः स्यात् । तथास्त्विति चेत्, कः खल्वकल्पनयैवोपपद्यमानप्रामा-
ण्यं वेदं कल्पनामारोप्याप्रमाणीकुर्यात् । यथा च कुट्टीनां भ्रान्तिजनि-
तानामेव प्रतिषेध्यत्वेन पदार्थालम्बनत्वं, तथैतेषामपीत्यदोषः । कल्पना-
यामपि फलवत्प्रयोगवचनान्तर्गतेस्तादर्थादपुरुषार्थत्वेन स्मृत्यविषयता-
पसङ्गः । नाम्नां तु गुणफलान्वयमात्रोपयोगित्वाद् दूरापेतं मूलत्वम् ।

एतेनोत्सन्नशाखामूलत्वं व्याख्यातम् । उत्सन्ना अपि ह्येवंरूपा एवे-
ति । किञ्च, उत्सादोऽपि प्रमाणशून्यः कल्पनीयः स्यात् । नहि शाखोत्सादः
सम्भवति । एवंरूपशाखान्तरानुपलब्धेः । चतुर्णामपि वेदानां काश्चिच्छा-
खाः पठ्यन्ते । न चैकस्यामपि स्मृत्यभिहितधर्मसादृश्योपलब्धिरस्ति । न
चात्यन्तविलक्षणत्वेन शाखान्तरत्वोपपत्तिः । न हि मैत्रायणी शाखा का-
ठकस्यात्यन्तविलक्षणा । शाखैकदेशमूलत्वे वा महत्यदृष्टकल्पना स्यात् ।
उत्सन्नवेदमूलत्वं तु वेदचतुष्टयप्रसिद्धेर्नतीव पेशलम् । प्राक् चोत्सादात्
स्मृत्यभावप्रसङ्गः । उत्सादाशङ्कया वा स्मरणेऽग्निहोत्रादीनामपि स्मार्तत्वं
स्यात् । अतोऽयमसारः पक्षः । ये तु वेदवत् स्मृतीनामपि नित्यतया प्रा-
माण्यं मन्यन्ते प्रवचननिमित्ता मन्वादिसमाख्येति वदन्तः, ते खलु मौन-
भाजो दुर्निवारा । अबाधकत्वेऽपि हि पुरुषाप्रणीतेर्वेदः प्रमाणम् । सर्व-
लोकवाद्या चात्र तदग्रणीतिः । दुर्निवारं चासदागमनात् तादृश्यमेवं सति
स्यात् । तथास्त्विति चेत् । अलं स्मृतिशास्त्रेण । इदानीमदृष्टमात्रेणोपर-
तकर्तृकाणां कूपारामादीनामपि तदकर्तृकत्वप्रसङ्गः । मन्वादीनां च "स
सर्वोऽभिहितो वेदे" इत्याद्यभिधानं मृपेत्यापाद्येत । तद्यशःप्रोत्सारणेन वा
कथञ्चित् क्लिष्टकल्पनयार्थवादत्वं योजनीयम् । कठादिचरणानि च तां तां
शाखां विप्रति । न च मानवादिचरणोपलब्धिरस्ति । न च छान्दोग्य-
प्राश्नवत् त एव शाखिनो धारका इति शङ्क्यं वक्तुम् । अन्यतमवेदशा-

खानन्तर्गतत्वात् । यदपि शास्त्रिणा धारणमुपलभ्यते, तदपि स्मृतित्वेनावे
दतया, अद्भवत् प्रताध्ययनानादरश्चैवमुपपद्यते । ताश्च स्मृतयो नित्या
इति वाच्यम् । यदि तावत् कतिपयमन्वादिप्रणीता एवेत्युच्येत, नारदा
देरप्रामाण्यप्रसङ्गः । तथास्ति चेद्, विशेषहेतुर्वाच्यः । इदानीं प्रणी-
तचौधायनादिस्मृतेश्च मन्वादिब्रह्मादरो न स्यात् । यत्त्वप्रयत्नपूर्वकं सर्वा
ब्रह्मणो मुखान्निस्मृता इति तद्व्याख्यमुनिदेशनेवातिस्थूलम् । अपिच नि-
त्यत्वे स्मृतीनामध्ययनविध्यभावात् सम्प्रदायविच्छित्तिः स्यात् । नन्वस्ति

“निदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः”

इति । न तेनाखिलस्मृत्यध्ययनविधानम्, इदमिति च प्रकृतपरत्वात् ।
प्रकृते च विरोधादसमर्थत्वम् । यदि चाध्येतव्यमित्यस्य विधेरर्थावगम्य-
तोच्येत तदानुपनीतस्य शूद्रसमत्वाद् वेदार्थत्वेन चोपनीतस्य तद-
ध्ययनात् सन्ध्योपासनादिकतिपयार्थशिक्षणवचनाच्च स्मृत्यनध्ययनम् ।
अधीतवेदस्य च गुरुकुलनिवर्तनमित्यादि प्रपञ्चनीयम् । पाठमात्रपर्य-
वसायित्वे त्वस्याप्यदृष्टार्थत्वात् स्मृतिसंप्रदायो दुर्घटः स्यात् । वेदमूल-
त्वे तु स्वाध्यायाध्ययनविधिविनिर्मुक्तत्वात् कथञ्चिदुपपद्येतापि । तदेव
दुरुपपादमित्युक्तं पुरस्तात् । नन त्रुटितविकल्पाजालेन परावृत्तिचतु-
रप्रज्ञासहाया गृह्यन्ते । को वा वेदमूलतया स्मृतीनां प्रामाण्यं ब्रूयात् ।
संप्रदायाविच्छेदाद् वेदवत् स्मृतयोऽपि स्वतन्त्रा यतः । न च पूर्वा
भिहितदोषत्रयवचनम् । ग्रन्थनित्यत्वान्भुगमात् । ग्रन्थेन च नातीव
प्रयोजनं, स्मार्तक्रियानुष्ठानरहितकालाभावात् । यथैव हि कृष्यादयो
विशिष्टफलोपायान्वितत्वेन लोकतः उपलभ्यन्ते । तथाष्टकादयोऽपि
यतः । इयास्तु विशेषः—सन्निकृष्टफला कृष्यादयः । अनियतफला-
श्चाष्टकादयः । न चैतावता लोकिक्त्वं ग्रन्थस्य वस्तुम् । अस्मादेव
विवेकानुधारणात् प्रमाणान्नरतः । स निवेको ब्रान्त्यापीति चेत् । न ।
प्रमाणान्तरस्य निराकृतत्वाद् दृढत्वान्नग्नेश्चाब्रान्तिः । ब्रान्तिकल्पने
चावेद एव वेदतया गृहीत इत्यप्याशङ्क्येत । यथैव वेदोऽयमिति
बुद्धिर्लौकिकेऽपि वाचकस्मरणाच्च ब्रान्तिरित्युच्यते तथाष्टकाद्युपा-
यफले स्वरूपनिर्णयोऽनीत्यगन्तव्यम् । न च परोक्षत्वात् फलसाध-

नशक्तेरलौकिकत्वाभिधानं, शब्दशक्तिवत् । प्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या सेति चेत् । तदत्रापि समानं दृढत्वात् प्रत्ययस्य । यथैव हि शब्दाः प्रत्या-
यकत्वेन शक्तिकल्पनानिमित्तं, तथा निरुद्धप्रतिपत्तिहेतवोऽर्था अपी-
त्यदोषः । कस्य वात्र परोक्षता । अष्टकादयस्तावत् पुरुषान्तरैरनुष्ठीय-
मानाः प्रत्यक्षत्वेनाशेषाद्वा उपलभ्यन्ते । तत्र च वेदशब्दवदष्टकादिशब्द-
व्युत्पत्तिः । विशिष्टकार्यं निमित्तं च तदनुष्ठानमिति स्वरूपवदनुष्ठातृभ्य-
एवावगम्यते । तत्प्रसिद्धयनुपपत्तिकल्पिते च संवन्धिनि बोधकशक्तिवत्
प्रवृत्तेरव्याघातः । तस्मात् स्वातन्त्र्यं स्मृतीनामित्युक्तम् । तथा चाह —

“अग्रन्धकानामर्थानां चकारोपनिबन्धनम्”

इति । आम्नायश्च — ‘युक्तो भूरित्या’युपक्रम्य ‘यजुष्टस्मामत’ इत्युक्त्वा
‘यद्यविज्ञातमि’त्याह । स्मार्तं चाविज्ञातमिति संप्रदायः । तच्च वेदमूलत्वे
सत्यनुपपन्नम् । सर्वथाविज्ञानासम्भवात् । न हि विद्यमानमूलं निरू-
प्यमाणेऽविज्ञातमिति शक्यं वक्तुम् । पुरुषान्तरापेक्षया त्वविज्ञानेऽति-
प्रसङ्गः । स्वातन्त्र्यपक्षे त्वविरोधः । साहसिक! मैवम् । राजन्वान् जन-
पदः । न खलु सद्भिः परिगृहीता, नार्यः स्वतन्त्रा भवन्ति । न हि लौ-
किकमनुष्ठानं प्रमाणरहितं स्मृत्यर्थसत्त्वायालं भवितुमर्हति । मा भूच्चै-
त्यवन्दनादिक्रियास्वपि तथात्वम् । अवेदविदां तदनुष्ठानाद् वैषम्यमिति
चेत् । किं वा स्वातन्त्र्यवादिनां वेदविद्भिः प्रयोजनम् । न खलु वेदो
वेदवित्परिग्रहात् प्रमाणम् । नापि लोकनिबन्धनाः कृष्यादयो वेदविदपे-
क्षाः । सान्दष्टिकफलास्त इति चेत् । अन्यथा वा कथं लोकनिबन्धनत्वम् ।
न ह्यसान्दष्टिकमर्थमागमानपेक्षो लोकः प्रतिपत्तुं क्षमः । अथ वाचकश-
ब्दवल्लोकव्यवहाराधीनतोच्येत, तदसत् । तत्रार्थप्रत्ययानुपपत्तिः कल्पना-
मूलम् । इह तु किं नोपपद्यते । व्यवहारस्य चैत्यवन्दनादिष्वपि दर्शनात् ।
न चाभियुक्तमन्वादिस्मरणाद् विशेषोपपत्तिः । व्यवहारमूलत्वेऽसदागमै-
राविशेषात् । ननु च वेदस्तावत् प्रमाणमित्युक्तम् । तद्विहितदर्शपूर्णमा-
साद्यनुष्ठातारश्च धर्मं प्रत्यभियुक्तः । ते चाष्टकादीनामनुष्ठातारः । तेनेत-
रव्यवहाराद् वैषम्यम् । मैवम् । विपर्ययेण सुतरामस्योपपत्तेः । वेदविदां
हि तेनैव निराकाङ्क्षत्वाच्च व्यावहारिकधर्मादिरः । परित्यक्तवेदमूलव्यवहा-

राणां त्वनन्यगतिकत्वाद् व्यवहारे सुलभता । अस्तु, तेषामपि कार्यतेति चेत्, सुश्लिष्टमेव सति प्रामाण्यम् ।

एव तर्हि चोदनार्थानुष्ठापव्यवहारसामान्यादेव तत्प्रवृत्तिसमर्थ कारणमनुमीयताम् । ननु तदेव नास्तीत्युक्तम् । अत एवानुमीयते । किमसदप्यनुमीयते । नह्यनुमापकलिङ्गसभवे सत्यसदिति शक्य वक्तुम् । किं पुनस्तलिङ्गम् । त्रैवर्णिकानामसान्दष्टिको व्यवहारश्चोदनामूलो दृष्टः । तथाविधश्चायम् । तस्मादत्राप्यस्ति चोदना मूलभूतेति । नापि तद्दुपलब्धिप्रसङ्ग इत्येव विशेषणविरुद्धत्वम् । अदर्शनस्याबाधकत्वात् । इतरव्यवहारे तु व्याप्त्यभावाद् वैषम्यम् । किमनुपलभ्यमानैव चोदना व्यवहार प्रवर्तयति । किमनयानुपयुज्यमानविचारणया, सर्वथा प्रवर्तयति । न चानुपलब्धि सामान्यतो विशेषतश्चानुमानात् । नियतकारणानि हि कार्याणि तथैव स्वकारणान्यप्यवगमयन्ति । एवञ्च विध्यर्थानुष्ठानमुपपद्यते । स्वातन्त्र्ये तु क्रियानुष्ठानम् । तत्र च फलाभावप्रसङ्गोऽनन्तरोत्पादनानवयफलानाम् । न च सम्कारोत्पत्तिद्वारेण कालान्तरे फलोत्पादकत्वमिति शक्य वक्तुम् । लौकिकाभिधानव्याघातात् । कल्पनाहेत्वभावाच्च । अतोऽयमेव पक्ष श्रेयान् । दर्शनानि चानुपपद्यन्त एव ।

नाय पक्षो निर्वहणीयः । न खलु प्रमेयगम्यानि प्रमाणानि भवन्ति । अनुष्ठानानुपपत्त्या हि कारण कल्पयत कुतोऽनुष्ठानम् । न हि प्राक् कारणकल्पनातोऽनुष्ठानसिद्धिः । तन्निर्द्धो मुधा कारणकल्पना । अथोच्येत पुरुषान्तरस्थमनुष्ठानं दृष्ट्वा तदनुपपत्त्या कारणमनुमाय ततोऽनुष्ठानप्रवृत्तेरदोष इति । तदयुक्तम् । नहि पुरुषान्तरानुष्ठानानुपपत्तिः, तस्य सिद्धत्वात् । यदप्यनुमानमुक्तं कर्तृसामान्यादिति, तत्रापि हेतोरप्रयोजकत्वम् । नहि दर्शपूर्णमासादीनां त्रैवर्णिकानुष्ठानाद् धर्म्यत्वम्, अपितु वेदविहितत्वात् । न चेपा तदस्ति । अथासान्दष्टिकं तदनुष्ठानं धर्म इति । तदपि अभिचारः । अवेदिकत्वेऽपि विगुणधर्मानुष्ठानदर्शनात् । भ्रान्तेस्तदिति चेत् । एव सत्यत्रापि भ्रान्त्युपपत्त्याद् व्यभिचारः । अथावाधीभावादभ्रान्तिरित्युच्येत, तदप्यसिद्धम् । वेदविरुद्धे

हि स्मृत्यर्थेऽवाधादर्शनात् । अथ यत्र तदभावस्तत् प्रमाणमित्युच्येत, तदपि दुरधिगमम् । सर्वं चावेदविहित तद्विरुद्धमेवानुष्ठानमसन्देष्टिकम् । अतोऽयमप्यसारः पञ्चः । “स सर्वोऽभिहितो वेदे” इत्याद्येसंवद्धं स्यात् । प्रमाणरहितकारणकल्पनायां त्वन्धपरम्परा । न्यायोक्ते तु दर्शनानामात्मलाभः । “वचनानि त्वपूर्वत्वाद्” इत्यभ्यायमविषयः । अनया दिशा परिचोदनीय प्रपञ्चनीयम् । सर्वथा तु स्मृतीनामप्रामाण्यं मूलकारणानुपलब्धौ स्मृतित्वाद् वन्ध्यादौहित्रस्मरणवत् ।

अत्राभिधीयते । नैवं खोत्प्रेक्षितविकल्पजालैः स्मृतीनामप्रामाण्या-
रोपणं युक्तम् । स्वयं हि मन्वादिभिरुक्तं “स सर्वोऽभिहितो वेदे”, “वे-
दो धर्ममूलम्”, “आम्नायप्रामाण्यादाचारः”, “द्वितीयस्तदनुव्याख्या
स्मार्तः”, “वेदः स्मृतिः सदाचारः” इत्यादि । न चैवंरूपाभ्युपगमाति-
क्रमेण मूलान्तरान्वेषणं युक्तम् । युक्तश्चायमभ्युपगमोऽस्मिन्नर्थे प्रमाणा-
न्तराभावात्, चोदनालक्षण एव धर्म इति नियमो यतः । न च भ्रान्त्या-
दिकल्पनोपपत्तिः, वेदवित्परिग्रहविरोधात् । नाप्यन्यमूलत्वे तत्परिग्रहो-
पपत्तिः चैत्यवन्दनादिवत् । भ्रान्त्यादिकल्पने वा वेदेऽप्यवेदताप्रसङ्गः ।
न चासंभाव्यं वेदमूलत्वं, “वेदनिदो हि मन्वादयः” इति स्मरणात् । न
चैतद् भ्रान्तः, स्मर्तृत्वस्मरणवत् । अतः सूक्तं वेदमूलत्वम् । आह च —

‘ भ्रान्तेरनुभवाच्चापि पुंवाक्याद् विप्रलम्भनात् ।

दृष्टानुगुण्यसाध्यत्वाच्चोदनैव लघीयसी ॥’

इति । ननु तदेव वेदमूलत्वं दुरुपपादमित्युक्तम् । उक्ता हि सर्वथा वेद-
स्य मूलत्वानुपपत्तिः । न तत् सम्यगुक्तं प्रमाणतो हि मूलत्वोपपत्तेः ।
उपलभ्यते हि स्मृतीनां तन्मूलत्वम् । विध्यर्थान्यथानुपपत्तिलभ्यत्वात् ।
तथाहि ‘स्वाध्यायोऽध्येय’ इत्युक्ते विद्यां चाध्यापयेदिति द्वयस्यानुपपत्त्या-
न्यो विविस्तत्र प्रकल्प्यते । विद्यामध्यापयेदिति हि विधिरात्मोपपादनाया-
ध्ययनं प्रयुक्तं । अध्ययनविधिरपि तत्प्रयुक्त्यैवोपपन्नानुष्ठानोऽधिकारान्तरक-
ल्पनामन्तरेणीयान्य प्रतिपद्यते । न चाध्यापयिताध्येताग्मनुपनीयाध्या-
पयितु क्षमः । तत्र विधिद्वयोपपत्त्यर्थं विध्यन्तरानुमित्या मातृणादीनु-
पनीतेति । एवं वेदार्थावगत्युत्तरकालं विधिद्वये चरितार्थे सत्यनन्तरं

प्रजोत्पादनविध्यपेक्षाया परन्त्यभावे तदनुपपत्ते कामेकसाधनत्वाच्च
 “लक्षण्या धियमुद्बहेदि” नि विध्यन्तरोत्थानम् । अग्निहोत्राद्यनुष्ठानस्य च
 परन्त्यपेक्षत्वात् तत्सन्निधानाच्च तत्रा सह यजेतेत्यनतिक्रमणविध्युदय ।
 तथा “ऋताबुपेयाद्” इत्यादि । तत्र तत्र प्रधानोपपादका विधयः साधि-
 कारा अनयेन दिशा कल्पनीया । तथाङ्गसबन्ध प्रत्यक्षेरानुमानिकैश्च
 श्रुत्यादिभिरध्यवसेय । निपुणतस्तु ग्रन्थव्याख्यायामेव प्रदर्शयिष्याम ।
 न चैव सति दुःश्लिष्टता स्मृतप्रामाण्यमर्थम् । नन्वेव सत्यर्थगम्या स्मार्ता
 विधयः प्रसज्यन्ते । तद्यथा— जुहुयात् सर्पिपेत्युक्ते श्रुवेणावधतीति च
 आज्य श्रुवेण गृह्णीयादिति विध्यन्तरोदय । यथा हि चतुरवत्तविशिष्ट
 सर्पिषा होमोऽनदानसमर्घद्रव्यविशेषेक्ष श्रुवाद्याकान्ति, तथा ‘श्रुवेणा-
 वधती’ति श्रुवाविधि म्वशक्त्यनुसाराद् द्रव्यविषयतयोपपन्नमानस्त
 द्विषेपाभिमुखता चालोच्य विध्यन्तरमाविर्भावयति श्रुवेणाज्य गृह्णीया-
 दिति । एवञ्ज्ञानीयका सव विधयः स्मार्ता प्रसज्येरन् । मैवम् । एषा
 विनियोगमात्रासंशयित्वात् । यो ह्युत्पादक पदार्थस्यानुष्ठापको वा
 स्यात्, न एवोपदेशकारणम् । नतुत्पन्नैदमर्थमत्रनियामकोऽपीत्य
 विरोधः । एव तर्हि स्मृतिविनियुक्तानामप्यस्मार्तत्वप्रसङ्गः । न । स्मृते
 पदार्थोत्पादकत्वेन नपम्यात् । का वाताप्रकादिषु । न तदभावे रुस्यरिद्
 विधेरनुपपत्तिः । न्याध्यायाध्ययनविधेर्मन्त्राणां चोपपन्नत्वात् । उच्यते ।
 अत्राप्यष्टकादिसमाख्यातमन्त्रान् न्याध्यायाध्ययनविधिर्नापपद्यते । नहि
 जपयज्ञाद्यन्वये मति ममाख्यानोपपत्तिः । न च स्पष्टतरविनियोगोपल-
 ब्धिः, यद्वलेनाख्याया बाधः । शक्यत एव मन्त्रैरेव ददतामशागोऽधि-
 कारहेतुश्च न प्रतिपादयितुम् । तदुक्तान्यत्रनविध्यनुपपत्तित्वात् कार्यताव-
 गमः । अज्ञानप्रकारस्तुक्त एव । नन्वेव ममाख्यानाभेदादशेषमन्त्रैरेक
 मेवाष्टकारुर्मानुमीयत । भवम् । नामर्थभेदात्, मन्त्रात्तथा हि मन्त्रा
 कर्म प्रतिपादयन्ति । न चेककर्मप्रतिपादनशक्तिरास्त । अत विद्वांस्य-
 कादिकर्मणा भेदः । न च नन्यशपाम्वाविगताष्टकाद्यनुष्ठानमेकस्यैव
 स्यात् । न सत्वेष्टाम्वाधानक्रियानुष्ठान तदकरणनिमित्तप्रत्यवायो न

परिहतः स्यात् । पठ्यमानत्वे हि कर्मणां भिन्नानां समाननाम्नामप्येकक्रियायामकृती स्यात्, कर्तव्यतावगतेः समानत्वात्, प्रयोजनैक्यानवगमाच्च । अनुमेयत्वे तदनुपपन्नम्, अष्टकाद्यभिन्नकालसंबन्धिनस्तदनुसारेण प्रयोजनसाभेदात् । अवगतकालादिसंबन्धाविरोधेन हि प्रयोजनं कल्पनीयम् । तच्चानेककर्मानुष्ठानेऽनुपपन्नम् । न ह्येकस्मिन् कालेऽनेककर्मानुष्ठानोपपत्तिः । न चानुमेयत्वे पूर्वाह्णादिकालस्याङ्गत्वकृतः कश्चिद् विशेषोऽस्ति, पठ्यमानवत् । किञ्च पठ्यमानं कर्मात्मानं कारयितुमक्रियायां प्रत्यवायं कल्पयति । कालपनिकं पुनः पठ्यमानान्यथानुपपत्त्या कल्प्येत । तच्च कल्प्यकर्मानुष्ठाननिमित्तदोषकल्पनामन्तरेणैवोपपन्नमिति न कल्पनावसरोऽस्ति । अथ क्लृप्तकर्मानुष्ठानावगमानुपपत्त्या कल्प्येत, तदैवंरूपा कल्पना स्याद्— यो ह्यस्मिन् कालेऽष्टकाख्यं कर्म न कुर्यात् स प्रत्यवेयादिति । एवं सति तदाख्यैककर्मकरणेऽपि कृती स्यात् । न चैकैकत्र कल्पनाहेतुसद्भावाद्नेककल्पनाप्रसङ्ग इति शक्यं वक्तुम् । तस्यैककल्पनायामप्यविरोधात् । अथागृह्यमाणविशेषत्वाद्नेककल्पनमित्युच्यते । तदेकशाखापठ्यमानविषयत्वादेकैकशाखाधिगतत्वेऽनुपपन्नम् । नहि भिन्नशाखाधिगतत्वेऽप्यगृह्यमाणविशेषतास्ति । पठ्यमानेऽप्येतत् समानमिति चेत् । न । तस्य स्वमहिम्नैवानुष्ठापकत्वात् । इह तु स्वरूपस्यान्यतोऽधिगतेर्वैपम्यम् । किञ्च, अनुष्ठानोपपत्त्यर्था कल्पना । न चैककर्तृविषयतया सर्वकर्मानुष्ठानाम्युपगमे तदुपपत्तिः । नहि स्वहेतुविरोधिन्यः कल्पनाः संभवन्ति । प्रत्यधाध्ययने त्वप्राधान्यात् कालस्य प्रसक्तावपि विरोधः परिह्रियेत, न त्वनुमेयत्वेऽपि । अतः सूक्तमेककरणेऽपि कृती स्यादिति । विरोधादर्शनात्तु चतस्रोऽष्टकाः क्रियन्त इत्यनवयवम् । एवं च सागान्यतः कार्यावगमः । कचिच्च प्रत्यक्षतोऽपि पठ्यमानत्वेन सामान्यतः कार्यावगतौ मन्त्रार्थवादा विशेषसमर्पका भवन्ति । तान्यापि स्मृतिमूलानि । यथा — “एतद्दु सत्यद्धा तपः यदहिंसा यदमो यदानं यदतिथिसपर्या । अथ परमं तपो भूतानां यदनुजिघृक्षा तस्मादेवंवित् सर्वेषां भूतानामद्वैवोपकुर्याद्” इति ब्राह्मणम् । अद्वैतकारश्च दृष्टकारणरहित उपकारः । तद-

पेक्षितप्रकारविशेषो मन्त्रार्थवादेरन्यपरैरपि प्रतिपाद्यमानो नापेशलः ।
यथा — “स्थलयोदकं परिगृह्णन्ती”ति तटाकादिकरणम् । ‘धन्वन्निवे’ति
च प्रपाकरणम् । यत्तु फलवत्ययोगान्तर्गतेः कल्प्यमानस्यापि ताद-
र्थ्यमिति । तल्लिङ्गेन प्रकरणस्य बाध्यमानत्वादचोद्यम् । यमनियमास्तु
प्रायशः प्रत्यक्षमूला एव । यत्र पुनः प्रत्यक्षं तदनुपपत्तौ क्लृप्तं वा न सा-
मान्यकरणमस्ति, तत्राप्यन्यपरत्वान्मृपार्थत्वेन चोपपन्नत्वान्न मन्त्रार्थवा-
दा, स्वान्वितपदार्थसत्यताभाजो भवन्ति । तेनासदागमैर्वैपम्यम् । स्मृत-
योऽपि च तद्वृत्ता एव बाध्यन्ते । न चैतावता समूलत्वेऽपि तन्मिथ्या-
त्वकल्पनेत्यलं प्रसङ्गेन । सर्वथा वेदमूलत्वं स्मृतीनामुपपन्नम् । शक्यते
चैव सति स्मृतीनामविज्ञातत्वं वक्तुं, काल्पनिकत्वात् । कल्पनानिमित्त-
मेवर्गेदादयः, न व्यपदेशकारणम् । तथा च मनुः “स सर्वोऽभिहितो
वेदे” इत्याद्यभिधानमन्त्रं ब्रुवन् कल्प्यत्वाद् विवेकव्यपदेशो नास्तीति
दर्शयति, आपस्तम्बश्च “ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः
प्रयोगादनुमीयन्ते” इति वदस्तेषां मूलसत्यताम् । उत्सन्ना इव प्रयो-
गादनुमीयन्त इत्यर्थः । स्मार्तव्यपदेशानादिता चैवमुपपद्यत इत्येषा दिक् ।
विरोधे चैव बाध उपपन्नतरो भवति । अन्यथा तु विरोधे विकल्प-
स्यात् । न च भवत्विति शक्यं वक्तुं, शिष्टानभ्युपगमात् । ननु विपरीत-
शिष्टाभ्युपगमः । न खलु स्मृतिविरुद्धं श्रुत्युक्तमप्याद्रियमाणा दृश्यन्ते ।
तथाहि —

गोवध नानुमन्यन्ते श्रुत्युक्तमपि तद्विदः ।
तस्योपपातकश्रैष्ठ्यं स्मृतौ यस्मादुदाहृतम् ॥
करणं च श्रुतेर्ज्ञातं ज्योतिष्टोमादिकर्मणाम् ।
स्तेयाद्यर्थजनेनापि न तत् स्मृतिविरोधतः ॥
मैव न खलु शिष्टानां कचित् स्मृतिविरोधतः ।
श्रुत्युक्तार्थाननुष्ठानं ददमत्पीयसामपि ॥

नहिच्छागवधं तज्ज्ञा न कुर्वन्ति निवारितम् ।
अवारितं स चेत् स्मृत्या गोवधोऽपि हि तत्समः ॥

स्मार्ता हि विधयः सर्वे श्रुत्युक्तव्यतिरेकिणः ।

तेन स्मृतिविरुद्धत्वं नाननुष्ठानकारणम् ॥

स्मार्तोऽपि गोवधोऽस्त्यर्घ्यमर्हयेत् प्रथमं गवा • ।

नित्यानि चाष्टकादीनि हेतुस्तदकृतौ च यः ॥

वेदमूलबलं वापि भ्रान्तिर्वा वैदिके च सः ।

न तु स्मृतिबलाच्छिष्टा न कुर्युः कर्म वैदिकम् ॥

अर्धास्तामित ओदित्ये प्रारभ्यार्धविभावनात् ।

जपः स्मृत्युदितस्त्यक्तो विरोधादग्निहोत्रिभिः ॥

अनुष्ठानाननुष्ठाने कारणं न बलाचले ।

मा भूद् धर्मः खरारूढावस्त्रसञ्छादनाद्यपि ॥

वेदमेव त्वदृष्टार्थे प्रमाणं मन्यते मनुः ।

प्रमाणं परमं धर्मे श्रुतिरित्यादिभाषणात् ॥

मन्यन्ते चातिदौर्बल्यं स्मर्तारः श्रुतितः स्मृतेः ।

धर्ममूलतया वेदं वदन्तस्तद्विदामिति ॥

तेन वेदविरुद्धायाः स्मृतेर्बाध इति स्थितिः ।

श्रूयमाणविरुद्धत्वात् कल्पनानुपपत्तितः ॥

प्रत्यक्षोऽप्युपकारादिविधिः सामान्यगोचरः ।

यायादालोच्य दौर्बल्यं विशेषविषयां स्मृतिम् ॥

विध्यर्थानन्यथाभावकलप्तैः प्रायो विधायकैः ।

दशभिर्बहुधा भिन्नैः स्मृतयः संप्रवर्तिताः ॥

प्रत्यक्षतः कल्पनया च सम्यक् सिद्धस्य सामान्यविधायकस्य ।

मन्त्रार्थवार्दैर्विधिभिश्च कुर्याद् दृश्यानुमेयैः परिपूरणानि ॥

इत्थं च गाढं नृकृतत्वपङ्कं विधूय धर्माख्यद्विरण्यमाला ।

आम्नायसूर्यांशुविकासितानि विभर्ति विध्यर्थसरोरुहाणि ॥

* "त प्रतीत स्वधर्मेण नृकृतत्वपङ्कं विधूय ।

अग्निं च तत्त्व आम्नायमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥" (मनु- १. १)

एवं ग्रामाण्यमालोच्य वेदमूलतया स्मृतेः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये इत्याह भगवान् मनुः ॥ ७ ॥

नन्वेव सति "धर्ममूलमद स्मृतमि"ति वचनादर्थोदमूल न प्राप्नोति । मैवम् । धर्म-
पदस्य प्रदर्शनार्थत्वाद् । अद्यापि धर्ममात्र एव धर्मपद स्यात् । तथाप्यर्थकामो तावच्छास्त्र-
नियतो धर्म्यावेव । अपवर्गस्यान्यत्वमिति चेत् । तदप्यसत् —

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥

इज्येति यागार्दानां वैदिकानामुपलक्षणम् । आचार इति स्मार्तानां
सोपनिषन्धानामनुपनिषद्दानां च । दम इन्द्रियसंयमः । अहिंसा यज्ञाद्या-
तत्राप्यव्यतिरेकेण । दानं प्रसिद्धम् । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः । एषां कर्मणां
धर्म्यत्वं यद्यपि प्रसिद्धं, तथाप्यल्पधर्मोऽयं, धारणात्पत्वेन योगसाधौष्क-
ल्यात् । अयमेव परमो धर्मः यद्योगेनात्मदर्शनम् । मनोवृत्तिसन्निरोधो
योगः । तेन यदास्त्रस्येनात्मदर्शनं तदेवात्यन्तिकधारणत्वेन परमो धर्मः ।
तस्मात् सिद्धमर्थादीनां शान्नावसेयत्वम् । कस्मात् पुनः श्रुतिस्मृत्य-
न्तर्गतत्वेऽपि दमादीनां पृथगुपन्यासः । स्मार्तत्वप्रदर्शनार्थः । आचारः
स्मार्तानां ग्राहकः, तानि पुनर्दमादीन्यपि । अत एव ब्रह्मयज्ञोऽप्यत्रैवोदा-
हृतः । प्रत्यक्षश्रुतिपाठेऽपि स्मार्तत्वाद् गाथादिलक्ष्यः शूद्रस्यापि कथं
स्यादिति । सर्वाधिकारार्थं वा दमादीनां पृथग् विधानम् । आचारश-
ब्देन त्वष्टकादीनां त्रैवर्णिकार्थानां ग्रहणम् । तथा चाहुः —

“अहिंसा सत्यमक्रोधः शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

एष साधारणो धर्मश्चातुर्वर्ण्ये प्रकीर्तितः ॥”

इति । सत्यमिति चात्र व्याहृत्युपलक्षितो ब्रह्मयज्ञः, परिगृह्यते । सत्यवच-
नस्येन्द्रियनिग्रहादेव लब्धत्वात् । तथा च वक्ष्यतेतत्—“पश्ययज्ञान् न
हापयेदि”ति । अथवा इज्येति सस्कारोपलक्षणम् । आचार इत्यात्मगुणा-
नाम् । दमादयस्तूदाहरणार्थाः । समानमन्यत् । अपवर्गनिरूपणार्थश्चाय

श्लोकः । तदेतद्व्याप्त्युक्तं—“तमेवं विदित्वा मृत्युमत्येती”ति । स्मृति-
श्चात्मज्ञानं प्रकृत्याह —

“तद्धव्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः”

इति । सर्वं चैतत् श्रुतिस्मृत्यवसेयमिति तयोः सूक्तं धर्ममूलत्वम् ॥ ८ ॥

ननु च श्रुतिस्मृत्योरवोभक्त्येऽपि पुरुषसामर्थ्यापेक्षया प्रतिभानतोऽर्थनियमः । तथा
ह्येकस्मादेव वाक्यादन्यथा चान्यथा च प्रतिपन्ना दृश्यन्ते । एव चैव सति धर्मनिर्णयः ।
तदुक्तं — “धर्मस्य तैत्वं निहितं गुहायामि”ति । सत्यमेवं, यदि निर्णयोपाया न स्यात् ।
अस्ति ह्युपायः —

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्यत् त्रैविद्यमेव वा ।

सा वृत्ते यं स धर्मः स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः ॥९॥

चत्वार इति नियमः पञ्चादिव्यावृत्त्यर्थः, महासमवाये निश्चयक-
शात् । वेदविदो धर्मशास्त्रविदश्च वेदधर्मज्ञाः । पाराध्यात्र ज्ञानस्य न
तन्मात्रावसायिनः, किं तर्हि, ज्ञानिनोऽनुष्ठातारश्च ते सविवेकाः परि-
पत् । त्रैविद्यं वा । त्रयी विद्या ऋग्यजुस्सामलक्षणा यस्मिन्, तत् त्रैवि-
द्यम् । त्रय ऋग्यजुःसामपारगा इत्यर्थः । पुरुषसंख्यानियमाच्चायर्ववेदा-
ध्ययनमविरुद्धम् । अस्मिन् पक्षे ये प्रतिवाक्यं श्रुतिस्मृत्योर्मूलमूलिभावं
जानन्ति, ते गृह्यन्ते । एकारस्त्वप्यर्थः । स च संभावनायाम् । वाश-
ब्दोऽभ्यर्हितत्वेन विकल्पद्योतनार्थः । त्रयोऽपि यदि भवन्ति द्वौ वा यदि
स्याताम् एकोऽपि वाध्यात्मवित्तमः । स हि सम्यग् वेत्तानन्यभावक्ता च ।
तथा चोक्तम् —

“एकोऽपि वेदविद् धर्मं यं व्यवस्येद् द्विजोत्तमः ।”

इति । आत्मयाजिनोऽपि गृहस्था ब्रह्मविदो नैष्ठिकाश्च ब्रह्मचारिणः वन-
स्थाश्च । तदर्थमध्यात्मवित्तम इत्युक्तं पराश्रमाभिप्रायम् । नन्वेतदयुक्तं, स
खलु हिंसानुग्रहयोरनारम्भीति । को वा तमारम्भणमाह । अभिगम्य तु
सगणे पृष्ठः सोऽपि मूयादित्युक्तमस्माभिः । तथा च व्यासः —

“सर्वभूतगणाद्रोही चरेदव्याहरन्नपि ।

पृष्ठोऽन्यैः साधुभिर्दूयात् पृच्छेदन्यांश्च संशये ॥”

इति । यत्तु ‘प्रागुत्तमात् त्रय आश्रमिण’ इति, वैखानसाभिप्रायं तद् भिक्षोः समवायप्रतिषेधाद् दशावरादिविषयं द्रष्टव्यम् । तत्रापि तु यदि कश्चित् स्वनियमातिलङ्घनेन समवेयात् ततः परिपत् सगुणैव । तथा चाङ्गिराः —

“ब्रह्मचार्याश्रमादूर्ध्वं त्रय आश्रमिणः स्मृताः”

इत्याह । वाशब्दद्वयाच्च द्वौ वेत्युक्तम् । पूर्वापेक्षया च तौ प्रकृष्टगुणौ द्रष्टव्यौ । तथा चाहुः —

“चत्वारस्तु त्रयो द्वौ वा यद्वैकः स्यादनिन्दितः ।

यतिनामग्र्यविद्यानामेकोऽपि परिपद्भवेद् ॥”

इति । सा परिपदन्योन्यं विमृश्य सम्यगवधार्य यद् भूते स धर्मः स्यात् । स निर्विचिकित्स्यो धर्म इत्यवगन्तव्यम् । तथा च गौतमः — “यच्चात्मवन्तो वृद्धाः सम्यग्विनीता ढम्भलोभमोहवियुक्ता वेदविद आचक्षते तत् समाचरेद्” इति । शङ्खोऽप्याह — “श्रुतिविरोधे त्रैविद्यसमवायेषु निर्णयः” इति, “यथावलेपं शास्त्रतस्तेऽनुग्रयुरिति च । यत्तु पञ्चावरा दशावरा वा परिपद् धर्मप्रवक्तृभिरुक्ता, सा महापातकादिप्रायश्चित्तविषया द्रष्टव्या । शुद्धचशुद्धयोस्तत्र प्रकाश्यत्वात् । या त्वेकविंशत्या शतेनाङ्गिरसाभिहिता, सा किल भूयांसो ब्राह्मणाः, ते यत् ब्रूयुस्तत् तथैव भवतीति श्रद्धामात्रेणेति मन्तव्या, गायत्रीमानसारैर्धीर्णव्रतैरपि धर्मस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तपरिपत्प्रसंगार्थं वा, अविदुषां निन्दार्थम् । तथा चोक्तं — “नेतरे तु सहस्रशः” इति । गुणवद्विषयत्वे वा कार्यगौरवज्ञापनार्थम् । यत्तु

“राज्ञां (तु) सैव द्विगुणा वैश्यानां त्रिगुणा स्मृता”

इति । तत् क्षत्रियवैश्ययोः प्रायश्चित्तदाने यत्नातिरेकार्थम् । आपद्विषयं वा । प्रायश्चित्तस्य वावश्यकार्यताज्ञापनार्थम् । परिपदि वाचावेदननियमार्थं वा ।

यत्तु क्षत्रियादिप्रायश्चित्तदाने पुरोहिताधिकारः, अन्येषां च प्रायश्चित्त-
मिति तत् प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यामः । सर्वथा परिपदि धर्मनिर्णयः ।
अल्पापि च प्रकृष्टगुणा परिपत् प्रशस्तेत्याचार्याभिप्रायः । न्यायमूलत्वात्
परिपन्निर्णयार्थस्मृतेरनेकार्थत्वमविरुद्धम् । अनयैव दिशा विवेक-
कार्यः ॥ ९ ॥

इति उपोद्घातप्रकरणम् ।

अथ ब्रह्मचारिप्रकरणम् ।

उक्त धर्मोद्दीना स्वल्प प्रमाण च । इदानीं तत्साधनानि बाध्यानि । तत्र च क्रियामा-
त्रसाधारण्यात् कर्तुः पूर्वमभिधानं युक्तमित्यत आह—

ब्रह्मक्षत्रियविद्विशूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

निपेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥१०॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णा इति व्यवहारार्था परिभाषे-
यम् । तुशब्दोऽपकृष्यावधारणार्थो व्याख्येयः । आद्यास्त्रयो द्विजा इती-
यमपि संज्ञा पूर्ववत् । ननु चाद्या द्विजा इत्येतावद् बाध्यं, बहुवचनात्
त्रित्वावगतेः । सत्यमेवम् । रथकारव्यावृत्त्यर्थस्त्रिशब्दः । यत्तु स्मृत्यन्तरे
रथकारस्योपनयनस्मरणं, तदाधानाधिकृतत्वाद् भ्रान्तेरित्यवसेयम् । विक-
स्यो वास्तु । नेत्याचार्यः । तेषां द्विजातीनां निपेकादारभ्यास्त्रिसंश्रयनाद्
मन्त्रतः क्रिया भवन्ति । शास्त्रतः इत्यर्थः । तृतीयार्थे पञ्चमी द्रष्टव्या ।
वैशब्दो हेत्वर्थः । यस्मान्मन्त्राहं तेषामुपनयनाख्यं जन्म, तस्मान्मन्त्रे-
वत्यः क्रिया भवन्तीति ॥ १० ॥

‘या’ पुनस्ताः क्रियाः, कस्मिन् काले कृतव्या इत्यत आह—

गर्भाधानमृतौ पुंसस्सवनं स्पन्दनात् पुरा ।

पष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मासेऽतो जातकर्म च ॥ ११ ॥

१. ‘योभिप्रायः । ने’ ख. पाठः. २. ‘मन्त्रतः किं’ घ पाठः.

‘जातकर्म’ इति पञ्चमः । १. ‘मास्येते’ इति पाठ इत्या “एते वा इति
भागे गर्भकोषात् कुमारे जाते जातकर्म” इति निताधरा ।

गर्भाधानाख्यः प्रथमः संस्कारो निपेकलक्षणः । स चतौ कार्यः ।
सामर्थ्याद्यतुर्वक्ष्यमाणो न वसन्तादिकः । पुंसवनख्या द्वितीयः सं-
स्कारः । स च प्राग्गर्भस्पन्दनात् । तथा च पारस्करः — “अथ
पुंसवनं पुरा स्पन्दनादि”ति प्रथमकल्पमाह । पष्ठे गर्भमासेऽष्टमे वा
सीमन्तोन्नयनाख्यस्तृतीयः । अतः परं नात्रैवागतकालं जातकर्म भव-
ति । चशब्दात् सोप्यन्तीकर्म च । तथा चाह — “सोप्यन्तीमा रिरभ्यु-
क्षति जातस्य कुमारस्य चे”ति । एते च संस्काराः कात्स्न्येन गृह्यादव-
गन्तव्याः । प्रतिगर्भं चापसीमन्तोन्नयनाः* प्रवर्तन्ते । तस्य स्त्रीसंस्का-
रत्वात् । तत्संस्कारत्वं च “सीमन्तमूर्ध्वं विनयन्ती”ति वचनात् । मन्त्र-
वर्णाच्च “आजीवं फलिनी भवे”ति, सीमन्तिनीति समाख्यानाच्च । अन्या
च स्मृतिः — “सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत् प्रथमे गर्भे मासे पष्ठेऽष्टमे
वे”ति । न च तदेवं नेयं प्रथमे गर्भे मासनियमार्थमिति, श्रुतिबाधप्रस-
ङ्गात् । न च स्त्रीसंस्कारत्वेऽपि गर्भेनिमित्तत्वादावृत्तिरिति शक्यं वक्तुम् ।
प्रथमगर्भस्यैव निमित्तभावात् । कार्यशून्यत्वाच्चानावृत्तिः । गर्भाधानं त्व-
र्धादेवावर्तते । लिङ्गाच्च पुंसवनम् । सोप्यन्तीकर्म तु सुखप्रसवार्थत्वात् ।
अतोऽवैपम्यम् । अतः सूक्तमपसीमन्तोन्नयनाः प्रवर्तन्त इति । एवं च
समाचारानुग्रहः ॥ ११ ॥

किञ्चान्यत् —

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

पष्ठेऽन्नप्राशनं मासे चूडा कार्या यथाकुलम् ॥ १२ ॥

एकादशेऽहनि नाम कर्तव्यम् । एवं निष्क्रमणाद्यपि । तथा चा-
ह — “चतुर्थे मासि निष्क्रमणं करोती”ति । यत्तु “दशम्यामुत्थाप्य
ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम करोती”ति, दशम्यां व्युष्टायामिति
तत्रार्थः । तथा चाह मनुः —

“नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां चास्य कारयेद्”

१. ‘परं तु ना’ ख घ. पाठः. २. ‘च ना’ क पाठः. ३. ‘म्या व्युत्था’ घ.
पाठः. ४. ‘वा’ ख. पाठः.

* अपसीमन्तोन्नयना. सीमन्तोन्नयनव्यतिरिक्ताः (संस्काराः) ।

इति । आनन्तर्यार्थश्चकारः । दशम्यां व्युष्टायां द्वादश्यां वेति द्रष्टव्यम् ।
 अंशजातत्वेनैकादश्यामिति नोक्तम् । तुशब्दाच्चायमेवावः कल्प इति
 द्योतितम् । अथ तु दशम्यामेवेति तस्यार्थः, तदा यस्य प्राग्दशरात्राच्छु-
 द्दिस्ताद्विषयत्वेन द्रष्टव्यं, *सूतकवाक्योपरोधात् । एकादशे त्वविशेषेण
 प्रौढमकल्पिकः । यथाकुलमिति चूडाभिप्रायम् । यथा — “पञ्चचूडा भर-
 द्वाजाः” इति । कालस्त्वङ्गम् । गुरुलाघवं गृह्यादवगन्तव्यम् । अथवा
 कालाभिप्रायमेवैतज्जातकर्मादिविषयत्वेनापि श्रोज्यम् । यथा — जन्मान-
 न्तरं दशरात्रे वा जातकर्म । एकादशे द्वादशे चाहि, शतरात्रे पुण्ये नक्षत्रे
 वा नामकरणम् । दशरात्रे चतुर्थे मासे वा निष्क्रमणम् । षष्ठे मासे संव-
 त्सरे वान्नप्राशनम् । सप्तत्सरे सार्धे तृतीये वा चूडाकरणम् । तत्सर्वं
 यथाकुलं वा कार्यम्, उक्तकालं वा । दिर्मासग्रहणं तु छन्दःसमाधाना-
 र्थम् । ऋज्वन्यत् ॥ १२ ॥

कस्मात् पुनरेषा संस्कारस्मृणा प्रयत्नेनेव नियोगतोऽनुष्ठानम् । उच्यते । यस्मात्—

एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ।

मातापित्रोर्जन्यस्य वा नियतनिमित्तत्वादेनसश्च निराकार्यत्वात्
 प्रयत्नेनैवं नियोगतः करणम् । गर्भार्धत्वेऽपि चाकरणे मातापित्रोरेव प्रत्य-
 वायः । तथा चाह मनुः—

“वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते”

इति ॥

किं पुनरेताः क्रियाः पुंस्त्रिया एव, नेत्याह—

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां

अपि कार्या इति शेषः, संस्कार्यत्वाविशेषात् । एता इति सर्वना-
 म्नोऽतदशब्दावच्छिन्नजातकर्मादिविषयत्वं द्रष्टव्यम् । गर्भाधानादौ त्व-
 विशेषः । सुप्तप्रमवार्धत्वात् तु सोप्यन्तीकर्मणश्चशब्दावगतस्यापि ग्रह-

१. 'तया' घ. पाठ २. 'प्रथम. श्रवः' ख. पाठः

* ततस्तु नाम कृत्वा भिन्नं दशमंऽहनि इति विष्णुपुराण(५० ३. ५० १०;
 ५०. ८) स्यात् सूत्रवाक्यमार्गः ।

णम् । नन्वेवं सति स्त्रीणां मन्त्रहानात् तद्युक्तकर्माधिकारो दुःक्षिष्टः स्यात् । वचनगम्यत्वादधिकारस्यैतदचोद्यम् ॥ १२ ॥

न च स्त्रीणामात्यन्तिको मन्त्राभावः । यदि नाम जातकर्मादि तूष्णा—

विवाहस्तु समन्त्रकः ॥ १३ ॥

समन्त्रक एव । तस्मादविरोधः । कार्याभावाच्च नपुंसके संस्कार-
निवृत्तिः । अर्थलक्षणास्तु नामकरणादयः शूद्रम्यापि प्रवर्तन्ते । तथा
च मनुः— “शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम्” इति । अविहिताप्रतिषिद्ध-
त्वात् । “मन्त्रवजं शूद्रस्ये”ति शब्दः । निःशेषतो वा स्त्रीसमत्ववचना-
दिति केचित् । तच्च सामान्यतोदृष्टत्वाच्छब्दलक्षणे व्यवहारे नादरणी-
यम् । एते च संस्काराः स्त्रीणामपि ब्राह्मणादीनामेतेष्वेव कालेषु भव-
न्ति ॥ १३ ॥

अतः परं तु,

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥ १४ ॥

नन्वेतत् पारिशेष्याद् ब्राह्मणस्यैवोपनायनमुक्तम् आद्यास्त्रयो द्विजा
इति । अयुक्तं ब्राह्मणग्रहणम् । अथ ब्राह्मणस्य सत उपनायनं, नोपनाय-
नाद् ब्राह्मण्यमिति ज्ञापनार्थमित्युच्येत, तदपि वर्णपरिभाषयैव सिद्धेरसा-
रम् । उच्यते । हेत्वर्थमिदम् । गर्भाधानाज्जन्मनो वाग्दे वर्षे ब्राह्मणमुप-
नयेत् । कस्मात् । ब्राह्मणत्वादेव । एव चास्मायः— “गायत्री वै ब्राह्म-
णः, अष्टाक्षरा वै गायत्री, तस्मादष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत” इत्यादि । एवं
क्षत्रियवैश्यशूद्रावपि चोर्ज्या । हेत्वनिबानं तु श्लोके वसन्तादिकालप्रा-
प्त्यर्थम् । तथा चास्मायः— “अथ हि वसन्तः, क्षत्रं ग्रीष्मो, मित्रं वर्षाः”
इति । वसन्तादिसंवन्धं च ब्राह्मणादीनामन्यतः मित्रं हि शब्देनानुसन्द-
वसन्ते ब्राह्मणोपनायनं कार्यमिति दर्शयति । यद्यप्येतान्ब्राह्मणादीं वा-
क्यानि, तथापि हेत्वर्थोपपत्त्यर्थमुपनायनोपाश्रितकालनमर्पणमविरुद्धम् ।
मन्त्रवर्णश्च— “गायत्री वामन्तानि गायत्रीछन्दो वसन्तादितोर्निरामिमी-
त” इति । अयमेव तस्याप्यर्थः । चक्रास्तु स्पष्टतराण्युपनायन एव

पठन्ति । तथा चापस्तम्बस्तान्येवानुकरोति — “वसन्ते ब्राह्मणमुपन-
यीत” इत्यादि । शङ्खश्च “वसन्तो ग्रीष्मः शरदिति कालाः” इत्याह ।
वैश्यस्य तु विकल्पः । वेदाध्ययनायाचार्यसमीपे नयनमुपनयनम् ।
तदेवोपनायनमित्युक्तं छन्दोऽनुरोधात् । तदर्थं वा कर्म । राज्ञा-
मिति क्षत्रियराजशब्दयोरेकार्थत्वज्ञापनार्थम् । एकादशेऽब्दे उपनयनं
कार्यमिति शेषः । सैके विशामिति । द्वादश इत्यर्थः । एके यथाकुलमिति
पुनर्वचनात् परमतोपन्यासः । एके यथाकुलमिच्छन्ति, न वसन्तादौ । वयं
त्वष्टवपै वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीतेति । अनुलोमानन्तरजानामप्येत एव
कालाः मातृजातीयव्यपदेशात् “पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजा” इति मनुवच-
नाद् द्रष्टव्याः । लिङ्गस्य च विवक्षितत्वात् स्त्रीष्वप्रसङ्गः । प्रतिलोमा-
स्त्वनधिकृता एव । तथा च गौतमः — “प्रतिलोमात् तु धर्महीनः”
इति ॥ १४ ॥

अथ विमुपनीयानन्तर वेद एवाध्यापयितव्यः, तादर्भ्यामुपनयनस्य । एव च
प्राप्नोतीत्यत आह —

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेत् पश्चाच्छौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ १५ ॥

तुशब्दार्थश्चशब्दः । उपनयनानन्तरमेव न वेदमध्यापयेत् । किं
तर्हि, पश्चात् । शौचाचारांश्चानन्तरमेव शिक्षयेदित्यभिप्रायः । तथा च
मनुः —

“उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।

आचारमधिकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ॥”

इति । यदा त्वध्यापयेत्, तदा महाव्याहृतिपूर्वकम् । महाव्याहृतिशब्देन
त्वोद्धारो व्याहृतयः सावित्री चेति प्रत्येतव्यं, स्मृत्यन्तरात् । यथाह
मनुः —

“ओद्धारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेया ब्रह्मणो गुह्यम् ॥”

इति । गौतमीयं तु सामवेदत्रिपदम् “ओं पूर्वा व्याहृतयः पञ्च सत्यान्ताः”
इति द्रष्टव्यं, तत्र हि ‘पुरुषः सत्यमि’ति पञ्चानां पाठात् । यद्यवा महा-

व्याहृतय एव पूर्वं यस्य वेदस्य स महाव्याहृतिपूर्वकः । सापेक्षत्वे समा-
सानुपपत्तेः साविन्यभावः । ओङ्कारस्त्वाद्यन्तयोरविरोधात् कर्तव्य एव ।
“स्रवत्यानोद्भूतं पूर्वमि”ति वचनात् । मानवं तु विकल्पेन व्याख्येयम् ।
ओङ्कारपूर्वा व्याहृतयो ब्रह्मणो मुखं तत्पूर्वा वा सावित्रीति । तथा च
समाचारः । गुरुग्रहणं तु मुख्यं पितुरुपनेतृत्वमिति । तथा च श्रुतिः —
“तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः” इति । शिष्यग्रहणं तु पुत्रत्वेऽप्य-
खिलशुभूपानियमार्थम् । क्षत्रियवैश्ययोरप्यापत्काले पुत्रोपनेतृत्वाद् गुरु-
त्वमविरुद्धम् । आचार्योपनयनं तु ब्राह्मणस्यानुकल्पः । शौचमाचाराश्च
शौचाचाराः । शौचं मनोवाक्कायलक्षणं त्रिविधम् । अप्रतिरूपोपलक्ष्यनं
मनसः शुद्धिः, पाप्मनेतरस्य विरुद्धत्वात् । साधुशब्दप्रयोगः सत्यवचनं
च वाचः । तथा च भारद्वाजः—“न म्लेच्छभाषां शिक्षेत । म्लेच्छो ह वा
एष यदपशब्द इति हि विज्ञायते । तस्मान्छिष्यमुपनीय साधुशब्दाश्छि-
क्षयेत् सन्ध्योपासनाग्नीन्धनानि” इत्यादि । कायिकं तु मृदारिलक्षणं प्रसि-
द्धम् । अन्ये तु पञ्च शौचान्याचक्षते । तथाहि —

“सत्यं शौचं मनःशौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

सर्वभूतदया शौचं जलशौचं तु पञ्चमम् ॥”

इति । आचाराध्याग्नीन्धनाद्या आश्रमसंबन्धिनः । वर्णसंबन्धिनोऽप्या-
द्याः । शिक्षयेदिति चोपदेशात् प्रागुपनयनादप्रवृत्तिः । तथा च गौ-
तमः — “प्रागुपनयात् कामचारवादभक्ष” इति । यद्यपि कश्चित् प्राज्ञः
स्वयं जानीयात्, तस्याप्यनुपनीतस्यानधिकारो गौतमवचनादेव । काल-
लक्षणार्थं चोपनयग्रहणम् । न संस्कारार्थम् । कालस्यापेक्षितत्वात् । वर्ण-
धर्मा हि जन्मानन्तरमशक्त्या बाध्यमानास्तस्याश्च प्रतिपुरुषमनियतत्वा-
दवध्यर्थनियतकालापेक्षिणस्तत्परत्वेनोपनयनश्रुतिं परिगृह्णन्ति । तथा चा-
भर्वणानां वितानकल्पः “अनेनसः पुरोऽष्टमाद् वसन्तात् कुमारकाः
कामं चरन्ति सम्राड्धर्माणः पञ्चत्वयाजिनः” इति कालपरता दर्शयति ।
स्त्रीणामप्याविवाहात् कामचारित्वम् । तस्यैव वैदिकत्ववचनात् । यथाह
मनुः —

“वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः”

इति । यदा च निश्चितं वैदिकत्वेनोपनयनं विवाहो वा प्रवर्तते, तत्सामान्यात् तदैवान्येऽपि वर्णधर्मा इत्यत्रसेवम् । तथा न्यायविदो याज्ञिकाः पठन्ति — “अपि वा वेदतुल्यत्वादुपनयनेन* प्रवर्तेरन्” इति । शूद्रस्य त्ववध्यर्थकालानुपदेशात् सामर्थ्यं नियामकं, षोडशब्दं वा प्राग्बालत्वस्मृतेः “बालो वाप्यूनषोडश” इति । ब्राह्मणानामपि परमोपनयनकालात् प्रागनुपनीतानां कामचारित्वं केचित् स्त्रीणां चतुर्व्रयात्, स हि परमो विवाहकाल इति । तच्च प्रमाणशून्यत्वान्नातीवानुमन्यते, प्राथमकल्पिककाललक्षणायैवोपनयनं यतः । तथा चानेनसः पुरोऽष्टमादित्युक्तमेवेत्यल प्रसङ्गेन ॥ १५ ॥

इदानीं शौचाभिषिक्त्या तन्निमित्तत्वान्मूत्रपुरापोत्पन्नं विधिमाह —

दिवासन्ध्यासु कर्णस्थत्रह्यसूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेद् दक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

दिवा सन्ध्ययोश्च कर्णारोपितयज्ञोपवीत उदङ्मुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात् । रात्रावप्येवम् । दक्षिणामुखत्वं तु विशेषः । चेच्छब्दाद् यदा कुर्यात् तदैवमिति गम्यते । तुशब्दोऽवधारणार्थः । मूत्रपुरीषे एवैवं कुर्यात्, नान्यदपि रेतउत्सर्गादि । यद्वा त्रशब्दार्थे स्मृत्यन्तरोपसङ्ग्रहाय । यथाह शङ्खः — “वाग्यतोऽनगुण्डितशिरा भूमिमन्तर्धाय मेहेद्” इति । उपविष्टश्च, उत्थानवचनात् ॥ १६ ॥

किं पुनस्तस्मिन्नेव देशे शौचं कर्तव्यम् । नत्वाह —

गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥ १७ ॥

चशब्दात् पूर्वमपि गृहीतशिश्नः कुर्यात् । उत्थाय तस्माद् देशात् । मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः शौचं कुर्यात् । मृद्भिरिति बहुवचनं स्मृत्यन्तरोक्तपरिमाणप्राप्त्यर्थम् । यथाह मनुः —

“एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश”

१. ‘निमत’, २. ‘वर्तत’ घ. पाठः ।

* ‘उपनयने’ इत्यस्य स्थाने ‘उपायने’ इति मामात्रङ्गप्रयोगे पठ्यते ।

इति । यत्तु स्मृत्यन्तरोक्त “पञ्चापाने” इति, तदग्निहोत्रिविषय द्रष्टव्य,
पुलस्त्यवचनात् —

“स्नातकस्य त्रयोऽपाने पञ्चापानेऽग्निहोत्रिण ।

सर्वानेव गृहस्थेषु शौचकल्पान्नियोजयेद् ॥”

इति । एतदेव द्विगुण नेष्टिकस्य त्रिगुणमपत्रीकवनस्थस्य चतुर्गुण ज्ञानभि-
क्षोः । मानवान्तु द्विगुणाद्युपकुर्वाणादीनाम् । यथाह व्यास —

“शुक्ल धौत यथा वस्त्र मलिन तद्वेत् पुन ।

निर्मल तु भवेत् क्लेशात् स्त्रीपुवर्गाश्रमास्तथा ॥

प्रायश्चित्तं च दण्डं च शौचं चातो यथाक्रमम् ।

कल्प्यमुत्कृष्टमुत्कृष्टे मध्य मध्येऽधमेऽधमम् ॥”

इति । यत्तु मृद्विशेषपरिमाणं दक्षोक्तम् —

“अर्धप्रसृतिमाना तु प्रथमा मृदुदाहता”

इति, तत् त्रित्वे सति गन्धलेपापकर्षणे च विरोधात् पूर्वा पूर्वा भूयसी
परा परा मृदत्वेत्येवमुपलक्षणार्थं विज्ञेयम् । यत्तु तत्रैव मूत्रशोचम्—

“एका लिङ्गे तु दातव्या तथैकत्र करे त्रय ”

इति, तत् केवलमूत्रविषयम् । अन्यत्र करशोचस्य तान्त्रिकत्वात् । सर्वा
श्रमाणा चेतदेव मूत्रशोचं, विशेषानभिधानात् । गृहस्थस्य चेतदिति न
द्विगुणकल्पना । तथा मृदुलक्षणमप्यन्वेप्य—

“वल्मीकाखुत्करो(त्के?) वा जलात् पथि कृता च या ।

कृतशौचावशिष्टा च पद्भिः शोच न विद्यते ॥”

इत्यादि । अभ्युद्धतैर्जले, जलाशयात् पाण्यादिना । गन्धलेपक्षयकरमिति ।
तथा मृद् ग्रहीतव्या, यथा तिमिरिरेव गन्धलेपस्यो भविष्यतीत्यर्थः ।
श्लेष्मादिविषय चेतद् द्रष्टव्यम्, अन्यत्र गन्धापकर्षणादेव लेपापकर्षण
सिद्धे । अतन्द्रितः अनटस । यथानिहितं शौचं कुर्यादिति विधिः, न
यदेत्यर्थः (१) । यद्वा मृद्विराद्रिश्च यथाविहितं शोचं कुर्युः । विहितपरिमाणा-

भिर्दधाश्रमं शौचं कुर्यात् । यस्य तु विशेषपरिमाणं नाम्नातं स मृज्जलै-
र्गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्याच्चूद्रादिः । तथा च पितामहः—

“त्रिषु ये नोपनीयन्ते जूद्राः सौधन्वनाः क्षियः ।

“गन्धलेपापकृ(र्पणं?) तेषां शौचं मृदम्भसा ॥”

इति ॥ १७ ॥

एव तावन्नुपरिलक्षणं शौचं निर्दलं तस्माद् देशादप्यत्रभ्य पादो प्रक्षाल्य ततः—

अन्तर्जानु शुचौ देश उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ १८ ॥

प्राग्वा प्राङ्मुखो वेत्यर्थः । स्मृत्यन्तराश्च चन्द्रशिखो वद्धकक्ष्य
आमणिवन्धनात् पाणी प्रक्षाल्य ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ।
तथा च गौतमः— “प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शौचमारभेत । शुचौ देश
आसीनो दक्षिणं चाहं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञोपवीत्यामणिवन्धनात् पाणी
प्रक्षाल्य वाग्यतः” इत्यादि । द्विजग्रहणं स्न्यादिव्यावृत्त्यर्थम् । नित्यशब्दात्
सर्वाश्रमेष्वयमेवाचमनकल्पः । सूतकादावप्यनिवृत्तिरेत्यन्ये ॥ १८ ॥

ब्राह्मेण तीर्थेनेत्युक्तम् । तस्य चार्थादिभ्योऽप्यनाद—

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ १९ ॥

ब्राह्मप्रसङ्गादन्यान्यपि तीर्थानि कार्यापयिकत्वादुच्यन्ते । तीर्थमि-
ति च दक्षिणहस्तेऽवतारप्रदेशनामधेयम् । लोकेऽप्युदकाद्यवतारे तीर्थश-
ब्दः प्रसिद्धः । तानि च विशेषकार्योपयिकत्वात् स्तुत्यर्थं देयताभिराख्या-
यन्ते । अर्घ्यतश्चतुर्णामनगतानां व्यनद्वाराय विशेषमञ्जाः कथ्यन्ते । कनि-
ष्ठामूले प्राजापत्यम् । देशिनीमूले पित्र्यम् । देशिन्यनुष्ठानन्तराहुलिः ।
तस्यानुष्ठस्य चान्तराठ इत्यर्थः । त्राण्य त्वङ्गुष्ठमूले । कराग्रे दैवम् । तत्र
ब्राह्मेणोपस्पृशेदिति प्रकृतमभ्यन्धः । तथा च शाट्टयायनकः कथ्यः—
“दक्षिणे ब्राह्मणदस्ते पञ्च तीर्थानि भवन्ति । प्राङ्मुखश्चेत् पुरस्ताद् देवं,

दक्षिणतः पित्र्यं, पश्चाद् ब्राह्मम्, उत्तरतः प्राजापत्यं, मध्ये पारमेष्ठ्यम्”
इत्यादि । वृद्धवासिष्ठेऽप्येवमेव । मध्ये सौम्यमिति तु विशेषः । आचार्यस्य
पञ्चतीर्थानभिधानं तस्य कमण्डलूपस्पर्शनादिविनियोगेनाल्पप्रयोजनत्वात् ।
ब्राह्मणग्रहणं चोदाहरणोपलक्षणार्थम् अन्यपरत्वात् । सव्ये पाणौ विरो-
धात् तीर्थाभाव एव । अतश्च ब्राह्मोपदेशादेव दक्षिणेनाचमनमिति ज्ञाय-
ते । तथा चोक्तं — “दक्षिणेनाचमनम्” इति ॥ १९ ॥

उपस्पृशेदित्युक्तम् । साधारणशाल्मन्मन्यनपूतस्पर्शनशब्दः । तस्य गुणविधानतो
वाक्यशेषानिर्णयः । तानि पुनस्तानि गुणविधानान्नास्ति अह —

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्यात् खानि चोर्ध्वमुपस्पृशेत् ।

त्रिरपः पीत्वा द्विरुन्मृजेत् । उच्छब्दः परेरर्थे, दृष्टार्थत्वात् । अत
एव परिमार्जनं मुखस्य, खानि चोर्ध्वमुपस्पृशेदिति वचनात् । ऊर्ध्वमिति ।
खानि शीर्षण्यानि चक्षुरादीन्युच्यन्ते । चशब्दादधश्च, “पादाबुक्षेन्मूर्धनि
च दयान्नाभिं चोपस्पृशेद्” इति स्मृत्यन्तरानुसारात् । पूर्वं च पादाभ्यु-
क्षणं तत इन्द्रियालम्भः । उपशब्दप्रयोगाच्च बहिः स्पर्शनं, नाक्ष्णोः । अत्र
प्रकृतत्वादग्निः । दक्षागुक्तश्चाङ्गुलीनियमोऽनुरोद्धव्यः । अविशेषाच्चशब्द-
सामर्थ्याच्चाचमनप्रयोगभेदोऽपि । यथा — “सहताभिस्तिमृभिः पूर्वमास्यमे-
वमुपस्पृशेद्” इत्यादि ॥

कितक्षणा. पुनराप आचमनयोग्यालदाह—

अद्विस्तु प्रकृतिस्याभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ॥ २० ॥

अद्विरिति पुनः धृतिर्गुणार्था । तुशब्दो विवेकार्थः । अद्विरेव
नान्यसंसृष्टाभिः । तथा च शङ्खः — “उद्धृत्य परिपूताभिः” इति । प्रकृ-
तिस्थाः स्वभावतः स्थिताः अक्षारा अगृताश्चेत्यर्थः । तथा चापस्तम्बः —
“न तप्ताभिश्चाकारणाद्” इति । आतपादितप्तास्तु जलाशये न दुष्यन्ति ।
मानवं च “अनुष्णाभिः” इति । शङ्खवचनादगृताभिरिति व्याख्येयम् ।
तथा चातुरापवादः —

“अनापदि द्विजातीनामश्रुतेन यथाम्भसा ।

तद्वदेव भवेच्छुद्धिः श्रुतेन श्रुतपायिनाम् ॥”

इति । “न तप्ताभिश्चाकारणाद्” इत्यस्याप्ययमेवार्थः । ऋज्वन्यत् ॥ २० ॥

किं पुनस्ताद्या परिमाणम् । उच्यते —

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।

शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ २१ ॥

तुशब्दात् प्राग्गृह्यप्रोक्तेशुद्धिः, न परतो गमने । स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः । पूर्वश्चकार उत्कृष्यैवकारार्थो व्याख्येयः । स्पृष्टाभिरेवेत्यर्थः । ततश्चान्यपरिसंख्यानादिन्द्रियालम्भनादिनिवृत्तिः । परिमार्जनं तु दृष्टार्थत्वात् प्रवर्तते । तथा च बौधायनः — “न बुद्बुदाभिर्न फेनाभिर्न कलुपाभिर्न हसन्न जल्पन्न तिष्ठन्न विलोऽयन्न प्रहो न प्रणतो न मुक्तशिखो नावद्धकक्ष्यो न षहिर्जानुः शब्दमकुर्वन् त्रिरपो हृदयङ्गमाः पिबेद् द्विः परिमृज्यात् । त्रिरित्येके । सकृदुभय शूद्रस्य स्त्रियाश्च” इति सकृत् परिमार्जनं दर्शयति । अन्ततो जिह्वयेत्यर्थः । तृतीयार्थे पञ्चमी ॥ २१ ॥

एव तावदाचमनविधिमुत्तवानन्तरं श्रानादिविधिमाह —

स्नानमन्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥ २२ ॥

कार्यं इति शेषः । स्नानं प्रत्यहं कुर्यात् । तस्य च विधिराचार्येणैवान्यत्राभिहितः ।

“विद्यमाने प्रभूते हि शाल्ये स्नानं सप्ताचरेद्”

इति । उभयात्मकं हि स्नानं शौचमाचारश्च । तत्र केचित् पञ्चविधमाहुः “आग्नेयं वारुणम्”त्यादि । तत्पुनर्गृहस्यस्यापद्विषयं द्रष्टव्यम् । इह त्वम्भसैव स्नानं दण्डवदाशुवचनाद् ब्रह्मचारिणः । सन्ध्योपासनादयस्त्वाचाराः । तत्रायं सन्ध्योपासनविधिः — अन्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनम् “आपो

हि ष्ठे”त्येवमादिभिः । प्राणसंयमश्च वक्ष्यमाणः । सूर्यस्य चाप्युपस्थानं,
चशब्दाद् द्रुपदायाश्च* । तथाच सन्ध्योपासनविधौ हारीतः —

“यतः प्राणान् समाधाय त्रिर्जपेद् द्रुपदामृचम् ।

त्रिसन्ध्यमेनसो मुक्तो दीपिकेव विराजते ॥”

इति । सूर्योपस्थानं च सौरीभ्यामृग्भ्याम् । यथोक्तम् —

“आपोहिष्ठातृचेनाद्भिर्माजयित्वा शुचिर्नरः ।

अथोदुत्यमिति द्वाभ्यामुपतिष्ठेत भास्करम् ॥”

इति । सावित्री च गायत्री “तत्सवितुरि”त्योद्धारव्याहृतिपूर्विकां प्रत्यहं
जपेत् । तथा च मनुः —

“एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

मन्ध्ययोरुभयोर्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥”

इति । अपिशब्दात् स्नानाद्यपि नित्यम् । स्नानं च दण्डवदाप्रवर्तनं ब्रह्म-
चारिणोऽविरुद्धम् । गौतमीयं तु सुखार्थस्य प्रतिषेधः । तथाचापस्तम्भः
“नाप्सु स्नायमानः स्नायाद्” इत्यदृष्टार्थमनिषिद्धमिति दर्शयति । एव
मनुः —

“नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद् देवर्षिपितृतर्पणम्”

इति । देवतर्पणादिप्राप्त्यर्थो वापिशब्दो व्याख्येयः, अस्मादेव तत्तु-
वचनात् ॥ २२ ॥

प्राणाद्याम कर्तव्य इत्युक्तम् । तत्स्वरूपमाह —

गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ २३ ॥

“महर्जनस्तपः सत्य भूर्भुवः सुवस्तत्सवितुर्रेण्यमित्यृचम् ।

“सावित्र्याश्च शिरः पुण्यमापो ज्योती रसोऽमृतम्”

* ‘द्रुपदा ऋचश्च’ द्रुपदादिव-समुच्चान् विवक्ष्य स्नात्वा मलादिव । पूत परित्रेण-
वाज्यम् जायते इत्यन्तु मेनम । तै० ब्रा० वा० २ प्र० ६ अ० ६ इति । १ प्रति-
व्याहृति प्रणवन गत्युक्तम् आ भू आ भुव आ सुव शान । ३ इह क्रियाभिर्द्व्याहृता-
नाघो गच्छति इव भाति ।

इति । अयं च प्राणसंयमश्चिः कार्य इति योजनीयम् । अन्ये त्वेवंरूपां
सावित्रीं त्रिर्जपेद् अयं च प्राणसंयम इति वर्णयन्ति । संयतोच्छ्वासेन
चाय जपः कार्यः, समास्यानात् । तथाच मनुः—

“त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणयामः स उच्यते”

इति ॥ २३ ॥

पाठनमात्रं मार्जनात् परतः प्राणायामप्राप्तायाह—

प्राणानायम्य संशुद्धस्तृचेनावदेवतेन तु ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयम् ॥ २४ ॥

यद्वा, अयं सायंसन्ध्याविषय एव क्रमः । पूर्वं प्राणानायम्य संशो-
धनं कार्यम् । सशब्दाच्चाद्विर्मार्जनं दर्भैः । तृचेनेत्यधिकनिवृत्त्यर्थम् । पुन-
र्वचनमत्रैव । अतश्च मध्यन्दिन आधिक्यमविरुद्धम् । तुशब्दश्चशब्दार्थं
द्रुपदाप्राप्त्यर्थः । अर्धास्तमित आदित्ये प्राणानायम्य ‘आपो हि ष्ठे’ति तृचे-
न मार्जयित्वा द्रुपदां च जप्त्वा सूर्यमुपस्थाय जपन्नासीत सावित्रीमोक्षार-
महाव्याहृतिपूर्विकां प्रत्यङ्मुख आ नक्षत्रोदयोत् । यदपि “आ ज्योतिषो
दर्शनाद्” इत्युक्तं, तदप्युदयोपलक्षणार्थमेव । दर्शनस्यात्रियतत्वात् ।
द्वयं चानेन श्लोकेन विधीयते— प्राणायामस्य पूर्वकालता सायं च सन्ध्या-
विधानम्, आ नक्षत्रदर्शनादिति लिङ्गात् । कालविशिष्टसन्ध्योपासनवि-
धिर्वा स्यात् । एवञ्च ‘तृचेनावदेवतेन’त्यधिकनिवृत्त्यर्थं पुनर्वचनमर्थवत् ।
तथाच स्नानविधौ स्पष्टीकरिष्यते ॥ २४ ॥

किं सायमेव सन्ध्योपासनम् उत प्रातरिति । यदा च प्रातः, तदा किमेवमेव ।
उच्यते—

सन्ध्यां प्राङ् प्रातरेव हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।

अग्निकार्यं ततः कुर्यात् सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥ २५ ॥

एवमेव प्रातः सन्ध्योपासनं कुर्यात् । अयं तु विशेषः— प्राङ्मुखं
स्तिष्ठन् नक्षत्रदर्शनादारभ्यासूर्यदर्शनाञ्जप कुर्यात् । मध्यन्दिने तु विशेषा-
नभिधानात् प्राङ्मुख उदङ्मुखो वासीनः शक्त्या सावित्रीं जपेत् । अन्ये

त्वादित्याभिमुखस्तिष्ठन् सहस्रादिसंख्याताञ् जपेदित्याहुः । हारीतवचनात् —

“देवी सहस्रशीर्षा तु शतमध्या दशावरा ।

जपेदतः सहस्रान्तां शतमध्यां दशावराम् ॥”

इति । तत्तु कार्योपरोधादग्निहोत्रिविषयं द्रष्टव्यम् । प्राक् सूर्योदयादुपस्थानानुपपत्तेरुत्कर्ष इति केचित् । न त्वेवं समाचारः । अभिविधावाद् द्रष्टव्यः,

“ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद् दीर्घमायुरवाप्नुयुः”

इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । सन्ध्येति चोपस्थानकर्मणो नामधेयं, कालस्य चान्यतः प्राप्तत्वात् । यथाह गार्ग्यः —

“पूर्वा सन्ध्यां सनक्षत्रां प्रातराभास्करोदयात् ।

आ तारकोदयात् सायं पश्चिमां सदिवाकराम् ॥”

इति । “अर्धास्तमितभास्कaram्” इति संवर्तः । मार्जनं त्वात्मसंस्कारार्थं सन्ध्याह्नं च । अन्ये तु जपकर्मप्राधान्यं मन्यन्ते । यथाह मनुः —

“पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनाद्”

इति । तिष्ठजपेदिति विमक्तिव्यत्ययस्तथा स्यात् । एवं च सन्ध्यामुपास्यामिकार्यं कुर्यात् । तस्य विधिर्गृह्यादवगन्तव्यः । सन्ध्ययोरुभयोः, सन्ध्याशब्दश्चायमन्तरकालोपलक्षणार्थः, विरोधात् । उभयग्रहणं चादरार्थम् । ‘कृताग्निकार्यो भुञ्जति’त्यग्निकार्यमन्यत् कर्तव्यमित्याशङ्का मा भूदित्यादरः । अन्ये तु सन्ध्ययोरित्यङ्गाद्विभावं मन्यन्ते । तत् पुनर्नातीव पेशलम् । तत इति क्रमाभिधानात् सप्तमीनिर्देशाच्च । अपिशब्दो नित्यत्वज्ञापनार्थः । * अहरहरित्यनुकर्षणात् ॥ २५ ॥

एवमाप्तार्थं निरर्थं

ततोऽभिवादयेद् वृद्धानसावहमिति ब्रुवन् ।

गुरुं चेवाप्युपासीन स्वाध्यायार्थं समाहितः ॥ २६ ॥

* ‘प्रसूतं तद्वदन् प्रलङ्घनात् पदस्य अहरहरित्यनुकर्षणादित्यर्थः ।

तत इति क्रमार्थम् । अभिवादयेद् वृद्धान् विद्याभिजनवृत्तवयोध-
नादिभिः । असाविति च नामादेशः । "इतिकरणः प्रकारार्थः । यथाह
चौधायनः — "काममन्यस्मै साधुवृत्ताय गुरुणानुज्ञातः असावहं भो इति
श्रोत्रे सस्पृश्य मनसः समाधानार्थमधस्ताज्जान्वोरा पद्मयाम्" इत्यादि ।
श्रोत्रसस्पर्शश्च समाचाराद् देशनियत इति केचित् । यदापस्तम्बेनोक्तं—
"दक्षिण बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयेद्" इत्यादि । तद्
दृष्टार्थत्वाद् दूरस्थविषय द्रष्टव्यम् । अभिवाद्यानभिवाद्यविवेकोऽन्वेष्टव्यः ।
यथा — "नाप्रयतो नाप्रयताये"त्यादि । यथा "समिन्मृदुदकुम्भहस्तो
नाभिवादयेत्" । अन्यदप्येवंसंयुक्तं "न समवायेऽभिवादनम् अत्य-
न्तशो भ्रातृपत्नीनां जातवीर्यश्चेद्" इत्यादि । "नाम्नोऽन्ते ये न प्लुतिं वि-
दुरि"त्यादि । गुरुं चैवाप्युपासीतेति तुशब्दार्थश्चशब्दः । एवशब्दश्च म-
कारान्तः । †गुरुं त्वेवम् उपमगृहीयात्, †नाभिवादयेदित्यर्थः । यथाह
मनुः —

"व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहण गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्मृष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥"

इति वचनात् । यत्त्वापस्तम्बोक्तं — "दक्षिणं पादं पाणिभ्यां परिसृज्य
हस्तं गृहीयादि"ति, तत् प्रसादविशेषार्थत्वाच्चैमित्तिकम् । पूर्वं गुरोरुपस-
ङ्ग्रहणम् । "गुरुणानुज्ञातः" इति वचनात् । न केवलमुपसङ्गृहीयात् ।
अप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः प्रणिहितमनाः । यद्वा, अन्तरेणापि
स्वाध्यायार्थमुपासीतित्येवमपिशब्दार्थः ॥ २६ ॥

अयं चान्यस्तदर्थम् —

आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ।

हितं चास्याचरेन्नित्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ २७ ॥

आहूतोऽविचास्यन् गुरुणा गच्छेत् । चशब्दादनाहूतश्च । किञ्चा-
न्यत् । अप्यधीयीत गुरुणानुज्ञातः, अपिशब्दात् । प्रकारार्थो वापिशब्दः ;

* 'नियत इति करणं क्रमेण ल्युट् । इति-वासी करणश्चेति समासः । निर्दिश्यमान
इतिशब्द इत्यर्थः । 'इतिकरण' इत्ययं प्रयोगः "इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः" इति नवेतिवि-
भाषामुप्यभाष्यप्रयोगबन् । † मकारस्य च लोप आर्षः । † एवशब्दस्यापि उपसङ्गृही-
यादिति ।

“अर्थनित्यः परीक्षेते”ति शब्दज्ञा यतः । प्रकरं चाह गौतमः— ‘पाणिना सव्यमुपसंगृह्ये’त्यादि । लब्धं च भैक्षमस्मै निवेदयेत्, लाभान्तराभावात् । यद्वा, अन्यदप्ययाचितमग्रत्याख्येयं, ब्राह्मणाद्याहृतमस्मादेव वचनाद् गृह्णीयात् । गुर्वर्थं वा तदनुज्ञया भिक्षेतेति । तथाचापस्तम्भः “सर्वं लाभमाहरन् गुरव” इति सर्वग्रहणाद् भैक्षस्य पृथङ्निवेदनादेतदेव ज्ञापयति । यत्तु “पक्वान्नस्वामिनो भिक्षवः” इति, तदात्मवृत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् । हितं तस्याचरेन्नित्यम् । चशब्दात् प्रियं च । तथाह गौतमः— “युक्तः प्रियहितयोरिति”ति । अप्रियमपि च तदात्वे हितं भवत्येवौपधादि । अतो भेदेनाभिधानम् । नित्यशब्दाच्च समावृत्तोऽपीति गम्यते । मनोवाक्यायकर्मभिरिति सर्वथेत्यर्थः । यथाहाम्नायः— “यस्तेन दृष्टेत् कतमच्च नोहं ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा मनसा वाचा कर्मणा वा” इति । हितप्रकारविशेषश्च लोकतः शास्त्रान्तरतश्चावगमयितव्यः । एते ब्रह्मचारिणो नियमाः ॥ २७ ॥

गुरो उत —

कृतज्ञोऽद्रोही मेधावी शुचिः कुल्योऽनसूयकाः ।

अध्याप्याः साधुशक्तास्तस्वार्थदा धर्मतस्त्वमे ॥२८॥

कृतज्ञः प्रसिद्ध एव । अद्रोही सर्वभूतानाम्, आचार्याद्रोहस्य हितवचनादेव सिद्धत्वात् । शुचिर्व्याख्यातः । कुल्यः कुलीनः । अनसूयकाः असूयारहिताः । असूया परममसूचनमभिनयादिना, परिवादो वा । उक्तवक्ष्यमाणविशेषणं वैतद्, बहुवचनसामर्थ्यात् । एकवचनपाठेऽप्ययमध्याप्यान्तरोपन्यासः । साधुः सद्भिर्व्याख्यातः । शक्तोऽभियोगग्रहणसमर्थ ऊहापोहक्षमो वा । आप्तो मित्रम् । स्वः पुत्रव्यतिरेकेण भ्रात्रादिः । अर्थदो द्रव्यदः, विद्यादो वा । “विद्या मनुष्याश्च विहिताः परिवर्तकेने”ति स्मृत्यन्तरात् । द्रव्यदश्चापणेन, धर्मत इति वचनाद् भूतकाध्यापनप्रतिषेधाच्च । एते धर्मतोऽध्याप्याः । तुशब्दाच्च वृत्त्यर्थमन्योऽपि । यथाह मनुः—

“आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

शक्तोऽर्थदोऽर्थी स्वः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ॥”

इति । आचार्यच्छलेन शिष्यस्यामी धर्मा विधीयन्ते । एवंगुणोऽध्याप्यः ।
तेन चैव भवितव्यमित्यर्थः । अमी च ब्रह्मचारिण एव ॥ २८ ॥

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ।

ब्राह्मणेषु चरेद् भैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ॥ २९ ॥

एवमन्वो मकारान्तो द्रष्टव्यः, स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारार्थः । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । यथाह गौतमः — “वासांसि शाणक्षौमचीरकुतपाः सर्वेषामि”त्यादि । दण्डप्रकारश्च — “वैत्वपालाशौ ब्राह्मणदण्डावि”-
त्यादि । “कृष्णरुद्रस्ताजिनानी”त्यजिनप्रकारः । तानि चोत्तरीयाणि ।
यथाहापस्तम्बः — “अजिनमेवोत्तरीयं धारयेयुरिति । उपवीतं च ।
यथाह यौधायनः — “कौशं सौत्रं वा त्रिचिवृद् यज्ञोपवीतम् । आ नाभे-
र्दक्षिणं बाहुमववाय शिरोऽवदध्याद्” इति । मानवं तु “उद्धृते दक्षिणे
पाणानि”त्यादि विन्यासार्थम् । यत्तु वर्णविशेषेण “कार्पासमुपवीतं स्याद्
विप्रस्ये”त्यादि, तज्जातुकर्णिवचनाद् “दीक्षितौ चेद् राजन्यवैश्यौ शाणा-
विकं कुर्यातामि”ति दीक्षितविषयम् । मेखलाप्रकारश्च — “मांक्षी त्रिवृत्
समा रलक्षणे”त्यादि । एतानि च दण्डादीन्यविरुद्धेषु कालेषु नित्यं धा-
र्याणि । यत्तु मनुनोक्तं — “प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमि”ति, तदापद्यन्यदण्ड-
ग्रहणार्थं द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणेषु चरेद् भैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये, न सर्वा-
र्थम् । ब्राह्मणकुलेष्विति चायं प्रथमः कल्पः । क्षत्रियवैश्यकुलेष्विति
चायमनुकल्पः । शूद्रकुलेष्वपीत्यापत्कल्पः । तथाचाह मनुः —

“वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद् भैक्षं गृहेभ्यः श्रयतोऽन्वहम् ॥

सर्वं वा विचरेद् ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।”

इति । “सर्ववर्णिकं भैक्षचरणमिति च गौतमः । ब्राह्मणवचनेऽपि ब्राह्म-
णस्त्रीभ्यो भैक्षचरणम् । यथाहापस्तम्बः — “अप्रत्याचक्षाणामिति । आ-

प्रायश्च “यस्या आचारभूयिष्ठ इलक्ष्यता च तां भिक्षेदित्याहुस्तल्लो-
क्यमिति । अथ यद्यन्यां भिक्षितव्यां न विन्देतापि स्वामेवाचार्यानां भि-
क्षेते”ति स्त्रियं भिक्षितव्यां दर्शयति । “स्वस्ति वाच्य भिक्षादानमपूर्वमि”-
त्येतदपि स्त्रीविषयमेव । दातुर्वर्तदित्यदोषः ॥ २९ ॥

ब्राह्मणविषयमेव भैक्षवृत्तिः । इतरथो प्रतिग्रहानविकारादिस्वाश्रमा निराकारिष्णु-
नोपदेशद्वारेण प्राप्तिमाह —

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

निगदव्याख्यानः श्लोकः ॥ ३० ॥

वृत्त्यर्थत्वादविद्यमानधनस्यैव प्राप्त्यामाह —

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादन्नापदि ।

ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्लाघे व्रतमपीडयन् ॥ ३१ ॥

स्थितवचनादन्यथा वृत्तावब्रह्मचारी स्यात् । “नैकस्मिन् गृहे भुञ्जी-
तानापदी”ति मुवन्नापदि प्रतिग्रमवाद् विद्यमानधनस्यापि भिक्षेण वृत्तिनि-
यम दर्शयति । ब्राह्मणः काममश्नीयाद्, भिक्षार्थमागतोऽनिन्द्यैरामन्त्रि-
तश्च । न राजन्यवैश्यौ । व्रतमपीडयन्, मधुमासादिवर्जमित्यर्थः । तथाच
मनुः —

“व्रतवद् दैवदेवत्ये पित्र्ये कर्मण्युपस्थिते ।

काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद् व्रतमस्य न लुप्यते ॥”

इति । अनन्तरं च ब्राह्मणस्तुत्या राजन्यवैश्ययोरनधिकार दर्शयति ।
यस्तु ब्रह्मचारिणः श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तमाप्नात, तत् पूर्वधुरामन्त्रितस्येति
द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

श्लाघाश्च ब्रह्मचारिणो नियमाः । यमा उच्यते —

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्लस्त्रीप्राणिहिंसनम् ।

भास्करोलोकनाश्लीलपरिवादांश्च वर्जयेत् ॥ ३२ ॥

यद्यपि मध्वशनमाज्ञायेऽनुमतं—“तत् स्वादुकारमेवाश्रीयादि”ति,
 तथाप्याचार्यस्य न ब्रह्मचारी सन् मध्वश्रीयादित्ययमेव पक्षोऽभिमतः ।
 अनुज्ञानस्यापद्विपयत्वात् । ऋग्यजुःसामादिभिर्व्यवहारवान् विद्वान् क-
 र्तव्यमित्यापदि मध्वश्रीयादित्यर्थः, नान्यस्मिन् । तथाच चरकाः पठ-
 न्ति— “श्वेतकेतुं हारुणेयं ब्रह्मचर्यं चरन्तं किलासो जग्राह । तमश्वि-
 नावूचतुः— मधुमांसौ किल ते भैषज्यमिति । स होवाच— ब्रह्मच-
 र्यमानी कथं मध्वश्रीयामिति । तौ होचतुः— यदा चात्मना पुरुषो
 जीवति, अथान्यत् सुकृत करोमीत्यात्मानं ह्येव सर्वतो गोपायेत् ।”
 अथ खल्वाहुर्वाजसनेयिनः— आचार्याय मधुमांसे प्रदास्यामस्तदुच्छिष्टं
 भोक्ष्यामः । तथा न दुष्यामहे, तद्यथाग्निहोत्रोच्छिष्टमेव नस्तद् भविष्य-
 ति” इत्यादिना आपद्विपयता वाजसनेयिवाक्यस्येति विज्ञायते । ततश्चा-
 नापद्यन्यथाभक्षणे च प्रायश्चित्तम् । अञ्जनग्रहणं त्वलङ्कारलक्षणार्थम् ।
 उच्छिष्टं चागुरोः । तथा चाहुः— “उच्छिष्टमगुरोरभोज्यमि”ति । शुक्तं
 पर्युषितं भक्षोदि । स्त्रियश्च संभाषणादावपि । अन्यत्रावश्यकार्यात् । तथा
 चापस्तम्बः— “स्त्रीभिर्यावदर्थं संभाषेते”ति । प्राणिर्हिसनं मनसापि ।
 तथा च भरद्वाजः— “मनसा प्राणिर्हिसायां त्रिर्द्विपदामावर्तयेदि”ति ।
 भास्करालोकनम् उदयास्तमयादौ । यथाहुः—

“नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन”

इति । अश्लीलं सङ्कल्पनमपि । “यदिवेदमप्रतिरूपं सङ्कल्पयती”ति श्रुतेः ।
 यच्च ‘शुक्ता वाचः’ इति, तत् प्रायश्चित्तविशेषार्थम् । परिवादं द्विपद्मयोऽपि ।
 चशब्दः स्मृत्यन्तरोक्तयमप्राप्त्यर्थः । यथोक्तम्— “उपानच्छत्रकामक्रोधे”-
 त्यादि । औपधार्थं चानलङ्कारत्वादञ्जनाद्यप्रतिषिद्धम् । तथाचाग्रायः
 “आत्मानं ह्येव सर्वतो गोपायेदि”ति दर्शित एव । एवमुदाहरणार्थं कति-
 चिद् यमनियमा उक्ताः । सर्वथा यानेव गुरुराचार्यो वा ब्रूयात्, त एव
 ब्रह्मचारिणो यमनियमा इत्यवसेयम् । तथाच शौनकः “यदेव वि-
 द्वानाचार्यो वा ब्रूयात् तदेवाविचिकित्सञ्चोचरेत् । उपदेशत एव ब्रह्मचा-
 रिणो धर्मे इति हि विज्ञायत” इत्याह ॥ ३२ ॥

१. ‘रि’ क. ग. घ. ङ पाठ. २. ‘का’ ग पाठ.. ३. ‘वि । त’ ख. पाठ.
 ४. ‘यथेता’ द पाठ. ५. ‘यथाह शौ’ ख. पाठ. ६. ‘ति वि’ ग. पाठ.

किंलक्षणं पुनर्गुरुं किंलक्षणे वाचार्य इति । उच्यते —

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

उपनीय ददद् वेदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ ३३ ॥

निपेकाद्याः क्रिया कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति यः, स गुरुरुच्यते ।
“निपेकादीनि कर्माणी”ति स्मृत्यन्तरात् पितेत्यर्थः । उपनयनमेव केवलं
कृत्वा वेदं ददद् आचार्यः स उदाहृतो मन्वादिभिः । तथाचाह मनुः—

“उपनीय तु यः शिष्य वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्प सरहस्य च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥”

इति ॥ ३३ ॥

मान्यत्वहापनार्थं प्रसङ्गाद्विगुपाध्याय उच्यते —

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग् यज्ञकृदुच्यते ।

एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥ ३४ ॥

प्रकृतस्य वेदस्यैकदेश दददुपाध्याय उच्यते, सर्वाणि वा वेदाङ्गानि । यथाह मनुः—

“एकदेश तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥”

इति । अत्र च श्लोके वृत्त्यर्थमपीति योजनीयम् । परार्थं तु यज्ञकृद्विगु-
च्यते । स च निविधः । यथाह नारदः—

“ऋत्विक् तु त्रिविधः प्रोक्तः पूर्वर्जुष्टः स्वयं वृतः ।

यदृच्छया च यः कुर्याद्विहितं विधिपूर्वकम् ॥”

इति । यत्तु मानवम्—

“अग्न्याधेयं पाकयज्ञमग्निष्टोमादिकान् मखान् ।

यः करोति वृतो यज्ञे स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥”

इति । तद् इहेति वचनान्मानातिशयज्ञापनार्थं, न त्वन्यव्यावृत्त्यर्थम् ।
एषां पूर्वः पूर्वोऽतिशयेन मान्यः । माता तु सर्वेभ्यो गरीयसीति द्रष्टव्यम् ।

तथाच गौतमः — “मातेत्येक” इति । मनुरप्येवंविधादेव पितुर्मातरं गरीयसीमाह —

“सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते”-

इति । अन्यादृशस्तु पिताप्याचार्यादूनः । तथाचापस्तम्भः — “तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरौ जनयत” इति । उत्पादकमात्रत्वेऽपि मातैव पितुर्गरीयसी । यस्तु पिता प्रागुपनयनान्नपेकादीनि विधिवत् कुर्यात् का-
ग्येद् वा, अन्नेन च संभावयेत्, स आचार्येण तुल्यः । यथाह मनुः —

“निपेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥”

इति । विप्रग्रहणं चोपलक्षणार्थम् अनुपनेतृत्वात् । मातापि हि पित्राद्यपे-
क्षया सगुणनिर्गुणत्वेनालोच्य माननीया । ये त्वन्ये वित्तादिभिर्मान्यास्ते-
षामश्रानुपन्यासः, यस्मात् तन्माननेऽभ्युदयो न त्वन्यथा प्रत्यवायः । मा-
तृग्रहणाच्चान्या अपि स्त्रियो मान्या इति ज्ञायते । यथाह मनुः —

“पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसूर्यपि ।

मातृवद् वृत्तिमातिष्ठेन्माता त्वाभ्यो गरीयसी ॥”

इति । पितृमातृसंबद्धाश्च सर्वे मान्याः स्मृत्यन्तरात् समाचाराच्च । मान्या-
भ्येवं मानिता भवन्ति, यदि तत्संबद्धा अपि मान्यन्ते । तस्मान्मान्यसंब-
न्धिनो मान्या एव । तेभ्यश्चान्योन्यं वित्तादिभिर्मानविशेषः । अमान्यसंब-
द्धानामपि वित्तादिभिर्मान्यत्वमुक्तं कामतः । वित्तादिवाक्यानि च स्वाव-
सरे वक्ष्यामः । सर्वथा “श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीय” इत्ययमेव समस्तवाक्यालो-
चनायामपि राद्धान्तः । “तन्मूलत्वाद् धर्मस्ये”ति हेत्वभिधानाद् वित्तादी-
नामपि धर्मोपयोगापेक्षं मानकारणत्वम् ॥ ३४ ॥

भूयश्च गुरोर्मान्यत्व दर्शयितुमाह —

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।

अपोशनक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥ ३५ ॥

गुर्वनुज्ञया सत्कृत्यान्नं भुञ्जीतेति संबन्धः । इत्थं गुरुमान्यः, येन
कृताग्निकार्यस्यापि तदनुज्ञया भोजनमन्नमंस्कारश्च भवति । अग्निकार्यं तु

प्रातःकालीनमेवानूद्यते गुरुप्रशसार्थम् । यद्वा भैक्षादग्नौ होमोऽभिकार्यं प्रकरणात्, न समिदाधान, तस्य 'सायं प्रातरिति' नियमात् । तथाचापस्तम्बो 'भैक्षादग्नौ कृत्वे'त्यादिनैतदेवाग्निकार्यमिति दर्शयति । एवञ्च भैक्षादग्नौ हुत्वा गुरवे निवेद्य तदनुज्ञया सत्कृत्यापोशनक्रियापूर्वं वाग्यतोऽधीयात् । गुरुनिवेदनं च भैक्षसंस्कारोऽष्टमार्थः, आत्मवृत्तय इति वचनात् । अकुत्सयन् अन्नदोषाननुद्भावयन्नित्यर्थः ॥ ३५ ॥

किंयान् पुनः काल एव प्रत्यक्षायाः । उच्यते—

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च-वा ।

ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोडशे ॥ ३६ ॥

परिसमाप्यैकं वेदं वेदान्तरारम्भः । स चेच्छतो न नैयमिकः ।

यथाह मनुः—

“वेदानधीत्य वेदौ वा वेद वापि यथाक्रमम्”

इति । ग्रहणान्तिकमित्येक इति । अनेतिकरणो हेत्वर्थः । वेदार्थत्वाद् ब्रह्मचर्यस्य तद् ग्रहणान्तमेव युक्तमित्येके मन्यन्ते । केशान्तस्तु सर्वपक्षेषु षोडश एवाब्दे कर्तव्यः । चशब्दस्तु शब्देस्यार्थः । एवकारस्योत्कर्षः । केशान्ताख्येऽथ संस्कारश्चूडाकरणादीपद्भिन्नः । ॥ गृह्यादवगन्तव्यः । यदा पुनः प्राक् षोडशोन्दात् कथञ्चिन्नोपनीतस्तदा कालप्राप्तावनुपनीतस्य तदभावः, तदा चासमावृत्तस्यापि केशान्तप्रवृत्तिः । तस्मिन्स्तु काले उपनयनं कार्यं प्राधान्यात् । केशान्तस्य गुणत्वात् कालबाधः । किं पुनर्गर्भाष्टमादिकालादूर्ध्वमप्युपनयनं प्रवर्तेत । बाढं प्रवर्तेत । गुणत्वात् कालस्य यथोक्ताभावेऽपि प्रधानस्य प्रवृत्तिरविरुद्धा ॥ ३६ ॥

एव तर्हि यावज्जीवमुपनयनं स्यात् । नञ्नाह—

आ षोडशाद् द्वाविंशाच्च चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविंशं काल औपनायनिकः परः ॥ ३७ ॥

आ षोडशादित्यभिविधावाद् द्रष्टव्यः, “द्विगुणां गायत्रीमतिक्रम्य ब्राह्मणो ब्राह्मः स्यादि”ति जातुकर्णिवचनात् । गौतमश्च “द्वयधिकाया वैश्यस्ये”त्यधिकग्रहणादेतदेव ज्ञापयति । द्वाविंशच्चतुविंशच्चैत्यत्राप्या-
उनुपङ्गेन द्रष्टव्यः । गुणत्वेऽपि कालस्यातः परं नोपनयनमिति ॥ ३७ ॥

एतदेव निन्दार्यवादेन स्पष्टीकरोति —

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमादृते क्रतोः ॥ ३८ ॥

अतः परं षोडशाद् द्वाविंशच्चतुविंशच्च वर्षात् । पतन्त्येते ब्राह्मणा-
दयो द्विजातिकर्मभ्यः, प्रागेतस्मात् कालादापद्यप्यनुपनयने अध्यापनसा-
मर्थ्यं तु प्राथमकल्पिकात् कालादूर्ध्वं पतनमेव । यथाह मनुः —

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते”

इत्यादि । ततश्च द्विजातिकर्महानात् सर्वधर्मवहिष्कृता असंव्यवहार्या भ-
वन्ति । यथाचापस्तम्भः “ते ब्रह्महसंस्तुतास्तेषामभ्यागमनं भोजनं वि-
वाह इति च वर्जयेदि”त्यादिना असंव्यवहार्यतां दर्शयति । कस्मात् पुन-
रसंव्यवहार्या भवन्ति । यस्मात् सावित्रीपतिता ब्राह्म्याः । सावित्रीशब्द-
श्चोपनयनकालोपलक्षणार्थः । तथाच वसिष्ठः — “अत ऊर्ध्वं पतितसा-
वित्रीका भवन्ति । नैनानुपनयेयुरि”त्यादि । आख्याकरणं च निन्दार्य-
वहारार्थम् । अथ किमेते ब्राह्म्या एव । न । ब्राह्म्यस्तोमादृते क्रतोः । क्रतु-
ग्रहणं गौरवार्यम् । स्तोममात्रव्यावृत्त्यर्थं वा । तथाच याज्ञिकाः “ब्राह्म्य-
स्तोमेनेष्टा ब्राह्म्यभावाद् निरमेयुर्व्यवहार्या भवन्ती”त्याहुः । कार्यगौरवार्यं
वा । अप्रकरणे प्रायश्चित्ताभिधानमनन्तरानुष्ठानार्थं, लाघवार्थं वा । स्मृ-
त्यन्तरोक्तानां ब्राह्म्यप्रायश्चित्तानां स्वावसरे विवेकं वक्ष्यामः । कामं पतित-
सावित्रीकत्वादुपनयनमध्ययनं वा या भूद्, द्विजातिकर्महानं तु कुतस्त्वित्युक्तम्
अद्विजातित्वादित्युच्यते ॥ ३८ ॥

इस्मात् पुनरद्विजातित्वम् । यस्मात्,

मातुरग्रेऽधिजायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्धने ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजातयः ॥ ३९ ॥

“तद् द्वितीयं जन्मे”ति स्मृत्यन्तरम् । न चानुपनीतानां तदस्ति ।
अत एव शूद्रोऽप्यद्विजातिः । अद्विजातित्वादेव द्विजातिकर्मभ्यः पतनम् ।
वर्णधर्मास्तु प्रवर्तन्ते इत्युक्तम् । अतः सूक्तं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृता
इति ॥ ३९ ॥

अस्यैव दाश्र्वायंभियमन्या ग्रात्यनिन्दा द्विजातिस्तुतिर्वा —

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ ४० ॥

चशब्दैश्चशब्दौ छन्दःसमाधानार्थौ । यज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनाम् ।
तपसां चान्द्रायणादीनाम् । मूलं परम् । परश्च नैःश्रेयसकरः, अपवर्गमू-
लत्वात् । सर्वकर्मणा च कारणाधीनत्वात् परत्वाभिधानमविरुद्धम् । स च
द्विजातीनामेवेति स्तुतिः । अद्विजातीनां वा स एव नास्तीति निन्दा ।
ब्रह्मयज्ञस्य चायमुपोद्घातः । एवञ्च वक्ष्यमाणश्लोकानामपि प्रकृतसंबन्धो
वाच्यः । ब्रह्मयज्ञविधानपरत्वेऽपि ग्रात्यनिन्देयः, तेषामनाधिकारात् । द्विजा-
तिस्तुतिर्वा, तेषामधिकारात् ॥ ४० ॥

तथाचाह —

मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद् द्विजः ।

पितॄन् मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते हि योऽन्वहम् ॥ ४१ ॥

द्विजग्रहणं स्तुत्यर्थम् । अन्वहमिति नित्याधिकारज्ञापनार्थम्, अ-
धिकाराविशेषत्वात् कामपदाननुबन्धित्वाच्च । देवादितर्पणमर्थवाद् । स्तु-
त्या च विधिकल्पनम् । चशब्दस्यापकर्षविषयत्वम् । पितृश्चेति योजना ।
एवं वक्ष्यमाणविषया अपि श्लोका व्याख्येयाः । ऋगादिशब्दा ऋग्वेदा-
दिवचना एवेत्युपक्रमसामर्थ्यादवसेयम् । ऋज्वन्यत् ॥ ४१ ॥

यजुंषि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः ।

प्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितॄंस्तथा ॥ ४२ ॥

प्रीणातीत्यनुपङ्गः । घृतान्यमृतानि वा घृतामृतानि । घृतबहुत्वं
चाहुतिभेदात् । अमृतं त्वमरणधर्मकत्वात् सुवर्णम् । तेन शतकृष्णलादौ
तर्पणम् । दुरधान्धिप्रभवं वा । तदैतिहासिकानां प्रसिद्धम् ॥ ४२ ॥

स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद् योऽन्वहं पठेत् ।
सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ४३ ॥

चशब्दस्योत्कृष्य पितॄणां चेति योजना ॥ ४३ ॥

मेदसा तर्पयेद् देवानथर्वाङ्गिरसः पठन् ।
पितॄंश्च मधुसर्पिभ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः ॥ ४४ ॥

पुनः पुनरन्वहमित्यादरार्थमुक्तम् । ऋगादीनां नैरपेक्ष्यकथनार्थं वा ।
द्विजग्रहणं चात्र वाकोवाक्यादावद्विजातिप्राप्त्यर्थम् । ऋग्वन्यत् ॥ ४४ ॥

वाकोवाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाथिकाः ।
इतिहासांस्तथा विद्या योऽधीते शक्तितोऽन्वहम् ॥ ४५ ॥

वाकोवाक्यं त्रय्यनुगतानि वादप्रकरणानि । नाराशंस्यः पौरुषेय्यो
यज्ञगाथाः, देवस्तोत्राणि पुरुषकृतान्येवेत्यन्ये । गाथा आत्मवादश्लोकाः ।
पुरुषकृता एव यज्ञगाथा इत्यन्ये । विद्या मीमांसादयः । योऽन्वहं श-
क्तितो द्विजातिरद्विजातिर्वाधिकृतः सन्नर्धते ॥ ४५ ॥

मांसक्षीरौदनमधुतर्पणं स दिवौकसाम् ।
करोति तृप्तिं च तथा पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ४६ ॥

मांसौदनक्षीरौदनाभ्यां मधुना च तर्पणम् । दिवि ओको निवासो
येषां ते दिवौकसः । देवा इत्यर्थः । तथा पितॄणां च मधुसर्पिषा तृप्तिं
करोतीति योजना ॥ ४६ ॥

किं पुनस्तेस्तुमै प्रयाजन —

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभे ।

यं यं क्रतुमधीते च तस्य तस्याप्नुयात् फलम् ॥४७॥

ते देवा पितरश्च । तृप्ता, एन स्वाध्यायिनम् । तर्पयन्ति, सर्वका-

मफलैः सर्वे कामा फलानि येषां ते सर्वकामफला क्रतवं । तैस्तर्पयन्ति, तृप्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः । शुभैरिति श्येनादिव्यावृत्त्यर्थम् । समानमेतद् द्विजा-
तीनामद्विजातीनां च । यद्वा, एव ब्रह्मयज्ञाभ्यस्ता ऋगादयो मन्त्रा क्र-
त्वङ्ग भवन्ति, ब्राह्मणानि च विधानक्षमाणि । अतश्च यो यो य य क्रतु-
मधीते, स स तत्र तत्राधिकारलाभात् तस्य तस्याप्नुयात् फलं, नान्यं ।
अद्विजातेश्वानभ्ययनान्महाफलक्रत्वनधिकारात्त्रिन्दा । क्रत्वभिधानाच्चायमृ-
ग्वेदाद्यध्ययनशेषः श्लोकः । उत्तरार्धा वा । न वाकोवाक्याद्यध्ययनशेषः ॥

इचमन्या ब्रह्मयज्ञस्यातिस्तुति —

त्रिविक्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्नुते ।

तपसश्च परस्येह नित्यस्वाध्यायवान् द्विजः ॥ ४८ ॥

तथाचाम्नाय — “यावन्त ह वा इमा वित्तेन पूर्णा ददत् स्वर्गं
लोकं जयति त्रिस्ताव तं लोकं जयति भूयास चाक्षय्यमि”त्यादि । तप-
सश्च परस्य फलमश्नुते । चतुर्धाश्रमगतस्येत्यर्थः । इहैव ब्रह्मचर्ये स्थितः ।
नित्यस्वाध्यायवान् निष्काम इत्यर्थः । द्विजग्रहणमुक्तार्थम् । यद्वा इहेत्य-
स्यान्योऽर्थः । इह ग्राम्ये धर्मे स्थितोऽलङ्कृत सुखित सुखे शयने श-
यान परस्य तपसः फलं प्राप्नुयात् । द्विजग्रहणं द्विजातीनां यावज्जीवि-
कोऽयं ब्रह्मयज्ञ इति ज्ञापनार्थम् । तथाचाह मनु —

“आ हेव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः सम्यगपि द्विनोऽधीते स्वाध्यायः शक्तितोऽनृहम् ॥”

इति । उपलक्षणार्थं चैतत् तृतीयं द्विजग्रहणम् । द्विनोऽद्विजो वा यथा-
विहितस्वाध्यायवानिदं नाम प्राप्नुयादिति । एवञ्च सर्वशेषोऽयं श्लोकः ।

क्रतुप्राप्त्यादयश्च फलार्थवादा इति प्रपञ्चनीयम् । तदालम्बनानि च कारणे कार्यवदुपचारात् सादृश्यादिभिर्वा कथञ्चिदुपपादनीयानि ॥ ४८ ॥

एवमुक्तवात् ब्रह्मचर्ये समाप्यानन्तरं गुरुकुलात् समावर्तितव्यं गृहस्थधर्मानुष्ठानाय । नैष्ठिकं वा ब्रह्मचर्यमनन्तरं प्रतिपत्तव्यम् । यथाह वसिष्ठ — “अवशीर्णब्रह्मचर्यो यमिच्छेत् तमावसेद्” इति । गौतमश्च “तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवत” इत्येतदेव दर्शयति । तस्य चार्वाकप्रतस्थेत्येतरं । तत्रानन्तर्याम् ब्रह्मचारिण एवान्य प्रकारो नैष्ठिकश्च तावदुच्यते—

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।

तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ ४९ ॥

तुशब्दस्यापकर्षः । नैष्ठिकस्त्वाचार्यसन्निधौ वसेत् । सन्निधिवचनाददृष्टार्थो वासः । समास्यानाच्च तच्छुभूपणपरस्तत्रैव निष्ठां गमयेत् । तदभावे त्वस्यैव पुत्रे गुणान्विते पत्न्यां वा गुणान्वितायाम् । वाशब्दापिशब्दात् सपिण्डे वाचार्यस्यात्मनो वा सग्रहचारिणि वा । तथाचाह मतुः—

“आचार्ये तु सलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम् ॥”

इति । गौतमश्च — “गुरुभावे तदपत्ये वृत्तिः । तदभावे वृद्धे सग्रहचारिणी”त्यादि । वैश्वानरेऽपि वा, नित्यधारणभैक्षहोमसमिदिन्धनोपलेपनादिभिः शुभूपाविशेषैर्दहं क्षपयेत् । आचार्याग्न्योरिच्छाविकल्पः । दोषवति चाचार्येऽग्निः । इतरेषां त्वभावतो गुणतो वा ग्रहणम् । सर्वत्र साद्रुण्याभावात् ॥ ४९ ॥

ततश्च—

अनेन विधिना देहं साधयन् विजितोन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहाजायते पुनः ॥ ५० ॥

साधनं क्षपणम् । अनेन विधिना पूर्वोक्तेनाग्निन्धनादिना आचार्यादिसन्निधौ देहं समापयन् ब्रह्मलोकमवाप्नोति । न च पुनरिहाजायते ।

यद्वा, अनेन विधिनेति स्मृत्यन्तरोक्तविधिसंबन्ध, अस्य च प्रकरणादेव सिद्धे, “चतुर्थपष्ठाष्टमकालभोनी भैक्षमि”त्यादिना स्मृत्यन्तरोक्तेन विधिना । विजितेन्द्रियत्व चात्मोपासनमभिप्रेत, ब्रह्मलोकाप्राप्तिवचनात् पुनराजननप्रतिषेधाच्च । तथाह मनु —

“आ निपाताच्छरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यक्षसा विप्रो ब्रह्मण सन्न शाश्वतम् ॥”

इति । अक्षसा आत्मज्ञानेनेत्यर्थः । “गुरो कर्मशेषेण जपेदि”ति गोतम । एवम्भूतो ब्रह्मलोकमप्राप्नोति जितेन्द्रिय इति । एवम्भूतो जितेन्द्रिय आत्मविदित्यर्थः । बाह्येन्द्रियजयस्तु पूर्वमुक्तः । नन्विष्य नैष्ठिकत्वविधानस्मृतिराम्नायविरुद्धा । कथं, “यावज्जीवमग्निहोत्र जुहुयात्”, “यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेते”त्येवमाद्याम्नाय प्रत्यक्षः । स नैष्ठिकत्वे सत्युपरुध्येत । तद्विरोधिः यश्च स्मृतयो न प्रमाणमित्युक्तम् । न चैवमविरोधसम्भन, कृतदाराणामेवाग्निहोत्रादिविधय इति । प्रागपि जीवनान्वयात् तद्वत्त्वाधिकारैः । काममधिकृतानामेवास्तु दारसंग्रहः । न चैव सति प्रागुपनयनादुपनीतमात्रस्य वा प्रसङ्ग इति शक्यं वक्तुम्, अविदुषोऽनधिकारात् । न च निपादवद् वाचनिकोऽधिकारः सम्भवति, अनध्ययनप्रसङ्गात् । यदि ह्यविदुषामधिकारः स्यात्, कोऽध्ययनादिकेशः कुर्यात् । न चाध्ययनात् फलान्तरमिति शक्यं वक्तुम्, अश्रवणात् । फलवत्कर्मावधोदधेनेन च प्रयोजनवत्त्वाद् धृतकुल्यादीनामर्थवादत्तम् । न चास्त्वनध्ययनमिति शक्यं वक्तुम्, संप्रदायोच्छेदप्रसङ्गाच्च । अतश्च युक्तं वक्तुमविदुषामनधिकारकल्पनम् । न च प्रागध्ययनादविदुषा परतस्तु विदुषामिति युक्तं, वैरूप्यप्रसङ्गात् । तेनाविदुषा निरासः । विदुषा पुनरनधिकारहेतुः पत्न्यभाव इति चेत्, त्रियता तर्हि पत्नीसंग्रहः । न च केवलकामप्रयुक्ता सेति शक्यं वक्तुम् “अन्यतरापाये दारान् कुर्वीते”ति वचनात् । किञ्च “जायमानो न ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणना जायते” इत्युपनिषद्, “अथ तर्ह्यनृणो भवति यदि हि यज्वा ब्रह्मचारी प्रजामुत्पादयेदि”त्यादिना

प्रजोत्पादननियमं दर्शयति । न चाकृतदारत्वे तदुपपत्तिः । अतोऽपि नियोगतः कार्यो दारसङ्ग्रहः । अपिच, स्मृतिविरोधोऽपि स्यात्, तत्रैयमिकसंस्कारहानात् । तथाच मनुः —

“महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः”

इति । “चत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत” इति गौतमः । न चैतदगृहस्थस्य सभवति । न च यो गृहस्थस्तस्य तदिति युक्तम्, अविशेषश्रुतेः । तथाच गौतमः “तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवते” इत्युपक्रम्याश्रमानभिधायानन्तरम् “एकाश्रम्यं त्वाचार्याः, प्रत्यक्षं विधानाद् गार्हस्थ्यस्ये”-त्युपसंहरन्नेतदेव स्पष्टीकरोति, यदुपवर्णितमस्माभिः । अतो नैष्ठिकत्व-स्मृतिरसारा । तत्रान्येऽग्निहोत्राद्यनधिकृतानामन्यार्पयाणामन्धपङ्खादीनां नैष्ठिकादिस्मृतय इति वर्णयन्ति । तेषामप्याश्रमसमुच्चयो दुःश्लिष्ट एव । स्वाभिप्रायेण च विषयकल्पना — “यमिच्छेत् तमावसेदि”ति । अतोऽशब्दार्थकल्पनातस्तु वरमप्रामाण्यमेव । तथाचाङ्गिराः —

“स्वाभिप्रायकृतं कर्म यतु धर्मविवर्जितम् ।

क्रीडाकर्मैव बालानां तत् सर्वं निष्प्रयोजनम् ॥”

इति । अत्राभिधीयते — नेयमपस्मृतिः, वेदमूलत्वाविशेषात् । विरोधाद-तन्मूलत्वमिति चेत् । कः खल्वत्र विरोधः । यदि हि न कृतदाराः कामतः स्युस्तदाग्निहोत्रादिविधयः प्रयोजका इति कल्प्येत । कामानां तु प्रयोजकत्वे न तत्कल्पनावसरः । न च कृत्वर्थत्वे प्रमाणमस्ति । नापि द्रव्यार्जनवद् दारा इति शक्यं वक्तुं, द्रव्याभावे हि जीवनानुपपत्तेः । सर्वेण हि द्रव्यमर्थ्यते यतः, अतश्चाद्रव्यत्वं निरुणद्धि । तथाच न्यायविदो याज्ञिकाः “जीविष्यति हि विधानेनेत्यनुपपन्नमि”त्याहुः । न चैवं दारसङ्ग्रहे प्रवृत्तिरिति वैषम्यम् । नहि दाराभावे जीवनानुपपत्तिः । या “त्वन्यतरापाये दारान् कुर्वते”ति क्रतोः प्रयोजकत्वांशङ्का, सा कृतदारस्याधिकृतत्वात् केवलानौपयिकदारसङ्गावे च द्रव्यार्जनेनाविशिष्टा । यथैव ह्यात्मार्थमार्जने प्रवृत्त आत्मार्थत्वाविशेषात् कृत्वर्थमप्यार्जयति, नाहमद्रव्यत्वा-

१. ‘श्रुति’ स. पाठः २. ‘नन्व’ घ. ड. पाठः ३. ‘नि’ ग. घ. ड. पाठः ४. ‘त’ स. पाठः

दनधिकृत इति मन्यते, तथैव कृतदारेणाकृतदारोऽहमिति च नावमन्त-
व्यम् । वीतरागस्य त्वात्मार्थमपि प्रवृत्त्यभावान्नाधिकृतत्वम् । तथा च
वसिष्ठः “गृहस्थोऽविनीतक्रोधहर्षः” इत्येतदेव दर्शयति । अविनीतक्रोध-
हर्षस्यैव गार्हस्थ्यं, विनीतक्रोधहर्षस्तु “ब्रमिच्छेत् तमाप्नोति”त्यस्यार्थो
यतः । यत्तु गौतमीयमैकाग्रम्यमिति, तद् वनस्थाश्रमनिरूपणे निर्णे-
प्याम । यत्तु “ब्राह्मीय क्रियते तनुरिति । सस्कारत्वं यज्ञादीनामिति
तस्यार्थः, न तु तद्रहितानामब्राह्मी तनुरिति । गौतमीयं त्वात्मगुणप्रश-
सार्थमित्युक्तमेवेत्यनवयम् । एवमृणशान्त्यमपि गृहस्थनिपयतयैव व्याख्ये-
यम् । यथैवाविदुषो न प्रजोत्पादनाय दारसङ्ग्रहः, तथैव विदुषोऽप्यरा-
गिणः । नन्वेतत् कामप्रयुक्तत्वेऽपि समानम्, असमावृत्तस्यापि कामसम्भ-
वात् । नैवम् । कामप्रयुक्तत्वे ब्रह्मचारिणो दाराधिगमः स्मृत्या निराक्रि-
यते, प्रजोत्पादनविधिप्रयुक्तत्वेऽग्निहोत्रादिविधिप्रयुक्तत्वे च स्मृतेर्दौर्बल्यात्
केन वार्यते । अतः कामप्रयुक्तत्वे वैषम्यम् । आम्नायश्च “ये चामी अ-
रण्ये श्रद्धा सत्यमुपासते” इत्यग्निहोत्राद्यनपेक्षामपवर्गप्राप्तिं दर्शयति । एव
छान्दोग्येऽपि—“त्रयो धर्मस्कन्धाः—यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः । तप
एव द्वितीय । ब्रह्मचार्याचार्यकुलेवासीति तृतीय । अत्यन्तमालानमा-
चार्यकुलेऽवासादयन्ति”ति नैष्ठिकत्वं दर्शयति । अतः सूक्त नैष्ठिको ब्रह्म-
चारीत्यादि ॥ ५० ॥

इति ब्रह्मचारिप्रकरणम् ।

अथ विवाहप्रकरणम् ।

उक्तो ब्रह्मचारी, अनन्तर गृहस्थो वक्तव्यः । तदभिगनायाह—

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वाप्युभयमेव वा ॥ ५१ ॥

अपीत्यस्यापकृष्य योजना, स्मृत्यन्तरैकवाक्यत्वाद् अर्थवत्त्वाच्च ।
वेदमधीत्य नैष्ठिकाद्याश्रमे वसेत् । अपिवा गार्हस्थ्यं कर्तुं स्नायीत । स्ना-
नमिति च सस्कारकर्मणो नामधेयम् । तत्र गृह्यादवगन्तव्यम् । गृहस्थतां

च प्रातिपद्यमानस्यैव स्नानसंस्कारो नाश्रमान्तरमपि, तत्परत्वविधानात् ।
 यथाह गौतमः — “स विधिपूर्वं स्नात्वे”ति । स इत्यनेन गृहस्थोऽभि-
 धीयते । तथा वासिष्ठेऽपि, “गृहस्थोऽविनीतक्रोधहर्षः” इति प्रकृत्य-
 स्नानविधानं — “गुरुणानुज्ञातः स्नात्वे”ति । यदा स्नायात् तदा गुरवे
 वरं दत्त्वा । वरदानं च गवादेः श्रेष्ठद्रव्यस्य दानम् । यथाह पारस्करः —
 “गौर्ब्राह्मणस्य वरो ग्रामो राजन्यस्याश्वो वैश्यस्ये”ति । अनुज्ञातश्च गुरु-
 णा न वरदानमात्रेण कृती-स्यात् । यद्वा, वरं वा दत्त्वा स्नायीत । तद-
 अनुज्ञया वा वरमदत्त्वा स्नार्यति । तथाच गौतमः — “कृत्वानुज्ञातस्य-
 वा स्नानमि”ति । तुशब्दोऽवधारणार्थः । गुरवे एव वरं दद्याद्, नान्यस्मै ।
 अनुज्ञानं चान्यतोऽपीति केचित् । एवं त्वदृष्टार्थत्वमसामञ्जस्यं च स्यात् ।
 तस्मात् पितुर्वरदानाभावाशङ्कानिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः । वेदं व्रतानि वा पारं
 नीत्वा । वेदस्य पारनयनमर्थतो ग्रन्थतश्च स्वीकरणं, न ग्रन्थत एव ।
 तथाच वक्तारो भवन्ति — वेदाध्याय्येयं न वेदपारग इति । व्रतानां
 पारनयनं द्वादश वर्षाणि प्रयत्नतोऽनुष्ठानम् । उभयमेव वा पारं नीत्वा,
 वेदं व्रतानि च । अयं प्रथमः कल्पः, उभयानुग्रहाद्, एवकाराच्च ।
 वेदमिति चानुकल्पः । प्राधान्येऽपि वेदस्य व्रतानुपसंहारात् । व्रतान्ये-
 वेत्यापत्कल्पः, वेदार्थत्वाद् ब्रह्मचर्यस्य, तस्य चानिवृत्तेरित्यादि प्रपञ्चनी-
 यम् । वेदमिति चैकवचनं शास्त्रान्तराध्ययनव्यावृत्त्यर्थम्, ब्रह्मत्वे
 त्रिवेदसंयोगवचनात् । तथाचाह मनुः —

“वेदानधीत्य वेदा वा वेदं वापि यथाक्रमम्”

इति । पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा उभयमेव
 वेति । वेदं व्रतानि च वेदव्रतानीत्येवं विग्रहः । हिशब्दश्च हेत्वर्थः ।
 यदेति चाध्याहार्यम् । यदा स्नायात्, तदैवमिति । समानमन्यत् ॥ ५१ ॥

ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्यविधानान् यमावृत्तस्य निवृत्तिः प्राप्नोतीत्यत आह—

अविच्छ्रुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्बहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ ५२ ॥

समावृत्तोऽपि सन्नविप्लुतव्रतचर्य एवोद्धाह कुर्यात् । ब्रह्मचर्यवचनाच्च मध्वशनादौ विप्लवः । कथं पुनः प्राग् विवाहाद् विप्लवाशङ्का । परदाराभिगमनं हि निषिद्धमेव । सत्यमेवम् । वक्ष्यति तु — ‘यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्व’ इति । परीक्षणोपायत्वेन विप्लवशङ्कास्त्येव । अन्ये तु नियोगपक्षेण विप्लवमाहुः । लक्षण्या लक्षणोपेताम् । यथाह मनुः — “सवर्णा लक्षणान्विताम्” इति । तथाच —

“अव्यङ्गार्द्धां सोम्यनार्द्धां हसवारणगामिनीम्”

इति । स्त्रीग्रहणमनुवादः, गुणार्थं वा । अपत्रपणशीलामित्यर्थः । एवमप्यनन्यपूर्विकामिति । अन्येनानुपशुक्तामित्यर्थः । कान्ता च कमनीयाम् । असपिण्डा च मातृतः पितृतश्च । यवीयसीम् आत्मनो हीनयसम् । तामेवविधोक्तलक्षणामुद्धेदिति सन्धः ॥ ५२ ॥

— क्रियान्वतः —

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानर्पिगोत्रजाम् ।

पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा ॥ ५३ ॥

अरोगिणीं कुष्ठादिरोगरहिताम् । दृष्टमूलत्वाच्च स्मृतेः समावेयरोगित्वमदोषः । भ्रातृमतीं च, पुत्रिकाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । “नाभ्रात्रीमुपयच्छेत् तत्तोक ह्यस्य भवती”ति भालविना ध्रुतेः । यदा पुनरयं हेतुवाञ्छिगदः, तदा “नाभ्रात्रीमुपयच्छेदि”त्येव मन्यन्ते । असमानर्पिगोत्रजाम् असमानार्पेयगोत्रप्रभवाम् । असमानप्रवरामित्यर्थः । तथाच गोत्रम् — “असमानप्रवरैर्विवाह” इति । यदपि “असगोत्रामि”ति मानय, तदप्येवमेव व्याख्येयम् । ततश्च समानगोत्राणामप्यभमानप्रवराणामनिषिद्धो विवाहः । यथा पञ्चार्पयाणां व्यापेयाणां भैरवजानाम् । तथेदमपरं — पञ्चमीं मातृतः, सप्तमीं पितृतः । मातृपितृशब्दां च ज्ञातिलक्षणायां, ‘मातृपितृभ्याम्’ इति स्मृत्यन्तरान् । असपिण्डामित्यनेन न मिद्धे विवेकार्थः । पुनरारम्भः । मा भूत्

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते”

इत्यविशेषवचनान्मातृतोऽपि सप्तपुरुषी सपिण्डता । तथाचाह गौतमः—
 “पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वे”ति । अयं च तस्यार्थः— सप्तमे पितृतः
 पञ्चमे मातृत इति, मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादित्यारम्भात् । तथेति वीजिग्र-
 हणार्थम् । तथाचाह गौतमः— “ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो वीजि-
 नश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादि”ति । चशब्दैवशब्दौ छन्दःसमाधानार्थौ ।
 यद्वा, विकल्पार्थश्चशब्दः । पञ्चमीं सप्तमीं वा मातृतः पितृतश्चोद्बहेत्,
 सपिण्डतायास्तदवधिकत्वात् । तथाच गौतमीयं सूत्रमविशेषाभिधानात्
 समर्थितं भवति । एवञ्चोभयत्र पञ्चमे विवाहः स्यात् । यत्तु “ऊर्ध्वं सप्त-
 मात् पितृबन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादि”ति, तन्मातृतः पञ्चमादेवेत्यव-
 धारणार्थम् । पितृतस्तु सप्तमात् पञ्चमाद् वेति विकल्पः । पञ्चमादित्यनु-
 कल्पोऽयम्, अन्यानर्थक्यात् । प्रथमकल्पे च न्यूनत्वदर्शनादेनुकल्पः ।
 मातृतश्चतुर्थेऽपीति केचित् । तत् पुनः सामान्यतोद्घष्टम् । तेनोभयत्र सम-
 त्वमेवानुकल्पः । तथाच शङ्खः— “पञ्चमीं वोभयतः” इति । यत्वा-
 म्नायवचन— “तस्माद्दु समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यं च जायते । इदं
 हि चतुर्थं तृतीये वा पुरुषे सङ्गच्छावहे इति हि विदेवं दीव्यमानया जा-
 न्या सहासत” इति । तन्मन्त्रविकारस्तुतिमात्रार्थत्वादनादत्यमिति केचित् ।
 अथापि जान्या इत्यादिपदार्थोपपत्त्यर्थं कर्तव्यतोच्येत । तथापि देशोपसं-
 हृतस्येत्याहुः । तत् पुनर्न्यायस्मृतिविरुद्धम् । यथाह चौधायनः— “प-
 ञ्चैधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः” इत्युपक्रम्य “इतरदितरस्मिन् कुर्वन्
 दुष्यतीतरदितरस्मिन्नि”ति चोक्त्वा, “उभयं त्वेव नाद्रियेत” इत्यादि ।
 न्यायविदश्च याज्ञिकाः— “अपिवा सर्वधर्मः स्यात् तन्न्यायत्वाद् विधा-
 नस्ये”ति । अतः कार्यत्वे सति सर्वधर्मत्वम् । अयं चात्र वाक्यार्थः—
 समानादेकस्मात् पुरुषादत्ता च भोक्ता, आद्यं च भोग्यं, द्वावप्युत्पद्येते ।
 तत्रोत्पन्नमात्रः परिणेतारक्रीडन् सङ्कल्पयति— इदं भोग्यं चतुर्थे पुरुषे
 तृतीये वा भोक्ष्यामीति । तत्रोत्पत्तिपुरुषात् पञ्चमः संभवति, तृतीयपक्षे

चतुर्थः । ते चामी श्रुतिस्मृत्यनुसाराच्चत्वारः कल्पा — ऊर्ध्वं सप्तमात् पञ्चमाद् वेत्येकः । पञ्चमे मातृतं सप्तमे पितृतं इति द्वितीयः । उभयतः पञ्चम इति तृतीयः । चतुर्थेऽपीति चतुर्थः । पूर्वं पूर्णः श्रेयान् । स्त्रीविषयध्यान्यः कल्पः, इदमिति सर्वनाम्नो भोग्यपरत्वात् । एवञ्च वरचतुर्थे न विवाहः । मन्त्रवर्णोऽप्येवमेव व्याख्येयः, “कल्पां मातुलस्येन यो-
पाम्” इति, व्यवधानेऽपि पष्ठचुपपत्तेः, वाजपेयस्य यूप इतिवत्, “पैतृध्वसेयी वषामिवे”ति च । अपत्यापत्येऽपि तद्धिताविरोधात् । श्रुति-
स्मृत्यनुसाराच्चैव कल्पनेत्येषा दिक् । भूतपूर्वगत्या च मातृतः सपिण्डत्व-
मिति सूतकाद्यप्रसङ्गः । नन्वेव सति श्रौतस्तृतीयेऽपि प्राप्नोति, “अप्रत्तानां
तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी सपिण्डता विज्ञायते” इति वसिष्ठरचनात् । नैवन् ।
तस्याशौचमात्रविषयत्वात् । अप्रत्तानां तु पारिभाषिकं तदुक्तम् । तथाच
विवाहे पञ्चमीत्युपपन्नं भवति । अन्यथा तदसमञ्जसं स्यात् । क्षत्रिया-
दीनां तु ब्राह्मणादिप्रभवानामुभयतश्चतुर्थेऽप्यविरुद्धो विवाहः । क्षत्रिया-
दिप्रभवानां तु विशेषाभावात् पूर्वोक्त एव कल्पः । तथाच शङ्कः —

“यद्येकजाता षड्वः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्क्षेत्राः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु ॥”

इति । एवमन्यान्यप्यन्येन दिशा वाक्यानि योजनीयानि ॥ ५३ ॥

विधान्यम् —

दशपूरुपविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।

स्फीतादपि न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ ५४ ॥

श्रोत्रियत्वेनैव ख्यातिर्गरीयसी, न राजसत्कारादिभिः । तथाचाह

मनु. —

“मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पवनान्यपि ।

कुलसख्यां च गच्छन्ति प्राप्नुयन्ति महद्यशः ॥”

इति । तेनाल्पधनादपि श्रोत्रियकुलात् कन्यामुद्बहेत्, न तु धनादिसमृ-
द्धादपि सञ्चारिरोगसमुक्ताद् दोषसमुक्ताद्वा । सौख्यादयोऽपि हि मातु-

लादिसम्पर्कात् सञ्चारिण एव, रोगाश्च श्वित्रकुष्ठादयः । न तु सञ्चारिणो-
ऽपि शिरःशूलादयः, दृष्टमूलत्वात् स्मृतेः । तथाचाह मनुः —

“महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः ।

स्त्रीसवन्ये दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्चन्दोरोमशार्शसम् ।

क्षयामयाव्यपस्मारिश्चित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥”

इति । कुलग्रहणाच्च सिद्धे यदरोगिणीमित्युक्तं, तदादरार्थम् । एवमन्ये-
ऽपि गुणदोषाः स्मृत्यन्तरालोक्तश्चान्वेष्याः । प्रमाणान्तरमूलत्वात् स्मर-
णस्य ॥ ५४ ॥

उक्ता कन्यागुणा । वरस्येदानीमुच्यन्ते—

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमाञ्जनप्रियः ॥ ५५ ॥

एतैरेव गुणैर्युक्तो वरोऽपि स्यात् । अयं तु विशेषः, यः सवर्ण
श्रोत्रियश्च । सवर्णग्रहणं च हीनवर्णव्यावृत्त्यर्थम् । यद्वा, उत्कृष्टवेदनस्य
नुकल्पत्वज्ञापनार्थम् । अनुकल्पत्वं चाधिकारविप्रकर्षालोकपक्षयनुसाराच्च
पुंसां तु ‘श्रोत्रियाणां महाकुलादि’ति वचनात् तिष्ठ इत्येव प्रथमः कल्प
स्मृत्यन्तराद्वा सवर्णतरोद्ग्रहनमनुकल्पः । तथाचाह मनुः —

“सवर्णाग्ने द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमसो वराः ॥”

इति । एवगुणत्वेऽपि ब्रह्मचर्याविप्लवेन यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे । वीर
वीजादिद्युदासद्वारेण । एवं स्त्रियोऽपि स्त्रीत्वे परीक्षणीयाः, पुंस्त्व इत्युप
लक्षणार्थत्वात् । स्त्रियमुद्बहेदिति वा स्त्रीग्रहणस्यैतदेव प्रयोजनमिति व्य
ख्येयम् । आदरार्थं वा । पुंस परीक्षणाभिधानमपरित्यागज्ञापनार्थम्
अनन्यपूर्वत्वं तु स्त्रीविषयमेव । पुविषयत्वेऽपि वा प्रथमः कल्पः । एवम्भू
यः, स वरः स्यात् । स वरयितव्यः । तादृशो वा कन्यां वरयेद्, इ
व्याख्येयम् । ऋज्वन्यत् ॥ ५५ ॥

‘भ्रात्रियाणा महाकुन्दादि’ इत वचनाद्ब्रूवाविवाहः न प्राप्नोति । इत्येते च रंधित-
तत्राचार्य स्वमतमुपन्यस्यात स्म —

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद् दारोपसंग्रहः ।

न तन्मम मतं यस्मात् तत्रायं जायते स्वयम् ॥ ५६ ॥

“कृष्णवर्णाया रामा रमणायैवोपेयत” इति ब्राह्मणवादः । न च
विदुषां कामार्थं प्रवृत्तिर्युक्ता । अतः शूद्राविवाहो न कर्तव्य इत्येतदेव
स्पष्टीकरोति हेतुना — यस्मात् तत्रायं जायते स्वयमिति । तथा बहु-
धा पठन्ति —

“पतिर्जाया प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् ।

तस्या पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥”

इति । अतो नैतन्ममाभिप्रेतम् ॥ ५६ ॥

इदं पुनरस्माभिरप्यभिप्रेतम्

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः ॥ ५७ ॥

शूद्रस्येति वक्तव्ये शूद्रजन्मन इत्युक्तं, सापि हि ब्राह्मणादिजाता
शूद्रजन्मना न विवाह्येति ज्ञापनार्थम् । एव क्षत्रियादीनामन्तरप्रभवानां
चानुलोमप्रतिलोमानां यथायथं योज्यम् । सर्वथा मनागप्युत्कृष्टजा निष्कृष्ट-
जन्मना न विवाह्या । निष्कृष्टापि यथासन्निकर्षं कृत्वा विवाह्येति श्लोकार्थः ।
ऋज्वन्यत् ॥ ५७ ॥

नन्वयं विवाहादयः सत्सारा न नित्यमुत्सह्युं शक्यः, पशुर्धानं चान् वध्यालाभ-
स्य । उच्यते । स्यादयं दाया दाप्रभावाद् यद्यप्रार्थिता वध्या न प्रदायते, ददता वा प्रस-
वाय स्यात् । अथ तु यत्तु दानुरभ्युदयः । यथाह

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शम्भ्यलङ्कृता ।

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ५८ ॥

ब्राह्मण एवैनमर्हतीति ब्राह्म । तत्र चायं विधिः । यथाशक्त्यलङ्कृत्य
उक्तलक्षणं वरमाहूय गृह्योक्तेन विधिना कन्याप्रदानं (यदा), तदा नोक्त-

दोषप्रसङ्गः । न चैवं ब्राह्मे लोकानुसारिभिर्भवेदित्यव्यम्, कथमप्रार्थिता
कन्या दीयत इति । अयमेव सतां धर्मो यत । तस्यां तथोढायां जातः
पुत्रः उभयतः पितृतो मातृतश्चैकविंशतिं कुलानि पुनाति शोधयती-
त्यर्थः । यद्वा दशातीतानि दशोत्पत्स्यमानानि आत्मानं चेत्येवं योजना ।
तथाचाह गौतम — “दश पूर्वान् दशाव्रंरानात्मानं च ब्राह्मीपुत्रः” इति ।
स्तुतिमात्रमेतद्, भूतानां भाविनां पावनानुपपत्तेः । उपपत्तौ वा कृतना-
शाकृतागमप्रसङ्गात् । यद्वास्तु फलविधिः । विवाहविशेषस्य फलविशे-
षापेक्षत्वात् । न चागमानुसारिण्यर्थेऽनुपपत्तिरिति शक्यं वक्तुम् । तथा
च नैयायिका “न हि वचनस्यातिभारोऽस्ती”त्याहुः । अयं च ब्राह्मणस्य
प्राथमकल्पिको विवाहः ॥ ५८ ॥

इमं चतुष्टयं —

यज्ञस्य ऋत्विजे दैव आदायार्पस्तु गोद्वयम् ।

चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च पद ॥ ५९ ॥

यज्ञस्थवचनं पूर्वजुष्टादिव्यावृत्त्यर्थम् । देवा ऋत्विजस्त एनमर्हन्तीति देव । अतश्च ब्राह्मणस्यैवायम्, इतरयोरात्विज्यानाधिकारात् । महत्विग्भ्यश्च । यथाह व्यासः—

"स्तेयं कुर्यां यद्यहं वो विसानां महर्त्विजां वितते यज्ञतन्त्रे ।

अध्वर्यवे दुहितर संप्रदद्यामुद्राने वा ब्रह्मणे वाथ होने ॥”

इति । उद्गातृवचनाच्च सोमर्विष्प्रत्ययः । दक्षिणातिरिक्तं चैतदानं, फल-
श्रवणात् । आर्पस्तु वराद् गोद्वयमादाय । तच्च मिथुनं, स्मृत्यन्तरात् ।
(मन्त्र)द्रष्टारो ब्राह्मणा ऋषयः, त एनमर्हन्तीत्यार्पः । तुशब्दः परिक्रयाश-
ङ्कानिवृत्त्यर्थः । तथाचाह मनुः—

“एक गोमिथुन द्वे ग वरादादाय धर्मतः”

इति । कस्मात् पुनरिमानुरूप्यौ, पूर्वस्मादेनफलत्वात् । तथाचाह — प्रथमजश्चतुर्दश पुनाति । प्रथमो दैनः, तत्र जातः प्रथमजः । तयोत्तरजः

पद । उत्तर आर्षः, तत्र जात उत्तरजः । प्रविभज्य पौर्वापर्येण योजना ।
तथाचाह मनुः—

“दैवोदायाः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोदायाः सुतस्त्रींस्त्रीन् पद पद कायोद्वजः सुतः ॥”

इति । न्यूनफलत्वाच्चास्य दैवान्निकृष्टत्वम् । दैवसहपाठाच्चायमपि ब्राह्मण-
स्यैव । प्राजापत्यान्न्यूनफलत्वेऽपि चास्यात एव पूर्वपाठ इति मन्त-
व्यम् ॥ ५९ ॥

अथ तु सार्ववर्णिक —

सह धर्मश्चर्यतामित्युक्त्वा या दीयतेऽर्थिने ।

स कायः पावयत्याद्यः पद पद्वंश्यान्सहात्मना ॥ ६० ॥

धर्मश्चर्यतामित्येतावदेवोक्तवार्धिने यत् कन्यादानं, स प्राजापत्यः ।
उक्तवेति वचनान्नाभ्युपगमादेव । यथाह गौतमः— “संयोगमन्त्रः प्रा-
जापत्ये” इत्यादि । प्रजोत्पादनेच्छासामान्यात् प्रजापतिः स्नातकः । स
एनमर्हतीति प्राजापत्यः । एवंचार्थिन इत्यनुवादो मन्त्रविधानार्थः । सा-
र्ववर्णिकत्वेऽपि शूद्रनिवृत्तिः मन्त्रप्रयोगात् । सोऽयं प्राजापत्यः आद्यः
आर्षात् पूर्व इत्यर्थः । कुत एतत्, फलभूयस्त्वात् । अत्र हि जातः पद
पद्वंश्यान् पुनाति, आत्मानं च । आर्षजस्तु त्रींस्त्रीन् । सहात्मनेत्येतत्
पूर्वत्रापि योज्यम् ॥ ६० ॥

नन्वेव सत्याहूय यदि वधिर्दातृव्यादिभिर्वा न कन्या दद्यात्, तथापि गृहस्था-
धर्मो नु भिद्य एव । सत्यम् । यद्येत एव विवाहा स्तु । अन्येऽपि तु विवाहा पश्यन्ते ।
अतो नेयमज्ञातत्वेना । के पुनस्त इत्यत आह—

आसुरो द्रविणादानाद् गान्धर्वः समर्थान्मिथः ।

राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छलात् ॥ ६१ ॥

समयः सङ्केतः । मिथः सहेत्यर्थः । आसुरः, आत्मार्यं कन्यार्यं च
धनादानम् । यथाह मनुः—

“ज्ञातिभ्यो द्रविण दत्त्वा कन्यायाश्चैव शक्तिः ।
 कन्यादानं तु स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥
 इच्छयान्योन्यसयोग. कन्यायाश्च वरस्य च ।
 गान्धर्व. स विधिज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥
 हस्ता छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।
 प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥
 सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
 स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥”

इति । उपगमनशब्द आलिङ्गनादिष्विति केचित् । तत्रशब्दार्थत्वादना-
 द्यम् । पापिष्ठता चैवमुपपन्नतरा भवति, उपपातक्रयोगाच्च । अन्यथा
 तदसमञ्जसं स्यात् । तथाच “केवलं मन्त्रसंस्कृते”त्युक्त्वा “सा चेद-
 क्षतयोनि. स्यादि”ति वसिष्ठोऽप्येतदेव ज्ञापयति । अतः श्रौतार्थग्रहणं
 युक्तमिति । असुरा धनवन्तः । स्त्रीसक्ता गन्धर्वाः । तेनानयो सार्वव-
 णिकत्वम् । दारुणत्वसामान्याद् राक्ष. क्षत्रियाः । त एनमर्हन्तीति
 राक्षसः । क्षात्र इत्यर्थः । तथाच वसिष्ठः “भित्त्वा छित्त्वे”त्युपक्रम्य
 ‘स क्षात्र’ इत्याह । छलवृत्तयः पिशाचाः, तदर्ह. पैशाचः । सर्वव-
 र्णानां चायमेवापत्कल्पः । आसुरादीनां तु यथाभिधानं क्षत्रियादिविशेषा-
 पेक्षया च स्तुतिनिन्दाकल्पनम् ॥ ६१ ॥

किमकुरु एव सवणासवणयोर्विवाहः । न युच्यत—

पाणिग्राह्यः सवर्णासु गृहीत क्षत्रिया शरम् ।

वैश्या प्रतोदमादद्याद् वेदने त्वग्रजन्मनः ॥ ६२ ॥

ब्राह्मणपाणिगृहीत धनुःशर क्षत्रिया गृहीयात् । प्रतोदं च वैश्या ।
 प्रतोदो प्राजनिः । स्त्रियाश्च ग्रहणे कर्तृत्वान्मन्त्रनिवृत्तिः । ऊहेन वा
 प्रयोग इत्यन्ये । क्षत्रियवेदनेऽपि वैश्या प्रतोदमेव गृहीयादिति केचित्,
 ‘उत्कृष्टवेदन’ इति मनुवचनात् । तत्पुनः सामान्यस्य विशेषोपसहृतेर-
 युक्तम् ॥ ६२ ॥

पत्यु पुनरय कन्याप्रदानोपदेश । यदि तावत् पितु, तदभावे दुःश्चित्तैव । अथ
मावेऽप्यन्यस्य । स किमिति परकीया दद्यात् । तेन क कन्या दद्यादिति ।
यते —

पिता मातामहो भ्राता स्वकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥ ६३ ॥

स्वकुल्य इति भ्रातृविशेषणं पितृव्यपुत्रादिभ्यावृत्त्यर्थम् । पूर्वस्य
व्रस्याभावे परः परः कन्याप्रदः । प्रकृतिस्थश्च स्वभावस्थः । उन्मादाद्य-
भिभूत इत्यर्थः । कन्याप्रद इति वचनादक्षताया एव नैयमिकं दानम् ।
माता त्वकन्यामपि दद्यादिति केचित् । छन्दोनुरोधाच्च मातामहस्य पूर्व-
पटः । अर्थतस्तु भ्रातैव पूर्वः । सर्वेषां च स्वत्वसंबन्धाच्चोदनातो वा
वृत्तेरविरोधः । पाठान्तरं वा — “पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो
जननी तथे”ति । तत्र पाठक्रमेणैव नियमः । सकुल्य इति च मातुलादि-
गणित्वाद्यर्थः । तथान्येऽपि योनिसंबन्धा इत्यध्याहारः । समानम-
न्यत् ॥ ६३ ॥

यत्तु परकीया किमिति दद्यादिति, तत्राह । यस्माद् —

अप्रयच्छन् समामोति भ्रूणहत्यामृतावृत्तौ ।

निन्दार्थवादोऽयं प्रवृत्त्यर्थः । प्रत्यवायविधिर्वा ॥ ६३१ ॥

नन्वेतदप्युक्तम् । दात्रभाव गृहस्थाधर्मो दुःश्चित्त एव । तत्र पुमान् आध्रमान्तराश्र-
यणनापि कृतेन स्युः । स्त्रीणां तु ना गतिरिति । उच्यते । स्वाद्ययं शेषः, यदि पराधीन-
तैव स्त्रीणामात्मन्तिनी स्वात् । दातृसद्भावे एव तु तासां पराधीनता । तदभावे तु किम् ।
उच्यते —

गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वयं वरम् ॥

गम्यं गमनार्हम् उक्तलक्षणम् । स्वयमेवर्तुमती वर्षत्रयादूर्ध्वं वरं
कुर्याद् दात्रभावे । विद्यमानोऽपि च दाता यदि न दद्यात्, ततोऽत्याम-
वस्थायां तर्तीयमलङ्कारमुत्सृज्य स्वयमेव वरं वरयेत्, स्मृत्यन्तरात् ।
यदाप्युक्तलक्षणस्तां नेच्छेत्, तदापि सवर्णमात्राश्रयणमविरुद्धम् । यथाह
बोधायनः —

“त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सद्यशं पतिम् ॥

अलभ्यमाने सद्यशे गुणहीनं समाश्रयेद् ॥”

इति । गुणवचनाच्च जातिनियमः । सर्वथा भार्याया भर्तृप्राप्तिः, भर्तुश्च भार्याप्राप्तिः, इत्यनवद्यो गृहस्थाश्रमः । तथाचाग्रायः — “उत वै या-
चन् दातारं लभत एव । अतो भर्ता भार्यामि”त्यादि ॥ ६४ ॥

कस्मान् पुनरद्विर्वाचा कन्या दत्त्वा पूर्वदातरि प्रेते पर स्वातन्त्र्यादन्यस्मै न
दद्यात् । अस्मात् —

सकृत्प्रदीयते कन्या हरंस्तां चोरदण्डभाक् ।

तस्मादन्यस्मै न दद्यात् । तेनैव विवाहं कारयेत् ॥ ६४ ॥

किमेष एवोत्सर्गः । नेत्याह —

दत्तामपि हरेत् पूर्वं श्रेयांश्चेद्भर आव्रजेत् ॥ ६५ ॥

पूर्ववचनादद्विर्वाचा च दत्तामपि हरेत् । न तु श्रेयांसमपि वरं
प्राप्य मन्त्रोपनीतामित्यभिप्रायः ॥ ६५ ॥

यः पुनर्दुष्टा कन्यामदुष्टयमात प्रयच्छेत्, तस्य का कथेति । उच्यते । ए
तादृशः —

अनाख्याय ददद् दोषं दण्ड्य उत्तमस्ताहसम् ।

यद्वैवं योजना—पूर्ववरे स्पष्टं दोषमनाख्याय न्यायतोऽनुद्वाच्या-
न्यस्मै श्रेयानिति मत्वा यः प्रयच्छति, स दण्ड्यः ॥ ६५ ॥

न केवलं दाता, वरंऽपि च—

अदुष्टां यस्त्यजेत् कन्यां दूषयंस्तु मृषा शतम् ॥ ६६ ॥

यस्तु दोषरहितं त्यजेत् कन्यां, सोऽप्येवं दण्ड्यः । मृषैव तु
दूषयन् कार्पापणशतं दण्ड्यः । वाग्दूषणे च शतं दण्ड्यः, मृषेत्यभिधा-
नात् । अदुष्टवचनाच्च दुष्टं त्यजतो न दोषः ॥ ६६ ॥

कस्मात् पुनर्भूते भर्तारि न पाणिमात्रदूषितान्यस्मै पुनर्दीयते । यस्मात्—

अक्षता वा क्षता वापि पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।

यथैव क्षतयोनिः पुनर्भर्तृसयोगात् पुनर्भूर्भवति । एवमक्षतयोनि-
रपि, अविशेषात् । कस्मात् पुनर्दानम् । स्मृत्यन्तरात् । यथाह मनुः—

“सा चेदक्षतयोनिः स्यात् पुनः संस्कारमर्हति”

इति । तत् कामतः प्रवृत्तौ विशेषविधानं, न कर्तव्यतयोपदेशः । तथा
चाह मनुः—

*“न विवाहविधावुक्तं विधवावेदन कश्चित्”

इति ।

“न द्वितीयश्च साध्वीनां कश्चिद् भर्तोपदिश्यते”

इति च । तस्मान्न पुनःसंस्कार इत्याचार्याभिप्रायः ॥ ६६३ ॥

यदा पुन स्वयमेवान्ध सवर्णमुत्कृष्ट वा समाश्रयेत्, तदा को दोष इति ।
उच्यते—

स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत् ॥६७॥

पुनर्भूः स्वैरिणीति च सज्ञा दौष्ट्यज्ञापनार्था । जीवन्तं मृतं वा या
भर्तारं त्यक्त्वा स्वातन्त्र्यात् सवर्णमुत्कृष्टवर्णं वा समाश्रयेत्, सापि स्वै-
रिणी । अतः स्वयमपि नान्य आश्रयितव्यः । यत् पुनः शब्देनोक्तं—
“तिस्रः पुनर्भवश्चतस्रः स्वैरिण्यः” इति । तदनयोर्दौष्ट्यप्रपञ्चनार्थं प्राय-
श्चित्तविवेकार्थं वेत्येतन्नातीवोपयुज्यते । एव वासिष्ठमपि पुनर्भूलक्षणं द्रष्ट-
व्यम् । सर्वथा भोग्ये अप्येते निर्णीतत्वादुपेक्षणीये इति श्लोकार्थः । तथा
च वक्ष्यति— “मृते जीवति वा पत्यावि”ति ॥ ६७ ॥

नन्वेव सत्यपुत्रस्य मरणान् गन्तव्युच्छेदप्रसङ्गः । अथ । का न पीडा ।
अथवा—

अपुत्रां गुर्वनुज्ञानाद् देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्तः कृतावियात् ॥

१ ‘तु । सा’ घ पाठ

• ‘सा चेदक्षतयान् स्वाद् गतप्रत्यागतादि वा ।

पौनर्भूतन नन्वासा पुन मरुदरमश्नि ॥’ इति श्रौतः ।

घृताभ्यक्षनं च न कामप्रवृत्तिनिरोधार्थम् । ततश्चालिङ्गनादि वैकारित्वाद् दूरापेतम् । ऋतुग्रहणं त्वन्यदा दर्शनाद्यपि कथं न स्यादित्येवमर्थम् ॥ ६८ ॥

किं सङ्गदेव गमनम् । न, अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । अपत्यार्थं ह्येतद्गमनम् । अतस्तु—

आ गर्भसंभवाद् गच्छेत् पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।

प्राग् गर्भसंभूतेः परित्यागात् । तुशब्दश्चैवकारार्थः ॥ ६८ ॥

यद्वयं योजना । नन्वय नियोगपक्षो दुःखिष्ट, पातकप्रसङ्गात् । न ।

अनेन विधिना जातः क्षेत्रिणः स भवेत् सुतः ॥

अनेन नियोगविधिना जातः क्षेत्रिणो ब्राह्मदेरौरसवत् पुत्रो भवतीत्ययं विधिः । नात्र विचिकित्सा कार्येत्यर्थः । न चैवंवृत्तः पतितो भवति । कथं तर्हि पतितस्त्वन्यथा भवेदिति । तदनियुक्तेर्विकाराद् वा गच्छन्नित्यभिप्रायः । अयं पुनः परोपकाराय प्रवृत्तेरभ्युदयभागित्यनवद्यो नियोगः । अत्र चोदयन्ति— नायं नियोगपक्षः श्रेयान्, स्मृत्याचारविरोधात् । तथाचाह मनुः—

“नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।

अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥”

इति । पुराकल्पं चोपन्यस्योपसंहृतं—

“तदाप्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।

नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥”

इति । अतो नास्ति नियोगः । तथाच शिष्टसमाचारः । नन्वियमपि स्मृतिरेव “अपुत्रां पुर्णपुत्राणादि”त्यादि । अपत्येऽपि—

“देवराद् वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्निमुक्तया”

इत्यादि । न चैयं लोभादिमूर्खेति शक्यं वक्तुम् । सर्वथा विकारप्रतिषेधात् । तदुक्तं— घृताभ्यक्त इति । मनुनापि च—

१. 'न का' ख. ग. ५/ पाठ. २. 'तद' अ' म. पाठ. ३. 'ति । अयं' ग. ४. पाठ. ४. 'एष' ग. पाठ. ५. 'चैवं लो', ६ 'नेचामाने' ख पाठ. ७. '१— ३' ग. ४. पाठ.

“विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि”

इति । अतो नेयमपेक्ष्यतिः । अथ श्वशुरधनादीच्छया लोभ आशङ्क्येत,
तेदपि

“प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये”

इत्यनेनैव निरस्तम् । तथाचोक्तं —

“पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि”

इति । वसिष्ठेनापि— “धनलोभाद्वास्ति नियोगः” इति । अतो निर्दोषः ।
शान्नाविशेषात्तु प्रतिपेधो विकल्पाय भवति । अतो न विरोधः । अन्ये
तु प्राग् विवाहादुपरते भर्तारि नियोगाधिकारं वर्णयन्ति । सामान्यवि-
शेषोपसंहृतिन्यायात् । यथाह मनुः—

“यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥”

इति । तत्तु विधवायां नियुक्तस्त्वित्यनेनैव निरस्तम् । ननु च सापि
विधवेति शक्यं वक्तुम् । न । स्मृत्यन्तरविरोधात् । यथाह वसिष्ठः—

“प्रेतपत्नीं पण्मासं व्रतचारिणी”त्युपक्रम्य “पित्रा भ्रात्रा वा नियोगं
कारयेद्दि”त्यादि । नन्वनूदापि प्रेते पत्यौ प्रेतपत्न्येव । मेवम् । नहि

प्राग् विवाहात् पत्नीशब्दप्रवृत्तिरिति । एवं हि भगवतः पाणिनेः स्मरणं—

“पत्युर्नो यज्ञसंयोगे” इति । अतोऽसत्कल्पनम्, उपक्रमोपसंहारात् । कथं

तर्हि ‘यस्या म्रियेत’त्ययं श्लोकः । आसुरविवाहविषयतया व्याख्येयः ।

यस्याः कन्यायाः शुल्कं दत्त्वा शुल्कदो म्रियेत, सा यदीच्छेत्, ततो देव-

राय पूर्ववत् प्रदातव्या । न चेद्, नियोगं देवरेणैव कारयेत् । यद्वा

‘निजो विन्देत’ति निजग्रहणात् सोदर्यो देवरः अनेन विधिना नैयोगिकेन

वैवाहिकेन वा विन्देत्तैव । सापत्नस्तु कन्यानुमतः । तथाचाह —

“कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥”

१. ‘प्रमाणम्’ अ. घ. ड. पाठ. २. ‘नादिलो’, ३. ‘त’ ख. पाठ.
४. ‘सोदर्यो’ ख. ग. पाठ. ५. ‘विद्वद्’ घ. ड. पाठ.

इति । यदा त्वदत्तशुल्क एवं म्रियेत, तदा तस्मिन् प्रेते कुमार्येव सती-
च्छयान्यस्मै पित्रो विधिवद् देया । यथाह वसिष्ठः —

“अद्विर्वाचा च दत्ता या म्रियेतादौ वरो यदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा ॥”

इति । आदाविति वचनाद् विवाहसन्निधौ वाग्दत्ताप्यकन्यकेति ज्ञायते ।
“धलाञ्चेत् प्रहृता कन्ये”त्यस्य पुनरयमर्थः — प्रहृता दूषिता, प्रशब्दसाम-
र्थ्यात् । क्षात्राच्च विधेरन्यत्रैव द्रष्टव्यं, तत्र दूषणासंभवात् । यदि मन्त्रेन
संस्कृता ततोऽन्यस्मै विधिवत् प्रायश्चित्तं कारयित्वा देया । कृतप्राय-
श्चित्ता च यथा कन्या तथैव सेति मन्तव्यम् । इदं तु कल्पान्तरं —

“पाणिग्राहे मृते कन्या केवलं मन्त्रसंस्कृता”

इति । अस्यार्थः — ग्रामधर्मेण पूर्वमपि विवाहात् पाणिग्रहणम् । तस्मिन्
पाणिग्राहे । मृते कन्याहुतेर्वा प्राक् पाणिग्रहणाद्, यद्यक्षतयोनिः । तथा-
प्यन्येन भर्त्रा पुनर्विवाहसंस्कारमर्हतीति । सर्वथा परिणीतायाः पुनः परि-
णयनाभावः । तदुक्तं — “न विवाहविधावुक्तं विधयावेदनं कचिद्”
इति । तथाच बौधायनः —

“निसृष्टायां हुते वापि यस्यै भर्ता म्रियेत सः”

इति । अपि निसृष्टायाम्, अपि हुते, न परिणीतायामित्यर्थः । “सा
चेदक्षतयोनिः स्यादित्ये”तदेव स्पष्टीकरोति, यदुपवर्णितमंस्माभिः । अतो
न कन्याविषया नियोगस्मृतिः । कस्तर्हि विषयः । प्रेते पत्यौ सन्तानप-
रिक्षये च । प्रतिपेधसामर्थ्याच्च विकल्पः । तथाचास्मायः — “तस्मादे-
कस्य बह्व्यो जाया भवन्ति, नैकस्य बह्वयः सहपतयः” इति । सहप्रति-
पेधाच्च क्रमेण भवन्तीति ज्ञायते । तथा “यस्मै मां पिता दद्याद् नैवाहं तं
जीवन्तं हास्यामी”ति जीवन्नहानवचनाच्च मृते भर्तरि नियोगोऽस्तीति
ज्ञायते । “को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ”
इत्यस्मात् पुनर्मन्त्रवर्णात् स्पष्टतरो नियोगः । एवं हीन्द्रेण चिराद् दृष्टाव-
धिनावुक्तौ दुर्दर्शौ युवां क पुनर्विधवेव योषा देवरं मर्यं मनुष्यभावं शयने

हर्षस्थाने भाषादयन्ती कश्चिदा कुरुते वाम् उपचरतीत्यर्थः । अनेन नियोगं स्पष्टीकरोति । तथाच वसिष्ठः — “प्राजापत्ये मुहूर्ते पाणिग्राहवदुपचरेद्” इति । अतोऽनवद्यो नियोगः । अत्रोच्यते । नैवं नियोगस्मृतिर्याल्येया, समाचारविरोधात् । विकल्पस्य चान्याय्यत्वात् । कथं तर्हि । शूद्रोविषया नियोगस्मृतिः । कुत एतद्, मनुवचनात् ।

“नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः”

इति द्विजातिसंघः प्रतिषेधः । सामान्यतः शूद्रसंवन्धितया विधिः । तस्मादविकल्पः । तथाचोक्तम् —

“अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥”

इति । मनुष्याणामपि शूद्राणामपीत्यर्थः । तथाच समाचारः । यत्पुनर्यासिनं विचित्रवीर्यभार्यास्वपत्योत्पादनं, तद् द्रौपदीविवाहवदनादित्यम् । अथवा क्षत्रियाणामप्यन्वयक्षये राज्यपरिपालनाय नियोगोऽभ्यनुज्ञायते । स च राज्ञामेव । कार्यानुरोधाद्, व्यासवचनाच्च । राज्ञां ब्राह्मणेनैव कारयितव्यम् । एवंच सत्याम्नाया अपि क्षत्रियविषया एव “नैवाहं तं जीवन्तं हास्यामी”त्यादि । जीवन् समर्थो न हातव्य इत्याम्नायार्थः । “नैकस्यै बहवः सहपतयः” इति तु पुनःसंस्कारविषयम् । तत्र मुख्यः पतिशब्दः । मन्त्रवर्णस्तु शूद्रविषय एव व्याख्येयः । एवं देवरादिवाक्यान्यन्यान्यपि व्याख्येयानि । तथाच बृद्धमनुः—

“शूद्राणामेव धर्मोऽयं पत्यौ प्रेतेऽन्यसंश्रयः ।

लोभान्मूढैरविद्वद्भिः क्षत्रियैरपि चर्यते ॥”

इत्युक्त्वाह —

“वायुप्रोक्तां तथा गाथां पठन्त्यत्र मनीषिणः ।

विप्राणां न नियोगोऽस्ति प्रेते पत्यौ न वेदनम् ॥”

इयं सा गाथा —

“अकार्यमेतद् विप्राणां विधवा यन्नियुज्यते ।

उद्धते वा मृते पत्यौ देवरेण विशेषतः ॥”

इति । कथमिदानीमेतद् वसिष्ठवचनं —

“भ्रातर्यव्यपदेशेन नाध्येतव्यं कदाचन”

इति । अनेन ह्यध्यापनसंवन्धाद् ब्राह्मणानामपि नियोगाधिकारोऽस्तीति गम्यते । उच्यते । नैतद् युक्तम्, उक्तत्वान्न्यायस्य । भूयसामनन्य-पराणां चानर्थक्याद् वरमेकस्यान्यपरस्य च धार्धकल्पना । क्षत्रियविषयं चैतद् वाक्यम् । तेषां ह्यापदि नियोगाधिकारात् । स च ब्राह्मणेनैवेत्यु-क्तम् । तेनैवं योजना—भ्रातर्यध्यापयत्यपि नाध्येतव्यम् । केन । अव्य-पदेशेन । न व्यपदिश्यतेऽनेनेत्यव्यपदेशः । अन्यजातीय इत्यर्थः । किम-र्थम् । बोद्धव्यं गुरुतत्पस्य निमित्ते, भ्रातुः शिष्यभार्यागमनात् । भर्ता ह्यापत्सु देवरः । भर्तेति भरणयोगाच्छ्रद्धया च ब्राह्मणः स यस्मादापत्सु देवरो भवति, नियोज्यत इत्यर्थः । तस्मात् ततो नाध्येतव्यम् । आप-त्स्विति चैकस्यामेवापदि । बहुवचनं गौरवार्थम् । सन्तानेपरिक्षयलक्षणै-वापद् यथा स्यात् । नाध्यापयितव्य इति च वक्तव्ये नाध्येतव्यमित्युक्त क्षेत्रिणः पुत्र इति ज्ञापनार्थम् । कथं वास्य ब्राह्मणविषयत्वोपपत्तिः । न हि सोदर्ययोर्निर्योगसम्भवः । कथं कृत्वा । यदि तावन्नियोग्योऽप्यपुत्रः, तदात्मन एवोत्पादयेत् । अथ तस्य पुत्रोऽस्ति, तदा

“भ्रातृणामेकजातानां यद्येकः पुत्रवान् भवेत् ।

सर्धं ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥”

इति वचनादक्षीणत्वात् सन्तानस्य कुतो नियोगः । क्षत्रियविषयत्वे तु नैव विरोधः । अथ सापन्नविषयतोच्येत । तत् क्षत्रियेऽपि समानम् । यदा त्वेकजातानामित्यस्यैकवर्णजातानामित्यर्थः, तदा स्पष्टैव क्षत्रियविषयता । यत्तु ब्राह्मण्याः श्रोषिते भर्तारि कालप्रतीक्षणवचनं, तद् भर्तुरन्तिकगमनार्थं न नियोगार्थमिति विविच्य वचनीयम् । तस्मात् सूक्ता नियोगवाक्यानां विषयकल्पना । एवं तावच्छ्रद्धाया नियोगाधिकार उक्तः ॥ ६९ ॥

यदा पुनर्ब्राह्मण्येष्वेवं कुर्यात् तदा ता तद्रक्षणाधिकृत —

हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद् व्यभिचारिणीम् ॥ ७० ॥

एवं तावत् सन्तानपरिक्षयेऽपि नियोगानधिकारात् प्रवर्तमाना व्यभिचारिण्येव । तामेवमपनीतगृहाधिपत्यां कुचेलां वरोपनीतसंस्काररहितां प्रासमात्रभक्तां सर्वथा परिभूतां स्थण्डिलशायिनीं वासयेत् । एतदेव प्रायश्चित्तं न वक्ष्यमाणं, शास्त्रव्यामोहात् प्रवृत्तेरल्पदोषता यतः । स्मृत्यन्तराच्चैतत् संवत्सरप्रायश्चित्तम् ॥ ७० ॥

अथवा, यदि स्त्रियः स्वातन्त्र्यादन्यमाधयेयुस्ततो दोषभागिन्य स्युः । यदा पुनर्धनलोभाद् व्यामोहाद् वा बन्धुभिर्नियुज्यन्ते, तदा तेषामेव दास प्रायश्चित्तं च । न तु स्त्रीणाम् । भतः स्त्रियो निर्दोषाः । किन्तु—

सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ।

पावकः सर्वभक्षत्वं मेध्या वै योपितो मताः ॥ ७१ ॥

वैशब्दोऽवधारणार्थः । यस्मात् सोमादिभिरासां शौचं मनोवाक्कायलक्षणं दत्तं, तस्मान्निर्दोषा एवैताः । पुंसामेव नियोगकर्तृणां दोष इत्यभिप्रायः । अनेन नियोगकर्तृणामपि प्रायश्चित्तमस्तीत्युक्तं, न तु स्त्रीणां निषिद्धं, पूर्वश्लोकानर्थक्यप्रसङ्गात् । स्वातन्त्र्याद् व्यभिचारे वा तद् द्रष्टव्यम् । नियोगे तु पारतन्त्र्यात् स्त्रियो निर्दोषाः ॥ ७१ ॥

क पुन. स्त्रीणां दोषः । क वा स्त्रीणां । उच्यते—

व्यभिचार ऋतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।

गर्भभर्तृवधे चासां तथा महति पातके ॥ ७२ ॥

स्त्रीणां दोषो व्यभिचाराद् भर्तुः । तत्र चोक्तं प्रायश्चित्तं हृताधिकारामित्यादि । एवमृतावपि व्यभिचारे न चेद् गर्भसंभवः शुद्धिरस्त्येवेत्य-

भिप्रायः । गर्भोत्पत्तौ त्याग एव । विधीयत इति विचिकित्सानिवृत्त्यर्थम् । तथा गर्भवधे भर्तृवधे महापातकसंबन्धे च ब्रह्महत्यादौ । त्याग इत्यनुपपन्नः । गर्भवधश्च सौभाग्यदर्पादिना ऋतुस्कन्दनम् । तथाच बौधायनः—

“भर्तुः प्रतिनिवेशेन या भार्या स्कन्दयेदुतम् ।

तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं निर्धमेद् गृहात् ॥”

इति । भर्तृवधश्च वाचनिकः । अन्यत्र महापातकवचनादेव सिद्धत्वात् । तथाचाह गार्ग्यः — “पतिताः स्त्रियस्त्याज्याः भर्तृवधप्रतिज्ञायां चे”ति । क्षत्रियादिविषयो वायं गर्भभर्तृवधो योज्यः । अतोऽन्यत्र महत्यपि दोषे न त्याज्याः ॥ ७२ ॥

किं तर्हि—

सुरापी व्याधिता धूर्ती वन्ध्यार्थघ्न्यप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेपिणी तथा ॥ ७३ ॥

एवमादिभिर्देवैरधिवेत्तव्या । न त्याज्येत्यर्थः । सुराशब्देन चात्र गौलीमाध्योर्ग्रहण, महापातके त्यागोपदेशात् । क्षत्रियादिभिरपि निषिद्धां पितृवन्त्यस्त्याज्याः । व्याधिता असमाधेयकुष्ठादिरोगग्रस्ता । धूर्ती वधनशीला । वन्ध्या प्रसिद्धा । अर्थशब्दस्तु धर्मकामयोरपि ग्राहकः । पुरुषार्थशीत्यर्थः । अप्रियंवदा प्रसिद्धैव । स्त्रीप्रसूः केवलस्त्रीप्रजननी । पुरुषद्वेपिणी रतिपराङ्मुखी । अधिवेदनमुपरिपरिणयनम् । तदासामनुभाष्य दोषं कर्तव्यं, स्मृत्यन्तरात् । “दुष्टां भार्यां जायां परिभाष्याधिवेदयेदि”ति ॥

गन्धधिवेदनमपि त्याग एव । अन्योपादानं तथा गार्ग्यावाच्यम् । मेघम् --

अधिविन्ना तु भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।

यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ॥ ७४ ॥

स्यात् । महापातकमित्यर्थः । कस्मात् पुनरेवमधिवेदनाद्युपदेशः ।
यस्मात्—यत्रानुकूल्यमैकमत्यं जायापत्योः । त्रिवर्गो धर्मार्थकामलक्षणस्तत्र
वृद्धिमुपैति । अन्यथा तु विपर्ययः स्यात् । तस्मात् सूक्तमधिवेदनाद्य-
नुष्ठानम् ॥ ७४ ॥

यस्मात् पुनरधिविद्या भर्तार परित्यज्यान्व न समाश्रयेत् । यस्मात्—

मृते जीवति वा पत्यौ या नान्यमुपगच्छति ।

सेह कीर्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ॥ ७५ ॥

सेहत्युपमार्थे । अनुपगमे च स्तुतिदर्शनादुपगमे दोषानुमानम् ।
ऐहिकफलं च कीर्तिः, आमुष्मिकं स्वर्गावाप्तिः । अन्यथा तु द्वयविप-
र्ययः । तस्मादधिविद्ययापि न भर्ता त्याज्यः ॥ ७५ ॥

भर्ता तु दोषवान्मध्ये त्याज्य, सादृशस्येव चाज्ञानव्यपराभिरनुष्ठया, यस्मात्—

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेव धर्मः परः स्त्रियाः ।

आ शुद्धेः संप्रतीक्ष्योऽपि महापातकदूषितः ॥ ७६ ॥

दोषवतोऽपि भर्तुः स्त्रीभिर्वचनमविकल्पमानाभिः कार्यम् । एष
स्त्रीणां परो धर्मः । अवधारणार्थो वा परशब्दः । एष एव धर्मः । नान्यो
धर्म इत्यर्थः । तथाच मनुः—

“विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।

उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत् पतिः ॥”

इति । यदा पुनर्महापातकदोषाद् व्यवहारायोग्यो भर्ता स्यात्, तदा
किम् । तदाप्या शुद्धेः संप्रतीक्ष्यः । अभिविधावाद् द्रष्टव्यः । अपेक्षो-
त्कृष्य योजना । महापातकदूषितोऽपीत्यर्थः । नतश्च तत्समादौ प्रागपि
शुद्धेन त्याज्यः । संशब्दाच्च ब्रह्मचारिण्या तत्परया च प्रतीक्षितव्यः । सर्वथा
स्त्रीभिर्भर्ता जीवन् मृतो वा न त्याज्य इति प्रकरणार्थः । तथाच व्यासः—
“भर्त्रेकदेवता नार्यः” इति ॥ ७६ ॥

यार्ध्वं भर्तारमनन्यपरतयैवोपचरन्ति, ता प्रयत्नतो भर्तुभिरपि—

लोकानन्त्यदिवप्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रिका^१ ।

क्षीतः ॥

यस्मात् तस्मात् स्त्रियः सेव्याः

किञ्च,

भर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥

लोकप्राप्तिरानन्त्यप्राप्तिर्दिवप्राप्तिश्च क्रमेण पुत्रपौत्रप्रपौत्रिका य-
स्मात्, तस्मात् स्त्रियः सेव्याः । तथाचाहुः —

“पुत्रेण लोकास्त्रयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति विष्टपम् ॥”

इति । लोकः पृथिवी । आनन्त्यम् अन्तरिक्षम् । दिवः स्वर्गः । पाठान्त-
रेम् । लोकानन्त्य दिवप्राप्तिरिति । तस्यार्थः — दिवप्राप्तिस्त्वग्निहोनाद्यनु-
ष्ठानात् । लोकानन्त्य च तदभ्यासात् । तथाच चरकाः — “न स
तस्माद्भोकात् प्रच्यवते, यस्मिरीजान्” इति । किञ्च पुत्रपौत्रप्रपौत्रिका च
सन्ततिरत एव । यस्माच्चैव तस्मात् स्त्रियः सेव्या इत्यादि समानम् ॥७७॥

स्त्रियः सेव्या इत्युक्तम् । तत्रानियमप्राप्तावाह —

पोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥ ७८ ॥

रजोदर्शनादिः पोडश रात्रय ऋतुसञ्ज्ञकः कालः । तत्र नार्यो गर्भ-
ग्रहणसम्पर्कं भवन्तीति तस्य युग्मासु रात्रिष्वप्यजेत् । किमेव स्याद्,
ब्रह्मचार्येव, एव गच्छन्नित्यनेनोपरितनष्टोकेनास्य सवन्धः । ब्रह्मचर्यशब्द-
धाय विरोधात् तत्फले वर्तते । ब्रह्मचर्यफलं ब्रह्मलोकप्राप्तिरस्येत्यर्थः ।
तथाच वसिष्ठः —

“ऋता च गच्छन् विधिञ्च जुहुञ्च ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकाद्”

१ 'वा । च' ग. घ पाठः. २. '१ वा । ल' ग पाठः ३ 'ममन्त्य' ॥

४ 'ब्रह्मलोका' घ पाठः

इति । यद्वा कारणान्तराद् ब्रह्मचर्यं स्थितोऽपि गच्छेत् । यतो गच्छन्नपि ब्रह्मचार्येव, व्रतान्न हीयत इत्यर्थः । एव चातिप्रमक्ताच्चाह — पर्वाण्य-
मावास्यादीनि । आद्याश्चतौ चतस्रो रात्रीर्वर्जयेदिति ॥ ७८ ॥

विशान्यत् —

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मधामूलं च वर्जयेत् ।

सुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान् ॥ ७९ ॥

क्षामा दुर्बला रोगिणी वा । बन्ध्येत्यन्ये, यथाह भृगुः —

“अधिविज्ञां तु यो भार्यामुपेयादप्युतो द्विजः ।

रक्षणार्थमकामश्चेत् प्राजापत्येन शुध्यति ॥”

इति । तत्पुनः पुत्रार्थत्वादाधिगमनस्यात्राप्रसक्तमेव । मधामौष्ण चेत्यन्ते पठन्ति । तथाच गणितज्ञाः —

“प्रसवस्तु नियेकधात् दशमे योपितामुडो ।

यस्मात् तं वर्जयेत् तस्माद् रेवतीषु मयामु च ॥”

इति । तत् पुनश्चशब्दादेव रेवत्यवाप्तेरकिञ्चित् । मूलमप्यश्विन्यादेर्गण्डा-
न्तत्वाद् वर्जनीयमेव । उपलक्षणार्थत्वाच्च मूलधुतेरन्यदपीदृक् परिहर-
णीयः, प्रमाणान्तरमूलत्वाच्चास्य पुनर्वर्जनवचनस्य । किञ्च, सुस्थ इन्दौ
सकृत् पुन लक्षण्यं जनयेत् पुमान् । सकृदित्यस्य पूर्वश्लोकगतेन सचन्धः
सविशेदित्यनेन । तथाच्चाह मनुः —

“निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयेत् ।

ब्रह्मचार्येव भवति येन तत्राश्रमे वसन् ॥”

इति । यद् निन्द्याः आद्याश्चतस्रः एकादशी त्रयोदशी च । अष्टावन्या
अनिन्द्याः । एव चतुर्दश वर्ज्याः । शिष्ट रात्रिद्वयम् । तत्रेका सूर्यर्येति
त्वभिप्रायः । आचार्यस्तु पुनोत्पादनमेव नैयोगिकं मन्यमानः सकृदि-
त्याह । अत एव चतस्रश्चेत्ययमपि चक्रारो न रात्र्यन्तरार्थः । चतस्र इति
तिपेक्षोऽन्यदावर्जनार्थः । अस्तु वैव रात्र्यन्तरग्रहणार्थधकारोऽपि, अर्था-

तिरेकात् । एवं गच्छन् लक्षण्यं जनयेत् पुमान् सीतोऽतिरिक्तशुक्लः ।
 तथाचाह मनुः -- "पुमान् पुंमोऽधिके शुक्लः" इति । सर्वथा शास्त्राः
 चाधेनै भिन्नदेवज्ञाद्युपदेशानुसारात् त्रयाभिगमनक्रिया, यथा च लक्षण्य-
 पुत्रोत्पादः स्यादिति श्लोकद्वयस्यार्थः । पुत्रमिति चोद्देश्यत्वादतन्त्रं
 संख्या । तथाच शङ्खः —

"पुत्रपौत्रप्रतिष्ठस्य बहुपत्यस्य जीवतः"

इति । मन्त्रवर्णश्च "अशून्योपस्था जीवतामैस्तु माते"ति बहुपुत्रतां दर्श-
 यति, "दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधी"ति च । युग्मराज्यादि-
 वचनं तु लिङ्गविवक्षयेत्यदोषः । पूर्वश्लोकादेवं च पुत्रार्थं स्त्रियः सेव्या
 इत्युक्तावेव गमनप्राप्तेः सकृद्गमननियमपरतयैतच्छ्लोकद्वयम् ऋतुगतराज्य-
 न्तरनिवृत्तिफलं द्रष्टव्यम् । मानवं तु "ऋतुकालाभिगामी स्यादि"ति
 प्रतेऽर्थे स्मर्यमाणणिनिप्रत्ययान्तत्वाच्चियमपरतयैव व्याख्येयम् । श्लोका-
 न्तरानुसाराच्च पुत्रार्थिनः सकृद् गमननियम इति व्याख्यातम् । एतेनैव
 वासिष्ठं व्याख्यातम् । "ऋतुकालाभिगामी स्यादि"ति फलश्रुतेश्च "ऋतौ
 गच्छन्"ति स्मृत्यन्तरानुसाराच्च युग्मायां रात्रौ सकृदिति व्याख्येयम् ।
 गौतमीयं त्वनृतुपरिसंख्यायाम् "ऋतावुपेयादि"ति केचित् । ऋतावनृतौ वा-
 र्थादेव गमनप्राप्ते, सूत्रान्तरारम्भाच्च — "सर्वत्र वा प्रतिपिद्वर्जमि"ति ।
 तथा सूत्रद्वयमप्यनर्थकं स्याद्, अर्थादेव विकल्पप्राप्तेः । तस्मात् तदपि
 नियमार्थमेव व्याख्येयम् । उत्तरसूत्रं त्वर्थप्राप्तमेवानृतौ गमनविकल्पमनूद्य
 प्रतिपिद्वर्जमित्येवमर्थम् । अयं त्वत्र संप्रदायः — ऋतावजातपुत्रः सकृ-
 दगच्छन् प्रत्ययेति । जातपुत्रस्य त्वगमनेऽप्यदोषः । तथाचाहुः —

"ज्येष्ठ एव तु पुत्रः स्यात् कामजानितरान् विदुः"

इति । यावद्वायं चैकैकपुत्रानुत्पादने प्रत्यवायः । तदपेक्षयैव पुत्रोत्पादन-
 मिधानात् । अमवर्णासु तु जातपुत्रस्य याथाकाम्यं, स्मृत्यन्तरात् —

कृतदारोऽवरान् दारान् भिक्षित्वा योऽधिगच्छति ।

रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातस्तु सन्ततिः ॥"

माणाः पंतिभिः, सह शयीरन्नि"त्यादिवाक्यं सूचयति । स्त्रीकामादनृता-
वपि गच्छेदिति श्लोकार्थः । किञ्च स्वदारनिरतश्चैव स्यात् । कुतः । स्त्रि-
यो रक्ष्या यतः स्मृताः । उक्तमेतत् — भर्तव्याश्च सुरक्षिता इति । रक्षा
च स्त्रीणां स्वदारनिरतत्वमेव परमार्थत्वेन । न तु ताडनादिका । तथा
तासामनर्थोऽपि संभाव्येत । तथाच लौकिकाः "पाञ्चालस्त्रीषु मार्दव-
मि"ति पठन्ति । चकार एवकारश्च पादपूरणार्थः । यद्वोक्तृष्व स्त्रियो
रक्ष्या एव यतः स्मृता इति योज्यम् । रक्षणविधिर्नैव स्वदारनिरतत्वनि-
यमान्न विध्यन्तरापेक्षेत्यभिप्रायः । तथाच वसिष्ठः —

“या स्यादनतिचारेण रतिः सा धर्मसंश्रिता”

इति । मनुरप्याह —

“स्त्रां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च ।

स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥”

इति । “प्रसूतिरक्षणमसङ्करो धर्मः” इति च गौतमः । तेन रक्षणार्थं वैर-
श्रुतेरनृतावपि स्त्रीकामादगच्छतो दोष इत्यनवयवम् ॥ ८० ॥

यस्माच्च लौकान्त्यदिवप्राप्ति पुनर्गौतमप्रयोगिका - स्त्रीत, स्त्रिय संख्या इति च स्थि-
तम् । तस्मादेव कारणात् —

भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्चश्रूश्चशुरदेवरैः ।

वन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥ ८१ ॥

सर्वोपकारकत्वात् सन्तानस्य स्त्रीणां च तत्कारणत्वात् सर्वैः पूज्या
इति । न मूलान्तरापेक्षा । ज्ञातिशब्दो मातुलाद्यर्थः । चशब्दः सख्या-
द्यर्थः ॥ ८१ ॥

एव सर्वे परिपूज्यमाना न गर्विता व्ययशोका च स्यात् । किं तर्हि —

संयतोपस्करा दक्ष्णा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ।

कुर्याच्छुशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥ ८२ ॥

च स्यादिति शेषः ॥ ८२ ॥

इदं चान्यत्—

क्रीडाशरीरसंस्कारसमाजोत्सवदर्शनम् ।

हासं परगृहं यानं त्यजेत् प्रोपितभर्तृका ॥ ८३ ॥

तथाचाह मनुः—

“पानं दुर्जनससर्गं पत्या च विरहाऽऽनम् ।

स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसन्दूषणानि पद ॥”

इति ॥ ८३ ॥

यदा पुनरेता यनियमात् छास्याभाष्यात् खञ्जतिपूज्यकाद वा स्वयं नात्तातष्टेत् तदा क एनामनुग्रहयत् । यदा वा प्रोपिता भता त्वपनऽनुपना वा तदा काऽस्या पालक इत्यत आह—

रक्षेत् कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रस्तु वार्धके ।

अभावे ज्ञातयस्त्वेपां स्वातन्त्र्यं न कश्चित् स्त्रियाः ॥ ८४ ॥

काले कर्मणि वा । तथाचाह मनुः—

“नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।

पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥”

इति कर्मण्यपि पारतन्त्र्यं दर्शयति ॥ ८४ ॥

न वयं सति कृष्णामदाय, विवादीनां रक्षणप्रदशान् । यद्वान्यरक्षकामभिधाने यदुत्पन्नरक्षकत्वपात् तदा कामचरितानि कृष्णा प्रसज्यन् । मदः मैव—

पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्चशुरमातुले ।

हीना न स्याद्विना भर्त्रा गर्हणीयान्यथा भवेत् ॥ ८५ ॥

भर्तृशब्दोऽयं रक्षकमात्रे वर्तते । मात्रादिवचनादन्यामपि स्त्रियं वृद्धा काञ्चिदुपासीत । न तु स्वतन्त्रा स्यात् । यत्र वा कश्चित् पालयिता, तत्र यायात् । गर्हणीयान्यथा भवेत् । अस्मिन् लोके । प्रेत्य च नरकपात । अस्मादेव गर्हानुमानात् ॥ ८५ ॥

न वयं मातृ भर्तृशब्दात् स्त्रियां तन्त्र्यं च स्वतन्त्रत्वाद् यायास्ता जायास्ता तदा स्त्रुत्यवत् फर्मणि । वनियुजातः । मैव—

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु विधौ धर्म्यं ज्येष्ठया न विनेतराम् ॥ ८६ ॥

सत्यां सवर्णायामन्यां धर्मकार्यं न कारयेदिति संबन्धः । सवर्णाः
स्वपि ज्येष्ठया विना नेतरां कनिष्ठाम् । तासामपि यथाज्येष्ठ्यम् । विधौ
अग्निहोत्रादिकर्माणि । धर्म्यं आज्यावेक्षणादौ, कर्त्तव्यं इति यावत् ।
कनीयसीमपि तु सवर्णामेवं कारयेत् । असवर्णास्वप्येकान्तरत्वज्येष्ठ्यादि-
क्रमेण व्याख्येयम् ॥ ८६ ॥

नन्वेव सति ज्येष्ठया धियमाणायां यदि कनिष्ठा प्रमयेत्, तस्या अग्निहोत्रादयः
न मिमा दाहो न प्राप्नोति । उच्यते —

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरेद् विधिवद् दारानग्नींश्चैवाधिलम्बितः ॥ ८७ ॥

कर्त्तव्येषु हि ज्येष्ठायां नियमो न पुरुषार्थेषु । पुरुषार्थश्च दाहः,
शरीरसंस्कारत्वात् । अतश्च वृत्तवती चेत् संस्कर्तव्यैव । वृत्तवत्यधिका-
रिणीति यावत् । ननु पुरुषार्थेष्वपि वरकर्तृकेषु ज्येष्ठेवाग्रे संस्कर्तव्याः ।
तथा नामास्तु । को दोषः ॥ द्योयुगपन्मरणे कनिष्ठायाः संस्कारलोपः
स्यात् । पात्राणामग्नीनां च ज्येष्ठायामुपक्षीणत्वात् । प्रतिपाद्यत्वाच्च न
पात्रान्तरोत्पत्तिः । अग्नीनां त्वशक्त्यैव । एकचित्करणेऽपि यथोक्ताया
दाहादृतोऽनुपपत्तिरेव । उच्यते । अयाज्ञिकचोद्यमेतत् । सन्तापज्ज्ञा-
दग्नीनाम् अनेकरिमद्व्याह्वनीयसन्तापजे तच्छब्दलाभात् । नत्वेकस्मिन्
सन्तापेन रूढे शिष्टोऽग्निरनाह्वनीय एव, लौकिकत्वात् । केनाख्यातमा-
युष्मतेः । अपवृत्तकर्मा हि लौकिकी भवति । दाहार्थं चोद्धृतो दाहानु-
सारेणैवापवृज्यतेति विशेषाग्रहणाच्चोद्धरणस्य सर्वदाहार्थत्वमविरुद्धम् ।
पात्रचयस्तु ज्येष्ठया एव, मुख्यत्वात् । शरीरसंस्कारत्वेऽपि च पात्राणां
मयोज्यत्वं स्विष्टकृत्युत्तराधिरयेव । तेनैव च कनीयसी निन्द्यते । यद्वा
अग्नीनामेव संस्कारकृत्यम् । पात्रचयस्तु तत्प्रतिपत्तिः । अथात्र पात्रेषु
द्वितीयैव दृश्यते — “जुहं, धृतम्, पूर्णा, दक्षिणं ग्राणौ, आदयती”ति ।

“अग्निभिरादीपयन्ती”त्यग्निषु तृतीयाप्रतिपाद्यत्व तु कर्मन्तरानुमारात् ।
 “यात्वग्निभिर्दहन्ती यज्ञपात्रे”ति तृतीया अवस्थात्वादानुवाद । यज्ञा
 युधिवान्य तृतीयादत्वादङ्गित्व । तस्मात् यावत् पत्न्य सर्वा एवा
 मिहोत्राद्येनाग्निना दग्धव्या इति स्थितम् । केचित्तदाहमेव पत्न्या
 इच्छन्ति । तत्पुन “आहिताग्निभिर्दहन्ती ति लिङ्गान्निमित्तत्वात्
 प्रातिपदिकार्थसभारा श्रुतिविरुद्धम् । तस्मात् काठके तुला ‘अवाप्तयो
 वा एते भरन्ति, ये पत्न्या प्रमीताया धार्यन्त’ इत्युक्तम् “तस्मात्
 पत्नीमाग्निभिर्देहि”ति निष्पद्ये विशेषादि । सप्तम्यादनुमानानि शु
 त्तिरिद्वत्त्वादनाप्त्या । एवमर्थवादानुज्ञेया विषय प्रत्याख्येया इत्यल
 प्रसङ्गेन । नन्वसवर्णाग्निहोत्रेण न दग्धया । यथाह मनु —

“एवमुक्ता सवर्णा ग्री द्वाति पूर्वाणां गृहि ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रं धगात् ॥’

इति । मैवम् । आहिताग्नित्वाविशेषात् । नानर तु सवर्णाग्रहणमभिकारा-
 पुलक्षणार्थम् । यज्ञप्राप्त्या हि सवस्य ब्राह्मणत्वात् नानर्थक्यं यत् । तथा
 चास्माय — “ब्राह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायतु” इति । अपिच दाह-
 पेदग्निहोत्रेण सवर्णा चेति वाक्यभेदः स्यात् । तस्मादाहोत्रेण दाहः ।
 आहरेद् विधिरद् दारान्नाभ्याविलम्बित । ग्रीवम् । गृह्णाति लम्बित
 शब्दः स्वहेतान्तराभेदे विज्ञेयः । न चेत् पराभक्तो गाह्ययाद् दाराना
 हरेत् । भङ्गश्चेदाश्रमान्तरं प्रतिपद्येत । अविद्यमानदारस्य च दारन्निवा
 द्यार्थत्वात् । निधिवदित्यस्याप्ययमेवार्थः । न चद्योग्या पत्न्यस्ति, अ-
 न्यामुद्यच्छेदिति । आहरणाधिकारश्चेदाहरत् । वर्मप्रजासप्तान् न्यायवि-
 कारात् । यन्तु “अन्यतरापाये दारान् कुर्वते”ति । तस्याप्ययमेवावसर
 समर्थः, कृताधानस्योद्वाहामभवात् । तथा गृह्णाति — “यदुद्देहत्
 प्रागग्न्याधेयाद्” इति । न्यायविदश्च याज्ञिना ‘सप्तान्स्वात् पुनार्थे न
 प्रयोजयेद्’त्याहुः । यत् पुन “आहृतोदाया भायान् पुनरादयति”ति,
 तदायस्यविषयमित्यल प्रसङ्गेन विस्तरेण ॥ ८७ ॥

वृत्तवत्या अभिहोत्रेण दाह इत्युक्तम् । किं पुनस्तदक्षणामित्यत आह —

पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचारा संयतेन्द्रिया ।

सेह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥ ८८ ॥

एतद् वृत्तवत्या लक्षणम् । प्रियहिते युक्ता न रामणीयकप्रधाना । सा-वाचारा कामाद्यनभिभूता च या, सैवेहास्मदर्शने कीर्त्तिं यज्ञाधिकारं प्राप्नोति प्राकाश्यात् कीर्तनाद् वा । प्रकरणानुग्रहाच्च कीर्त्तिराधिकारः, यज्ञो वा । प्रेत्य चानुत्तमां गतिमिति । नास्या उत्तमा अन्या गतिरस्तीत्यनुत्तमा ज्ञानकर्मसमुच्चयगम्या भर्तृसायुज्यलक्षणा, तां प्राप्नोतीति व्याख्येयम् ॥ ८८ ॥

पुत्रार्थं त्रिय सेव्या अतएवाथ मुरक्षिता इत्युक्तम् । गवर्णायाधोऽरुष्टल विवाहनियमश्च । अस्याेन दाह्याये जातिनिरूपणायाह—

सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः ॥ ८९ ॥

यस्मात् सवर्णास्तेव सवर्णेभ्यः सजातयः पुत्रा जायन्ते, यस्मान्चानिन्द्यब्राह्मादिविवाहोदांस्वेवैते उत्पन्नाः पुत्राः सन्तानवृद्ध्या पितृभ्य आनृण्यं कुर्वन्ति, यस्मान्चान्यथा जातिनाशोद् विपर्ययः, तस्मात् पूर्वोक्तं सर्वं विवाहादि प्रयत्नतोऽनुष्ठेयमिति श्लोकार्थः प्रकरणार्थश्च समासतः ॥

एवं तत्रैव सवर्णाया अव्यभिचारं जातिनियम उक्तः । अन्यभिचारोऽप्युक्तद्वर्णविषय एव श्रेयान् । यतः—

विप्रान्मूर्धावसिक्तं स्त्री राज्ञोऽम्बष्ठं विशोऽङ्गना ।

शूद्राङ्गना निपादाख्यं सूते पारशवं तथा ॥ ९० ॥

विप्रान्छूद्रायामुत्पन्नस्यैकस्यैव सजाद्वयं निपादः पारशव इति च द्रष्टव्यम् । किमर्थं तर्हि द्वितीया पारशवसंज्ञा । असवर्णाव्यभिचारनिन्दा-

र्थम् । ब्राह्मणवीजोद्भवोऽपि तत्संस्कारहानात् पारयन्नेव जीवन्नेव शव इत्यर्थः । तथाचोह मनुः —

“स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः ।”

इति । उत्कृष्टव्यभिचारस्तुत्यर्थं तु विप्रान्मूर्धावसिक्तमभिषेकयोग्यं राज्ञः क्षत्रियस्यापि स्त्री जनितवती । एवं सर्वत्र योज्यम् ॥ ९० ॥

किञ्च—

माहिष्योग्रौ प्रजायेते विद्यूद्राङ्गनयोर्नृपात् ।

शूद्रायां करणो वैश्याद् विन्नास्वेप विधिः स्मृतः ॥ ९१ ॥

वैश्यायां माहिष्यः शूद्रायामुग्रः क्षत्रियात् । ननु च शूद्रापरिण-
यनप्रतिषेधाद् विन्नास्वेप विधिः स्मृत इति विरुद्धम् । अनभिज्ञः श्लो-
कार्थस्यायुष्मान् । विन्नासु हीनवर्णासु । विन्नास्वेप विधिः, यदुत स्व-
जातिनांशः, तस्मान्न हीनवर्णामुद्बहेदित्यस्यार्थः । अत एव चाविन्नास्वपि
संज्ञान्तरालाभः । इतरथा तत्र संज्ञान्तरक्रियाप्रसङ्गः । उत्कृष्टवेदने तस्य-
भिचारे वा वर्णोत्कर्ष इति स्तुतिपरतयैव विधिशब्दयोजना ॥ ९१ ॥

उत्कृष्टवर्णसम्बन्धेनोत्कर्षदर्शनात् प्रातिलोभ्येऽपि तथात्वाद्यद्वा मा भूदित्यत आह—

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद् वैदेहकस्तथा ।

शूद्राज्जातश्चैव चण्डालः सर्वधर्मविगर्हितः ॥ ९२ ॥

क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात् क्षत्तारमेव च ।

शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामासं वै सुतम् ॥ ९३ ॥

भूतार्थप्रत्यययोगः प्रयोगानादित्वज्ञापनार्थः । अत एव स्मृत्यन्तरेष्वे-
कस्यैवार्थस्यानेकसंज्ञादर्शनेऽपि देशभेदेन तथाविधप्रयोगसत्तानुमानम् । न
पुनः पारिभाषिकत्वकल्पना, वेदेऽप्यनेकविधसंज्ञोपलब्धेः ॥ ९२, ९३ ॥

एव तावत् प्रातिसोम्येनोत्कृष्टवन्धे सति चण्डालत्वादिप्राप्तिः । आनुलोम्ये पुन —

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ।

असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमतः ॥ ९४ ॥

क्षत्रियेण वैश्यायां जातो माहिष्यः वैश्येन शूद्रायां करणी ।
तस्यां करण्यां माहिष्याद् रथकारो जायते । स चाधानाधिकृतो यस्मात्
तस्मादानुलोम्येन युगान्तरेपूत्कर्षः, प्रदर्शनार्थत्वात् प्रातिलोम्येनापकर्षः
इति द्रष्टव्यम् । तथाच स्पष्टीकरोति — असत्सन्तस्तु विज्ञेया इति ।
यथाक्रमेणासन्तः प्रतिलोमाः सन्तथानुलोमाः । तथाच गौतमः —
“प्रतिलोमास्तु धर्महीनः” इति ॥ ९४ ॥

किञ्च—

जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ।

व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम् ॥ ९५ ॥

जात्युत्कर्षो वर्णोत्कर्षः, क्षत्रियस्यापि ब्राह्मण्यप्राप्तिः । कौण्ड्यं कू-
श्माण्डपातः । भैवम् । उक्तवर्णान्तरविहितधर्मव्यवच्छेदेन ब्राह्मणादिश-
ब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः । पञ्चमे सप्तमे वा परिवर्ते । क्षत्रियस्य पञ्चमे वैश्यस्य
सप्तमे ब्राह्मण्यम् । क्षत्रियजत्वे तु तस्यापि पञ्चम एव । पूर्वजातिविहितक-
र्मव्यवच्छेदाद् जात्यन्तरोक्तकर्मप्राप्तितश्च तच्छब्दलाभादनवधम् । कुतः
प्राप्तिव्यवच्छेदाविति चेद्, अस्मादेवोत्कर्षवचनाद्, अमीमांस्यत्वाच्च
शास्त्रस्य । तदेव द्रढयन्नाह — व्यत्यये कर्मणां साम्यम् । उक्तोत्कर्षव्य-
त्यये युगपरिवर्तभावे प्रकृतिविहितान्येव कर्माणि भवन्तीत्यर्थः । यदि
मूर्धावसिक्तां ब्राह्मणः परिणयेत्, तत्सुतां तत्सुतां च, ततः पञ्चमे परिवर्ते
ब्राह्मणकर्माधिकारः । यदि मूर्धावसिक्त एव तां तत्सुतां तत्सुतां च, ततः
क्षत्रियकर्मैव भवति । किञ्च तेषामप्यन्तरेप्रभवानां पूर्वैव न्यायेनानुलो-
म्यप्रातिलोम्येनोत्तराधर्ष्यं, योज्यमिति शेषः । ग्रन्थगौरवमया तु तत्संज्ञान-
भिधानम् । सर्वथोत्कृष्टवर्णसङ्करे स्त्रीणामुत्कर्षः । अन्यथा तु विपर्ययः ।
पुरुषाणां तु द्विधाप्यपकर्ष इति प्रपञ्चनीय व्याख्यातृभिः । अयं च मार्गः ।

आनुलोम्यप्रातिलोम्ये मूर्धावसिक्तादीनां वर्णचतुष्टये चतुर्विंशतिरेव वर्णा-
भासा जायन्ते । स्वयं च पद । एवं त्रिंशत् । प्रातिलोम्येऽप्येवमेव सूता-
दीनामित्येवं पष्टिर्वर्णाभासाः । तथाच स्मरन्ति —

“प्रातिलोम्यानुलोम्येन वर्णैस्तज्जैश्च वर्णतः ।

पष्टचेवान्ये प्रजायन्ते तत्प्रसूतेस्त्वनन्तता ॥ ९५ ॥” इति ।

इति वर्णजानिविवेकप्रकरणम् ।

अथ गृहस्थधर्मप्रकरणम् ।

एवं तावद् गृहस्थधर्ममुक्त्वा, ईशानां गृहस्थस्यान्वाहिकं विबधुस्तन्मूलभूताग्निपि-
मायाह—

कर्म स्मार्तं विवाहाम्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाहृते वापि श्रौतं वेदानिकाग्निषु ॥ ९६ ॥

— दृष्टान्तार्थं श्रौतवचनम् । यथैव श्रौतमन्यन्तरं क्रियमाणमकर्मैव
स्याद्, एवं स्मार्तमक्षतहोमान्नपाकादि । वैवाहिकश्चाग्निश्चतुर्ध्वत्तरकालं,
तेनैव पत्न्यर्धावासे, पत्नीवतश्चाधिकारात् । दायविभागकालाहृते वा ।
अपिशब्दात् कालान्तराहृतेऽपि । यथा विद्यमानपत्नीकस्य पत्न्यन्तरमरणे ।
पत्न्यन्तरोत्पादे तु वैवाहिकवचनादेव सिद्धिः । तथाच गौतमः—
“भार्यादिरभिर्दायादिवै”ति । नन्वाधानाधिकृतस्यायं कालविधिः न विद्य-
मानाग्नेः पत्न्यन्तरोत्पादमात्रेणाधिकारः । तस्या एवाधिकार इति चेत् ।
न । सहत्वासंभवात् । तदनुरोधात् सहत्वापत्तिरिति चेत् । न । अग्नि-
मत्त्वात्, तत्पागासंभवाच्च । नन्वेमपि मध्यक द्रव्यं कथमिवैकस्त्यक्तुं
क्षमः स्यात् । मैवम् । यथैव रजस्वलायां पत्न्यामेकाक्येव यजमानस्त्य-
जेद्, वचनात्, तदनुज्ञामात्रेण, एवमत्रापीत्यदोषः । तथैव चासौ का-
रयितव्या, यथात्मीयसबन्ध न विरोधाय कुर्यात् । यद्वा द्रव्याभाव एवा-
स्याः, कुतः । अस्मादेवानधिकारात् । मैवम् । नहि क्वत्वं द्रव्यार्जनं,
पुरुषार्थमेव । तच्चानधिकारेऽप्यव्याहतमेव । “भसदाहवा एताः परगृहा-

णामैश्वर्यमवरुन्धते” इति श्रुतेः । अधिकारोनेपेक्षो हि द्रव्यसंबन्धः । सत्यम् । स तु पूर्वतरज्येष्ठाया एव । तदतिक्रमाच्च परिणीताप्यस्वामिन्येव, वेश्यावत् । नन्वधिवेदननिमित्ते सत्यूढा कथमिवास्वामिनी स्यात् । उच्यते । द्विविध ह्यधिवेदनं, धर्मप्रजापायरूपत्वात् । तत्र धर्मापाये परैव स्याद्, न पूर्वा । प्रजापाये तु कुतो धर्माधिकारः । अत्रोच्यते । अहो सूक्ष्मदर्शित्वमाचार्यवतः । धर्मप्रजापायावधिवेदनं प्रयुज्जाते । न त्वधिविज्ञायास्तादर्थ्यमापादयतः, प्रमाणाभावाद्, अन्यद्वि तादर्थ्यमन्या च प्रयुक्तिर्यतः । तत्र “अन्यतगपाये दारान् कुर्वीते”ति. स्मृतेरर्थः । दारत्वाच्च तदुद्देशविहितं द्रव्यादि कथमिव न स्यात् । अतो नास्वामित्वम् । यत्तुक्तं तदनुज्ञयैव करणमिति । तदप्यसत् । पूर्वाग्निविनाशात् । कुतो विनाश इति चेत् । कारकत्वापायात् । पत्नीयजमानयोर्हि कारकैक्यं वा स्याद्, भेदो वा । द्विधापि च द्रव्यान्तरोपादानाद् विनाशः, अग्नीपोमवत् । नन्वयं दोषः कारकानुप्रवेशे-सति स्यात् । वयं त्वनुप्रवेशमेव वारयामः । अपायस्तु सिद्धे कारकत्व इति वैषम्यम् । मैवम् । न शक्यः स्वेच्छामात्रेणानुप्रवेशः फलोत्साहाविशेषात् प्रसज्यमानो वारयितुम् । यदि हि कर्तृत्वपूर्वोऽधिकारः स्यात्, ततस्तदनुपपत्त्या वार्येतापि । अधिकारपूर्वकं तु कर्तृत्वे दुर्निवारोऽनुप्रवेशः । ततश्च पूर्वकारकविनाशात् तदाहिताग्निविनाशः । ततश्च सिद्धो निमित्तान्तराभावाद् विवाह एव पुनरग्न्युत्पादः । तथाच न्यायमूलैव स्मृतिः । “आहूतोढायां पुनरादधीत” इत्यलमत्यभिधानेन । अतश्चापिशब्दः कालान्तरार्थः । यथोक्तमस्माभिः ॥ ९६ ॥

• अयं चाम्यस्तद्धर्मः—

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजः ।

प्रातः सन्ध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्विकाम् ॥ ९७ ॥

दन्तधावनविध्यर्थ एवायं श्लोकः, अन्यस्य ब्रह्मचार्युक्तस्यैवानुवादात्, तद्व्यकरणोक्तस्यानिपिद्धस्य सर्वाश्रमसाधारण्यात् । श्लोकाक्षराभ्युच्चर्यान्वेव । यत्तु “रजस्वलो जाटिलः पङ्कदन्त उष्णीषी शिखी वदति

सत्यमेवे"ति, तदमावास्यादिविषयम् । तत्रैव सत्यवचननियमात् । तथा-
च श्रुतिः—“पङ्कदन्तो यजती”ति । एवं व्यासः —

“दन्तकाष्ठममावास्यां मैथुनं च चतुर्दशीम् ।

हन्ति सप्तकुलं तात तैलग्रहणमष्टमीम् ॥”

इति । द्वितीया चात्र सप्तम्यर्थे द्रष्टव्या ॥ ९७ ॥

विधान्यत् —

हुत्वाग्नीन् सूर्यदेवत्याञ्जपेन्मन्त्रान् समाहितः ।

वेदार्थानधिगच्छेत् शास्त्राणि विविधानि च ॥ ९८ ॥

जपकर्मणो दीर्घकालस्वाद्धोमस्य कालयाधो मा भूदित्यारम्भः ।
वेदार्थान् मन्त्रब्राह्मणव्याख्यानानि । शास्त्राणि व्याकरणादीनि । चन्द्रो
विधान्तरार्थः । अनेन चानिर्घृताखिलधर्मज्ञानस्यापि गार्हस्थ्याधिकार इति
ज्ञापितं भवति । यद्वा, ज्ञातवेदशास्त्रस्थेवायं धारणार्थं विधिः । तथाच
व्यासः—“ज्ञातवेदार्थतत्त्वेने”ति ॥ ९८ ॥

द्वितीयान्यत् —

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

ज्ञात्वा देवान् पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत् तथा ॥ ९९ ॥

योगोऽलब्धतामः । लब्धपरिपालनं तु धेनः । तदर्धनीश्वरमुपेया-
दिति । अनेनैतद् दर्शयति — न पर्याप्तचनस्यैव कर्मप्रवृत्तिः । किं तर्हि
प्रवृत्तकर्मणोऽप्यन्यद् द्रव्यार्जनमिति । अत एव च नवोदात्तग्न्याहरणो-
पदेशः । योगार्थवचनाद्वाद्रव्यसैमाय विधिर्ज्ञेयः । किञ्च । स्मृत्या देवान्
पितृंश्च तर्पयेदुदकेन । अर्चयेत् पुष्पाण्युपहारैः । चन्द्रात्पोथ । गार्हस्थ्येति
मुखार्थस्याप्ययमेव काल इत्येवमर्थः । तथेति दक्षिणामुखाः पितृनीरेन
भूमानसौ तृप्यत्वित्तेनमादिप्रकारार्थः ॥ ९९ ॥

किञ्चान्यत्—

वेदार्थवर्षपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

जपयज्ञार्थसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥ १०० ॥

देवाद्यर्चनानन्तर्यप्रदर्शनार्थं पूर्वमेवायं जपयज्ञ उक्तः । भेदेनाथ-
र्वग्रहणं छन्दःसमाधानार्थं वेदत्वेऽपि । किञ्च विद्यां चाध्यात्मिकीं ब्रह्म-
विद्यामुपनिषद्वक्षणां जपेत् । तथाच गौतमः—“उपनिषदो वेदान्ता इति
पापक्षपणायै”त्याह । ऋज्वन्यत् ॥ १०० ॥

इदानीं गृहस्थस्यासाधारणान् महायज्ञानाह—

वलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः ।

भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः ॥ १०१ ॥

मखो यज्ञः । वलिकर्मार्दयो भूतादीनां क्रमेण पञ्च महायज्ञाः ।
कार्या इति शेषः । तथाचाग्रायः—“पञ्चमहायज्ञास्तान्येव महासत्राणि
भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञः” इति । “अहरहर्भू-
तेभ्यो वलिं हरेदि”त्यादिप्रत्यक्षश्रुत्युक्तानामपि स्मार्तत्वप्रसिद्धार्थोऽयं
विधिः । अतश्चानौपासनस्यानधिकारः । “कर्म स्मार्तं विवाहाग्नावि”ति
वचनात् ॥ १०१ ॥

अग्न्यनपेक्षत्वाद् तु ब्रह्मयज्ञः कामं प्रवर्तते । भूतपितृयज्ञयोरप्यग्न्यनपेक्षत्वाद् प्रवृ-
त्तिप्रस्ताबाह—

देवेभ्यश्च हुतावन्नाच्छेपाद् भूतवलिं हरेत् ।

अन्नं भूमौ श्वचण्डालवयोभ्यश्चैव निक्षिपेत् ॥ १०२ ॥

यस्माद् देवेभ्यो हुतशेषाद् वलिकर्म तदन्तर्गतश्च पितृयज्ञः स्वधा-
कारोपदेशात् । तस्माद्ग्न्यभावे तयोरप्रवृत्तिः । सर्वं चैतद् गृह्याद् विशेष-
पतोऽवगन्तव्यम् । अन्नं चास्मिन्नेव काले श्वचण्डालादिभ्यो बहिर्भूमौ

निक्षिपेत् । क्रमविधानार्थश्चकार । एवकारोऽतिथिदानादपि पूर्वकरणाद् विचिकित्सानिवृत्त्यर्थः । वैश्वदेवार्थपाकसवन्धाच्चान्नग्निकस्याप्रवृत्तिः । केचित्तु तस्मादेव पात्रस्यादन्नाद् देवेभ्यो हुत्वा शेषाच्च बलिर्कर्म कृत्वा यच्छिष्टमन्नं तद् बहिर्निक्षिपन्ति । तच्च बलिर्कर्मणि पात्रप्रक्षालनोपदेशादनादित्यम् । अत्रापि च पुनरन्नवचनमन्योपादानार्थम् ॥ १०२ ॥

एव चायसादिदानान्तं कर्म कृत्वा ततः —

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम् ।

स्वाध्यायं चान्वहं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मनः ॥ १०३ ॥

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमित्यनेन हन्तकारस्योभयार्थस्य विधानम् । स्वधाकारातिथिसत्कारयोर्महायज्ञत्वेन पूर्वमेव विहितत्वाद्धन्तकाराख्यमन्नदानान्तरमेव पितृमनुष्यार्थं विधीयते । तथाच पारस्कर — “उद्धृत्यान्नं ब्राह्मणायावनेज्यं दद्यादि”त्युभयार्थत्वमेवार्थानेज्येति लिङ्गाद् दर्शयति । किञ्च । अप्यन्वहं दद्याज्जलं, पितृमनुष्ययज्ञनिवृत्त्यर्थम् । न तु हापयेदिति शेषः । तथाचाग्रायः — “अहरहर्दद्यादोदपात्रादि”त्यादि । यद्वा । अपिशब्दः समुच्चयार्थः । जलमप्यन्वहं दद्यात् । किञ्च स्वाध्यायं च ब्रह्मयज्ञमन्वहं कुर्यात् । चशब्दाद् भूतयज्ञादीधेति योज्यम् । ब्रह्मयज्ञादिपुनःश्रुतिध्यान्वहं कुर्यादित्येवमर्थम् । तेन चाभ्यर्हितत्वात् कर्मान्तराशक्तावप्येषामनुष्ठानम् । किञ्च । न चात्मार्यमन्नं पचेदित्यनेन वैश्वदेवार्थमेव पाकस्येति ज्ञाप्यते । ततश्च स्मार्तत्वादीपासन एव भवति । तथाच मनु “पक्तिं चान्वाहिर्कीं गृही”त्यनेन पक्तिमाह । आग्रायश्च “स यत्र मुरान् यजते तेन मनुष्या भुजते” इति पक्षस्यार्थता दर्शयति । प्रतिपेधमात्रं त्वप्रकृतमेव स्यात् । ततश्चान्नग्निकस्यान्नार्थमपि पचतो न दोष इति स्थितम् ॥ १०३ ॥

एवं पितृमनुष्येभ्यो दत्तान्तरं निवेद्य, ततः —

वालस्ववासिनीं वृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥ १०४ ॥

किञ्चान्यत्—

वेदार्थवपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

जपयज्ञार्थसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥ १०० ॥

देवाद्यर्चनानन्तर्यप्रदर्शनार्थं पूर्वमेवायं जपयज्ञ उक्तः । भेदेनाथ-
र्वग्रहणं छन्दःसमाधानार्थं वेदत्वेऽपि । किञ्च विद्यां चाध्यात्मिकीं ब्रह्म-
विद्यामुपनिषदक्षणां जपेत् । तथाच गौतमः—“उपनिषदो वेदान्ता इति
पापक्षपणायै”त्याह । ऋज्वन्यत् ॥ १०० ॥

इदानीं गृहस्थस्यासाधारणान् महायज्ञानाह—

चलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः ।

भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः ॥ १०१ ॥

मखो यज्ञ । चलिकर्मादयो भूतादीनां क्रमेण पञ्च महायज्ञाः ।
कार्या इति शेषः । तथाचाम्नायः—“पञ्चमहायज्ञास्तान्येव महासत्राणि
भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञः” इति । “अहरहर्भू-
तेभ्यो चलिं हरेदि”त्यादिप्रत्यक्षभृत्युक्तानामपि स्मार्तत्वप्रसिद्धयर्थोऽयं
विधिः । अतश्चानौपासनस्यानधिकारः । “कर्म स्मार्तं विवाहाग्नावि”ति
वचनात् ॥ १०१ ॥

अग्न्यनपेक्षत्वात् तु ब्रह्मयज्ञं कामं प्रवर्तत । भूतपितृयज्ञयोरप्यग्न्यनपेक्षत्वात् प्रवृ-
त्तिप्राप्तावाह—

देवेभ्यश्च हुतावन्नाच्छेषाद् भूतचलिं हरेत् ।

अन्नं भूमौ श्वचण्डालवयोभ्यश्चैव निक्षिपेत् ॥ १०२ ॥

यस्माद् देवेभ्यो हुतशेषाद् चलिकर्म तदन्तर्गतश्च पितृयज्ञः स्वधा-
कारोपदेशात् । तस्माद्ग्न्यभावे तयोरप्रवृत्तिः । सर्वं चैतद् गृह्याद् विशेषे-
पतोऽवगन्तव्यम् । अन्नं चास्मिन्नेव काले श्वचण्डालादिभ्यो बहिर्भूमौ

निक्षिपेत् । क्रमविधानार्थश्चकार । एवकारोऽतिथिदानादपि पूर्वकरणाद् विचिकित्सानिवृत्त्यर्थः । वैश्वदेवार्थपाकसवन्धाच्चानग्निकस्याप्रवृत्तिः । केचित्तु तस्मादेव पात्रस्यादन्नाद् देवेभ्यो हुत्वा शेषाच्च बलिकर्म कृत्वा यच्छिष्टमन्न तद् बहिर्निक्षिपन्ति । तत्तु बलिकर्मणि पात्रप्रक्षालनोपदेशादनादित्यम् । अत्रापि च पुनरन्नवचनमन्योपादानार्थम् ॥ १०२ ॥

एव शयसादिदानान्तं कर्म कृत्वा ततः —

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम् ।

स्वाध्यायं चान्वहं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मनः ॥ १०३ ॥

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमित्यनेन हन्तकारस्योभयार्थस्य विधानम् । स्वधाकारातिथिसत्कारयोर्महायज्ञत्वेन पूर्वत्रैव विहितत्वाद्धन्तकाराख्यमन्नदानान्तरमेव पितृमनुष्यार्थं विधीयते । तथाच पारस्कर — “उद्धृत्यान्नं ब्राह्मणायावनेज्यं दद्यादि”त्युभयार्थत्वमेवावनेज्येति लिङ्गाद् दर्शयति । किञ्च । अप्यन्वहं दद्याज्जलं, पितृमनुष्ययज्ञनिवृत्त्यर्थम् । न तु हापयेदिति शेषः । तथाचाम्नायः — “अहरहर्दद्यादोदपानादि”त्यादि । यद्वा । अपिशब्दः समुच्चयार्थः । जलमप्यन्वहं दद्यात् । किञ्च स्वाध्यायं च ब्रह्मयज्ञमन्वहं कुर्यात् । चशब्दाद् भूतयज्ञादींश्चेति योज्यम् । ब्रह्मयज्ञादिपुनःश्रुतिश्चान्वहं कुर्यादित्येवमर्थम् । तेन चाम्यर्हितत्वात् कर्मान्तराशक्तावप्येषामनुष्ठानम् । किञ्च । न चात्मार्यमन्नं पचेदित्यनेन वैश्वदेवार्थतैव पाकस्येति ज्ञाप्यते । ततश्च स्मार्तत्वादोपासन एव भवति । तथाच मनु “पक्तिं चान्वाहिर्कीं गृही”त्यत्रैव पक्तिमाह । आम्नायश्च “स यत्र सुरान् यजते तेन मनुष्या मुञ्चते” इति पक्त्यर्थतां दर्शयति । प्रतिषेधमात्रं त्वप्रकृतमेव स्यात् । ततश्चानग्निकस्यात्मार्यमपि पचतो न दोष इति स्थितम् ॥ १०३ ॥

एव पितृमनुष्येभ्यो दन्तवारं निर्वस्य, ततः —

वालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥ १०४ ॥

सशब्दो यथार्हभोजनार्थः । यथाह पारस्करः—“चालज्येष्ठा गृह्या यथार्हमश्नीयुरिति । ऊढा दुहितरः स्ववासिन्यः । तद्वचनादेव दण्डापू पवद् चालवचनाद्वा कन्यकाप्राप्तौ पुनर्वचनं स्ववासिनीनां तत्रानियम-
ज्ञापनार्थम् । गर्भिणीवचनं पत्न्यर्थम् । आतुरग्रहणं तु स्वयमप्यातुरः
पूर्वमश्नीयादित्येवमर्थम् । अतिथिवचनं दृष्टान्तार्थम् । चशब्दोऽभ्याग-
तार्थः । एव सर्वान् भोजयित्वा दम्पत्योः पश्चाच्छेषभोजनम् । यद्वा । सर्वो
पयोगे पुनःपाकप्रयुक्तिनिवृत्त्यर्थम् । तथाच स्मरण — “सर्वोपयोगे न पुनः
पाकः” इति । अन्योन्यं तु दम्पत्योः क्रमानियमः । पत्नी वा पश्चात् ।
तथाच पारस्करः — “पश्चाद् गृहपतिः पत्नी च । पूर्वो वा गृहपतिः”
इति ॥ १०४ ॥

इदानीं भोजनप्राप्तौ नियमायाह —

अपोशानेनोपरिष्ठादधस्तादश्रता तथा ।

अनन्नममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ १०५ ॥

प्राप्तस्यैवापोशानस्य तथाशब्दः प्रकारार्थः । भोजनाङ्गमाचमनान्तरं
विदधाति । अत एव चान्नवचनेन श्रुतिमनुकरोति — “तस्यो मे किमन्नं
किं वासः” इति प्रकृत्य “तद्विद्वासः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्ति ।
अशित्वा चाचामन्ति । *अमृतमेव तदनमनन्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते । तस्मा-
देवविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदि”त्युभयत्राचमनमेव दर्शयति ।
आचमनमात्राङ्गतया च गुणविधानात् साङ्गमेव तत् स्यात् । लौकिकास्तु
नित्यत्वात् प्रधानमात्रक्रियात् एव कृतित्वं मन्यमानाः । सकृदन्नक्षणमात्रं
कुर्वन्तीत्यवसेयम् ॥ १०५ ॥

अतिथिसत्कार उक्तः । च पुनरतिथित्वं प्रवक्ष्यत इत्यत्र आह —

अतिथित्वेऽपि वर्णेभ्यो देयं शक्त्यानुपूर्वशः ।

अप्रणोव्योऽतिथिः सायमपि वाग्भृतृणोदकैः ॥ १०६ ॥

आतिथ्यनिमित्ते यद् दानं, तद् वर्णेभ्य एव नापशदेभ्य इत्यर्थः ।
तत्रापि वर्णतो गुणतश्चानुपूर्व्येणेति ध्याख्येयम् । प्रसङ्गात्तु सायंकालीनो-
पदेशः ॥ १०६ ॥

हन्तकारदानानन्तरमेव च —

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय च ।
भोजयेच्चागतान् काले सखिसम्बन्धिवान्धवान् ॥ १०७ ॥

भिक्षुशब्दोऽयं भिक्षुकाश्रमिवचनः सुव्रतशब्दस्तु निश्चितव्रतत्वात्
परमहंसाभिप्रायः । तस्य चैकभेदत्वाद् भेदेनोपन्यासः । चशब्दश्चादरा-
तिशयघोतनार्थः, अन्यभिक्षुकग्रहणार्थो वा स्यात् । आनृशंस्यार्थं सख्या-
दींश्च स्वभोजनकालागतान् भोजयेत्, सत्कृत्यैव । चशब्दादकालेऽपि
तदर्थः पाकारम्भः । समानग्रामे च कालागतानामेवेति व्यवस्था ॥ १०७ ॥

एवं सख्यादिभ्यो नित्यमेव सत्कारवद् भोजनं देवम् । श्रोत्रियायमने पुनः —

महोर्क्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ।
सत्क्रिया सेवनं स्वादु भोजनं सूनृतं वचः ॥ १०८ ॥

कार्यमिति शेषः । उपकल्पनवचनात् तदनुज्ञापेक्षो महोर्क्षादि-
वधः । सत्क्रियामतिथिसपर्याम् । सेवनमुपासनम् । तच्च कुर्यात् । स्वादु
च सृष्टं भोजनं दद्यात् । सूनृतं च प्रियं शृणुयाद्, इति । एतच्चातिथिवि-
शेषापेक्षया व्यस्तसमस्तत्वेन योज्यम् ॥ १०८ ॥

असम्बन्धश्रोत्रियागमन उक्तम् । सम्बन्धं तु —

प्रतिसंवत्सरं त्वर्ध्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः ।
प्रियो विवाहश्च तथा यज्ञं प्रत्यूत्विजः पुनः ॥ १०९ ॥

स्नातकाचार्यशब्दी सम्बन्धिवचनौ, अन्यथातिप्रसङ्गात् । यो हि
यस्योपनेता स तस्याचार्यः । यद्य यतः समावृत्तः स तस्य स्नातकः ।

१. 'यद् गुनि' इ पाठ २. 'निधुग्नरा' ए इ. पाठ ३. ४. 'दे' इ.

पार्थिवोऽपि स्वदेशभोक्तेति न क्षत्रियः । प्रतिशब्दो वीप्सार्थः । तुश-
ब्दोऽवधारणार्थः । अर्घ्या एव मधुपर्कादिभिः । प्रियो विवाहश्च । तथा
तत्तुल्यगुण इत्यर्थः । ऋत्विजस्तु यज्ञमेव प्रत्यर्घ्याः प्रागपि च संवत्स-
रात् । तथाच गौतमः — “यज्ञविवाहयोर्वागि”ति । यज्ञशब्दश्च सो-
मयागे । “यद्यसकृत् सवत्सरस्य सोमेन यजेते”ति वचनात् ॥ १०९ ॥

अतिथिश्रोत्रियो सरकार उक्त । अधुना तद्वक्ष्यमाह —

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः ।

मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ ११० ॥

वर्णानुपूर्व्येणातिथित्व गुणानुसारादुक्तम् । तत्रैवायं विशेषोऽध्व-
नीन इति । तथाच निगमः —

“अनित्यं हि स्थितो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ।”

इति । श्रोत्रियोपन्यासः सार्थत्वार्यः । ऋज्वन्यत् ॥ ११० ॥

एवञ्च सत्यतिथित्वेन मृष्टानास्वादनलभोऽध्वनीन एव नित्य मा भूदिति विवक्षमाह —

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणाहते ।

वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेच्चातिभोजनम् ॥ १११ ॥

अनिन्दैरामन्यमाणोऽपि चातिभोजनं वर्जयेत् । एकान्ततस्तदनुरो-
धादप्रहृष्यन् गच्छेदित्यर्थः । अतश्चाध्वन्यपि स्वपाकाशक्तावेवातिथित्वे-
नोपतिष्ठेत् । नैऋग्रामे त्वापद्यप्येव स्यादिति ॥ १११ ॥

य. पुन स्वविध्यनुरोधेनातिथित्व प्रतिपन्न, तथाविधम् —

अतिथिं श्रोत्रियं तृप्तमासीमान्तादनुव्रजेत् ।

अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च वन्धुभिः ॥ ११२ ॥

सहेति शेषः । अतिथिं श्रोत्रियमिति सामानाधिकरण्यम् । न च-
शब्दकल्पना । अन्यस्याप्यतिथेर्यथाहं पूजा कल्पनीया । तथाच पार-

स्करः—“यथाहं भिक्षुकानतिथींश्च संभजेरन्नि”ति । समासीतेति वचनादाग्न्युद्धरणकालादासनम् ॥ ११२ ॥

उद्धतामिषु—

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नीस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्याथ संविशेत् ॥ ११३ ॥

द्वितीयभोजनकालार्थः श्लोकः । पूर्वभोजनविधिकात्स्न्ये प्राप्ते
भृत्यैः सहैवाश्रयाद्, न पौर्वापर्येणेत्यर्थः । अतश्च नान्तरा भोजनम् ।
तथाचाम्नायः “तस्मादाहुः सायंप्रातराश्वेव स्याद्” इत्यन्तरानिषे-
धायैवाह ॥ ११३ ॥

मन्वेवमन्यपरत्वाद् वाक्यस्यातितृप्या भोजने न दोष इत्याह । सत्यमेवम् ।
किन्तु —

धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति न हापयेत् ।

ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ॥११४॥

सत्यम् । शास्त्रतो नैव निषेधः । किन्तु अर्थकामावप्यहापनीया-
 इव, न चेद् धर्मविरोधिनौ । तदतिक्रमेऽपि शास्त्रबाध एव । धर्मोऽप्येका-
 ततस्तद्विरुद्धो न धर्मतामुपेयात् । तथाच मनुः— “परित्यजेदर्धका-
 णवि”ति । यद्वा प्रकरणात् सर्वेशनाङ्गकामानुज्ञापनार्थमेवैतत् । किञ्च ।
 णश्चे मुहूर्ते पश्चिमे याम उत्थायात्मनो हितं परमात्मानं चिन्तयेत्,
 स्यैव परमार्थतो हितत्वात्, कालान्तरानुपदेशाच्च, अस्य च कालस्य
 तेयत्वात् । उत्थानवचनं चार्थव्यापारनिवृत्त्या मनःसमाधानार्थम् । अत
 च तत्समाख्यया मुहूर्तोपदेशः । मनुवचनात्त्वविरोधेनार्थादिचिन्तापि—
 धर्मार्थावनुचिन्तयेदि”ति । कस्मात् पुनः प्राधान्येन परमात्मचिन्ता न
 र्मार्थयोः । ननुच तावेव चिन्त्यौ प्राधान्येन, अपवर्गस्वार्पि कारण-
 तत्वात् । मैवम् । उक्त हि परमार्थतो हितत्वात् समाख्यानोपदेशा-
 ति ॥ ११४ ॥

एतैः प्रभूतैरधिकतरं मान्यत्वमिति योज्यम् । किञ्च, शूद्रोऽपि वार्धक्ये-
मानमर्हतीत्येषा दिक् ॥ ११५ ॥

वृद्धभारिनृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ।

पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः ॥११६॥

वृद्धादिसमवायेऽल्पे च पथ्यनेवंलक्षणमार्गादिपसर्तव्यम् । तेषां
स्वन्योन्यं स्मृत्यन्तरात् क्रमावगतिः । यथाह वसिष्ठः—“स्थविरबाला-
तुरंभारिकस्त्रीचक्रीवतां समागमे परस्मै परस्मै पन्था देय” इति । नृप-
स्तेषां मान्य इति कर्तरि षष्ठी । तैस्तु वृद्धादिभिः सर्वैरेव राजा मान्यः ।
नृपेणापि स्नातको ब्राह्मणः । तथाच गौतमः—“राज्ञा तु श्रोत्रिया-
ये”ति । “सर्वैश्च बध्वा उह्यमानाया” इति वसिष्ठवचनाद् वरस्ततोऽपि
मान्यतरः । स्त्रियं तु गर्भिणीमेवेच्छन्ति । अनुग्राह्यगौतमवचनाद्, अत्र
च रोगिसन्निधानात् तत्पुनर्विचारणीयम् । चक्रि चक्रवद् यानम् । ऋज्व-
न्यत् । यत्र तु श्रोत्रियोऽपि सर्वैर्मन्यः, तत्र किमिव ब्रह्मविदो वक्तव्यम्
इति प्रकृतयोजना । प्रकरणप्रयोजनं चैतत् । श्लोकस्त्ववगतविषय एव,
अन्यत्राप्येवमेव द्रष्टव्यम् ॥ ११६ ॥

कस्मात् पुनर्ब्राह्मण एव स्नातकः परिगृह्यते । क्षत्रियवैश्ययोः पादयोऽपि सन्त्येव ।
तस्यम् —

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।

प्रतिग्रहोऽधिको विभ्रे याजनाध्यापने तथा ॥ ११७ ॥

वृत्त्यर्थान्यप्येतानि मानकारणं भवन्त्येव । यद्वा, उक्तं शक्तितो
रमायहापनम् । तत्रेज्यादयः सर्वेषां धर्मसाधनम् । प्रतिग्रहादयश्च यथा-
धेकारमर्थसाधनम् । कामस्य तूक्तमेवेत्येव योजना ॥ ११७ ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीदकृपिवाणिज्यं पाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥ ११८ ॥

किय —

विद्याकर्मवयोवन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ।

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्धक्ये मानमर्हति ॥ ११५ ॥

विद्येति ब्रह्मविद्यैर्गोच्यते । अन्यथा हि तद्रहितस्य कर्मानधिकारात् कर्मणोऽधिकत्वं निर्युक्तिकमिव स्यात् । तथाच गौतमो विद्यां च वयसो निष्कृष्टौमभिधाय “श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीयस्तन्मूलत्वाद्धर्मस्ये”ति भेदेमेवाह । कथं तर्हि वयसोऽधिकत्वम् । चतुर्थाश्रमवचनः स वयःशब्दः, न वार्धक्यवचनः । तथाहि — दशमीस्थस्य पथो दानेन मान्यत्वमुक्त्वा स्नातकमेव सर्वेभ्यो मान्यत्वेनाह । अत्र तु वयःशब्दो वार्धक्य एव । तस्यापि मान्यत्वं “यो वा शत वर्षाणि जीवति स इहैवामृतत्वं प्राप्नोती”त्याम्नायात् । यत्पुनर्वसिष्ठेन “विद्यावित्तवयःसम्बन्धाः कर्म च मान्यं पूर्वं पूर्वं वलीय” इति वयसोऽपि वित्तं मान्यमुक्तम् । तद् ब्राह्मणधृतलक्षण-वित्ताभिप्रायं,

“पृथिवीमपि चैवेमा कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति”

इति चाद्यवित्तकारणत्वात्, “श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीय” इति गौतमानुसाराच्च । तदपि ननु कर्मणो नातिरिक्तम् । अतिरिक्तं हि, ब्राह्मणगतस्यैव श्रुतस्य तद्धेतुत्वात्, “प्रब्रूयादितरेभ्यश्चे”ति च सर्वोपकारकत्वात् । कर्म त्वब्राह्मणाश्रितमेव, आम्नायानुसारात् “तस्माद् ब्राह्मणक्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूय” इति । सवन्धोऽपि च ब्राह्मण एव वसिष्ठोक्तो न यौनः, स्वामित्वसवन्धस्यत्विजां क्षत्रियोदेरपि मान्यत्वात् । आचार्याभिप्रायस्तु लौकिकमेव वित्तं द्विविधोऽपि च बन्धुरिति । एवं मनुः — “वित्तं बन्धुरि”त्यादि । किमेतानि ब्राह्मणस्थान्येव मानकारणानि । नेत्युच्यते — एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्धक्ये मानमर्हतीति, यदि भवन्ति । यत्र दैवात्र भवन्ति, तत्र किं कुर्मः । क्षत्रियवैश्ययोस्त्वव्याहृतं मान्यत्वमित्यभिप्रायः । तथाच मनुः — “पञ्चाना त्रिषु वर्णेष्वि”ति । यद्वा

चतुर्णामपि वर्णानामित्यर्थः । तथाचोक्तम् — “अहिंसा सत्यमस्ते-
यमि”ति । यद्वा प्रतिलोमार्थः सर्वशब्दः । पूर्वेषां तु दण्डापूपिकयैव स्यात् ।
एवञ्च सति दानवचनमप्यपुनरुक्तं स्यात् । शूद्रमात्रपरत्वे तु सर्वशब्दा-
नुपपत्तिः । उभयार्थत्वेऽविरोधः ॥ १२१ ॥

इदं चान्यद् यथायोगं सर्वसाधारणमुत्तराधिकारार्थमाह —

वयोलुद्धयर्थवाग्वेषश्रुताभिजनकर्मणाम् ।

आचरेत् सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठां तथा ॥ १२२ ॥

अजिह्वामकुटिलाम् । अशठां परानुपद्रवकारिणीम् ॥ १२२ ॥

तदेवाधुना सादृश्यं प्रपञ्चयितुमाह —

त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स सोमं हि पिवेद् द्विजः ।

प्राक्सौमिकाः क्रियाः कुर्याद् यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ॥

काम्यकर्मार्यः श्लोकः, अन्यत्र श्रुतिविरोधात् ॥ १२३ ॥

अकाम्यविषये पुन —

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।

कर्तव्याग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥ १२४ ॥

काम्यनित्यविवेकार्थः श्लोकः । चादयो निपाताः श्रौतविधानद्योत-
नार्थाः । तथाशब्दोऽपि श्रुत्युक्तपरामर्शार्थः । नित्यत्वाद्यैषां यथासंभवं
क्रिया ॥ १२४ ॥

यस्य स्वात्त्यन्तिक्येवाशक्तिः, तदा—

एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्ये फलप्रदम् ॥ १२५ ॥

काम्य कर्म हीनोपकरणं न कुर्यात्, यस्मात् सत्येव द्रव्ये तत्
फलप्रदं, सर्वाङ्गोपसहारादनियमात् । सोमाद्यभावे चेष्टिवचनं नियोगतः
कर्तव्यताख्यापनार्थम् ॥ १२५ ॥

पूर्वत्र तथाशब्दस्यार्थान्तरापेक्षत्वात् क्षत्रियकर्मणि च प्राधान्य-
वचनात् कुसीदकृपिवाणिज्यमिति च समासकरणात् पाशुपाल्यं विशः
स्मृतमिति च स्मृत्यन्तरार्थोपक्षेपात् कुसीदादीनामनुकल्पतया साधार-
णत्वम् । वैश्यस्य तु स्वयंकर्तृकाण्यप्येतानि स्वकल्प एव, स्मृत्यन्त-
रात् ॥ ११८ ॥

एव तावद् द्विजातीनामुक्तम् । एकजातेः पुनः —

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाजीवन् वणिग् भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजातिहितमाचरन् ॥ ११९ ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषैव धर्मसाधनं, न यागादयः, अध्ययनविध्य-
भावात् । अर्थसाधनमपि सैव । किन्तु तया यदा न जीवेत्, तदा वाणि-
ज्यं क्रीतविक्रीतं कुर्यात् । नानाप्रकारैर्वा शिल्पैर्जीवेत् । सर्वथा तु द्विजा-
तिहितमाचरेत् । तदेव हि तस्य धर्मसाधनं यतः ॥ ११९ ॥

अथ चान्य शूद्रस्यैव धर्म —

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियारतः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान् न हापयेत् ॥ १२० ॥

पारदार्याप्रसक्तेः स्वदार एव यथाकामी स्यात् । शुचिः स्नानाद्य-
नुष्ठाता । भृत्यमात्रभर्ता । श्राद्धकर्म चामन्त्रकं यथाकालं कुर्याद्, अन्वहं
पञ्च महायज्ञान् । इयांस्तु विशेषः—नमस्कारमात्रमेव प्रयुज्जीत, न देवता-
भिधानानि । मन्त्रतया च प्रतिषेधाद् देवतोद्देशेन त्यागः कर्तव्य एव ।
श्राद्धे तु देवतापदान्यापि मन्त्रमार्गान्निषेधात् प्रवर्तन्ते ॥ १२० ॥

एवं तावद् द्विजातीनां शूद्रस्य च धर्मसाधनमुक्तम् । इदं पुनः —

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियसंयमः ।

दमः क्षमार्जवं दानं सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १२१ ॥

तथाच शङ्खः “अत ऊर्ध्वं पुत्रानुत्पाद्ये”त्युपक्रम्य “क्रतुप्रस्थानङ्गो वृत्ति-
विशेषानुक्रमः श्रेयान् यायावराणां वार्तामुपास्य वनमाश्रयेदि”त्याह ।
अतोऽप्यविरोधः ॥ १२७ ॥

इति गृहस्थधर्मप्रकरणम् ।

अथ स्नातकधर्मप्रकरणम् ।

एव तावदुत्तरोत्तरज्यायस्त्वेन वृत्तिसवमोऽभिहितो ज्ञानातिशयेनोच्छिन्नरागाणाम् । ये
तु रागिणो बहुतरङ्गव्यथामा. पूर्वोक्तप्रतिग्रहादिभिरनियत इव्यमार्जयितुं प्रवृत्ताः, तान्
प्रस्थाह —

न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः ।

न विरुद्धप्रसङ्गेन सन्तोषी च भवेत् सदा ॥ १२८ ॥

नार्धकृतं स्वाध्यायमुत्सृज्यार्धमीश्वरमुपेयात् । न च यतस्ततः
शूद्रादप्रशस्ताद्वार्धमीहेत । न च धर्मार्धयोर्युगपत्प्रसङ्गे धर्मविरोधिनमर्थ
परिगृहीयात् । तथाचापस्तम्बेन ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं विरुद्धप्रसङ्गेऽभ्यधा-
यि — “धर्मार्धसन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेवे”ति । सर्वथा सन्तोष्येव सदा
भवेद्, न लुब्धः स्यादित्युपसंहारः कामात्मतानिपेधार्थः ॥ १२८ ॥

निसर्गजननानुसारिणो याजनावा सिलोऽन्ता प्रथमे कर्त्तव्ये त्वेते । नैतेऽनुरक्तः ।
अथ तु सर्वेषामापत्करी —

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा ।

सीदन्निति वचनादापत्कल्पत्वम् । राजा क्षत्रियः, शास्त्रवर्ती च
राज्यकर्ता । अन्तेवासी क्षिप्यः । ऋज्वन्यत् ॥

किञ्च —

डम्भिर्हेतुकपापण्डिवकवृत्तींश्च नार्चयेत् ॥ १२९ ॥

चशब्दो विकर्मस्थावर्थः । यथाह मनुः — “पापण्डिनो विकर्म-
स्थानि”ति । एताश्च सर्वथा नार्चयेत् । तथाच मनुः — “वाञ्छात्रेणापि

एवञ्च सति नैयमित्वात् कुतश्चिद् द्रव्याहरणप्रसङ्गाद्वाह —

चण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षिता ।

यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि जायते ॥ १२६ ॥

ननुच पुरुषार्थं द्रव्यं, न क्रत्वर्थम् । सत्यम् । पुरुष एव यत् क्रतु-
निमित्तमार्जयति, तत् क्रत्वर्थमित्यदोषः । वननीयवननार्थो वायमुपदेशः ।
पुरुषार्थत्वेऽपि शूद्रभिक्षुनिन्दा । शूद्रभिक्षुकस्य क्रतवोऽपि प्रत्यवायाय,
किमुतान्यत् । तादर्थ्यवचनमुक्तविषयमेवेत्यदोषः । पर्यवसितेऽपि क्रतौ सद-
स्येभ्य एव दद्याद्, न स्वयमुपयुञ्जीतेत्यर्थः ॥ १२६ ॥

इदानीमधिकृतानामेव स्वार्थवृत्तिनियमायाह —

कुसूलकुम्भीधान्यो वा त्रैहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।

जीवेद्वापि सिलोज्जेन श्रेयानेषां परः परः ॥ १२७ ॥

आद्योऽपिशब्दोऽप्याचितार्थः । द्वितीयस्तु सिलोज्जेयोर्भेदकथनार्थः ।
कुसूलं कोष्ठको विंशतिद्रोणमानम् । तदर्धं कुम्भी,

“दश द्रोणाः स्मृता कुम्भी कुसूलो द्विगुणस्ततः”

इत्यभियुक्तोपदेशात् । त्रैहिको दिनत्रयोपयोगिधान्यः । अश्वस्तनः सद्यः-
प्रक्षालकः । सिलः सशूकोचयनम् । कणोच्चयनमुञ्चः । ननुच सोमाद्य-
नुष्ठानविरोधाच्छ्रुतिविरुद्धेयं स्मृतिः । न च वृत्त्यपेक्षोऽधिकारः । अद्रव्य-
त्वस्याधिकाराप्रतियन्धकत्वात् । उच्यते । जीवेदिति वचनाज्जीवनार्थो
वृत्तिसंकोचः । क्रत्वर्थं प्रतिग्रहादिभिरप्यनिषिद्धमेवार्जनमित्यविरोधः ।
यद्वा एतन्नैष्ठिकादिवदेव द्रष्टव्यम् । न हि रागितयैव प्रवृत्तद्रव्यार्जनानुत्प-
ज्य वृत्तिसंकोचस्मृतिबाधेनाग्निहोत्रादिविधयः प्रवर्तन्ते । यतः प्रवृत्तौ वा
क्रत्वर्थतैव द्रव्यार्जनस्य स्यात् । तथाच सर्वतन्त्रपरिलोपः । तस्मात्
प्रतिग्रहादिवृत्तिविषया एवाग्निहोत्रादिविधय इत्यविरोधः । निपुणतस्त्वे-
तद् वनस्थाश्रमनिरूपणे वक्ष्यामः । प्रवृत्ताश्रमान्तरस्य चैता वृत्तयः ।

“वैणवीं धारयेद् यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥”

इति । धारयेदिति च प्रयोजकत्वेनाप्युपपत्तेरन्यधारणेऽपि कमण्डलोर्वि-
रोधः । देवादीनां प्रदक्षिणं कुर्यात् । देवशब्दश्चार्चनाश्रितायां तत्प्रति-
कृतौ द्रष्टव्यः । मृदादीनां चाभिमुखो गमने प्रदक्षिणं गच्छेत् । वनस्पति-
शब्दश्च प्रज्ञातयज्ञियाश्चत्थादिवनस्पत्यर्थः ॥ १३२ ॥

विश्व—

न मेहेत नदीच्छायावर्त्मगोष्ठाम्बुभस्मसु ।

न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमसन्ध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः ॥ १३३ ॥

अम्बुपादानेनैव सिद्धत्वाच्चदीवचनं तच्छब्दवाच्यक्षेत्रार्थम् ।
छाया चोपजीव्यच्छाया । “नोपजीव्यच्छायास्त्रि”ति वसिष्ठवचनात् ।
तथाच मनुः—

“छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा सदा ।

यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणावाधभयेषु च ॥”

इति छायामात्रस्यानिषेधं दर्शयति । सन्ध्याशब्दश्चोदयास्तमयान्वितदि-
वप्रतिषेधार्थः, काले हि मेहनानुज्ञानात् । मेहनशब्दश्चोभयप्रापि मूत्रपुरी-
षोत्सर्गे द्रष्टव्यः । ब्रह्मचारिप्रकरणे च प्रसक्तस्याप्यनभिधानं सर्वाश्रमावि-
हितमविरुद्धं सर्वाश्रमेषु प्रवर्तते इति ज्ञापनार्थम् । तथाच गौतमः—
“उत्तरेषां चैतदविरांधी”ति । चशब्दादाश्रमान्तरोक्तं च ब्रह्मचारिण इत्येत-
देवाह । नन्वेवं कस्मान्न भवति—ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तमन्यस्य मा भूदिति
तत्रानारम्भः । तथाच ब्रह्मचारिणो दिङ्नि यम उक्ते स्नातकस्यार्काद्यभि-
मुखप्रतिषेधोपपत्तिः । अन्यथा नूदङ्मुखस्य कथमादित्याभिमुख्यं, येन
प्रतिषिध्येत । सत्यम् । उक्तं तु स्मृत्यन्तरैकवाक्यत्वादिति । तथाच मनु-
ना स्नातकस्यैव दिङ्नि यम उक्तः । कथं तर्हि प्रत्यर्कप्रतिषेधः । दिश्रोहा-
दिविषयमेतद् द्रष्टव्यम् । दिगपरिज्ञानेऽप्यनियम एव सामर्थ्यात् प्रसक्तः ।
तत्रेदमुच्यते— न प्रत्यग्न्यर्कंति ॥ १३३ ॥

नार्चयेदि”ति । डम्भी धर्मव्याजजीवी । हेतुकाः कुतार्किकाः । पापण्डिनः क्षपणकादयः । चकवृत्तिरतिसन्धायकः, स्वार्थनिष्ठश्च । यथाह मनुः—
“अधोदृष्टिर्नैकृतिक” इत्यादि ॥ १२९ ॥

अधुनान्यानप्यस्यैव विस्तरेण यमनियमानाह—

शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः ।

न भार्या दर्शनेऽश्रीयान्नैकवासा न संस्थितः ॥ १३० ॥

यत्तु “अनियतकेशवेपा” इति, तदाश्रितशूद्रविषयं द्रष्टव्यम् । न च भार्या दर्शनेऽश्रीयात्, तथाच कुर्याद्, यथा भार्यास्य दर्शने न भुञ्जीत । यथाह मनुः—“नाश्रीयाद् भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्रतीमि”ति । आम्नायैऽप्येवमेव—“तस्मादिमा मनुष्याः स्त्रियस्तिर इव पुंसो जिघत्सन्ती”ति । यत्तु तत्रैव “तस्माज्जायाया अन्ते नाश्रीयादि”ति । अभिगमनातिरेकेणैकशय्याशयनप्रतिषेधार्थं तत्, प्रक्रमानुसारात् । तथाच समाचारः । स्पष्टमन्यत् ॥ १३० ॥

न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत् ।

नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्ने वार्धुपी ॥ १३१ ॥

स्तेनपुनर्वचनं नाकस्मादित्यनेन संबन्धार्थम् । यद्वा वर्जनार्थमिदम् । पूर्वत्र धर्मसाधनमिति ॥ १३१ ॥

दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री यष्टिमान् सकमण्डलुः ।

‘कुर्यात् प्रदक्षिणं देवमृद्धोविप्रवनस्पतीन् ॥ १३२ ॥

दाक्षायणं हिरण्यं तद्वान् स्यात् । तथाच मन्त्रवर्णः—“न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तरन्ति । देवानामोजः प्रथमजं ह्येतद्, यो विभर्ति दाक्षायणं हिरण्यमि”ति । ब्रह्मसूत्रपुनःश्रुतिर्मेखलादिनिवृत्त्यर्था । यष्टिस्तु दण्डकार्ये । ततश्च तत्प्रमाणैव स्यात् । सकमण्डलुरिति सहत्वमात्रवचनान्न नियोगतः स्वयमेव धार्यः । मत्वर्थीययोगाच्च स्वयमेव यष्ट्यादयो धार्याः । न गृहस्थितयान्यगृहीतया वा यष्ट्या यष्टिमानित्युच्यते, सहयोगस्त्वन्यसंस्थेऽपि दृष्टः । सोदकं चैतद्, दृष्टार्थत्वात् । तथाच मनुः—

“वैणवीं धारयेद् याष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रात्रौ च कुण्डले ॥”

इति । धारयेदिति च प्रयोजकत्वेनाप्युपपत्तेरन्यधारणेऽपि कमण्डलोरवि-
रोधः । देवादीनां प्रदक्षिणं कुर्यात् । देवशब्दश्चार्चनाश्रितायां तत्प्रति-
कृतो द्रष्टव्यः । मृदादीनां चाभिमुखोत्तमने प्रदक्षिणं गच्छेत् । वनस्पति-
शब्दश्च प्रज्ञातयज्ञियाश्चत्थादिवनस्पत्यर्थः ॥ १३२ ॥

किञ्च—

न मेहेत नटीच्छायावरमंगोष्ठाम्बुभस्मसु ।

न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमसन्ध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः ॥१३३॥

अम्बुपादानेनेव सिद्धत्वाच्चदीवन्तं तच्छब्दवाच्यक्षेत्रार्थम् ।
छाया चोपजीव्यच्छाया । “नोपजीव्यच्छायास्त्रि”ति वसिष्ठवचनात् ।
तथाच मनु —

“छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा सदा ।

यथासुखमुखं कुर्यात् प्राणावाधभयेषु च ॥”

इति छायामानसानिषेधं दर्शयति । सन्ध्याशब्दश्चोदयास्तमयान्वितदि-
क्प्रतिषेधार्थः, काले हि मेहनानुज्ञानात् । मेहनशब्दश्चोभयत्रापि मूत्रपुरी-
षोत्सर्गे द्रष्टव्यः । ब्रह्मचारिश्रकरणे च प्रसक्तस्याप्यनभिधानं सर्वाश्रमनि-
हितमविरुद्धं सर्वाश्रमेषु प्रवर्तते इति ज्ञापनार्थम् । तथाच गौतमः—
“उत्तरेषां चेतदविरोधी”ति । चशब्दादाश्रमान्तरोक्तं च ब्रह्मचारिण इत्येत-
देवाह । नन्वेव कस्मान्न भवति—ब्रह्मचारिश्रकरणोक्तमन्यस्य मा भूदिति
तत्रानारम्भः । तथाच ब्रह्मचारिणो दिङ्निमित्तं उक्ते स्नातकस्यार्काद्यभि-
मुखप्रतिषेधोपपत्तिः । अन्यथा तद्वद्मुखस्य कथमादित्याभिमुख्यं, येन
प्रतिषिध्येत । सत्यम् । उक्तं तु स्मृत्यन्तरैकवाक्यत्वादिति । तथाच मनु-
ना स्नातकस्यैव दिङ्निमित्तं उक्तं । कथं तर्हि प्रत्यर्कप्रतिषेधः । दिग्ब्रह्मा-
दिविषयमेतद् द्रष्टव्यम् । दिगपरिज्ञानेऽप्यनियम एव सामर्थ्यात् प्रसक्तः ।
तत्रेदमुच्यते— न प्रत्यग्न्यर्कति ॥ १३३ ॥

इदं चान्यत् —

नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संस्पृष्टमैथुनाम् ।

न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुची राहुतारकाः ॥ १३४ ॥

नित्यमेवाकस्मादर्कदर्शनप्रतिषेधः । न च संस्पृष्टमैथुनामिति । च-
शब्दोऽग्न्यान्तरार्थः । यथा “क्षुवन्तीं जृम्भमाणां वे”त्यादि । सामर्थ्या-
च्चाय परकीयाया निषेधः । न नग्नामिति तु स्वकीयाया अपि । अन्यत्रावि-
रुद्धः । अस्मादेव च स्त्रीणां नग्नोद्धर्तनाद्यभ्यनुज्ञातम् । अशुचेश्च राहुन-
क्षत्रदर्शननिषेधान्नान्यदा दोषः । राहुवचनं चोपस्पृष्टसोमार्थम् ॥ १३४ ॥

अयं मे वज्र इत्येनं सर्वं मन्त्रमुदीरयेत् ।

वर्षत्यप्रावृतो गच्छेत् स्वपेत् प्रत्यक्छिरा न च ॥ १३५ ॥

तथाचास्नायः—“तस्माद् वर्षत्यप्रावृतो न व्रजेत्” । “अयं मे
वज्रः पाप्मानमहतादि”त्येतदेव मन्त्रस्य कात्स्न्यम् । यदा वर्षति गच्छेत्,
तदैवमिति व्याख्येयम् ॥ १३५ ॥

इदं चान्यत्—

ष्ठीवनासृक्छकुन्मूत्रविपाण्यप्सु न संक्षिपेत् ।

पादौ प्रतापयेन्नासौ न चैनमतिलङ्घयेत् ॥ १३६ ॥

प्रशब्दोऽभिप्रायेण नैतत् कुर्यादित्येवमर्थः । चशब्दोऽग्नावपि ष्ठीव-
नाद्यसंक्षेपार्थः, स्पृष्टान्तरोक्तान्यचोदनार्थश्च । असृग् लोहितम् । शकृत्
पुरीषम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १३६ ॥

त्रिंश

जलं पिवेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत् ।

नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संवसेत् ॥ १३७ ॥

जलग्रहणात् क्षीराद्यप्रतिषेध । उपलक्षणार्थं जलग्रहणमित्यन्ये । शयानं चाभिघ्नन् कामकारेण वा न बोधयेत् । तथाचाम्नायः—“तस्मादुह स्वपन्त धूर्त्वि न बोधयेद्”ति । धूर्त्वि, तथा न बोधयेत् । अभिघ्नन्निवेत्यर्थः । सर्वत्र चास्मिन् यमप्रकरणे पूर्वोक्त नाकस्मात् कुर्यादिति योजनीयम् । तथाचाम्नायः कारणान्तरात् कर्तव्यतामपि दर्शयति—“तमेतैर्नामभिरामन्त्रयांचकारे”त्युपक्रम्य “स नोत्तस्वावि”त्युक्त्योत्थापनविधिमाह—“त पाणिना पेप प्रबोधयांचकारे”ति ॥ १३७ ॥

इदं चान्यत्—

विरुद्धं वर्जयेत् कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ।

केशभस्मतुपाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम् ॥ १३८ ॥

विरुद्ध कर्माभिचारादिकं वर्जयेत् । विधानाशङ्का मा भूदिति प्रतिषेधः । नदीतरणं वाहुभ्यां, “न वाहुभ्यां नदीं तरेद्”ति मनुवचनात् । नदीग्रहणं चोपलक्षणार्थम् । भस्माङ्गारयोगोमयकाष्ठजन्यत्वाद् भेदेनोपन्यासोऽन्यत्रापि भेदावनोधनार्थः । ऋज्वन्त्यत् ॥ १३८ ॥

किञ्च—

नाचक्षीत धयन्तीं गां नाद्वारेणाविशेत् कश्चित् ।

न राज्ञः प्रतिगृहीयात्तुल्यस्योच्छास्त्रवार्तिनः ॥ १३९ ॥

गा परकीयां नाचक्षीत । “गा धयन्तीं परस्मै नाचक्षीते”ति स्मृत्यन्तरात् । गोश्च कर्तृत्वात् तदनिच्छया स्तनेषु तुष्टमानेष्वनाचक्षीतैव । ‘इहेत न यतस्तत’ इति पूर्वनिषिद्धस्यापि राज्ञः पुनरुपन्यासस्तद्व्यपग्राहः, अतिशयनिन्दाप्रदर्शनेषोढातार्थश्च ॥ १३९ ॥

इदानीं तमव निन्दातिशयमाह

प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणं पूर्वात् पूर्वादेते यथोत्तरम् ॥ १४० ॥

सूना प्राणिवधार्थं काष्ठं, तद्वान् सूनी । चक्रं वागुरा । ध्वजः शौ-
ण्डिकचिह्नं,

“ध्वजं च कुर्याच्चिह्नार्थं समया ग्रामं च संवसेत् ।

न चैवान्तावसायिभ्यः सुरां दद्यादनापदि ॥”

इति स्मृत्यन्तरात् । वेशो रूपं मैथुनं वा, तेन जीवन्ती वेश्या । तथाच
मनु—“वेशेनैव च जीवतामि”ति । तात्पर्यं तूक्तमेव ॥ १४० ॥

एव तावदर्धप्रवृत्त्याश्रितान् यमनियमानभिधायाधुनाध्ययनाश्रितान् विषधुस्तनुपोद्वा-
तार्धमाह—

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रेवणेन तु ।

हस्ते वौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्यं वा ॥ १४१ ॥

एव छन्दास्थुपाकृत्यार्धपञ्चमाभ्यासानर्धपष्टान् वार्धाल्य ततः—

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद् द्विजः ॥ १४२ ॥

अष्टका चात्र माघस्य गृह्यते । तथाच पारस्करः—“पौषमासस्य
रोहिण्यां मध्यमायां वाष्टकायामध्यायानुत्सृजेरन्नि”ति । एते चोपाकर्मोत्स-
र्गकर्मणी आचार्यस्यैव, “यावन्तं शिष्यगणमिच्छेदि”त्युपाकर्मणि पारस्क-
राभिधानात् । द्विजग्रहणं तु शिष्याभिप्रायेणानुवादः । गृह्यशास्त्रपेक्ष एव
चायमुपदेशः, विधिवदिति वचनात् । विधिवच्चोपाकृत्योत्सृज्य चाधीयान-
स्याभ्यासार्थं वा वेदाख्यं ब्रह्मार्थतो ग्रन्थतो वा द्विजातिमात्रस्य ॥ १४२ ॥

अथ प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यं त्विगुरुवन्धुषु ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखे श्रोत्रिये तथा ॥ १४३ ॥

गुरुत्रोपाध्यायो नाचार्यः । यथाह पारस्करः—“गुरौ प्रेतेऽपो-
ऽभ्यवेयात् । दक्षरात्रं चोपरमेत् । सतानूनप्तृणि(?) सप्रक्षचारिणि त्रिरा-
त्रम् । एकरात्रमसप्रक्षचारिणी”ति । एतदपितर्याचार्ये द्रष्टव्यम् । अनयैव-
दिशान्यत्रापि विर्षयकल्पना, न तु यदृच्छातः । ऋत्विक्समये तु सतानू-

नप्तृवचनाद् यजमानवद्विगन्तराणामपि स्यात् । अत एव चासोमत्वि-
ज्येकरात्रमेव । सप्रब्रह्मचारी चैकाचार्योपनीतः । स्वशास्त्रे श्रोत्रिये तथेति ।
श्रोत्रियो मन्त्रब्राह्मणाध्यायी । यद्वा स्वशाखाध्यायिनि श्रोत्रिये चेति
भेदः । श्रोत्रियशब्दश्च वेदपारगाद्यर्थः । अन्यत्र तु एकरात्रमेव । तथाशब्दश्च
स्मृत्यन्तरोक्तानध्यायेप्रकारसंग्रहार्थः । यथाह गौतमः—“अन्तरा गमने
श्वादीनां व्यहमुपवासो विप्रवासश्च” इत्यादि । षष्ठमन्यत् ॥ १४३ ॥

तथा—

सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ १४४ ॥

द्युनिशमहोरात्रम् । तच्च व्यवस्थया । साय सन्ध्यागर्जिते निशाया-
मेव,

“प्रातर्दिवैव वर्षासु अन्यदा तु समुच्चयः ।

सन्ध्यागर्जिते चापर्तावहोरात्रम्”

इति स्मृत्यन्तरात् । अत्र चोपरिष्टाद् द्युनिशमिति प्रकृतेऽप्यहोरात्रमिति
वचनात् ॥ १४४ ॥

तथाच—

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।

ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य वा ॥ १४५ ॥

द्युनिशमिति वर्तते । पञ्चदशी च पक्षापेक्षयामावास्यापि गृह्यते ।
तथाच “वातेऽमावास्यायां सर्वानध्यायः” इति पारस्करः । श्राद्धार्थमा-
मन्त्रेण श्राद्धिकं, तदालभ्याप्यनध्यायः । आमश्राद्धार्यो वायमारम्मः,
“पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृत” इति वचनात् । तथाच वाशब्दश्चशब्दार्थे,
भुक्त्वाभुक्त्वा चेति । यत्तु राहुसूतके त्रिरात्रं, तद् ग्रहणार्थेऽध्ययने न
धारणार्थे । अन्येऽपि चात्र गुरवः कल्पेस्वपरश्चास्याग्रन्थार्थभेदेन ग्रहणा-
र्थतयैव कल्प्याः । तर्थाच भारणाभिप्रायेणैवाह मनुः—

१. 'न्द' स्मृ' ड पाठ २ 'यस्मिन्प्रसङ्गात्' ग. पाठः. ३. 'न. ५ स'

घ. ड पाठ. ४ 'धा—प' ख ड पाठ ५ 'स्त्रुव' ख. पाठ. ६. 'चान्

प' ट पाठ. ७ 'नामा घ. पाठ ८. 'अ' ड. पाठः. ९ 'त्वाः स्व',

१०. 'धा पा' घ ड पाठ.

“द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥”

इति । आश्रायश्च “तस्मादेव विद्वान् विद्योत्तमाने स्तनयत्यवस्फूर्जत्यधीयी-
तैवे”ति धारणार्थ एव, ब्रह्मयज्ञेऽनध्यायासम्भवात् ॥ १४५ ॥

पशुमण्डूकनकुलश्चाहिमार्जारसूकरैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥ १४६ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थः । अहोरात्रमेव, न पूर्ववद् व्यवस्था । पशुः
छागः । “मेपकस्ते पशुरि”ति मन्त्रवर्णात्, स्मृत्यन्तरे च मेपकोपदेशात् ।
स्पष्टमन्यत् । अन्य. पाठ.—महोत्सव इति । एवञ्च महानवम्यादावहो-
रात्रम् । यत्तुक्त—“भोजनादूर्ध्वमुत्सव” इति । उत्सवमात्रविषय तत् ।
शक्रोच्छ्रये तु स्मृत्यन्तरात् ॥ १४६ ॥

श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामवाणार्तिनिःस्वने ।

अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥ १४७ ॥

कोष्टा सुगालः । वाणो वीणा । अन्त्योऽपशदः । शूद्रवचनादेव
दण्डापूपवदन्त्यप्राप्तौ तद्वचनमाश्रितशूद्रनिवृत्त्यर्थम् । मेध्यदेशस्थस्याप्यमे-
ध्यसमीपे श्मशानसमीपे वानध्यायः । अमेध्यवचनात् सिद्धे श्मशानवचन
दूरतरवर्जनार्थम् । तथाचापस्तम्ब —“श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासान्ना-
धीयीत” इति ॥ १४७ ॥

तथा—

देशे शुचावात्मानि च विद्युत्स्तानितसंग्रहे ।

भुक्त्वाद्रपाणिरम्भोन्तरर्धरात्रेऽतिमारुते ॥ १४८ ॥

पांसुवर्षे दिशां दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु ।

धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥ १४९ ॥

नीहारो धूमिका ॥ १४८, १४९ ॥

खरोप्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे ।

सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः ॥१५०॥

सङ्ख्यावचन विद्युत्सङ्ख्ये स्तनितसङ्ख्ये भुक्तवैवाद्रपाणिः खरारोहणे
उष्ट्रारोहणे यानारोहणे नावारोहणे इत्येवमादिविवेकार्थम् । श्वनादादा-
रम्य ईरिणरोहणान्तास्तात्कालिकाः, यावदारूढस्तावदेव भवतीति । इरि-
णमूपरम् । एतान् विदुरिति परमतोपन्यासार्थम् । ततश्च स्मृत्यन्तरोक्ता-
नप्यनध्यायानन्विष्य विधिवत् कुर्यादित्यभिप्रायः ॥ १५० ॥

शिष्टागमनेऽनध्याय उक्तः । तत्र शृङ्गादिमध्यपाठादन्य कश्चिच्छिष्टोऽप्यलीकि-
ऽध्याय इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—

देवर्विद्वन्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्य च ।

नाक्रामेद्रक्तविषमूत्रघ्नीवनोद्वर्तनानि च ॥ १५१ ॥

छायाशब्दो हि स्यातिवचनः । यथा—महती छाया देवदत्त-
स्येति । अतो देवादीनां छायां नाक्रामेत् । तत्र यथैवर्विगाद्यागमने
लेहान्मधुपर्काद्याकुलत्वाच्चानध्यायः, एव परास्मिन्नपि, प्रकृष्टगुणेऽनध्याय
इत्यर्थः । तथाचाध्यायः—“य उँ हैववित् स्वेषु प्रतिबुधूपति, स हैवाल-
भार्येभ्यो भवती”त्यादि । “य उँ हैवविदा स्पर्धते, सोऽनुशुष्य हैवान्ततो
म्रियत” इति । देववचनमतिस्तुत्यर्थम् । रक्तादीनां त्वभिभवाभावादधि-
ष्ठानप्रतिषेधः । रक्तं रुधिरम् । विदुः पुरीषम् । स्पष्टमन्यत् । अनध्याय-
सन्निधैश्चैतद्व्यतिरेकेणैव देशस्याभेध्यत्व पदोपघातादिना । ततश्चोपलि-
प्तादावध्यायनसिद्धिः । अन्ये तु देवादीनामपि शरीरच्छायानधिष्ठानमेवे-
च्छन्ति । तत्पुनर्विचार्यम् ॥ १५१ ॥

नन्वेव सत्प्रकृष्टाऽप्यागतऽनध्याय पूजा वा प्रसज्यत । “सर्वस्वाभ्यागतो गृह्णति”ति
वचनात् । मैव—

१ ‘अ’ ख पाठ २ याह—म घ पाठ ३ ‘इ’ घ. ड पाठ, ४ ‘द’
ख पाठ ५ ‘इ’ घ ड पाठ ६ थ्य रर पाठ ७ -तरासभवाद’ ख पाठ ८
‘नमात्रप्र ड पाठ ९. धी चेत’, १० वनप्य’ घ पाठ ११. ‘प्रसिद्ध । मै
घ ड पाठ

विप्राहिक्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन ।

आ मृत्योः श्रियमाकाङ्क्षेन्न कश्चिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥

विप्रक्षत्रियशब्दौ पूर्वश्लोकानुवादाच्छिष्टपार्यिबवचनौ । अहिशब्दो दृष्टान्तार्थः । यथैवाहिर्नावज्ञेय उत्कृष्टब्राह्मणराजानौ च, तथैवात्मापि । अतो न यकश्चिदपेक्ष्यात्माभ्युत्थानानध्यायादिना न्यकर्तव्य । श्रोत्रियस्यैवं तत् कर्तव्यमित्यर्थः । तथाचाह मनुः—

“विद्वद्भोज्यान्यविद्वासो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते ।

तान्यनावृष्टिमिच्छन्ति महद् वा जायते भयम् ॥”

इति । आत्मलाघवाकरण एव हेतुमाह—आ मृत्योः श्रियमाकाङ्क्षेदिति । इदं त्वविशेषेणैव कुर्याद्—न कश्चिन्मर्मणि स्पृशेदिति । अन्या व्याख्या—विप्रादिमानस्यैवावज्ञा न कार्येति । तथाच भगवान् वासुदेव —

“विद्वानविद्वानशुचिं शुचिं वा यो ब्राह्मण न प्रणमेद्यथार्हम् ।

स पापकृद् ब्रह्मदवाग्निदग्धो दण्ड्यश्च वध्यश्च न चास्मदीयः ॥”

इति । तत् पुनर्वक्ष्यमाणत्वादकिञ्चित् ॥ १५२ ॥

इदानीं मानप्रसङ्गाद् गृहदेवतानां मानार्थमाह—

दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेत् ।

गृहदेवताना मानार्थम् । गृहादिति शेषः ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्नित्यमाचारमाचरेत् ॥ १५३ ॥

प्रदर्शनार्थमिदं मयोक्तम्, अन्यदपि श्रुतिस्मृत्यन्तरेभ्यश्चान्वेष्यमित्यभिप्रायः ॥ १५३ ॥

आचाराध्यायः स्नातकधर्मप्रकरणं षष्ठम् ।

इदं चान्यन्मानप्रसङ्गादेव —

गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशत् ।

अनलोऽग्निः । अन्नं भुज्यमानं पक्वमामं वा ॥

किञ्च —

न निन्दाताडने कुर्यात्

प्रकृतेभ्यो गवादिभ्यः ॥

अस्यापवादः —

सुतं शिष्यं च ताडयेत् ॥ १५४ ॥

चशब्दान्निन्देच्च । पल्यायर्थो वा चशब्दः । सन्निधानान्निन्द्यत्वा-
वगतेः ॥ १५४ ॥

अयं त्वनोपदेशसंक्षेपः —

कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद् धर्मं समाचरेत् ।

नार्थकामाविति शेषः ॥

अस्यापवादः —

अस्वत्तं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥ १५५ ॥

अनेकार्थत्वाद् धातूनामदेर्गत्यर्थत्वम् । अस्वत्तम् असुगतम् । असु-
परिनिश्चितमित्यर्थः । अन्यः पाठः — अस्वन्तमिति । तस्याप्ययमेवार्थः ।
अस्वन्तम् अशोभनान्तम् । अन्ते न शोभनम्, अनिश्चितत्वादिति । तस्यैव
निगुमन — लोकविद्विष्टमित्यादि । तुशब्दोऽवधारणार्थः । अन्ये त्वस्वन्तं
रूढ्यैव धर्मान्तरविरोधिनमाचक्षते । यथा स्वाध्यायातिशय इति । तत्त्व-
न्वेष्ट्यम् । लोकविद्विष्टं सर्वजनानभ्युपगतं गोवधादीति केचित् । तत्त्वयुक्तं,
विधानानर्थक्यात् । अतो लोकं कर्मसाध्यं ये जानन्ति, ते लोक-
विदो मन्वादयः, तैर्द्विष्टं नाचरेत् । उ(त्प?पप)न्नेऽप्ययं धर्म इति स्व-
यमभिमानेन मन्वादिभिर्निन्दिते न प्रवर्ततेत्यर्थः । अद्विष्टे त्वविरुद्धा
प्रवृत्तिः ॥ १५५ ॥

मान्यप्रसङ्गादन्यदप्याह —

मातृपित्रतिथिभ्रातृज्ञातिसंवन्धिमातुलैः ।

वृद्धवालातुराचार्यवैद्यसंश्रितवान्धवैः ॥ १५६ ॥

ऋत्विक्पुरोहितामात्यभार्यादाससनाभिभिः ।

विवादं वर्जयित्वा तु सर्वालोकाञ्जयेद् गृही ॥ १५७ ॥

तस्मादेतैर्विवादं न कुर्यादिति शेषः । एषां च प्रत्येक विवादकर-
णानिमित्तभेदाद् दण्डापूपवद् गतार्थत्वप्रसङ्गपरिहारः ॥ १५६, १५७ ॥

इदं चान्यत् परिभाषाकरणप्रसङ्गादुच्यते —

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिषु ।

स्नायान्नदीदेवखातहृदेषु च सरस्सु च ॥ १५८ ॥

यदि परखातेष्वनुद्धृत्यैव कर्दमं स्नायात्, ततस्तत्कर्ता परिभूतः
स्यात् । अतस्तदनुरोधादपि तावत् कर्दमोद्धरण युक्तमित्यभिप्रायः । अयं
च नद्याधमावे स्नानकल्पः । चशब्दः प्रस्तवणार्थः ॥ १५८ ॥

मान्यप्रसङ्गादन्यदप्याह —

परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् ।

अदत्तानि

अदत्तानीति श्लेषः* । परशब्दः प्रकृष्टार्थः । तदीयान्यसाधार-
णानि शय्यासनक्रीडोद्यानवासगृहादीनि नाधितिष्ठेत् । अदत्तानीति वर्ज-
नादनुज्ञातोऽधितिष्ठेदिति गम्यते ॥

किञ्च—

अग्निहीनस्य न चाग्नीयादनापदि ॥ १५९ ॥

प्रकृष्टस्याप्यनौपासनस्य चाग्नि न चाग्नीयात् । चशब्दाद् वक्ष्यमा-
णदोषयुक्तस्य च । अन्ये त्वन्यमात्रवचन परशब्द वर्णयन्ति, अदत्तानि
न चाग्नीयादित्यनेन च योजयन्ति । तत् पुनर्विचार्यम् ॥ १५९ ॥

इदानीमन्यानापि प्रसन्नादभोज्यान्नाह —

कदर्यवद्धचोराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।

वेनाभिश्शस्तवार्धुपिगणिकागणदीक्षिणाम् ॥ १६० ॥

एषामन्नं नाश्रीयादिति शेषः । कदर्यस्तृष्णालुः । वद्धो निगला-
दियन्त्रितः । चोरः प्रसिद्धः । रङ्गावतारी मल्लः । वेनो नटः । अभिश्शस्तो
महापातकादिव्याजदूषितः । वार्धुयी समर्धधनमादाय महार्धधनविक्रेता ।
गणिका दासी । गणः परिपत् । दीक्षितः प्रागग्नीषोमीयात् । द्विजात-
योऽप्येवमादिकर्मदूषिता न भोज्यान्नाः ॥ १६० ॥

तथा —

चिकित्सकातुरकुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् ।

क्रूरोग्रपतितब्राह्मण्डाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥ १६१ ॥

चिकित्सको वैद्यः । आतुरोऽसमाधेयरोगी । कुद्धो नित्यक्रोधनः ।
पुंश्चली प्रजननेन्द्रियप्रधाना । मत्तो धनमदायभिमूतः । विद्विद् शत्रुः ।
क्रूरोऽन्तराशयकठिनः । उग्रः प्रसङ्गकारी । पतितो महापातकी, अभिश्-
स्तवचनात् सिद्धस्याप्यभिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । अन्यत्राप्येवं द्रष्ट-
व्यम् । ब्राह्मणः पतितसावित्रीकः । डाम्भिक उक्तः । उच्छिष्टभोजी
शूद्रः ॥ १६१ ॥

अवीरस्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।

शस्त्रविक्रयिकर्मरतुन्नवायश्चवृत्तिनाम् ॥ १६२ ॥

अपुत्रपतिकावीरस्त्री । स्वर्णकारस्त्रीजितौ प्रसिद्धौ । ग्रामयाजको
वैश्वदेविक इति मालवानां प्रसिद्धः । कर्मरौ मस्त्रेरिमकः (१) । तुन्नवायः
सीवनवृत्तिः । श्ववृत्तिः पादप्रक्षालनादिहीन(कया ? क्रिया)सेवकः श्वक-
ण्टको वा ॥ १६२ ॥

नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् ।

चेलधावसुधाजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥ १६३ ॥

नृशंसोऽनुदारपाठकः (१) राजविशेषणं वा । राजा पार्थिवः । रज्ज-
श्चिम्पकः । कृतघ्नः प्रसिद्धः । वधजीवी मारकश्चाटः । चेलधावो वधनि-
र्णेजकः । सुधा देवकुलादीनां संस्कारद्रव्यं, तथा जीवति यः स सुधा-
जीवः । सह उपपतिना वेश्म यस्य स सहोपपतिवेश्मा । उपपतिर्भार्या-
जारः । वेश्मसंघन्धितया स्नुषाजारोऽपि गृह्यते ॥ १६३ ॥

य एत उक्ताः कदर्यादयः —

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ।

पिशुनानृतितिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् ॥ १६४ ॥

एषां कदर्यादीनाम् । न केवलं गृहं नाश्नीयात्, तदीयमन्नमप्या-
हृतं न भुञ्जीत, न च प्रतिगृह्णीयादिति, आरम्भसामर्थ्यात् । एषामिति
वचनादनग्निकस्थान्नं गृहानीतं प्रोक्षणादिभिः संस्कृत्य भोक्तव्यम् । यथा
च कदर्यादीनां, सोमविक्रय्यादीनामपि तथा । सोमविक्रयी लतासोमस्य
विक्रेता यज्ञफलविक्रेता वा । सोमशब्दश्च कर्ममात्रोपलक्षणार्थः । पिशुनः
खलो मर्मसूचकः । अनृती परोषद्रवप्रसङ्गेऽनृतवक्ता । चाक्रिकः पाटहिकः ।
वन्दी नम्राचार्यः । तथाशब्दः स्मृत्यन्तरोक्ताभोज्यान्नपरिग्रहार्थः । यद्वा,
एषामन्नं न भोक्तव्यं, न त्वप्रतिग्राह्यां अप्येत इति मन्तव्यम् । अन्नप्रति-
पेधात् फलमूलादेराहृतस्याभ्यनुज्ञा । यथाह वसिष्ठः — “एधोदकयवस-
मूलफलमध्वभयाभ्युद्यतयानावसधशफरीत्रियङ्गुलस्रग्गन्धमांसान्येषामपि प्रति-
गृह्णीयादि”ति । निन्दार्थो वायमारम्भः । नैषामन्नं न भोक्तव्यमेव ।
किं तर्हि भुक्तमपि भोक्तारमेव भक्षयतीत्यर्थः । सर्वव्याख्याविकल्पाश्चान्य-
त्रापि शास्त्रान्तरापेक्षया विविच्य व्यस्तसमस्तत्वेनालोच्योपादेया हातव्या
वा इति । एवं चशब्दादयोऽपि क्रमभेदानर्थकत्व(त्वादि)शब्दान्तरा-
र्थत्वपादपूरणार्थत्वेन वा यथास्थानं योजनीयाः ॥ १६४ ॥

इति स्नातकधर्मप्रकरणम् ।

अथ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ।

एव तावदनीपासनायाध्रयतोऽन्नस्याभोज्यत्वमभिधायाधुना भाज्यपरिगृहीतस्यापि निमित्तान्तरादभोज्यत्वमाह —

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ।

शुक्तं पर्युपितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥ १६५ ॥

वृथामांस एकमनग्निकगृहागतम् । केशकीटसमन्वित तद्बहुलम् । सशब्दादल्पास्तूदधृत्य सस्कृत्य च भक्षणमेव । शुक्तमवस्विन्न तदहरपि । स्पष्टमन्यत् ॥ १६५ ॥

उदक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्याचान्तं च वर्जयेत् ।

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पादस्पृष्टं च कामतः ॥ १६६ ॥

तुशब्दार्थश्चशब्दः । पूर्वोक्तेषु प्रतीकारोऽपि कचिदस्ति, एतानि तु वर्जयेदेवेत्याभिप्रायः । उदक्या रजस्वला । संघुष्ट, यथाह वसिष्ठः— “को भोक्ष्यत इति चाभिकुष्टमि”ति । उदक्यास्पृष्टमित्येव वा संघुष्टम् । पर्याचान्तम् एकपङ्क्त्यामभितस्त्वाचान्तम्, आचान्तस्य वा स्वमुच्छिष्टम् । स्पष्टमन्यत् । कामत इति वचनादकामाद् ब्राह्मणपादस्पृष्ट भोज्यमेव ॥ १६६ ॥

किञ्चान्यत्—

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्थसीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ १६७ ॥

भोज्या इति वक्तव्ये भोज्यान्ना इति वचनात् प्रकरणाच्चात्रमेवैषा भोज्यम् । शूद्रान्तराणां तु तत्प्रतिषेधोऽपि । दासादयश्च स्वकीया एव, अन्यथातिप्रसङ्गात् ॥ १६७ ॥

अन्नं पर्युपितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥ १६८ ॥

अन्नवचनं मांसोदिव्यावृत्त्यर्थम् । मांसं हि पर्युषितमभोज्यमेव ।
अन्नं तु शुक्तमेव पर्युषितमभोज्यम् । अन्यत् तु द्वित्रिरात्रादिपर्युषितम् ।
चिरसंस्थितं, तदपि स्नेहाक्तं भोज्यमेव, न चेद् रसादिविकृतम् । पूर्व-
त्रापि पर्युषितमेतदपेक्षयैव व्याख्येयम् । परिशब्दाच्चाहोरात्रोपितं गृह्यते ।
ततश्चापररात्रे सिद्धं भोज्यमेव । स्पष्टमन्यत् ॥ १६८ ॥

एव तावन्निमित्तत्वेन दौष्टपमुतवाधुना स्वभावतो वक्तुमाह—

सन्धिन्यनिर्दशावत्सगोपयः परिवर्जयेत् ।

औष्ट्रमैकशफं स्त्रेणमारण्यकमथाविकम् ॥ १६९ ॥

सन्धिनी परवत्ससंयुक्ता, गर्भसहिता वा । एककालिकेत्यन्ये ।
अनिर्दशा प्रसवादारभ्यो दशरात्रात् । अन्ये तु “गव्यं पीयूषमि”ति
प्रतिषेधात् तत्कालादूर्ध्वं दशरात्रमित्याहुः । तदसद्, विशेषाभावात् ।
अनिर्दशेति चौपाय्यपेक्षणात्, क्षीरसत्त्वोपाधिर्यतः । तथाच गौतमः
“गोश्च क्षीरमनिर्दशायाः सूतक” इति प्रसवमेवावधित्वेनाह । पीयू-
षनिषेधस्तु प्रायश्चित्तातिरेकार्थः । तथाचाह — “प्रयत्नेन विवर्जये-
दि”ति । अवत्सा मृतवत्सा प्रनष्टवत्सा वा । वत्सशब्दो हि बाल-
गोवचनः । ततश्च सिद्धे गोवचन पयोमात्रप्रतिषेधार्थम् । अतो दध्यादेर-
दोषः । परिशब्दात्त्वौष्ट्रादीनां सविकाराणां प्रतिषेधः । यदि त्वनिर्दशाया
विकारप्रतिषेधोऽपि कचिदस्ति, ततो वर्जनेऽभ्युदयः । अन्यत्राप्येवमेवै-
तद् द्रष्टव्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १६९ ॥

किञ्च—

देवतार्थं हविः शिशुं लोहिताव्रश्चनानि च ।

अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥ १७० ॥

देवतार्थं हविः पुरोडाशादि । चलिरित्यन्ये । शिशुः सौभाञ्जनकः ।
लोहिताः लोहितवर्णा वृक्षनिर्घासाः । आव्रश्चनं स्थाणुः । स चादनीयो यदि
स्यात् ततो वर्ज्यः । चशब्दात् तत्परोहैश्च । तथाच मनुः—

१. ‘सव्या’ घ पाठ २. ‘व्य’ ट पाठ. ३. ‘जानघ्न’ स. घ पाठ.

४. ‘देऽपि पुनर्गोव’, ५. ‘होश्च’ ड पाठ.

“लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।”

इति । अनुपाकृतम् अपशुबन्धप्रभवम् । विड्जानि मापादीनि । क्वक्वा-
न्यविकसितसर्पच्छत्राणि । चञ्चब्दादितराणि स्मृत्यन्तरोक्तभक्ष्याणि च ।
देवतार्थहविर्वचनं च स्वभावदुष्टप्रकरणोपलक्षणादहविषोऽपि प्रसिद्धदेव-
तार्थस्वभावस्य प्रतिषेधार्थम् । अनुपाकृतमांसवचनमपि मांसस्य स्वभावदौ-
ष्ट्यज्ञापनार्थम् ॥ १७० ॥

एव सति मांसस्य स्वभावादभक्ष्यत्वे प्राप्तं विक्षेपोपसहारार्थमाह—

क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिभान् ।

सारसैकशफान् हंसान् सर्वाश्च ग्रामवासिनः ॥ १७१ ॥

क्रव्यादा मांसादाः पक्षिणो गृध्रादयः । पक्षिशब्दोऽन्यत्राप्यनेध्य-
पक्षिप्रसङ्ग एवमेव प्रतिपत्त्यर्थः, एकशफोपादानवद्वा केवलपक्ष्यर्थः । दा-
त्यूहः संपातकः । प्रतुघ भक्षकाः प्रतुदाः सूचीमुखादयः । एकशफा
एकखुरा अश्वादयः । पक्षिमध्य एवामभिधानं पञ्चवोऽपि ग्रामवासिनः
श्वादयो यथा स्युरिति । स्पष्टमन्यत् ॥ १७१ ॥

कोयटिप्लवचक्राह्वलाकवक्विष्किरान् ।

वृथाकृसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीः ॥ १७२ ॥

कोयटिको मेढकः । प्लवः शकटिबलः । चक्रवाकादयः प्रसिद्धाः ।
विष्किराः पादेन विकीर्य भक्षकाः कुकुटादयः । ग्रामवासिवचनाद् ग्राम-
कुकुटप्रतिषेधे सिद्ध आरण्यार्थोऽयमारम्भः । तत्रापि “कुकुटा नखविष्किरो-
णाम्” इत्यापस्तम्बवचनाल्लवकाद्यप्रतिषेधः । कृसरादयः प्रसिद्धाः । अत्रा-
भिधानं मांसवत् प्रायश्चित्तज्ञापनार्थम् । स्वभावदुष्टत्वं च । ततश्चानप्रेर-
प्यात्मार्यत्वे दोषः । तथाच शङ्कः—“वृथाकृसरसंयावपायसापूपमांसाश-
नमाहिताग्निः कृत्वा प्राजापत्यं चरेत् । त्रिरात्रमितरेषामि”ति ॥ १७२ ॥

१ ‘अपि प्र’ ड पाठ. २ ‘ट्टिबल’ घ. ड पाठ. ३ ‘रि’ क. ख.
पाठ.. ४ ‘जु’ ख पाठ ५ ‘दोष्ट्य च’ ख ड पाठः ६ ‘य चान’ घ.
पाठः. ७. ‘ति ॥ क’ ड पाठ

तथा—

कलविङ्कं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम् ।

जालपादान् खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥ १७३ ॥

कलविङ्को ग्रामचटकः । तस्य वर्षास्वरण्यवासाशङ्कया पुनर्वचन-
मिति केचित् । तत्पुनर्ग्रामचटकव्यपदेशादेवायुक्तम्, अतः स्वभावदौ-
ष्ट्यातिरेकार्थम् । ततश्च स्त्रीशूद्रयोरप्यभक्ष्यत्वसिद्धिः । ग्रामवासिमात्रोप-
लक्षणं चैतत् । तथाच समाचारः । अस्मिन् प्रकरणेऽन्यान्यपि पुनर्व-
चनान्येवमेव व्याख्येयानि । काकोलः श्येनः । कुररः शब्दानुकारी कर-
ल्लोकः । रज्जुदालोऽरण्यकपोतः । खञ्जरीटाख्यो दीर्घपुच्छेः पूर्वदेशप्रसिद्धः ।
श्लेष्मातक इत्यन्ये । मांसतुल्यदोषार्थं चैतद्वचनम् । जालपादा हंसादयः ।
पुनर्वचनं तूक्तार्थम् । नन्वेवं चक्रवाकादिवचनमयुक्तम् । सर्वजालोपल-
क्षणत्वं कलविङ्कवन्मा भूदित्येवमर्थम् । अत एव चाट्या(?)दयः स्त्रीशू-
द्रयोरप्रतिषिद्धाः । खञ्जरीटानिति बहुवचनं स्त्रीशूद्रयोरप्यभक्ष्यत्वार्थम् ।
हंसानिति तु सिद्धेऽपि दौष्ट्येऽन्यत्रापि बहुवचनस्यायमेवार्थो यथा स्या-
दित्युक्तम् । अज्ञातवचनं दृष्टान्तार्थम् । यथैव मांसाशनाभियुक्तैर्भक्ष्य-
त्वेनाज्ञाताः पशवः पक्षिणश्च मरणादिभयान्न भक्ष्यन्ते, तथा शास्त्रोक्तस्व-
भावदुष्टा अपीत्यभिप्रायः ॥ १७३ ॥

तथा—

चापांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च ।

मत्स्यांश्चाकामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्यहं भवेत् ॥

बहुवचनं तूक्तार्थम् । सौनं सूनारूढदुष्टम् । वल्लूरं प्रसिद्धं,
शुक्तैर्मांसमिति केचित् । एतान् मत्स्यांश्च वक्ष्यमाणातिरेकेणाकामतो भक्ष-
यित्वा सहोपवासेन त्र्यहं स्यात् । चतुरहमेवेत्यर्थः । सह वा तेन
त्रिरात्रम् ॥ १७४ ॥

तथा कामत एव—

पलण्डुं विड्वराहं तु छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ।

लशुनं गृक्षनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥१७५॥

गृक्षनं पलण्डुसदृशमुदीच्यदेशप्रसिद्धम् । लशुनगृक्षनपलण्डूनां प्रायश्चित्तविधानात् प्रतिषेधकल्पना । विड्वराहादीनां तु प्रायश्चित्तार्थं वचनम्* । विड्वराहो ग्रामसूकरः । छत्राकं सर्पच्छत्रकम् । चशब्दो विड्वराह-
तुल्यग्रामवासिपशुप्रतिषेधार्थः । तथाचाम्नायः — “त्रयो हत्वा पशवो-
ऽमेध्या विड्वराह एलकथे”ति । पाठसिद्धे त्रय इत्यमेध्यत्वप्रकारार्थम्—
एवञ्चातीयका एवामेध्या न त्वजादय इति । तुशब्दः सर्वथा सर्ववर्णानां
चेति द्योतनार्थः । अप्रकरणे प्रायश्चित्ताभिधानं सर्वत्रानन्तरानुष्ठानार्थम् ।
यतिचान्द्रायणं चेतत् ।

“अमत्यैतानि पङ्क जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥”

इति । अयं त्वत्र संप्रदायः—अनग्निकायाश्रयदुष्टभोजने त्रिरात्रमकामात्,
कामतस्तु प्राजापत्यम् । यथाह मनुः—

“भुक्तवातोऽन्यतमस्यान्नममत्या (तु) व्यहं क्षेपेत् ।

मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥”

इति । नैमित्तिकाभोज्येऽप्येतदेव, प्रकरणाभेदात् । स्वभावदुष्टे त्वमत्ये-
होक्तं चतुरात्रम् । मत्या कृच्छ्र एव जपाशुपवृंहितः । पलण्डादीनां चा-
मत्या यतिचान्द्रायणम् । मत्या तु पतितवचनाद् भक्षणसामान्याश्च सुरा-
पानप्रायश्चित्तम् । तत्र “सुरायाश्चाज्ञान” इत्येतद् वसिष्ठोक्तं कृच्छ्राति-
कृच्छ्रं पुनः संस्कारधेति, न तु कामकृतसुरापानप्रायश्चित्तं, पतितत्वोपचा-
रात् । एवमाहितग्रेर्दिजन्मनः । इतरस्य तु शेषेषूपवसेदहरित्यकामादुप-

वासः । कामतस्मिरात्रं, “त्रिरात्रमितरेषामि”ति शङ्खवचनात् । पलण्डादाव-
मत्या सान्तपनं, मत्या त्वतिकृच्छ्र एव, “पलण्डादिभोजनेष्वतिकृच्छ्र”
इति वसिष्ठवचनात् । यद्यपि काकाद्यवलीढभोजनेऽतिकृच्छ्र उक्तः, तथा-
प्येवमेव, स्मृत्यन्तरैकवाक्यत्वात् । प्रायश्चित्तप्रकरणे तु विषयकल्पना-
न्यायं वक्ष्यामः ॥ १७५ ॥

किं सर्वाण्यभक्ष्याण्येव मासानि । नेत्युच्यते —

भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशाल्येकाः ।

शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥ १७६ ॥

भक्षणार्हा भक्ष्याः । पञ्चनखाः सेधादयः शशान्तोः । चशब्दः खड्गा-
द्यर्थः । यत्तु वासिष्ठं—“खड्गे तु विवदन्त्यग्राम्यसूकरे चे”ति, विविधं श्रा-
द्धादौ प्रशंसार्थं वदन्तीत्यस्यार्थः । तथाच “आनन्त्यं खड्गमांसेने”त्या-
श्रौतः । पञ्चनखग्रहणं हस्त्यादिपरिसख्यार्थम् । मत्स्येष्वपि सिंहतुण्डादयो
भक्ष्याः, न सर्पशीर्षादयः । सिंहो दीर्घमुखो दीर्घः । तुण्डः स्थूलः स्थूल-
मुखः । रोहितो लोहितवर्णः । हिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मान्मत्स्यादिमांसै-
र्मांसवृद्ध्या पितृतृप्तिरभिधास्यते, तस्मान्मत्स्या भक्ष्या इति । हेत्वभिधा-
नप्रयोजनं तु श्राद्ध एव भक्ष्यत्वज्ञापनार्थम् । तथाच मनुः—“पाठी-
नरोहितावाद्यावि”ति । अपिशब्दस्तु मत्स्यसंबद्ध पञ्चनखेष्वपि प्रायश्चित्तं
यथा स्यात्— सोपवासं च्यवं भवेदिति, श्राद्धे सेधादिप्राप्त्यर्थं
च ॥ १७६ ॥

तथा पाठीनराजीवौ सशल्काश्च द्विजातिभिः ।

अतः शृणुध्वं मांसस्य विधिं भक्षणवर्जने ॥ १७७ ॥

पाठीनादयः प्रसिद्धाः । तथाशब्दात् पाठीनराजीवावपि श्राद्ध
एव । सशल्कास्त्रविशेषेणैव । तुशब्दार्थश्चशब्दः । द्विजातिवचनाच्चोक्तं
वक्ष्यमाणं च द्विजात्यर्थमेव—द्विजातिभिरप्येतत् कर्तव्यं किमुतान्यै-
रिति । यस्माच्च सेधादिमांसं न स्वभावदुष्टं श्राद्धोपयिकं वा, तस्माच्छृ-

गुध्वं मांसस्य विधिं भक्षणवर्जने । भक्षणे वर्जनं भक्षणवर्जनम् । निदोषं
भक्षणमित्यर्थः । भक्षणस्य वा प्राप्तस्य वर्जनम् । विधिशब्दः प्रकारार्थः ।
मांसवर्जने संबोधन त्वादरार्थम् ॥ १७७ ॥

कः पुनरसौ विधिरित्यत आह —

प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।
देवान् पितृस्तथाभ्यर्च्य स्वादन्मांसं न दोषभाक् ॥१७८॥

यस्त्वतोऽन्वया —

वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।
सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥१७९॥

पूर्वश्लोके तथाशब्दद्वयात् प्रकारद्वयम् । प्राणात्यये तथा श्राद्धे
प्रोक्षितमित्येकः प्रकारः । द्विजकाम्यया देवान् पितृस्तथाभ्यर्च्येत्यपरः ।
तत्र यथैव प्राणात्यये क्रतौ च मरणप्रत्यवायभीत्या नियोगतो भक्ष्यं, तथा
श्राद्धे नियुक्तेनापीत्यर्थः । तथाचाह मनुः — “नियुक्तस्तु यथान्याय-
मि”ति । यथान्यायवचनान्तु प्रीतिव्यावृत्तिः । प्राणात्ययोपादानं च दृष्टा-
न्तार्थत्वेऽप्यसिद्धस्यादृष्टान्तत्वाच्छतश्चासिद्धत्वाद् विधीयत एव । प्रो-
क्षितमपि व्यामोहापनुत्तये प्राणात्यये चाभक्षयता पशूनात्माविधिनैव
हतः स्यात्, प्रोक्षिताभक्षणे क्रतुवैगुण्यात् । तस्मात् प्राणात्ययादेरन्यत्र
च लोभादिना यो हन्त्यविधिना पशून्, वसेत् स नरके घोर इति यो-
ज्यम् । वधश्चाष्टविधैः । यथाह मनुः — “अनुमन्ता विशसिते”त्यादि ।
नन्वयं प्रोक्षितशब्दः प्रकृष्टसंचनमाह । तत् कुतो विशिष्टार्थावगतिः ।
सत्यम् । अयमेव त्वसौ प्रकर्षः । यद्विधानलक्षणत्वं क्रतावेव च तत् ।
द्वयं चान्यत्र कार्यं — प्रोक्षणं च कुर्यात्, प्रोक्षितं च भक्षयेदिति । क्रतौ तु
तस्य सिद्धत्वात् परार्थोपादानमविरुद्धम् । तथाचाग्रायः — “जीर्धन्ति
ह वै जुहुतो यजमानस्याशय” इत्युपक्रम्य “अथैतेषां नातोऽन्या मांसांश

विद्यते यस्य चैते भवन्ती"ति कृतावेव मांसप्राप्तिमन्यत्र चाप्राप्तिं दर्शयन्
प्रोक्षितशब्दस्य क्रत्वर्थतामेव द्योतयति । यस्त्वपरः प्रकारो द्विजकाम्यये-
त्यादिः, तेनाश्रय दोषभाक् ॥ १७९ ॥

यदि तु वर्जयेत् तदा —

सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।

गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसस्य वर्जनात् ॥ १८० ॥

द्विजैः काम्यमानत्वाद् द्विजकाम्या अतिधिपूजा । तयोपनीतं महो-
क्षादि भक्षयतो न दोषः । तथा देवपित्रर्चन श्राद्धकर्म । तत् कृत्वा शिष्टं
मांसमश्रतः । यदि त्वेतदपि वर्जयेत्, ततः सर्वान् कामानवाप्नोति हय-
मेधफलं तथा इत्यादि योज्यम् । विचित्रां चैव मांसाशनक्रियामालोच्याह
मनुः — “न मांसभक्षणे दोष” इति ॥ १८० ॥

इति भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ।

अथ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ।

मन्वेव मांसभक्षणविधानमयुक्तं, निमित्तदीप्त्यस्यासमाभेयत्वात् । श्वचण्डालादिभिर्हि
मांसमुत्पाद्यत यत । सत्यं श्वचण्डालाद्युत्पाद्य, तथाप्यदुष्टमेवेत्येतत्प्रतिपिपादयिष्येव प्रस-
ङ्गाद् द्रव्यन्तराणामपि निमित्तान्तरतोऽप्रेक्षानां भेष्यत्वविधानायाह । यद्वा सर्वद्रव्याणां
घातमस्ति, न तु स्वभावदुष्टानां निन्दराहादीनामिति द्रव्यशुद्धिपरम्भः । विश्वराहायशु-
चिसंपुक्तं वा द्रव्यं यद्य शुष्येतित्याकाङ्क्षित आह—

सौवर्णराजताब्जानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ।

शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् ॥ १८१ ॥

पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

शुद्धिरिष्यत इत्येतदेवास्मिन् प्रकरणे क्रियापदं यथायथं योज्यम् ।
सौवर्णानां च निर्लेपानामशुचिस्पर्शनमात्रेऽशुद्धिः । यथाह मनुः —

“निर्लेप काञ्चनं भाण्डमाद्विरेव विशुध्यति ।

अञ्जमश्ममय चैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥”

चर्वादीनां दारवादीनां चैवं शौचम् । केचिद् दीर्णवृक्षाणां दारु-
त्वसामान्यात् सर्जरसादीन्यपि दारवाणीच्छन्ति । तत् पुनर्विचार्यम् ।
सपूर्वाद् भवतेः क्विन्तात् पष्ठीबहुवचन आभ्युवडादेशे च कृते संभुवा-
मिति रूपम् । तानि पुनरलाबुपात्रादीनि । तेषां गोवालैरवघर्षणम् ।
सलेपानां मार्जनम् । यज्ञपात्राणां कृतशौचानामेव । पाणिना यज्ञकर्मणीत्य-
न्यार्थमेतद् — उदकवद् ब्राह्मणपाणेरपि शुद्धिकारणत्वं यथा स्यादिति ।
ततश्च कमण्डल्यादेस्तन्मार्जनाच्छुद्धिः । भोजनकाले च मेध्यानामपि पा-
त्राणां परिमार्जनम् । तथाचाम्नायः — “तस्माद् यदा मनुष्याणां परिवेष-
णमुपकलप्तं भवति । अथ पात्राणि निर्णेनिजती”ति । अथशब्देन शुद्धाना-
मेवेति द्योतयति ॥ १८४ ॥

उपपातातिरेक एवं —

सोपैरुदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविकसौत्रिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा ॥ १८५ ॥

आविकं सौत्रिकम् ऊर्णामयं, कार्पासं च । सूत्रशब्दस्य साधार-
ण्यात् कौशेयादिसंग्रहः । यत्तु “आदित्येनोर्णामेयानामि”ति, तत् प्रायोगि-
कोपपातविषयम् । यत्तु भारद्वाजं — “न शौचं शयनासनकटप्रस्तरयान-
प्रस्तरगण्डोपधानकशिपुकम्बलकुट्टदधान्यमणिफलकशिलासहस्रोष्णामनि-
खातानां च काष्ठानां तृणपलालदाम्नां कुमारानामन्यत्र प्रोक्षणादन्यस्पर्शने
स्नानं कुमारानामेके” इति, तत् स्पर्शविषयम्, अन्यस्पर्शनवचनात् ।
मूत्रादिसंसर्गे तु दोषापेक्षया सोपैरुदकगोमूत्रैर्यथाहं शौचकल्पना । तैरेवो-
दकगोमूत्रैः सवित्त्वकल्करंशुपट्टानाम् । अंशुपट्टो नेत्रपट्टः । कुतपः कम्ब-
लविशेषः । स्पष्टमन्यत् ॥ १८५ ॥

उदकगोमूत्रैश्च —

सगौरसर्पपैः क्षौमं पुनःपाकान्महीमयम् ।

उदकगोमूत्राधिकारे मार्तिकस्योपदेशात् तदपि तस्याल्पोपघाते शुद्धिसाधनं द्रष्टव्यम् । पुनःशब्दाच्च पकस्यैतत् । आम तु पाक्यं पाकात् । अपाक्यं तु भूशुद्धैव । दोषातिशये च त्यागः । यथाह वसिष्ठः —

“मद्यमूत्रपुरीषैश्च श्लेष्मपूयाशुशोणितैः ।

सस्पृष्टं नैव शुच्येत पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥”

इति । संशब्दाच्च मद्यादिक्लिन्नं त्याज्यं, न विप्रुम्मात्रस्पर्शनात् । पुनःपाकेन चाशुद्धिवचनाद् आद्यपाकान्छुध्यत्येव ।

सर्वदोषोपहतप्रायत्वेऽपि —

कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योपिन्मुखं तथा ॥१८६॥

कारुः कुम्भकारादिः । भैक्षं ब्रह्मचार्यादिगतम् । योपिन्मुखमस-
वर्णाया अपि । गुणार्थश्च योपिच्छन्दः । ततश्च नित्युक्ताया अशुच्येव ।
तथाशब्दादाकराश्च । यथाह शङ्खः — “कारुहस्तः शुचिस्तथाकराः ।
तद्व्याणि प्रोक्षिताभ्युक्षितानि शुचीनि । आकरजानामभ्यवहरणीयानां घृते-
नाभिधारितानां पुनःपचनम् । एवं स्नेहानां स्नेहवद्भवाणामिति ।
प्रोक्षणं प्रक्षालनम् । अभ्युक्षणमुपरिसेचनभात्रम् । पुनः शुचिग्रहणमाकर-
जैत्वान्नात्र दुष्टत्वमिति ज्ञापनार्थम् । पुनराकरजवचनं यानि प्रायेणाकर-
जान्येव किलाटादीनि, तान्येव, न त्वपूपव्यञ्जनादीनीत्येवमर्थम् । अभि-
धारितानां पक्वानां पुनःपाकः । अभिधारणमेवेतरेषाम् । स्नेहानां तु
पाकमात्रम् । स्नेहवद्भवाणां पाकयोग्यानां मध्वादीनामित्यादि यो-
ज्यम् ॥ १८६ ॥

यथास्थानं तु दोषविशेषात् —

भूशुद्धिर्मार्जनाद् दाहात् कालाद्दोक्रमणान्तथा ।

सेकादुल्लेखनाल्लेपाद् गृहं मार्जनलेपनात् ॥ १८७ ॥

तथाशब्दान्मृदन्तरावपनाच्च । “आवपनं च भूमेरिति गौतमः ।
मार्जनं शोधनं, बर्हद्धरणमिति यावत् । कालाद् वर्षादिभिः, रजस्वला-
दिपरिगृहीतावा तच्छुद्धिकालात् । अपरिग्रहे त्वाह भृगुः —

१. ‘तु’ ख पाठः. २. ‘नाशु’ ड पाठः. ३. ‘त’, ४. ‘जानामदुष्टवार्थम्’,
५. ‘नि न’, ६. ‘लेपमादि’ ख. पाठः. ७. ‘पापेक्ष — भू’ ड. पाठः. ८. ‘इकर’
५. पाठः.

“उपलिप्तं तु यत् सार्द्रं परिक्रान्तमुदक्यया ।

शुद्धं तच्छुध्यते यद्वा सुवर्णसलिलोक्षितम् ॥”

इति । सेकः प्रोक्षणम् । तथाचाह यमः—

“गोर्कर्णमात्रमन्विन्दुः पुनाति पतितः क्षितौ ।

समूढमसमूढ वा यत्र लेपो न दृश्यते ॥”

इति । गृह मार्जनलेपनाद् अन्वहम् । कुड्यवचनो वा गृहशब्दः, अन्यत्र भूशुद्धैवोक्तत्वात् ॥ १८७ ॥

अनन्यवहार्यं उक्तम् । अन्यवहार्यं तु —

गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ।

सलिलं भस्म मृदापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्यते ॥ १८८ ॥

अमाधिकारात् तदुच्छिष्टलेपोपहतानां —

त्रपुसीसकताम्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः ।

भस्मना कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावो द्रवस्य तु ॥ १८९ ॥

तुशब्दादन्यत्राप्यल्पोपघाते द्रव्यस्याय शौचविधिः ॥ १८९ ॥

मूत्रपुरीषादिभिरु —

अमेध्याक्तस्य मृतोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणम् ।

वाक्छस्तमम्बुनिर्णिक्तमज्ञातं च सदा शुचि ॥ १९० ॥

सर्वद्रव्याणामय शौचकल्पः । गन्धवचनान्निर्गन्धधेष्मायुपघातेऽङ्गिरेव लेपापकर्षणम् इति केचित् । तत् पुनर्विचार्यम् । यथाह मनुः —

“यान्नापैत्यमेध्याक्ताद् गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृद् वारि चादेय सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥”

इति । यत् पुनः शब्देनोक्तं — “तजसानां कुणपरेतोमूत्रपुरीषोपहतानामावर्तनमुल्लेखनं भस्मना वा त्रिसप्तकृत्यः परिमार्जनमिति, तद् गन्धाप-

पकपणाशक्तौ द्रष्टव्यम् । भस्मनाप्यपकृष्टगन्धानामेवाविरोधात् परिमार्जनं शुष्कामेभ्योऽघात एव । इयं तु सर्वसाधारणद्रव्यशुद्धिविषयकल्पना — यद् विशिष्टप्रमाणेन दुष्टमित्यज्ञातं, यच्च हृदिलेखे सति शोभनमेवेतदिति वाक्छस्तमुदकेन वा प्रक्षालितं प्रोक्षितं वा तत् सदा निर्विचिकित्सं शुद्धमेवेत्यवसेयम् ॥ १९० ॥

एवमाप. शुद्धिकारणत्वेनोक्ता. । तासां पुनरियं शुद्धि —

शुचि गोतृसिकृत् तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।

तथा मांसं श्वचण्डालकव्यादादिनिपातितम् ॥ १९१ ॥

अवगाहनादिक्षम गोतृसिकृत् केचिदिच्छन्ति । तत्त्वयुक्तम् । “प्रदरादपि या गोस्तर्पणाः स्युरि”ति वसिष्ठवचनात् । प्रकृतिस्थं गन्ध-वर्णरसागमाद्यदुष्टम् । सर्वथा भूमिगतत्वेऽपि मेध्यम् । तथा चान्नायः— “वाग्वै देवेभ्योऽपाकामत् । सा आप. प्राविशत् । ते देवा अद्भ्यो वाच-मेच्छन् । तानापोऽमुवन् — यदस्माकं प्रजाम्यो यदन्यजेभ्योऽशुभं तत् पावयध्व, ततो वाच दास्याम इति । तथेति देवाः प्राहुः” इत्युपक्रम्य “यो ह्यादित्य स मध्ययज्ञः सर्वा देवता. सहिता अन्वह मध्ययज्ञपूताभी रक्षिभिः पावयेत् । तस्मादेवाहनि शुद्धा. शुद्धै कल्प्यन्ते । तस्माद् यघ-न्मीमांसं स्यात्, तत्तदग्निः स्पृशेत्, शुच्येव भवति । रात्रौ वरुण प्रावि-शत् । तस्मान्न रात्रौ गृह्णीयात् । धाम्नो धाम्न इति वामिं वोपरिष्ठाद् गृह्णीयादि”ति । न च कर्पूरादिविकारेऽपि दोषः, ‘गन्धादिदुष्टाभिरिति दुष्टत्ववचनात् । तथाशब्दान्मांसमपि प्रकृतिस्थमेव मेध्यम् । अतश्च चण्डा-लाशुपघाते निपातितस्य दोष एवेत्यवसेयम् ॥ १९१ ॥

यथाघोषघाताशङ्कायामप्युदक मेध्य, तद्वतान्यपि —

रश्मिरग्नी रजश्छाया गौरश्चो वसुधानिलः ।

विश्रुपो मक्षिकाः स्पर्शो वत्सः प्रज्ञावने शुचिः ॥ १९२ ॥

आदित्यरश्मयोऽग्निर्वातोऽङ्गुतं रजश्चण्डालादिशरीरच्छाया गावोऽश्वा
भूमिर्वासुस्तदीरिताश्चास्पष्टाः सर्वतो विष्णुपो मक्षिकाश्चाशुचिसेविन्यः स्पर्श
मेध्याः । प्रस्त्रावने च मातुर्वत्समुखं मेध्यम् । वत्सग्रहणं च सर्वप्रस्त्रावको-
पलक्षणार्थं, न्यायसाम्यात् । सर्वथा शास्त्रममीमांस्यं यतः ॥ १९२ ॥

ननु गवाश्वयोर्मेध्यत्ववचनान्महिष्यादावशुद्धत्वप्रसङ्गः । मैवम् । गुणार्थमेतद् न परिस-
ङ्गपार्थम् । को गुण इति । उच्यते—

अजाश्वमुखतो मेध्यं न गोर्न नखजा मलाः ।

पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्याशुमारुतैः ॥ १९३ ॥

चशब्दादन्यदप्येवंरूपं सोमादिस्पर्शनाच्छुध्यत्येव । तथाच मन्त्र-
वर्णः—“अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्र” इति ।
अतश्च यस्यैवान्यच्छौचं नोक्तं, तस्यैवैतदिति शास्त्रसंक्षेपः ॥ १९३ ॥

अमेध्यत्वाद्यज्ञायामपि हि—

मुखजा विष्णुपो मेध्याः पराचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥ १९४ ॥

विष्णुपां पुनर्वचनं साक्षात्कारेण दौष्ट्यावगतावन्यत्रामेध्या एवेति
ज्ञापनार्थम् । गौतमीयं च “न चेदहे निपतन्ती”ति परकीयविषयम् ।
इदं चात्मीयार्थमिति भेदः । स्पष्टोपलब्धौ त्वार्त्तयिष्वपि दोष एव । परा-
चमनविन्दवश्च मेध्याः । तथाह वसिष्ठः—

“परानधाचामयतः पादौ या विष्णुपो गताः ।

भूमिस्थैस्तु समा ज्ञेयाः”

इति । एतन्मादेव चान्यावर्जितेनाप्याचमनसिद्धिः । तथाचापस्तम्भः—
“यं वा प्रयतस्त्वाचामयती”ति । श्मश्रु चास्यगतं मेध्यम् । चशब्दात्
श्मश्रुगतश्च लेपः, “न श्मश्रुगतो लेप” इति वसिष्ठवचनात् । श्मश्रुगत-
त्वधुतेधापकर्षणाशक्तावेव । दन्तस्थिष्टं त्यक्त्वा ततः शुचिः निगिरंश्च ।

यस्याचमनकाले प्रयत्नतोऽनुपलम्भः, ततः पश्चाद्विमीर्य त्यक्त्वा वा तेनै-
वाचमनेन शुद्ध इत्यवसेयम् । अत्रैव प्रदेशे केचिदिमं श्लोकं पठन्ति—

“रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।

मारुतेनैव शुध्यन्ति पकेष्टकचितानि च ॥”

इति । तत् पुनः पूर्वैर्नैव गतत्वादकिञ्चित् ॥ १९४ ॥

पूर्वस्मादेवाचमनाच्छुद्धिरुक्ता । न च तद्वन्वराचमनमुपादयन्मिस्तु पुनराचमनेमुपाद-
—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुते भुक्त्वा रथ्याप्रसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद् वासो विपरिधाय च ॥ १९५ ॥

आचान्त इत्युपदेशात् स्नानादिनिमित्तेष्वन्येषु चोच्छिष्टस्पर्शनादिषु
स्पृत्यन्तरानुसारादन्यदाचमनविधायकं कल्पनीयम् । तद्वशाच्चाचान्तः स्ना-
नादिषु पुनराचामेदित्येव श्लोकविषयः । अतश्चान्यत्र सकृदाचमनमेव ।
रथ्याप्रसर्पण इति प्रशब्दादनुपानत्कस्यैवाचमनं, न सर्वत्र । वाससंस्थ
विपरिवर्त एवाचमनं, न क्षयितसमाधाने । केचित् त्वाद्यन्तयोरुपान-
मिच्छन्ति । तत् पुनर्विचार्यम् । स्पृष्टमन्यत् । अयं त्वत्र संप्रदायः— का-
त्यस्याचमनविधेर्विचित्रप्रकारत्वम्, आचमनस्य शौचाशुभक्षणार्थ-
त्वात् । तथाहि —

मूत्रागुत्सर्जने शौचं यज्ञादौ कर्मसाधनम् ।

क्षुते नैमित्तिकं शुक्तभाषणे पापनाशनम् ॥

जाह्नव्यादौ च धर्माय प्रस्थानादौ च सिद्धये ।

कूरदृश्येक्षणे क्षुण्णलक्षणाद्यपनुत्तये ॥

स्पृत्यन्तरात् समाचारादाग्नावाञ्चैवमादिभिः ।

प्रकारैस्तद् विवेक्तव्यं सदा तत्त्वबुभुत्सुभिः ॥

तत्र शौचार्याचमनार्हस्पृष्टितत्स्पृष्टिनोरप्याचमनमेव शौचम् । परस्य
त्वदोषः । तेषां स्मरन्ति—

“उच्छिष्टेन तु संस्पृष्ट एक एव स दुष्यति ।

तं स्पृष्टान्यो न दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥”

इति । अचेतनस्य तु द्रव्यस्य प्रोक्षणम् । यथाह शङ्खः — “द्रव्यहस्त उच्छिष्टो निधायाचामेत् । अद्विरभ्युक्ष्यं द्रव्यं शुध्यती”ति । श्रुतिश्रोक्तैव — “यद्यन्मीमांस्यं स्यात् तत् तदद्विः स्पृशेदि”ति । उच्छिष्टाचेतनद्रव्यस्पृष्टिस्पर्शं त्वदोषः, “सर्वद्रव्येष्वयं विधिरि”ति वचनात् । अपुरुषप्राणिनां तु निर्दोषतैव । एतेनैव स्नानवैचित्र्यं प्रपञ्चनीयम् । इयांस्तु विशेषः — शौचार्थत्वेऽपि द्वैविध्यं, मैथुन्युदक्यादिभेदात् । उदक्यादिस्पृष्टितत्स्पृष्टिनोरपि स्नानं द्रव्यस्य च प्रक्षालनम् । मैथुन्यादौ त्वाचमनप्रोक्षणे । यच्च द्रव्यं मानुष वा स्नानक्षालनक्षमं, तस्यैवैतत् । तद्विनाशिनस्त्वाचमनप्रोक्षणे एवातुरपुस्तकादौः । यथाह चौधायनः —

“दिशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥”

इति । अयं चात्र परमार्थः । अस्यैव स्मृत्यन्तरेषु प्रपञ्चनमात्रम् । यथाह मनुः — “शौचं यथाहं कार्यमि”ति । तैजसविशेषशौचार्थत्वेऽपि सर्वार्थमेवैतत् । एव चण्डालादिसङ्गरे सर्वद्रव्यप्रक्षालनप्राप्तौ विशेषः — तैजसानां भस्मना त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनम् । सकृद्भुक्तानामुल्लेखनं, चिरभुक्तानामावर्तनम् । एवं मूत्रलशुनशूद्रभोगादिष्वपि योज्यम् । मार्त्तिकानां तु चण्डालभगुनादिस्पर्शने पुनःपाकः । मूत्राद्युपघाते चण्डालादिभोगे च त्यागः । काकादिभिर्लयने पर्यग्निकरणम् । तत्पुरीषाद्युपघाते पुनःपाकः । एवं दारवाणां प्रक्षालनप्रोक्षणपरिघर्षणोल्लेखनतक्षणत्यागादि योज्यम् । तान्तर्धानां तु चण्डालादिसङ्गरेऽल्पानां प्रक्षालनं, सकृद्भुक्तानां तुपादिभिर्यथाहं मृद्भिरद्विश्च । लशुनाद्युपहतानां मूत्रादिव्याप्तानां त्वपनयनाशर्त्ता तन्मात्रच्छेदः । पैष्ट्यादिव्याप्तौ चण्डालादिचिरभुक्तानां च त्याग

१. 'गृह्यस्थान्या' राज. पाठ. २. 'तत् तद' प. पाठ.. ३. 'त्वादि' उ.,
४. 'दिशं त्व' राज. पाठ.. ५. 'दी' प. पाठ.. ६. 'तथाचाह', ७. 'जनादि',
८. 'यं पु' राज. पाठ. ९. 'यत् पु' १०. 'ज च' उ. प. पाठ..

एव । वैवर्ण्ये तूत्स्वेदनम् । सर्वद्रव्याणां तु ख खं वर्णमुत्पाद्य मृद्भिर-
द्भिश्च क्षालनम् । अञ्जोपलासिदन्तमणिमयानां सकृच्छूद्रादिभुक्तानां
लशुनादिस्पर्शे वा परिमार्जितानामुदकगोमूत्राभ्यां क्षालनं, विरभुक्तानां
तु त्यागः । महार्हं त्वत्याज्यमेव, “अमेध्यादपि काञ्चनमि”त्युपन्यासात् ।
उक्तं च “देशं कालमि”ति, “मृतोयै शोध्यते शोध्यमि”ति च मानवम् ।
सर्वत्रानादिष्टशौचं लेपसदसद्भावापेक्षया यथार्हं कल्पनीयम् । बहूनां तु
धान्यवाससां शयनादीनां च चण्डालादिसङ्गरे प्रोक्षणम् । यस्य च स्ना-
नार्हस्पर्शने प्रोक्षणं, तस्य चोच्छिष्टस्पर्शने न किञ्चित् । चण्डालाद्याहृता-
नां तृणकाष्ठशुष्कगोमयमूलफलादीनां प्रोक्षणम् । अप्रोक्षितस्पर्शने तु
स्नानमेव । भार्द्रगोमयादेस्तु शुष्कस्य सुवर्णादकप्रोक्षितस्य वा शुद्धिः ।
मूत्राद्युपघाते तु धान्यानां तत्सस्पृष्टं त्यक्त्वा पर्याग्निकरणादिभिः शेषशु-
द्धिः । शुष्कपुरीषाद्यनियतससर्गे चापस्तम्बोक्तं घ्रीहीणां प्रक्षाल्यावशोपणं
तण्डुलानां तु त्यागः इति । रसानां तु पात्रदोषे पात्रान्तरोपनयनोत्स-
वने । लशुनादिसंसर्गे तूद्घृत्य प्लावनम् अभक्ष्यानुपपत्नीयरससंसर्गा-
शङ्कायां पाकयस्य कायनम्, आप्लाव्यान्यस्मिन् सुवर्णादिप्रक्षेपः । तैलस-
र्पिपी उच्छिष्टसमन्वारब्धे उदकेऽवधायोपयोजयेदिति । एतच्छुकाकाद्युप-
घातेऽपि द्रोणाढकावसेचनसमर्थानां विज्ञेयम् । कूपादीनामुद्घृतदोषाणां
हिरण्यादिप्रक्षेपः । पुल्कसाद्युत्पादितलवणानां मधुनश्च भूनिक्षेपणात् ।
तत्त्यागेनैव शुद्धिः सर्वद्रव्याणां च,

“अमेध्यतां गतं द्रव्यं यदमेध्यपरिग्रहात् ।

आत्यन्तिकप्रहाणेन तत् तस्माच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥”

इति स्मृत्यन्तरात् । सर्वस्य च द्रव्यस्यात्यल्पस्य त्याग एव । पक्वोन्नानां
तूच्छिष्टस्पर्शेऽल्पानामपि प्रोक्षणं, “प्रचरन्नभ्यवहार्येष्वि”ति वसिष्ठवच-
नात् । शुद्धोच्छिष्टस्पर्शेऽपि, उदक्यास्पृष्टस्याभक्ष्यत्वोपदेशात् । लशुना-

१ शुष्य' ख घ पाठ २ 'रान', ३ 'व', ४ 'म', ग' घ. पाठ
५ 'मौ नि', ६ 'घ' घ ड. पाठ ७ 'रानुसाराध'। स' ग घा. ८ 'चात्य'
ख. घ पाठ. ९ 'कानां' ड पाठ

दिस्पर्शे तु स्वल्पमुद्धृत्यान्यस्य धान्यवत् संस्कारः, अल्पस्य तु त्याग एव । श्वकाकाद्यवलीढे तु प्राग्द्रोणाढकात् त्यागः । तदाम्नेन तु साक्षात् स्पृष्टमुद्धृत्य शिष्टस्य धान्यवत् संस्कारः । गृहीतान्नस्य मूत्रादिकरणे पूर्ववत् संस्कारः । शूद्रश्चेद् गृहीतान्नं उच्छिष्टः स्यात्, संस्कृत्य कूडमाण्डाभिः प्रोक्षणम् । सर्वान्नदोषेषु च सावित्र्याष्टशतेनाभिमन्त्र्य संस्कृत्योपयोगः । सर्वत्र देशं कालमित्यालोच्यम् । यत्र च हृद्विलेखः स्यात् तत् त्याज्यमेव, आत्मतुष्टेरपि शौचकारणत्वात् । शुष्कवटकादीनां तु तन्मात्रत्यागः । अत्यन्ताशुचिसंपृक्तानां त्यागः । पात्रोपघाते त्वन्नस्यापि, रसवत् । चण्डालादिसङ्गरे तु पक्वान्नस्य त्याग एव । चेलवद्रज्जुविदलचर्मणां तन्मात्रच्छेदादि । कुरुष्ठादिचर्मणां तु रज्जनं मूत्रादिसर्गं । सर्वत्रास्मादेव चारक्षितं व्यवहारः । उपानच्छौचं तु मृत्तोयेनैव यथार्हम् । एतदपि शङ्खोक्तं द्रष्टव्यं “मृद्धस्मगोमूत्रक्षारोदकैश्चेलानां चेलवद्रन्यानां पक्ष्मचामरचर्मतृणवालवेत्रवल्कलादीनामि”त्यादि । आदिग्रहणं कुतपाद्यर्थम् । तृणशब्देन च तालपत्रस्यापि ग्रहणं, तृणराजत्वात् तत्रापि तृणशब्दो यतः । चण्डालाद्यन्वारब्धनिखातकाष्ठस्पर्शं च न किञ्चित् । यथाहापस्तम्बः — “मूढग्रस्तरे च संस्पृशन्नन्यानप्रयतान् प्रयतो मन्येत । तथा तृणकाष्ठेषु निखातेष्विति । “अनेकोद्धार्ये काष्ठशिले भूमिसमे” इति च वृद्धगार्ग्यः । गृहमलमकवाटकटनिःश्रेण्यादीनि च, तथाशब्दात् । केचित्तु निःश्रेण्याः प्रोक्षणमिच्छन्ति । तच्च वृद्धगार्ग्यवचनादयुक्तम् । मृदिष्ठाकट्टमाणा सर्वयन्त्राणां चादित्यदर्शनादित्येषा दिक् । सर्वत्र “यदेवानूचाना विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रूयुः, तच्छौचमाद्रियेते”ति स्मृत्यन्तराच्छौचं ब्राह्मणवचनमेवेत्यलमभिधानेन । सर्वत्र चात्र मूलभूतवाक्यानुपन्यासो ग्रन्थातिरेकमन्या । प्रदर्शनार्थं तु कतिपयान्युपन्यस्यन्ते । यथाह हारीतः — “यथार्थं शौचमद्भिः काश्चनरजतशङ्खशुक्तयोदीनां तद्गुणवर्णयोगात् स्नेहतो वर्णोपहताना यवगोधूममापकलायमसूरचूर्णमार्जनमाद्भिः प्रक्षालनं च । अम्लतृणान्या ताम्राणा, भस्मना कांस्याना, शैलतैलाव-

घर्षणैः काष्णीयसानां, शैलावघर्षणमार्जनैर्मणिमयानां, सिकतावघर्षणैः
शैलानां सलेपानां, निर्लेखनं दारुमयानां, निष्टपनमेव मार्तिकानां, गोवा-
लरज्ज्वा सोदकया फलमयानां, क्षारोष्णोदकाम्यां कार्पासशृणमयानां,
पुत्रस्त्रीवारिष्टकैः क्षौमदुकूलानां, पुत्रस्त्रीवोदभिद्रव्यां चाजिनानां, श्रीफल-
श्वेतसर्पपक्त्तैः कौशेयानाम्, उदभिद्रव्याकमृदा सर्पपैक्षोर्णमयानां,
स्नेहसक्तुकुत्मापोन्मर्दनैर्गुरूणामूर्णमयानाम् अत्यन्तोपहतानां सर्वतैज-
सानामग्निना शौचम् । मृदारुचर्मणां त्यागः । तन्मात्रच्छेदनमेके वास-
साम् । न वा साधारणत्वात् । “साधारण हि वास” इत्याचार्याः ।
तस्मात् सर्ववामसामुपघातानोदनादेव शुद्धिः । चेतवश्चर्मणां शुद्धिः ।
ह्तीनां रञ्जनं, पयसा दान्तानां, कृतानां पर्यग्निकरणप्रोक्षणैः पयआदीनां,
दध्यादीनां प्रोक्षणं, पर्यग्निकरणावहनैर्ग्रीहैः, यवगोधूमानां प्रोक्षणं, फ-
लीकृतानां विमर्शनम्, अवघर्षणदलनपेषणैः शमीधान्यानां, विमर्शनप्रक्षा-
लनैः शाकमूलफलानां भूस्थानां, ग्रहणादभूस्थानां, तक्षणप्रक्षालनैरिक्षुका-
ण्डानां, स्वविधानाद्यज्ञद्रव्यहविषाम्, उष्णेन वारिणा खुवाणां, चरूणां
च श्रपणमेव । स्नेहानां कृतलवणानां पुल्कसादिस्पृष्टानां भूस्थानां तृण-
काष्ठानामादित्यदर्शनात् । एवमिष्टकानां च शकलीकृतानां स्पर्शनानिष्टग-
न्धोपघ्राणश्रवणदर्शनोदाहरणेषु च । केशपिपीलिकादिभिरन्नोपघाते काष्ठ-
नरजतभस्मताम्रवज्रवैडूर्यगोवालाजिनदर्भाणामन्यतमेनाग्निः संस्पृष्टेन शुद्धं
भवति । मन्त्रप्रोक्षणपर्यग्निकरणादित्यदर्शनैः शौचं च हस्त्रोपघाते, ब्राह्मणा-
नुमताद् वा, तन्मात्रमपनीयाजेनोपघ्राप्य शुद्धं भवति । अत्यन्तोपहतानां
त्यागः, रसमयानां च । भूस्था आपः पुण्या अशुभागमवर्जम् । अथापिच
ब्राह्मणं भवति— “देवानां वागपाक्रामदि”त्यादि । अथाप्यन्तोदाहरन्ति—

“शोधितानां तु पानाणां यद्येकमुपहन्यते ।

तस्य पात्रस्य तच्छौचं नेतरेषां कथञ्चन ॥”

इति ।

“वत्सः प्रस्नावने मेध्यः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ।

आकराः शुचयः सर्वे शकुनिः फलशतने ॥”

१ 'नाद्' ख. पाठ २ 'तादे' ख घ. पाठ ३ 'शौच' इ, ४. 'दान्तानां'
५ 'क' पाठ ६ 'दिभि स्पृ' ख. ड पाठ ७ 'स्पर्शना' ख. घ पाठ ८ 'च'
ख. पाठ ९ 'क्षि' ख, १०. 'स्व', १००. 'प्युदा' ख, 'प्यम्बत्रो' ड. पाठ.

तथा —

“गोभिराक्रमणाद् दाहात् सननादभिवर्षणात् ।

मार्जनाडेनात् कालाद् भूमिरेतैर्विशुद्ध्यति ॥”

इति । न चण्डालोपहता भूः स्नानार्हाप्रायत्यं जनयति । यस्मादाह —

“मक्षिका विपुषो नार्यो भूमिन्तोयं हुताशनः ।

मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः ॥”

यथाशुभौषो नदिसंश्रितो वहन्नेदीगुणैस्तद्गुणभावयुक्तः ।

तथान्नपानं विधिपूर्वमागत द्विजातिपात्रान्तरिव न दुष्यति ॥”

इति । स्मृत्यन्तराण्येवमुदाहार्याणि विवेक्तव्यानि चेत्यलं प्रसङ्गेन ।

मया निरुक्तात्र पदार्थशुद्धिः प्रायेण लोकस्य हितैषिणेयम् ।

श्रद्धेयमार्गं यतस्ततश्च प्रपञ्चनीया बहुभिः सुधीभिः ॥ १९५ ॥

इति द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ।

अथ दानप्रकरणम् ।

नान्वय कतिपयद्रव्याधिनेय शुद्धिरुक्ता । अनन्तस्तु तद्विषयः । स कश्चमिवानुष्ठा-
विष्येयः । उक्तमेवतत् परिपच्छत्रोक्तं — यद्वाधात्मनिदेवोऽपि ग्राहणोऽभूयान्, स निर्वि-
बाहसः सर्वथा धर्म इति । अपिच —

तपस्तप्त्वास्तृजद् ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदगुप्तये ।

तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥ १९६ ॥

एवंच वेदगुप्तिर्धर्मसंरक्षणं च भवति, यदि सर्वथा स वेदार्थमधि-
गच्छेत् । सृष्ट्यादिवचनं च कारणानुसारात् कार्यस्य सामर्थ्यातिरेकप्रा-
प्त्यर्थम् ॥ १९६ ॥

नन्वेवमपि धर्मैव ग्राह्यं स कदाचिन्न मृयादनेत्यत आह —

सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशीलिनः ।

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्यो ह्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ १९७ ॥

सर्वस्यैव जगतः स्वामिनो विप्राः । ते च धर्मोपदेशद्वारेणैव स्वा-
मिनो नान्यथा । तथाचाह मनुः —

“सर्वेषां ब्राह्मणो विद्याद् वृत्त्युपायान् यथाविधि ।

प्रभूयादितरेभ्यश्च स्वयं चैव तथा भवेत् ॥”

इति । किं जातेरैवैतन्माहात्म्य, नेत्युच्यते, श्रुताध्ययनशीलिन एवेति
अन्येषामनुपदेष्टृत्वात् । तेभ्यः क्रियापरा इत्यादि मान्यश्लोके व्याख्यात-
मेव ॥ १९७ ॥

यस्माच्चैवमुत्तरेतरार्थेष्टम् । यस्मात् —

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥ १९८ ॥

तपःशब्देन चात्र सृष्ट्यनुसाराज्जातिरेवोच्यते, अन्यथा क्षत्रिया-
देरपि मान्यत्वप्रसङ्गात् । अतो यत्र विद्यातपसी वृत्तं चानुष्ठान, तत् पात्र-
दानादिसाधनम् । यस्माच्च तत्सर्वं ब्रह्मविदि, वैराग्यादिगुणातिरेकश्च, त-
स्मात् तस्यैव सर्वश्रेष्ठम् । यद्वा स्वार्थ एव तपःशब्दः । चशब्दादुप-
क्रमाच्च जात्युपादानम् ॥ १९८ ॥

यस्माच्चैवमुत्तरेतरार्थेष्टम् । यस्मात् —

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥ १९९ ॥

पात्रे पातरि । अर्चितं सर्वमेव दद्यात् । आह च — “योऽर्चितं
प्रतिगृह्णीयादि”ति । अपातरि त्वात्मनः श्रेय इच्छन्न किञ्चिद् दद्यात् ।
आदिग्रहणाद् भोजनाद्यपि । भोजनादि चाध्यात्मविदोऽपि गृह्णन्त्येव ।
अतश्च तेषां च सप्रदानत्वसिद्धिः । ननु च ब्राह्मणो न परीक्षितव्यः, परी-
क्षायां वेदविक्रयश्रवणात् । अन्यथा च ज्ञानानुपपत्तेः कथं पात्रावगतिः ।
उच्यते । लौकिक एवात्राम्युपायः ॥ १९९ ॥

किञ्च, यद्यसौ प्रतिगृह्णं यात् तदोपायभिक्षाणि प्रमज्जेत । तस्य त्वनधिकार
एव । यत —

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

यस्मात् —

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥ २०० ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २०० ॥

यस्माच्चैव, तस्मात् —

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतं तु शक्तितः ॥ २०१ ॥

प्रत्यहमेवायाचितमुपनीय पात्रे दद्यात् । तथाचाम्नायः — “अह-
रहर्दद्यादोदपात्रादी”त्यादि । तथा “हिरण्यमादायाग्रीध्रमभ्येती”त्युपनीये
दानं दर्शयति । तथा “यो वै ज्ञातो ज्ञातकुलीनः स पितृमान् पैतृमत्य”
इत्युपक्रम्य “यो वै ज्ञातायापि कतिपयीक्षिणा ददाति, ताभिर्महर्जय-
ती”ति पात्र एव दानं दर्शयति । निमित्तेषु ग्रहोपरागादिषु । विशेषतो
बहुतरम् । देयम् अयाचितेनैव । किञ्च, याचितेनापि दातव्यं सान्तानि-
कादिभ्यो दशभ्यः स्नातकेभ्यः । नै च याचितत्वादेवावज्ञा कार्या । किं
तर्हि श्रद्धापूतमेवादरेण देयं, शक्तितश्च, आत्मवित्तानुसारात् तद्व्यानुसा-
राच्च । तथोच्चाह मनुः — “दशैतान् स्नातकान् विद्यादि”ति ॥ २०१ ॥

गवादीनां देयत्वमुक्तम् । तत्प्रकारप्रवक्ष्याह —

स्वर्णशृङ्गी शकै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।

सकांस्यदोहा दातव्याक्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥ २०२ ॥

सत्कृता दक्षिणा सदक्षिणा । दक्षिणाशब्दाच्च हिरण्यबाहुल्यं का-
यम् ॥ २०२ ॥

न चार्थं नित्यदानप्रचार एव । किं तर्हि —

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसम्मितान् ।

कपिला चेत् तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥ २०३ ॥

१. 'स्यादितो' प. ३ पाठः. २. 'ज्व' प. ३ पाठः. ३. 'न या' प. ३. पाठः.
४. 'धाह' घ. पाठः.

अनेनैव विधिना दीयमाना विशेषतः । नित्येऽपि चायमेव प्रकारः,
अन्यानुपदेशादपेक्षितत्वाच्च । एतदन्यत्रापि योज्यम् । यद्वा निमित्तेषु वि-
शेषत इति यदुक्तम्, अयं स विशेषोऽभिहितः । नित्यं तु यथाहं सकृत्
दद्यादित्यवस्यम् ॥ २०३ ॥

अवनिला वा —

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीम् ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत् ॥ २०४ ॥

सह वत्सेन यावन्ति रोमाणि, तावन्ति युगानि वर्षाणि । उभय-
तोमुखी सोऽप्यन्ती निर्गतवत्समुखीम् । पूर्वेण हेमशृङ्गादिविधिना । ददत्
दाता स्वर्गमवाप्नोतीति योज्यम् । तथाच “अदितिरस्युभयतः शीर्ष्णी”ति
मन्त्रवर्णः ॥ २०४ ॥

एव तावदुक्तं प्रकार । तदसम्भवऽपि —

यथाकथञ्चिद् दत्त्वा गां धेनुं वाधेनुमेव वा ।

अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ २०५ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ २०५ ॥

उत्स्य तु गोमात्रमपि नास्ति, तस्यापि —

श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्या सुरार्चनम् ।

पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं गोप्रदानवत् ॥ २०६ ॥

निगदोक्तः श्लोकः ॥ २०६ ॥

यथासम्भवमेव च —

भूमिपश्चन्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयम् ।

नैवेशिकं स्वर्णधुर्यं दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥ २०७ ॥

नैवेशिकं विवाहार्थं धनं, कन्या वा । धुर्योऽनङ्गवान् । ऋज्व-
यत् ॥ २०७ ॥

वित्तानुसारादेव च -

गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् ।

यानं वृक्षजलं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥२०८॥

यानं गन्ध्यादि । वृक्षसेकार्थं जलं वृक्षजलम् । स्पष्टमन्यत् । सर्वत्र चास्मिन् प्रकरणे दातुर्वित्तानुसारात् फलविशेषकल्पना । यथाचोक्तं—
“नायं यज्ञः सक्तुप्रस्थतुल्य” इति । आम्नायश्चोक्त एव “यो वै ज्ञातायापि कतिपर्यारि”त्यादिः । बाह्यवित्तानुसारी चातिरेको ब्राह्मणाद्यर्थे स्वप्राणपणेनाभयप्रदानादेः । आम्नायश्च “तस्माद् यद्यपि सर्वज्यानीम जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रविनाशादित्याहुः”(?) इत्यप्राधान्यं वित्तस्य दर्शयति । एवं सर्वत्र विवेककल्पना ॥ २०८ ॥

एव तावद् विभयत सर्वसाधारणो दानधर्म उक्तः । यस्तु खलु विद्वान् ब्राह्मणं, तस्य —

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं ततः ।

प्रददत् तत् समाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतः ॥ २०९ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ २०९ ॥

एवम सति —

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान् ॥२१०॥

ब्रह्मप्रदानेनैवेत्यर्थः । तस्मान्न दास्यामीति प्रतिगृहीयात् । तथाच लौकिकाः —

“प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्”

इति । अतश्च प्रतिग्रहनिवृत्तिरेव ज्यायसीत्यवसेयम् ॥ २१० ॥

निवृत्तेनापि च —

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।
मांसं शय्यासनं धान्यं प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ २११ ॥

निगदोक्तः श्लोकः ॥ २११ ॥

एव तावन्तावच्छ्रयप्रणाद्यामति स्थितम् । हिरण्या अपि —

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।
अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यस्तथा द्विपः ॥ २१२ ॥

कुलान्यटतीति कुलटा दुश्चारिणी । तथाशब्दाद् द्वेष्यश्च, अप्रति-
ग्राह्यप्रकारार्थो वा । तथान्येऽपि पण्डसदृशा अनधिकृता, शूद्रादयः ।
यत्तु गौतमीय — “तेन चोत्तरस्तदर्थोऽस्य निचयः” इति, तदाश्रितशू-
द्रविषयं द्रष्टव्यम् । दानार्थैरेषा स्थित्यतिरिक्तवित्तसंग्रहाधिकारोऽपि ।
तदर्थोऽस्य निचयः इत्यनेनाप्येतदेवोक्तमित्यवमेयम् ॥ २१२ ॥

एव तावदयाचिताहृतप्रहणमुक्तम् । याचित्वापि तु —

सुरातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव च ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ २१३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वश्लोकानुसारादेवायमकुलटादिषु द्रष्टव्यः । यत्पुनर्वा-
सिष्ठ —

“गुर्वर्थे दारमुज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन् देवतातिथीन् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयाच्च तु तृप्येत् स्वयं ततः ॥”

इति, तत् कुलटादिषु प्रतिप्रसन्नार्थम् । तथाच तत्रैव “उदकाद्येषामपि
प्रतिगृह्णीयादि”ति । अनेन सर्वनाम्नेन एव परामृश्यन्ते । प्राणसंरक्षणार्थं
चैतद्, न पुनर्भोगार्थमित्यादिविवेकः प्रपञ्चनीयः ॥ २१३ ॥

इति दानप्रकरणम् ।

अथ श्राद्धप्रकरणम् ।

निमित्तेषु विंशेपतो दानमुक्तम् । कानि पुनस्तानि निमित्तानीत्यत आह —

अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः ॥ २१४ ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ २१५ ॥

अमावास्याष्टकयोः कृष्णपक्षान्तर्गतत्वेऽपि भेदेनोपादानमादरातिरे-
कार्थम् । एवं सूर्यसंक्रमविषुवायनादीनां वचनानि योज्यानि । द्रव्यं वा-
र्ध्नासादि श्राद्धार्थम्, उभयतोमुख्यादि दानार्थम् । ब्राह्मणसम्पदुक्ता वक्ष्य-
माणा च । गजच्छाया त्वन्यैव, व्यतीपातसन्निधानात्,

“यदि स्याच्चन्द्रमाः पित्र्ये करे चैव दिवाकरः ।

वर्षासु च त्रयोदश्यां सो छाया कुञ्जरस्य तु ॥”

इति च स्मरणात् । एते श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः । श्राद्धवचनं दानादेरपि
प्रदर्शनायै, प्रक्रमाविशेषात् । तथाचाहुः — “शतभिन्दुक्षये दानमि”ति ।
एतानि व्यस्तान्यापि निमित्तानि । यद्वा, श्राद्धशब्दः स्वार्थ एव । तस्य चायं
कालविधिः । सन्निधानाच्च दानस्याप्ययमेवापेक्षितत्वात् स्मृत्यन्तरानुसारा-
च्चाविरुद्धः काल इत्यवसेयम् । कृष्णपक्षेऽविशेषत एव श्राद्धमुक्तम् । यथाह
जातूकर्णिः — “अथ श्राद्धमपरपक्षे सर्वत्राविशेषात् । नभस्यै एव वा
सामर्प्योपपत्तिभ्यामि”ति । आम्नायश्च “अथ यत्र दक्षिणा वर्तते सूर्यः,
पितृषु तर्हि भवती”त्यादिनैतमेवार्थं स्फुटयति । अथवा प्रशस्ततरत्वं
तस्य । अविशेषेणैवात्र निमित्तत्वं, “मासि मासि चाशनमि”त्याम्नायात् ।
जातूकर्णमप्येवमेव नेयम् ॥ २१४, २१५ ॥

१ ‘वः सू’ इ पाठः. २ ‘नि योज्यानि वचनानि । इ’, ३ ‘सूर्योपात्’,

४. ‘यनि’, ५. ‘स्येव’ ख. पाठः. ६. ‘व्यं’ इ. पाठः

एव तावन् कालमस्मदमुक्त्वा पात्रसम्पदमाह —

अग्रयः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो वेदविद् युवा ।

वेदार्थविज्ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः ॥ २१६ ॥

स्वस्त्रीयऋत्विग्जामातृयाज्यश्चशुरमातुलाः ।

त्रिनाचिकेनदोहित्रशिष्यसंवन्धिवान्धवाः ॥ २१७ ॥

कर्मनिष्ठतपोनिष्ठपश्चाग्निब्रह्मचारिणः ।

पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसम्पदः ॥ २१८ ॥

अग्र्योऽग्रगामी, सर्वेषु वेदेषु वेदादिषु । श्रोत्रियो ज्ञाता वेदपारग इत्यर्थः । वेदविदेकशाखापारगः । युवा तरुणः । वेदार्थनिर्भीमासादि-
शास्त्रज्ञः । ज्येष्ठसामाख्य छान्दोग्य व्रत, तत् चीर्णं येन स ज्येष्ठसामा ।
एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । त्रिमधुराधर्वणम् । त्रिसुपर्णक बाहुच्यम् । स्त्र-
स्त्रीयो भागिनेयः । ऋत्विगादयः प्रसिद्धाः । त्रिनाचिकेतमाध्वर्यव व्रत,
त्रिरग्निचयनं वा । शिष्योऽनुशिष्टः स्वातकः । सन्धी स्यालादि । धा-
न्धवा मातृष्वस्त्रीयादयः । कर्मनिष्ठा यावज्जीवाग्निहोत्रिणः । तपोनिष्ठा
नैष्ठिकपरिग्रहकादयः । पश्चाग्निब्रह्महोत्री, वनस्थो वा । ब्रह्मचार्यपुरुषो-
त्तमः । पितृमातृपरास्तद्भक्ताः । चमन्द स्मृत्यन्तरोक्तस्मृतिद्रोणपाठका
इति । स्वस्त्रीयादीनां संबन्धनिमित्तत्वात् क्षत्रियादेश्च श्राद्धाधिकारात्
तज्जातीयप्रसक्तामाह — ब्राह्मणाः श्राद्धसम्पद इति । श्राद्धसम्पद इति -
श्राद्धसम्पदः । बहुवचनाद् व्यत्यस्ता अपि । अग्रष्टसंस्काराश्च स्वस्त्रीयाद-
योऽल्पगुणा अर्पित्यवसेयम् । पुनः श्राद्धवचनं दाने गुणातिरेकात् पात्र-
तेति ज्ञापनार्थम् ॥ २१६—२१८ ॥

किमावगणयन्त ब्राह्मणाः श्राद्धमाग्निः । नर्त्तनं नृपः यतः —

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पानेर्भवस्तथा ।

अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनसी श्यावदन्तकः ॥ २१९ ॥

१ का । २ प' य पात्र ३ धि इ पात्र ४ 'अन' प' द पाठः

• दानंति पात्रशक्तेः । स्मृत्यनुगुणपात्रकः स्मृत्यनुगुणपात्रकः ।

भृतकाध्यापकः क्रूरः कन्यादूप्यभिशस्तकः ।

मित्रधुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥ २२० ॥

मातापितृसुतत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।

परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टश्च निन्दिताः ॥ २२१ ॥

रोगी असमाधेयव्याध्यभिभूतः । अवकीर्णी आदिष्टप्रायश्चित्तः, अन्य-
स्य कर्मदौष्ट्येनेव निन्दितत्वात् । कुण्डगोलकौ, यथाह मनुः —

“परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।

पत्यौ जीवति कुण्डस्तु मृते भर्तरि गोलकः ॥”

इति । परिविन्दको ज्येष्ठभ्रातरि स्थिते दाराग्निहोत्राहर्ता । मातृत्यागी
सर्वथा, पितृसुतत्यागी अकारणात् । कुण्डाशी कुण्डगोलकाद्यन्नभोक्ता ।
वृषल आत्मजो यस्य स वृषलात्मजः शूद्रापत्यः । परपूर्वा पुनर्भूः, तद्भर्ता
परपूर्वापतिः । स्तेनश्चोरः । कर्मदौष्ट्यवचनात् सिद्धे प्रकारार्थं वचनम् ।
स्पष्टमन्यत् ॥ २१९—२२१ ॥

एवमनिन्दितान् धाद्वभोजनं—

निमन्त्रयीत पूर्वैद्युर्ग्राहणानात्मवाञ्छुचिः ।

निमन्त्रितेश्च तैर्भाव्यं मनोवाङ्कायसंयतैः ॥ २२२ ॥

ग्राहणग्रहण गुणार्थम् । ततश्च दृष्टार्थतयैव गुणवतः पूर्वैद्युरामन्त्र-
णम् । अन्येषां तु तदहरप्यविरोधः ॥ २२२ ॥

अथ धाद्वाहनि—

अपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् ।

पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् ॥ २२३ ॥

सशब्दात् स्वयमभ्युत्थानादिनाभ्यर्च्यतान् । आगतवचनाच्च निम-
न्त्रणस्यान्यकर्तृकत्वेऽप्यदोषः । पवित्र दर्भास्तरणादि । आचान्तवचनाच्च

न स्वयं पादप्रक्षालनक्रिया । स्वयमेव त्वासनेषु पक्षिपावनाद्यपेक्षया यथा-
हमुपवेशयेत् । आसनवचन पूर्वमासनोपकल्पत्यर्थम् । तथाचाह —

“आमनेषूपप्लुष्टेषु वह्निष्मत्सु विधानतः ।”

इति ॥ २२३ ॥

क पुनरुपवेशनप्रकार । उच्यते —

दैवे युग्मान् यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव च ।

परिश्रिते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ॥ २२४ ॥

तथाशब्दः प्राङ्मुखत्वादिप्रकारार्थः । शक्तिश्चायैगुण्यलक्षणा द्रष्ट-
व्या ॥ २२४ ॥

मनोवाक्यसयतै अयैगुण्यशक्त्यपेक्षयै च —

द्वौ दैवे प्रागुदन्निपत्र्ये त्रय एकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ २२५ ॥

तथाचाह मनुः —

“द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनिकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रमज्ज्येत विस्तरे ॥

सक्तियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसपदम् ।

पश्येतान् विस्तरो हन्ति तस्मात् तं परिवर्जयेत् ॥”

इति । एवमुपवेशनान्तं पित्र्ये विधायातिदिशति — मातामहानामप्येव,
सर्वे कालादि सम्पाद्यम् । ततश्च सर्वधाकरणे प्रमक्ते शक्त्यपेक्षयैवापवादः —
तन्त्रं वा वैश्वदेविकं कर्म कुर्यादिति । चाशब्दः कल्पान्तराथोऽपि, स्मृत्य-
न्तरात् —

“एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपलभ्यते ।

तं नियुज्य हि पित्र्ये दैवे त्वग्निं नियोजयेत् ॥”

द्वितीयम् ।

“यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैव तत्र कथं भजेत् ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥

देवतायतने स्थाप्य ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत् ।-

प्रास्येदग्नौ तदन्नाद्यं दद्याद् वा ब्रह्मचारिणे ॥” इति ।

इदं चाधुना विचार्यते — किमिदं श्राद्धं नाम, कस्य वात्राधिकार इति । अत्रायं श्राद्धशब्दो यौगिकत्वेऽपि न गुणविधिः । “श्रद्धापूतं तु शक्तित” इति श्रद्धाया अन्यतः प्राप्तत्वात् । प्रयुक्तस्य च योगानुमाना-
न्नातिप्रसङ्गः । तेनाग्निहोत्रादिवन्नामैवैतदिति स्थितम् । तच्च पिण्डदानस्यैव,
न ब्राह्मणभोजनादेः । “यत् पितृभ्यो निष्पृणाती”त्याम्नायात् । निपरणं
च पिण्डदानमेव, न ब्राह्मणभोजनादि । “सर्वेभ्य एव निष्पृणीयादि”-
त्यादिप्रयोगदर्शनानुसारात् । ननु च श्राद्धभुग्देवदत्त इत्याद्यपि प्रयोगो
दृष्ट एव । सत्यम् । औपचारिकस्तु सः । कुतोऽयं विवेक इति चेत्,
“शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वादि”ति न्यायात्, पिण्डपितृयज्ञे च प्रयोगदर्श-
नात् । यथाह जैमिनिः — “श्राद्धवदिति चेत्” । अपिण्डके चान्वाहि-
कपितृब्राह्मणभोजनेऽनुपलम्भात् । “दद्यात् पिण्डं हरेद्धनमि”ति च “पि-
ण्डदानस्यैव पितृसम्बन्धदर्शनात् । “यद्येकं भोजयेच्छ्राद्ध”-इत्यादयस्तु
प्रयोगास्तादर्थ्यनिमित्तत्वेनैवावसेयाः । व्यासश्च पिण्डदान एव पितृहस्तोत्था-
नाभिधानात् तत्प्रधानतामेव द्योतयति । एवमाप्तायात् स्मृत्यन्तरानुसाराच्च
पिण्डदानस्यैव श्राद्धत्वसिद्धिः । चिन्ताप्रयोजनं तु यथोक्तब्राह्मणालाभे
पिण्डमात्रप्रवृत्तिर्यथा स्यादिति । क पुनरेतत् पिण्डदानं यागादिमध्येऽन्त-
र्भाव्यम् । नैकत्रापीति केचित् । अन्य एवाय निपरणाख्यो व्यापार उ-
त्सर्गलक्षण इति । शक्यं चैतद् दानमिति वक्तुं, परस्वत्वापत्तिपर्यन्तत्वात् ।
पितृणां हि सम्प्रदानतैवोत्पत्तिवाक्ये । यतः पितृभ्यो दद्यात् पिण्डं दद्यादिति
च । नन्वत्र दानार्थानुपपत्तिः पितृगतस्वत्वसम्बन्धानुपपत्तेः । प्रेतपितृकस्य
चाविकारात् । यथाह कात्यायनः — “प्रेतेभ्यो ददाती”ति । मरुरपि

“पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वापि पितामहः ।”

इत्यादिना प्रेतैभ्य एव दानं दर्शयति । सत्यमेवम् । प्रेतानामपि यथा सम्प्र-
दानत्व, तयोपरिष्ठाद् वक्ष्यामः । एतान्येव तु कथं वचनानि —

“प्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।

विप्रवद्वापि त श्राद्धे स्वक पितरमाशयेत् ॥

पिता यस्य तु वृत्त स्याज्जीविद् वापि पितामह ।

पितु सं नाम सकीर्त्य कीर्तयेत् प्रपितामहम् ॥”

इति । तथेदमन्यत् — “पितापुत्रो चेदाहिताग्नी स्याता, येभ्य एव पिता दद्यात्, तेभ्य पुत्रोऽपी”ति । विरोधादनाद्यन्येवेति केचित् । एव ह्याम्नाय — “असावेतत्” इति । एव यजमानस्य पित्र” इत्यादि । कात्यायनश्चेतदेवालोच्य “पितृप्रभृति तु नत्या” इत्याह । वचनाच्च परानधिकार । जीवपित्राद्यपेक्षया च ‘न जीवन्तमति ददाती’त्याम्नायोपन्यामः । जीवपितृकस्य वा समावर्तनार्थश्राद्धविषयाण्येतानि । तस्यापि

“अनिष्ठा तु पितृञ्छ्राद्धे न कुर्यात् कर्म वैदिकम्”

इत्यनेमिकस्येव सामर्थ्याच्छ्राद्धाधिकारोऽस्त्येव । कुतोऽयं विशेष इति चेत् । सामिकस्य जीवपितृकस्य पिण्डपितृयज्ञानधिकारात् श्राद्धानधिकारः,

“पिण्डान्वाहार्यक श्राद्ध कुर्यान्मासानुमासिकम्”

इत्यङ्गत्ववचनात् । एव तर्ह्यपरपक्षादिश्राद्धविषयताप्यस्तु । न । पार्ष्णेनिकारत्वात्, तस्य च प्रेतविषयत्वात्, प्रकृतिश्च निरुत्यनुष्ठानात् । समावर्तनेऽपि तर्ह्ययमेव न्यायः । सत्यम्, आनर्थक्यपरिजिहीर्षया तद्विषयत्वाभिधानम् । तावतैवानर्थस्यपरिहाराज्जातिप्रसङ्गः । किञ्च, अग्न्यभावेऽपि हि सामर्थ्यात् तस्यैवाग्नोत्तरणकल्पः,

“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेद्”

इति । तत्सामान्यादन्योऽप्येवजातीयकृन्तस्यैव युक्तः । एव तान्दविषयोपकल्पसिक्तः । पूर्वपक्षतयैव तस्य भगवतोऽपि उच्यते । कथं हि भगवता प्रत्यक्षा श्रुत्यो न निरूपिता स्युः । तथाचाह —

‘पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जतेत्यब्रवीन्मनुः ।

कामं वा तदनुज्जातं सत्यमेव समाचरेत् ॥’

इति । अयमस्यार्थ — “प्रियमाणे तु पितरी”त्यादीतिकरणान्तमुक्तवान् मनु, न त्वनुष्ठितवान् । काममेव तु तेनेव पितामहेन त्रिदुषा शास्त्रार्थमा लोच्यानुज्ञातो यद् युक्तं तत् स्वयमेव समाचरेदिति । तथाचाम्नायौऽप्युक्तमप्यननुष्ठितमकर्तव्यतयैव दर्शयति — “तद्वै सन्तो भीमासामेव चक्रे न तु चकार तत्कृतमेवे”त्यनुष्ठानकृतमेव प्रामाण्य नाभिधानमात्रकृतमित्यभिप्रायः । यत् “पितापुत्रो चेदाहिताभी स्यातामि”ति, तदाहिताग्निवचनात् ननुगतपिण्डदानार्थं द्रष्टव्यम् । तथाच तादर्थ्येनैव “येभ्य एव पिता दद्यात्, तेभ्य पुत्रोऽपि” इति याज्ञिकस्मरणम् । अतश्च जीवपितृकस्यावसथ्याद्यपि श्राद्धरहितमेवेत्यलं प्रसक्त्या । स्नानविवाहयोस्तु जीवपितृकस्यापि पितृवञ्छाद्भक्त्येति संप्रदायः ।

स्थितमेतत् पिण्डदान श्राद्धमिति । अधिकारस्तु वक्तव्यः । ननुक्तं प्रेतपितृकोऽग्निमाञ्छाद्धाधिकृत इति । यद्येवमात्मत्यागिपितृकस्यापि प्रसज्येत । तच्चायुक्तम् । यथाह मनु —

“वृथासङ्करजातानां प्रज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्त्यागिना चैव निरर्तेतोदकक्रिया ॥”

इति । एव सर्वस्मृतिष्वेवजातीयकानामुदकक्रियानिषेधादेकोद्दिष्टनिवृत्तिः । तदनुसारात् सपिण्डीकरणाभावाच्छाद्दानाधिकारः । अत्रोच्यते — न सपिण्डीकरण श्राद्धनिमित्तं, किं तर्हि, अमावास्यादीनि । नन्वमावास्याधिकृतस्य कालः । सपिण्डीकृतपितृकस्यैव तु श्राद्धाधिकारः । अन्यथा हि प्रागपि सपिण्डीकरणात् प्रसज्येत । प्रसज्यतामिति चेद्, न, प्रतिषेधात् । यथाह मनु —

“असपिण्डक्रियाकर्म द्विजाते सस्थितस्य तु ।

अदैव भोजयेच्छाद् पिण्डमेकं च निर्वपेत् ॥”

इति । नन्वेकोद्दिष्टमपि श्राद्धमेव । सत्यम् । पार्वणानधिकारस्त्वस्माभिरुक्तं । तथाचेतरदनाहिताग्रेरपि भवति । आभ्युदयिकं वा किं तस्य न भवति, भवति, न त्वसपिण्डीकृतपितृकस्य । एकोद्दिष्टं तु तस्यापि भव

तीति विशेषः । तस्मान्न सपिण्डीकरणाभावे श्राद्धाधिकारः । अन्ये तु कुत-
श्चिदागम्येमे श्लोकं पठन्ति—

“निपिण्डोदककल्पानां पतितादिद्विजन्मनाम् ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम् ॥”

इति । अयं त्वस्पष्टमूलत्वाद् विचार्यः । अत्र धूमः—प्रेतक्रियैव मन्वा-
दिभिर्निपिद्धा । न तु श्राद्धाधिकारः । सपिण्डीकरणाभावान्नेति चेद्,
न, अतिप्रसङ्गात् । यदा हि दैवान्न सपिण्डीकृतः, तदाप्यनधिकारः
स्यात् । संवत्सराच्चोर्ध्वं सपिण्डीकरणानुपपत्तिः, अनुपदेशात् । तत्रैतत्
स्यात्—अकाले वा तत् कर्तव्यम्, तदभावे वाधिकारो वक्तव्यः । तत्र
यद्यतिक्रान्तकालस्यापि क्रिया श्राद्धप्रयुक्तत्वात् सर्वैरविशेषात् कर्तव्य,
ब्राह्मणामन्त्रणादिवत् । अनधिकारहेतुत्वं तूपपन्नमेव, तदभावेऽपि दर्श-
नात् । न तावन्मातामहान् दौहित्रः सपिण्डीकरोति, करोति तु श्राद्धम् ।
ननु च मातुर्मातामहेनैव सह सपिण्डीकरणमिष्यते, तत्कथमुच्यते दौहित्रः
सपिण्डीकरणं न करोतीति । “सपिण्डीकरणविधाने चत्वारि पात्राणी”-
त्युपक्रम्य “त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्ये”त्युक्तम् । प्रेतस्य च पितृणां त्री-
णीति तत्राभिसंघन्धः, नाधिकृतस्य पितृणामिति समञ्जसः स्यात् । मातुश्च
मातामहा एव पितरः । तस्मात् तैरेव सह सपिण्डीकरणं युक्तमिति ।

अत्रोच्यते—स्यादेतद् यदि प्रेतस्येति पितृविशेषणं स्यात् । पात्र-
संघन्धितया तु प्रेतस्येति श्रुतं न पितृविशेषणत्वं प्रतिपत्तुं क्षमम् ।
अतोऽधिकृतोपेक्षमेव पितृणामिति योज्यम् । किञ्च, मातामहैः सह सपि-
ण्डक्रियायामानर्थक्यमेव स्यात् । न तावन्मातामहसन्तानिनस्तस्याः पिण्डं
दद्युः, अनुपदेशात् । न चाधिकृतसन्तानिनः, तेषामत्यन्तमधिकृतमाता-
महैः सहसंघन्धात् । अतः सिद्धं दौहित्रो मातामहान् न सपिण्डी-
करोतीति । न चान्येन सपिण्डीकृताः सपिण्डीकृता भवन्ति । ननु
सपिण्डीकरणं प्रेतसंस्कारत्वाद् येनकेनचित् कृतं सर्वेषामुपकरोतीति ।
नैवम् । प्रेतोपकारकं ह्येतन्न संस्कारकम् । तत्कल्पने ह्यष्टकल्पनाप्रस-
ङ्गात् । उपकारकत्वं तु श्राद्धान्तरवत् सिद्धं, संस्कारमध्ये चापरिग-
णनाद् विसृष्टश्रुत्यभावाच्च । एवं सति यावन्तः पुत्राः, सर्वेषामधि-

कारः स्यात्, तस्य तस्याविशेषात् । पुत्रमात्राश्रित उपदेशो नै सङ्को-
चितः स्यात् । तस्मान्नान्यकृतेनान्यस्याधिकारसिद्धिः । अतस्तदभावेऽप्य-
धिकार इति ज्यायसी कल्पना । किञ्च पुत्राभावे सपिण्डादीनां पिण्डदानं
श्रूयते । तच्च सपिण्डक्रियापूर्वकत्वेऽनुपपन्नमेव । तस्मात् तदपि ते न
कुर्वन्ति, अपुत्रस्यासम्भवात् । यथाह पारस्करः — “पिण्डकरणे प्रथमः
पितृणां प्रेतः स्यात् पुत्रवांश्चेदि”ति । श्राद्धमात्रचोदनैव तेषां न सपिण्ड-
क्रियाचोदनापि । अपिच मात्रे मातामहैः सह पिण्डदानम् । न च तुत्र
सपिण्डीकरणोपपत्तिः । तस्मान्न तदपायेऽप्यधिकारव्यावृत्तिरिति सिद्धम् ।
मन्वादिवचनान्यप्येकोद्दिष्टप्रतिषेधार्थतयैव चरितार्थत्वान्न श्राद्धप्रतिपक्षता-
मुपयान्तीत्यवसेयम् । प्रत्यक्षापि च पिण्डपितृयज्ञधुतिरेवमनुपरोद्धा स्यात् ।
अन्यथा तु स्मृत्युपरोधान् सा बाध्येत । तदपेक्षलं स्यात् । तस्मादुप्यु-
क्तसिद्धिः । यदा तु “निषिद्धोदककल्पानामि”त्ययं श्लोकः प्रमाणम् ।
ततस्तदनुसारादपि करणमस्तु । सर्वथा श्राद्धास्तिस्वनियमः । यत्तुक्तम् “अ-
सपिण्डक्रियाकर्म”ति, तदर्वाक्संवत्सराद् द्रष्टव्यम् । परतस्त्वसपिण्डीकृ-
तस्यापि श्राद्धप्रवृत्तिः । कुत एतत् । “यदा वा वृद्धिरापद्येते”ति प्रागेव
संवत्सरादयमुपदेशो यतः, न श्राद्धाङ्गं सपिण्डीकरणं, प्रमाणाभावात् ।
कथं पुनः प्रागेवायं विधिः न परतोऽपीत्यवेगमः, स्मृत्यन्तरानुसारात् ।
यथाह पारस्करः — “संवत्सरं पृथगेक” इति । यत्र च संवत्सरप्राप्तिरपि
सन्दिग्धा, कुतस्तत्रातिप्रसङ्गः । कात्यायनोऽपि च “संवत्सरे पूर्ण” इति
पूर्णवचनात् परतो नेत्येतदेव ज्ञापयति । अन्यथा संवत्सर इत्येव सिद्धिः
तदनर्थकं स्यात् । तस्मात् संवत्सराद्ध्वं सपिण्डीकरणानुपपत्तेः प्रागेव
संवत्सरान्श्राद्धनिषेधार्थम् “असपिण्डक्रियाकर्म”त्येतद् इत्यनवयवम् ।

इदं तु चिन्त्यम् । किमनग्निकोऽपि सपिण्डक्रियां कुर्याद्, उत सा-
ग्निक एवेति । साग्निक इति युक्तम्, इतरस्य सर्वाङ्गोपसंहारानुपपत्तेः ।
नह्यग्नौकरणं तस्यास्ति,

“न पैतृयाग्निको होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते”

इति वचनात् । अत एव च ज्ञायते अग्नौकरणरहितत्वादेकोद्दिष्टमनग्न-
िकोऽपि कुर्यादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अविशेषणैवाधिकारः । अन्यथा हि

संवत्सरोपदेशोऽनर्थक एव स्यात् । यस्तावदग्निमान्, प्रागैवासौ करोति । अनधिकस्तु यद्यग्निमाधाय कुर्यात्, तदा पूर्वतरं श्राद्धानधिकारात् सपिण्डीकरणमेव कर्तव्यम् । अथ वैगुण्याशङ्कया तदकृतिः, ततः प्राग्वर्पादसपिण्डीकृतपितृकस्य श्राद्धानधिकारात् तत्पूर्वकत्वाच्चावसथ्यस्याधिकतरो विधिः । तस्मादनाभिकस्यापि सपिण्डक्रियाधिकारः । नन्वेवं ब्रह्मचार्यपि कस्मान्न सपिण्डीकरोति । अनुपदेशात् । एकोद्विष्टमेव हि तस्योपदिष्टं न तु सपिण्डक्रियाद्यपि, श्वकर्मण एवानुज्ञानात् । अतोऽविरोधः । कस्मात् पुनः पितरि प्रेते एकादशेऽहन्यावसथ्यं कुर्वतः सपिण्डक्रियापूर्वकतैव न भवति । वचनान्तरेणापवादात् । यथाह यमः—

“मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥”

इति । एतदेवाद्यवचनस्य प्रयोजनम् । अतश्च जीवपितृकवच्छादरहितमेव तस्याप्यावसथ्याधानमिति स्थितम् । इदमधुना चिन्त्यं— किमिदं मातामहश्राद्धं यदा कुर्यात् तदैवम्, अथैतदप्येव नित्यमेव कुर्यादिति । उभययातिदेशोपपत्तेः संशये, यदा कुर्यात् तदैवमिति प्राप्त उच्यते । चोदनान्तराभावादस्याश्चाविशेषान्नित्यमिति । नन्वेवं पुत्रप्रशंसानुपपन्नैव स्याद्, यदि हि पुत्रवद् दौहित्रोऽपि श्राद्धं कुर्यात् । नैवम् । दुहितरमपेक्ष्य प्रशंसा, न दौहित्रेणमपि, तस्याः स्वयं पितृश्राद्धानधिकृतत्वात् । भर्त्रा च सह श्वशुरश्राद्धकरणात् । दौहित्रपौत्रयोस्त्वविशेषः । नन्वेव रिक्थग्राह्यसौ कस्मान्न भवति । रिक्थविभागे विशेषं वक्ष्यामः । दत्तकादिभिस्तु पुत्रैर्भुङ्क्ष्यत्वाज्जनयितुरेव सपिण्डीकरणादि कर्तव्यम्, एकोद्विष्टमात्रमितरस्यापि । अथ किमेकमेवैतच्छ्राद्धं द्विदेवत्यम् उत द्वे इत्यनियमे प्राप्ते द्वे इति ब्रूमः । पृथक् पितृणां मातामहश्राद्धं, मातामहानां चैवमितीयमेव हि चोदना यतः । तत्र मातामहानामपि श्राद्धं कुर्यादित्ययमेवार्थो भवति, न पुनः श्राद्धाभेद इति । अपिच ‘तन्त्रं वा वैश्वदेविकमि’ति भेदप्रसक्तानुपपत्तौ । अन्यथा तु स्वामाविक्येव तन्नता स्यात् । तत्रोपदेशानर्थक्यम् । ननु चैकश्राद्धतापि दृश्यते—

१. ‘नम् । त’ घ. पाठ. २. ‘स्व । अ’ ङ. पाठ. ३. ‘तच्छ्रा’ घ. पाठ.,
४. ‘घते । अ’ ङ. पाठः.

“मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः”

इति । सत्यं दृश्यते । अर्थप्राप्ता तु सा, देशकालाद्यभेदात् । न चार्थतः प्राप्तौ शब्दव्यापारकल्पनं युक्तम् । तस्मान्ब्रह्माभेदः प्रयोगतन्त्रता चेति सिद्धम् । प्रयोजनं तु जीवपितृकस्याजीवमातृकस्य चाधिकाराव्याघातः ।

अथ किमेतन्मातामहश्राद्धं मातृमातामहप्रमातामहेभ्य एव । वादं, मातामहशब्दस्य बहुवचनान्तस्यैवमेवोपपत्तेः, माता च मातामहौ च माता-महा इति । ननु च मातामहश्च प्रमातामहौ चेत्येवमप्युपपद्यत एव । किञ्च

“एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रेऽथ सूतके”

इत्यन्यगोत्रत्वान्मातृर्मातामहेन सहायुक्तमेव दानम् । स्त्रीभिश्च सह तस्याः सपिण्डीकरणमाम्नातं —

“भर्तृगोत्रेण नाम्ना च मातुः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

तूष्णीं दम्पतिपिण्डाभ्यां कुशेनान्तरयेत् पितृन् ॥”

इति । अतोऽपि मातामहेन सह दानायोगः । अन्यच्च

“मातुः प्रथमतः पिण्डं निवपेत् पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुःपितुः ॥”

इत्येवं पिण्डदानोपदेशोऽर्धवान् स्यात् । अन्यथा त्वेवमेव प्राप्तेरानर्थक्यम् । स्त्रीपुंसयोश्चैकत्र दानमयुक्तम् । वैरूप्यं च पितरं दुहितरं च लक्षयतो मातामहशब्दस्य स्यात् । तस्मान्मातामहाद्येव युक्तम् इति ।

अत्रोच्यते — मातृद्वारेणैव हि मातामहे प्रत्ययः, न तदनपेक्षः, मातृप्रातिपदिकादेव प्रत्ययविधानात् । तत्र मातामहशब्द उच्चार्यमाणः पूर्वं मातरमेव प्रत्याययति । प्रतीतस्य च बाधहेतुर्वक्तव्यः । न च दुहित्राद्यनुसारात् प्रतीतबाधो युक्तः, शब्दप्रमाणकत्वात् । यथा च

“मासृद्ध्या हि तुष्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः”

इति पितामहशब्दः पितृप्रपितामहयोरपि ग्राहकः, तथा मातामहशब्दोऽपि तदनुसारादवसेयः । यच्च स्त्रीभिः सह सपिण्डीकरणमाम्नातमिति, आन्व-

एक्यदानप्रयोजनार्थं तद् न श्राद्धार्थं, त्वयानभ्युपगतत्वात् । यश्चोभयोः समो दोषो नासावेकं प्रति चोद्यः । किञ्च मातापित्रो समान एव पुत्रत्वे मातुः श्राद्धं न कुर्यादित्यनुचितमेव स्यात् । तत्सबन्धप्रतीतस्य च मातामहादेस्तदतिलङ्घनेनायुक्तमेवोपादानं, प्रथमातिलङ्घने हेत्वभावात् । यत्तु

“मातुः प्रथमतः पिण्डं निवपेत् पुत्रिकासुतः”

इति, तत् पुत्रिकापुत्रस्य पौत्रत्वज्ञापनार्थं द्रष्टव्यम् । तथाचोक्त—

“पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्वनम्”

इति । रिक्थविभागे निपुणतरं वक्ष्यामः । तस्मान्मातृप्रभृत्येव मातामह-
श्राद्धमिति सिद्धम् ॥ २२५ ॥

एव श्राद्धद्वयेऽपि तन्त्रेणावृत्त्या वा ब्राह्मणानुपवेश्य —

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थान् कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास्त इत्यृचा ॥ २२६ ॥

विष्टरार्थान् आसनार्थानित्यर्थः । “विश्वान् देवानावाहयिष्य” इति पङ्क्तिमूर्धन्यं सर्वान् वा पृष्ठा तदनुज्ञातो “विश्वेदेवास्त आगते”तीमामृचं जपेत् । एतदेवावाहनं नान्यत् ॥ २२६ ॥

ततः —

यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

शन्नोदेव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽस्तीति यवान् क्षिपेत् ॥

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ।

यवैरन्ववकिरणं प्रदक्षिणेन विकिरणम् । अयशब्दसामर्थ्यात् स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । “विश्वेदेवा. गृणुनेमैमि”नि मन्त्रं जप्त्वा यथालभोपपन्ने भाजने स्मृत्यन्तरानुसाराद् यज्ञीर्यवृक्षपात्रादौ पवित्रे निधाय

“शत्रो देवीरि”त्यनयचोदकं प्रक्षिप्य “यवोऽसि यवये”त्यनेन यवानोप्य
ब्राह्मणहस्ते पवित्रे निधाय “या दिव्या” इत्यनेनार्घ्यं निनयेत् । हस्त-
ग्रहणं स्मृत्यन्तरे पात्रान्तरितश्रवणात् तन्निवृत्त्यर्थम् । अर्घ्यवचनात् पुष्पा-
ण्यापि प्रक्षेप्तव्यानि । हस्तेष्विति बहुवचनं ब्राह्मणापेक्षम् । अर्घ्यस्त्वेक
एव ॥ २२७ ॥

एवमर्घ्यं प्रदाय —

दत्त्वोदकं गन्धधूपमाल्यदाम सदीपकम् ॥ २२८ ॥

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम् ।

द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन् ॥ २२९ ॥

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तुनस्ततः ।

यवार्थास्तु तिलैः कुर्याच्छेषं त्वर्घ्यादि पूर्ववत् ॥ २३० ॥

धूपमाल्ययोः (?) क्रमभेदश्छन्दोनुरोधार्थः । अपसव्याप्रदक्षिणवच-
नाच्च वैश्वदेवे विपर्यय इति ज्ञायते । ततःशब्दो हेत्वर्थः । ततो हेतोः श्रुत्यु-
पन्यासलक्षणात्, “प्राचीनावीतं पितॄणाम् । पितॄणां वा एषा दिक् या
दक्षिणा । पराञ्चः पितरः” इत्यादेः पित्रर्थेऽपसव्यादिप्रयोग इत्यर्थः ।
ततश्चादित एव सर्वमेतत् पितृकार्ये सिद्धं भवति । पितॄणामिति च तद-
र्घ्यब्राह्मणार्था पठ्यतिवसेयम् । यद्यपि च काण्डानुसमयो लाघवार्धमाचा-
र्येण दर्भासनादिप्रदीपान्त उक्तः, तथापि प्रधानासत्यनुरोधात् पदार्थानु-
समय एव युक्तः । तेन वैश्वदेवे दर्भासनं, ततः पित्र्ये । एवमर्घ्याद्यपि
योज्यम् । देवतादिसङ्ख्यया त्वर्घ्यादिकल्पनं, न ब्राह्मणसङ्ख्यया । “त्री-
ण्यर्घ्यपात्राणि पितॄभ्यः कुर्यादि”ति स्मृत्यन्तर्गतम् । तेनैकस्यापि ब्राह्मण-
स्यार्घ्यत्रयं कार्यम् । ब्राह्मणबहुत्वे चैक एवार्घ्यः सर्वेभ्यो देवः । सर्वब्रा-
ह्मणानां पितृग्रथार्थत्वात् । स्पष्टमन्यत् ॥ २२८—२३० ॥

पितॄभ्य एव तु —

दत्त्वार्घ्यं संस्त्रवानेपां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितॄभ्यः स्थानमासीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः ॥ २३१ ॥

एषामर्घ्याणां शेषानेकस्मिन् पात्रेऽवधाय तत् पात्र “पितृभ्यः स्थानमासी”त्यनेन मन्त्रेणाधोमुख भूमौ कुर्यात् । ‘स्थानमासी’ति दीर्घपाठश्छन्दोनुबोधार्थः ॥ २३१ ॥

ततः —

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृताप्लुतम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत् ॥ २३२ ॥

हुतशेषं प्रदद्याच्च भाजनेषु समाहितः ।

यथालाभोपपन्नेषु रोष्येषु तु विशेषतः ॥ २३३ ॥

घृताप्लुतमन्नमादायाग्नौ करिष्य इति श्रद्धा पितृयज्ञवन्मेक्षणम्* ‘अग्नये कव्यवाहनाये’त्याहुतिद्वय जुहुयात् । अग्निवचनमाहिताग्नेरर्घ्यापासने यथा स्याद्, न तु †अन्वाहार्यवचना इत्येवमर्थम् । हुतशेषं चात्र ब्राह्मण-भाजनेष्वाचारतः प्रक्षालितेषु निरपेक्ष रोष्येषु, अलाभे तदन्वितेषु, अलाभेऽन्येष्वपि । अन्ये तु कतिपयरोष्यसमवे पद्धिपावनेभ्यस्तानीति वर्णयन्ति, विशेषतः इति वचनात् । तथाप्यदोषः । पितृर्धेभ्यश्चामीकरणशेषदानं न वैश्वदेविकेभ्यः, अग्नीकरणस्य पितृर्वसम्यन्धात् । तुशब्दोऽवधारणार्थः । ततश्च नियोगतः शेषणीयः, न शेषस्य सतो दानमित्यवसेयम् । हुतशेषवचनात् तु होमाभावे निवृत्तिः ॥ २३२, २३३ ॥

द्वैपयनकमव त्वच्यम् —

दत्त्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।

कृत्वेदंविष्णुर्हित्यन्ने द्विजाद्गुष्ठान्निवेशयेत् ॥ २३४ ॥

पुनरन्नवचनमग्नीकरणशेष एवाहुष्टनिवेशनार्थम् । तत्सयोगाच्च पात्रात्मभाऽपि तत्रैवावसेयः । दानपदार्थस्य चाभेदात् सर्वेभ्योऽत्र दत्त्वा ततः पात्रालम्भनम् । ‘पृथिवी ते पात्रमि’ति वक्तव्ये पृथिवीपात्रमित्युक्तं छन्दोनुबोधार्थम् ॥ २३४ ॥

१ ४ ३ १४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

• म.उ.प. द.इ.य.पात्रभदः । † अन्वाहार्यवचना यद्वाच्यम् ।

एवमत्र परिवेष्यापोशन च परिवर्त्य ततः —

सव्याहृतिकां सावित्रीं मधुवाता इति त्र्यृचम् ।

जप्त्वा यथासुखं वाच्य भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥२३५॥

अपिशब्दात् स्वयं च वाग्यतः स्यात् । यथासुखं तु भोजनवि-
षयम् । यद्रोचते येन च क्रमेण, ते तथैव भुञ्जीरन्नित्यर्थः ॥ २३५ ॥

अथ किमघ्नमनियतमेव भोक्तव्यम् । नेत्युच्यते —

अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ।

आ तृप्तेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ॥२३६॥

तुशब्दाज्जप एव स्वयं कार्यः । परिवेषण त्वन्यकर्तृकमेव । एवञ्च
पत्नीव्यापारोऽङ्गि श्राद्धे सपादितः स्यात् । अन्नवचन पक्वान्नार्थम् । च-
शब्दो मूलफलाद्यर्थः । इष्टं ब्राह्मणाभिप्रेतं शास्त्रोदितं वा कालशाकादि ।
हविष्यवचन विदलादिनिवृत्त्यर्थम् । तथाच व्यासः —

“अजानानस्तु यः श्राद्ध विदलैः परिवेषयेत् ।

रक्षांसि तद् विलुम्पन्ति श्रुतिरेषा पुरातनी ॥”

इति । “मापाढकीमुद्रवर्जं विदलानि न दद्यादि”ति भारद्वाजः । तथा-
शब्दः स्मृत्यन्तरोक्तपरिवेषणभोजनजपप्रकारार्थः । तथाच शङ्खः — “दर्भ-
र्दक्षिणाग्रैरग्निं परिस्तीर्य जुहुयादि”त्युपक्रम्य “जानू निपद्य भूमौ पितृन्
ध्यायन् मनसा ततस्तिलैर्मांसैः शकैर्यूपैः कृसरपायसापूर्पैर्लाजैर्मधुना घृतेन
दध्ना पयसा च प्रभूतमिष्टतोऽन्न दद्यादनसूयुः । ब्राह्मणाश्चाश्रन्तः न
गुणदोषानभिदध्युः, नान्योन्य सस्पृशेयुः, नान्योन्य प्रशसेयुः । अन्नपानं
प्रभूतमिति न द्रूयुः । न विकृत द्रूयुः, अन्यत्र हस्तसज्जानात् । यावत् सो-
ष्मात्र तावदश्रन्ति पितरः, अन्यत्र मूलफलपानेभ्यः । पवित्राणिर्दभै-
ष्वासीनो मधुवातीयं जपेत् । पवित्रं धर्मशास्त्रमि”त्यादि । तथाच
व्यासः —

“यावदूष्मात्रमश्नन्ति यावदश्नन्ति गम्यताः ।

तावदश्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥”

इति । तथान्यत्र “राक्षोष्ठी. पावमान्य. पुरुषसूक्तमि’त्येवमादि । एतत् सर्वं तथाशब्दाक्षिप्तप्रकारपरिपूरणार्थं द्रष्टव्यम् ॥ २३६ ॥

एव तृप्ताऽन्नात् ततः पूजयः मन्वाहृतिर्वसावभ्यादिलक्षणे जपत्वा इत्यमर—

अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषं चैवानुमान्य ह ।

तदन्नं प्रकिरेद् भूमौ दद्याच्चापः सकृत्सकृत् ॥ २३७ ॥

अन्नं गृहीत्वा ‘तृप्ता. स्थे’ति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा तैश्च ‘तृप्ताः स्म’ इत्युक्ते शेषमन्नं तेभ्य एव निषेधं तैर्येष्टे विनियुज्यतामित्येवमनुमान्य, अनुज्ञाप्येत्यर्थः । इत्यन्तोऽवधारणार्थः, स्मृत्यन्तरं ‘यथा ब्रूयस्तथा कुर्यादिति’ति श्रवणात् । एव शेषमनुज्ञाप्य यद् गृहीतं तदन्नं प्रकिरेद् भूमौ, न दर्भेषु । ततश्चापो ब्राह्मणेभ्यः सकृन् सकृद् दद्याद्, न पूर्वं तृप्तिप्रभादित्यर्थः ॥ २३७ ॥

एवमवापः दत्त्वा यत् प्रकृतं तत् —

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात् पितृयज्ञवत् ॥ २३८ ॥

उपशब्दोऽन्योपादानार्थः, सर्वस्मादन्नानययश्च आदायेत्यर्थः । पिण्डपितृयज्ञवदिनि सकृदाच्छिन्नाग्नेजनादिप्राप्त्यर्थम् । अयं तु निषेधः— सतिलमुच्छिष्टसन्निधौ चेति । पिण्डवचनं सूत्रदानादिनिवृत्त्यर्थम् । प्रशब्दो मध्यमपिण्डभक्षणप्रतिषेधार्थः ॥ २३८ ॥

यथा यतः शिष्यः शिष्याय

मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ।

स्वस्तिवाच्यं ततो दद्यादक्षय्योदकमेव च ॥ २३९ ॥

पूर्वस्मादेवातिदेशे सिद्धे पुनर्वचनं यथार्थमूहसिद्ध्यर्थम् । क्रम-
सिद्धिस्तु पाठादेव । आचमनं च सर्वेभ्यो दत्त्वा ततः स्वस्तिवाचनं कु-
र्यात् स्वस्तीति ब्रूहीत्येवं प्रत्येकं वाचयेत् । विधानाच्च क्षत्रियादयोऽपि
वाचनं कुर्युरित्येवशब्दः । किञ्च, अक्षय्योदकं दद्यात् तिलव्यामिश्रितम् ।
अक्षय्यमस्त्विति च वाचयेत् ॥ २३९ ॥

किं स्वस्तिवाच्यानन्तरमेवाक्षय्योदकम् । नैतुच्यत । पूर्वमक्षय्योदकं प्रदाय, ततः —

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ।
वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥ २४० ॥

स्वधाकारोदाहरणं 'स्वधां वाचायिष्ये' इति । तैश्च 'वाच्यता-
मि'त्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः पितृभ्यो मातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामिति ब्रू-
यात् ॥ २४० ॥

ततस्तेऽपि —

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत् ततो जलम् ।
प्रीयन्तामिति चाहैवं विश्वेदेवा जलं ददत् ॥ २४१ ॥

भूमिवचनात् कुशव्यावृत्तिः । ततःशब्दस्तु पिण्डपितृयज्ञादालोच्ये-
त्येवमर्थः । ततश्च 'ऊर्जं वहन्ती'त्यनेनेति लभ्यते । वैश्वदेविकेभ्यश्च ब्राह्म-
णेभ्यो जलं ददत् स्वयमेवाह — विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति । न वाचयेद्,
आहेति वचनात् ॥ २४१ ॥

इदं चान्यद् —

दातारो नो विवर्धन्तां वेदसन्ततिरेव च ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद् बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥ २४२ ॥

उक्तवोक्त्वा च प्रिया वाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

वाजेवाज इति ग्रीतः पितृपूर्वं विसर्जनम् ॥ २४३ ॥

विसर्जनमेव पितृपूर्वम्, अन्यत् सर्वं देवपूर्वमित्यभिप्रायः
॥ २४२, २४३ ॥

इत् च कुर्यात्—

यस्मिंस्ते संस्त्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ।

पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत् ॥ २४४ ॥

पितृपात्रवचनं मातामहपात्रनिवृत्त्यर्थम् ॥ २४४ ॥

एष ब्राह्मणानुशाप्य—

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ।

ब्रह्मचारी निशां तां तु नियतात्मा सह द्विजैः ॥ २४५ ॥

स्यादितिशेषः । पितर्यत्वादप्रदक्षिणनिवृत्त्यर्थं प्रदक्षिणवचनम् ।
भुञ्जीत पितृसेवितमित्यन्यनाभोजनार्थं, पुनः पाकनिवृत्त्यर्थं वा । ततश्च
पूर्वमेव हन्तकाराद्यान्वहिकं कर्म कृत्वा ततः श्राद्धनित्यवसेयम् । निय-
तात्मा तां रात्रिं ब्राह्मणैः सह ब्रह्मचारी स्यात् । तामिति च प्रयत्नाति-
रेकः श्रुतावपि ब्रह्मचर्यार्थम् । तुश्चन्दो विचिकित्सापनोर्दार्थः । नियता-
त्मवचनं च ब्राह्मणब्रह्मचर्यकारणेऽप्यवेगुण्यज्ञापनार्थम्, अनध्यायार्थं वा ।
यत्तु पुरस्ताद् “आत्मवान्भुचिरि” त्युक्तं, तन्निश्चितपरलोकस्यैनाधिकारज्ञाप-
नार्थम् । सर्वार्थं वाविशेषात् तद् द्रष्टव्यम् । शुचिवचनं च तत्र तत्र बाह्य-
शौचार्थम् । समाहितवचनं चैकाग्र्यार्थम् । “अनोधनोऽस्त्वर” इत्यनश्रुतः
क्षुत्पीडितस्य स्वभार्वप्राप्तक्रोधादिप्रतिषेधार्थम् । एवमन्यान्यापि यद्यर्थं
विवेक्तव्यानि । स्मृत्यन्तराणि च सर्वत्र व्याख्यानाक्षिप्तानि ज्ञापकत्वेनो-
दाहर्तव्यानि —

“श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे यस्तु भुञ्जीत विद्वत्”

इत्येवमादीनि । ग्रन्थातिरेकभीतिस्त्वनुपन्यासः ॥ २४५ ॥

सर्वप्रकृतिभूत धादमुपन्यस्य विकारोपदेशमिदानीमाह—

एवं प्रदक्षिणं कृत्वा वृद्धौ नान्दीमुखान् पितॄन् ।

यजन्ति दधिकर्कन्धूमिश्राः पिण्डा यवैः क्रियाः ॥

यथा च श्राद्धमुक्तममावास्यादौ, एवमेव वृद्धावपि । अयं तु विशेषः — आदित एव प्रदक्षिणं कृत्वा सर्वं श्राद्धं कुर्यात् । प्रदक्षिणवचनं चापसव्यादिनिवृत्त्यर्थमपि । कुत एतत् । यत आह यजन्तीति । अस्या-
यमर्थः — देवतात्वेनैव पितरो न संप्रदानत्वेन । ततश्च पितॄणामपि दे-
वतात्वात् तद्धर्मा एव यज्ञोपवीतादयः प्रवर्तन्ते, न पितृधर्माः प्राची-
नावीतादयः । तथाच व्यासः—

“पितॄणां रूपमास्थाय देवा अन्नमदन्ति हि”

इति । अयं विशेषः— पितॄणावाहयिष्य इत्येवमादिषु नान्दीमुखशब्दः
प्रयोक्तव्यः । पिण्डदानं तु नामगोत्रेणैव । दधिकर्कन्धूमिश्राश्च पिण्डाः
कार्याः । कर्कन्धूवैदरम् । मिश्रवचनाच्चात्रेणैव पिण्डाः, यवैस्तिलार्थाः
कार्याः । देवत्वादेव यवप्राप्तौ तद्वचनाद् वैश्वदेवेऽपि तिलप्राप्तिरस्तीति
ज्ञापयति । ततश्च प्रकृतौ वैश्वदेविके वैकल्पिकास्तिला इत्यवसेयम् ।
देवत्वादेव च स्वधावचननिवृत्तिः । प्रयोगस्तु प्रपञ्चनीयः । ननु च पूर्वं
श्राद्धमपि वृद्धावुपदिष्टम्—“अमावास्याएका वृद्धिरिति” । सत्यम् । वृद्धौ
तु निमित्ते पूर्वं तु यच्छ्राद्धमाभ्युदयिकारूपं, तस्यायं विधिः यथा समाव-
र्तनाधारम्भे । यत्तूत्पन्नायां, वृद्धौ पुत्रजन्मादिलक्षणायां, तत् पूर्ववदेवेति
व्यवस्था । यद्वा निमित्तमात्रतयैव तत्रैव तत्र वृद्ध्युपादानम् । इह तु प्र-
कारोपदेश इति व्याख्येयम् ॥ २४६ ॥

अथान्यदपि विकारभूत धादमाह—

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥ २४७ ॥

१. 'दिश्य वि' ध ड पाठः. २. 'द्धिम्', ३. 'न नाम' ख. पाठः.
४. 'ज्य. । पि' घ. ड. पाठः. ५. 'व' ख. पाठः. ६. 'वतात्वादे' ख, 'दै' ड, ७. 'वता-
त्वा' घ. पाठः. ८. 'ति वचनात्' ख, ९. 'प्र इ' व. पाठः.

एकं प्रेतमुद्दिश्य यत् क्रियते तदेकोद्दिष्टम् । तच्च पूर्ववदेव । अयं तु विशेषः— वैश्वदेविककर्महीनम् एकश्चार्यः । तत्राप्येकं पवित्रम् । अस्मादेव च ज्ञायतेऽन्यत्र पवित्रद्वयमिति । एकदेवतात्वादेवार्थैकत्वसिद्धौ तद्वचनं पवित्रसंख्याविधानार्थम् । अस्मादेव चैतदपि ज्ञायते— देवतासंख्ययैवार्थ्यकरणं न ब्राह्मणसंख्यया, नानियमो वेत्याशङ्कनीयम् । अयं चान्यो विशेषः— आवाहनाद्यौकरणरहितं स्यात् । कुतः प्राप्तिरिति चेत् । यतोऽपसव्यवदेतद् भवति । अपसव्यसाधेनत्वादपसव्यं पार्वण, तद्वदेतत् स्यात् । न सन्निहिताभ्युदयिकवद् इत्यर्थः ॥ २४७ ॥

— अयं चान्यो विशेषः —

उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ।

अभिरम्यतामिति वदेद् ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्मह ॥ २४८ ॥

उपतिष्ठतामित्यक्षय्यमस्त्वित्यस्य स्थाने ब्रूयात् । विप्रविसर्जने च वाजे वाज इत्यस्मिन् वक्तव्येऽभिरम्यतामित्येतत् । अयं चात्र विशेषः— अभिरताः स्मेति ब्राह्मणा ब्रूयुः । ह्यशब्दोऽवधारणार्थः । एतदेव स्यान्न वाजे वाज इत्यर्थः । अन्यत्र प्रत्याम्नानाद् वाध इति ज्ञापितं भवति ॥ २४८ ॥

इदं चान्यद् वैकृतं श्राद्धं प्रेतस्य मृताहाद् वा सवत्सरे पूर्वे प्रागापि वा कारणान्तरात्—

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥ २४९ ॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयं कुर्यात् । त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य । किमर्थम् । अर्घ्यार्थम् । ततश्च प्रत्याम्नानात् प्राकृतार्थनिवृत्तिः । तच्च प्रेतपात्रं पितृपात्रेषु त्रिधा विभज्यावसेचयेत् । प्रेतशब्देन च केचिद् बृद्धप्रपितामहं व्याचक्षते, प्रकर्षेणतः प्रेत इति च व्युत्पादयन्ति, तदीयं च पात्रं पित्रादिपात्रेष्ववसेचयन्ति । तत् पुनर्न युक्तं, स्मृत्यन्तरविरोधात् ।

“पिण्डकरणे प्रथमः पितृणां प्रेतः स्यात् पुत्रवांश्चेदि”ति पारस्करः । न च वृद्धस्यापुत्रत्वाशङ्कोपपत्तिः । न चार्वाचीन आसेको युक्तः, सकृद्ब्रह्म इव “पराश्रमः पितर” इत्याम्नायविरोधात् । रूढ्या च प्रेतशब्दः प्रथम एव वर्तते, सर्वत्र प्रयोगदर्शनात् । योगोऽपि च तद्वत् एवानुगन्तव्यः, न तु तत्सम्भवमात्राद् रूढ्यतिक्रमो युक्त इत्यनया दिशा भ्रान्त्यपनोदः कार्यः ॥ २४९ ॥

किं तूष्णीमेव सेचयेत् । नेत्युच्यते —

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं त्वर्घ्यादि पूर्ववत् ।

एतत् सपिण्डीकरणमेकोदिष्टं स्त्रिया अपि ॥ २५० ॥

“ये समाना” इति द्वाभ्यामृभ्यां पितृपात्रेष्वासेकः । शेषं पूर्ववत् पार्वणवत् । आचरेदित्यर्थः । १. कुत एतत् । पात्रत्रयलिङ्गात् । प्रदर्शनार्थं चार्घ्यवचनम् । ततश्च पिण्डदानमप्येवमेव । तथाच कात्यायनः — “एतेनैव पिण्डो व्याख्यात” इति ; एतच्चैकोदिष्टपार्वणयोर्विलक्षणं सपिण्डीकरणाख्यं श्राद्धं प्रत्येतव्यम् । संज्ञाकरणमतः परं सहैव पिण्डदाननियमार्थम् । एकोदिष्टं स्त्रिया अपि, मातुरपि भवति । सपिण्डीकरणं तु पितुरेवेत्यर्थः । अयं च मातामहैः सह सपिण्डीकरणप्रतिषेधः, तैः सह पिण्डदानात् । स्त्रीभिस्तु सह सपिण्डीकरणमस्त्येव, स्मृत्यन्तरात् । यद्वा एतत् सपिण्डीकरणमेकोदिष्टं स्त्रिया अपि इत्यस्यायमर्थः — एक आचार्या उपदिशन्तीत्येकोदिष्टं, स्त्रिया अप्येतत् सपिण्डीकरणमस्तीति । सर्वथा स्त्रीभिः सह सपिण्डीकरणानिषेधः ॥ २५० ॥

स्मृत्यन्तरोक्तं सपिण्डीकरणस्य कालद्वयमभिप्रेत्याह —

अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद् भवेत् ।

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात् संवत्सरं द्विजे ॥ २५१ ॥

सपिण्डीकरणात् पृथग्दाननिषेधे प्राप्तेऽपवादार्थः श्लोकः । द्विजप्रदणं दानसवन्धाद् ब्राह्मणार्थमेव । चतुर्थ्यर्थे सप्तमी छन्दोनुरोधात् ॥ २५१ ॥

किं पुन सापिष्ठीकृतस्य पृथक्पिण्डता चास्त्येव । समाह्वयानोदव जल प्राप्तम् ।
अस्यापवाद —

मृताहनि च कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैव श्राद्धं वै मासिकार्थवत् ॥ २५२ ॥

मृतो यस्मिन्नहनि, तस्मिन्नेव श्राद्धं कुर्वति । अह-शब्दस्तिथ्यर्थः ।
ततश्च प्रतिपदादौ यस्यामेव मृतः, तस्यामेव कुर्यात् । चशब्दात् सस्काराहनि च । “ततः संवत्सरे प्रेतायान्न दद्याद्, यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादि”ति सस्काराहनि च श्राद्धं दर्शयति, प्रेतशब्दस्य सस्कार्यवचनत्वात् ।
कुत एतत् । मृतायेति वक्तव्ये प्रेतायेति वचनात् । स्मृतित आम्नायाव ।
तथाच पारस्कर “प्रेतस्पृशो ग्राम न प्रविशेयुरा नक्षत्रदर्शनादि”ति प्रेत-
शब्द-सस्कार्यवचनं दर्शयति । मनुरपि —

“अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः ।

प्रेतस्पृशो विशुद्धयन्ति”

इति । तथो शवस्पर्शने स्नानमेवोक्त —

“शव तस्स्पृष्टिन चैव स्पृष्टा स्नानेन शुद्ध्यति”

इति । आम्नायश्च “एतद् वै परम तपो यत् प्रेतमरण्यं नयन्ति, यत् प्रेतमग्रावम्यादधती”ति सस्कारप्रवृत्तावेव प्रेतशब्दं दर्शयति । नन्वेतद् विपरीतं, प्रेतस्य सतोऽरण्यनयनोपदेशात् । मैवत् । अन्यत्राभिधानाद् “यो वै कश्चिन्म्रियते स शव” इति । अतो मृतमात्रवचनं शवशब्दः, सस्कार्यवचनश्च प्रेतशब्दः । अतश्च यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात् सकृतः स्यादित्ययमेवास्यार्थः । तत्रासकृतस्य श्राद्धलोपो मा भूदित्याचार्यस्य मृताहर्ग्रहणम् । इयं चात्र व्यवस्था — यो न सकृतः, तस्य मृताहनि । अन्यस्य सस्काराहन्येव । यस्य तूभयमपि न ज्ञातं, तस्य यदाधिकृतानां तत्त्वतो मरणावगतिः, तदहरेव सामर्थ्यात् कुर्यात् । अन्यथा त्रविशेषेणैव विहितैः कोटिष्टलोपः स्यात् । किमेतदन्तर्देशाद् एव श्राद्धं कुर्यात् । नेति द्रुमः । प्रतिमासमेव नान्तर्देशाद् इत्यवधारणार्थस्तुशब्दः । कियन्तं कालम् । यावद् वत्सरम् । परतस्तु प्रतिसंवत्सरमेव । चशब्दः शस्त्रहतादेः कृष्ण-

१ 'यात् । अ', २ 'याच श' य इ पाठ ३ 'मृताह', ४ 'महा'

इ पाठ ५ 'यणे वि' य पाठ. ६ 'मस्त' य य पाठ.

चतुर्दश्यर्थः, त्रिपक्षाद्यर्थश्च । सपिण्डीकृतस्य पृथग्निष्ण्डाभावप्रसक्तावाह—
 श्राद्ध वै मासिकार्थवत्, कुर्यात् । वैशब्दः समाख्यावाधनार्थः । अर्थ-
 शब्दो विधानार्थः । यथा विहित मासिक, तथेत्यर्थः । ततश्च मासिकवि-
 धानवत् सपिण्डीकृतस्याप्येकोदिष्टमेस्त्येवेति श्लोकार्थः । ननु च मासिक
 पार्वणमेवोच्यते —

“पिण्डानां मासिक श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः”

इति मासिकवचनात् । नैतदेवम् । एव सति सपिण्डीकरणात् प्रागपि
 पार्वणवत् स्यात् । तत्रैतद् विरुध्यते —

“असपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः सस्थितस्य तु”

इति, सवत्सरे वा सपिण्डीकरणविधिरनर्थकः स्यात् । समाख्यैव सिद्धे
 श्लोकानर्थक्यमेव स्यात् । तस्मात् स्मृत्यन्तरोक्तमेकोदिष्टमेव मासिकश-
 ब्देन प्रत्येतव्यम् । तथाच यम —

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम् ।

प्रतिसवत्सरादन्यदेकोदिष्टं न कारयेत् ॥”

तथा —

“वर्षे वर्षे तु कर्तव्या मातापित्रोस्तु सन्नतिः ।

अदैव भोजयेच्छ्राद्ध पिण्डमेकं च निर्वपेत् ॥

इति । यत्पुनर्मनोः “असपिण्डक्रियाकर्म”त्युपक्रम्य

“सह पिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥”

इति । अनयैवेति सन्निहितपार्वणावृदुपदेशः, तदन्यत्र प्रतिसवत्सरादवसे-
 यम् । तथेदमपि

“प्रदानं यत्र यत्रैषा सपिण्डीकरणात् परम् ।

तत् स्यात् पार्वणवत् सर्वमन्यत्राभ्युदयात् पितृन् ॥”

इति, तदपि प्रतिसवत्सरादन्यत्रैव । अथवा, मानवमप्येकोदिष्टविधाना-
 यैव । अनयैवेति सन्निहिततरत्वादेकोदिष्टावृदेव गृह्यते । न पार्वणावृद्,

व्यवहितत्वात् । एकोद्दिष्टेऽपि त्वावृत्तमवात् । किमर्थं तर्हि वचनं, सपिण्डीकरणमिति समाख्यानात् सहपिण्डदानाशङ्का मा भूदिति । इतरथा पूर्वश्लोकात् समाख्यानाच्च तत्सिद्धेरारम्भो व्यर्थ एव स्यात् । तस्मात् सहपिण्डक्रियायां त्वित्यपिशब्दार्थस्तुशब्दः, संशयव्यावृत्त्यर्थो वा, न समाख्यानमात्राद् व्यामोहः कार्य इति सपिण्डीकृतस्याप्यनयैवैकोद्दिष्टावृता कार्यमित्यर्थः । एवंच सति सर्वदैवैकोद्दिष्टप्रसङ्गे पार्वणश्राद्धविधानसामर्थ्यादाचार्यवचनाच्च मृताहनीत्यादेः प्रतिसंवत्सरादावैकोद्दिष्टम्, अन्यत्र पार्वणवदेवेति व्यवस्था । यत्तु “प्रदानं यत्र यत्रैषामि”ति, तत् प्राचीनावीतार्थं न पिण्डवित्त्वार्थम्, “अन्यत्राभ्युदयादि”त्यपवादात् । किञ्च, एषामिति बहुवचनाद् यत्र यत्र पट्टनां दानं पितृनुद्दिश्य प्राप्तं तत्र तत्रैवामिति गम्यते, न तु यत्र प्रदानं तत्र बहव इति । पितृवचनं च प्रेतव्यावृत्त्यर्थमेव । तथाच भृगुः—

“वर्षे वर्षे तु कर्तव्या मातापित्रोस्तु सन्नतिः ।

अदैवं भोजयेन्श्राद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेत् ॥”

इति । ततः संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायात्र दद्याद् इति चोदितमेव । अन्यं तु कुतश्चिदागम्यमेवं श्लोकं पठन्ति—

“यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डेन योजयेत् ।

विधिगस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ॥”

इति । अयं त्वस्पष्टमूलत्वादकिञ्चित्करः । किञ्च, अस्याप्युक्तविपर्ययेन, उक्तत्वान्न्यायस्य । अथवा अयमप्येकोद्दिष्टोदतनार्थ एव । अयमस्यायः— यः सपिण्डीकृतमिति व्यामोहात् प्रेतधर्मकपिण्डार्हं प्रेतं प्रतिसंवत्सरादौ नैव पृथक् पिण्डे योजयेत्, स तेन व्यामोहेनैकोद्दिष्टविधिगो भवतीत्यादि । यद्वा पृथग्भावः पिण्डानां यस्मिंस्तत् पृथग्विपण्डं पार्वणमेव, तत्रैव च योजनं सम्भवति, नैकोद्दिष्टे, द्वितीयापेक्षत्वाद् योगस्य इति । किञ्च सहपिण्डदानप्रसक्तौ युक्त आरम्भः, अन्यथा तु निर्निमित्त एव स्यात्, प्राप्त्यभावादित्यलं प्रसङ्गेन ॥ २५२ ॥

सर्वधाद्वेषु प्रातिस्विको भेद उक्तः। पिण्डदानान्तः । संधारण त्विदानामाह —

पिण्डांस्तु गोजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥२५३॥

विप्रादिभ्यः पिण्डं दद्यात्, अमावुदके वा प्रक्षिपेद् न स्वेच्छया विनियुज्जीत । ब्राह्मणेषु चानुत्थितेषु पित्रर्थब्राह्मणोच्छिष्टं न मार्जयेत् । द्वितीय द्विजग्रहणं पित्रर्थब्राह्मणार्थम् । अयं चान्त्यः कल्पः । शक्तिविषये तु वासिष्ठम् —

“उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु यावन्नास्तमितो रविः”

इति । नन्वेतद् वैकृतश्राद्धाभिधानात् प्रागेव वक्तव्यम् । सत्यम् । प्रतिपत्तीनां त्वप्रवृत्त्यर्थोऽयमारम्भः । ततः संस्तवाधानादेरप्रवृत्तिसिद्धिः । वक्ष्यमाणस्य चैवं साधारण्यात् पायसादिद्रव्यमपि सर्वार्थं स्यात् । अन्यथा पितृतुष्ट्यर्थोपदेशादाभ्युदयिकादावभावशङ्कापि स्यात् । कामसंयोगाश्चैवं तिथ्याद्याश्रयाः सर्वार्था भवन्ति, अन्यथा प्रकृतावेव स्युः, फलस्यानतिदेशाद् इत्यादिक्रमभेदप्रयोजनमवसेयम् ॥ २५३ ॥

कानि पुनः पितृतुष्ट्यर्थान्यजानि । इमान्येत्युच्यते—

हविष्यान्नेन वै मास पायसेन तु वत्सरम् ।

* मात्स्यहारिणऔरभ्रशाकुनच्छागर्पार्पितैः ॥ २५४ ॥

ऐणरौरववाराहशशैर्मासैर्यथाक्रमम् ।

मासवृद्धया हि तुष्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥२५५॥

हविष्यान्नेन व्रीक्षादिना मासिकीं कृत्तिः, मात्स्यादिभिः शशापत्तैर्द्वि-
त्रिमासाद्यंकादशमासान्ता । पायसेन तु गव्येन संवत्सरम् । तथाच
मनुः —

“संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा”

इति । पितामहग्रहणं च मातामहाशुपलक्षणमपि प्रकरणाविशेषाद् द्रष्टव्यम् । मत्स्यहारिणौ प्रसिद्धौ । औरभ्रमाविक्रम् । शाकुनं शकुनिहतभक्ष्यप्राणिषु भवम् । पार्षितं पृषन्मांसम् । एणः शिशुः कृष्णमृग एव । जात्यन्तरमित्यन्ये । रुख्यहन्मृगो मृग एव । वराहः सूकरः । शशः प्रसिद्धः । तुष्टिवचनानुसाराच्च यथार्थवादं दानविधिकल्पना, न तु पायसदानात् सैवत्सरं तृप्ता एव पितर इति श्राद्धाकरणम् ॥ २५४, २५५ ॥

इमानि त्वतितुष्टयर्थानि —

खड्गामिपं महाशल्कं मधु मुन्यन्नमेव च ।

लोहामिपं कालशाकं मांसं वार्ध्राणसस्य च ॥ २५६ ॥

यद् ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते ।

तथा वर्षे त्रयोदश्यां मघासु च न संशयः ॥ २५७ ॥

खड्गामिपं गन्धकमांसम् । महाशल्कः शरैर्भ इति केचित् । तत्त्वमेध्यश्रुतेरुक्तम् । अतो मत्स्यविशेष एव कश्चिन्महाशल्कः प्रत्येतव्यः । मुन्यन्नं श्यामाकादि । लोहो लोहितच्छागः । आमिपवचनं पश्चालम्भाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । वार्ध्राणसो वृद्धच्छागः । कङ्कणाहिरित्यन्ये । पुनर्मांसवचनं स्तुत्यर्थम् । तथाचात्मयः — “एतद् वै परममन्नाद्यं यन्मांसमि”ति । गयास्थश्चेति चशब्दो मघादिकालसमुच्चयार्थः । उत्तरत्र तु समस्तालाभे प्रत्येकमपि दद्यादिति विकल्पार्थः । सर्वशब्दादन्यदपि यदेवात्र ददाति, तदेवाक्षयं पितृन् प्राप्नोतीत्यर्थः । असशयवचनादर्थवादादेव फलकल्पना न स्तुतिमात्रावसायित्वमिति मन्तव्यम् ॥ २५६, २५७ ॥

एव तावद् देशकालादय निर्वाणिक श्राद्धसुस्वेदानी वामसंयोगेनाह —

कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् मुख्यान् सुतानपि ।

धूतं कृपिवणिज्यं च द्विशफेकशफं तथा ॥ २५८ ॥

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ।

ज्ञातिश्रेष्ठयं सर्वकामान्प्राप्नोति श्राद्धदः सदा ॥ २५९ ॥

प्रतिपत्प्रभृति ह्येता वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां तत्र प्रदीयते ॥ २६० ॥

श्लोकत्रयस्याप्ययमर्थः— सार्वकालमेव प्रतिपत्प्रभृत्यमावास्यान्तासु तिथिषु चतुर्दशीव्यतिरेकेण प्रत्येकं यथाक्रमेण कन्यालामादीनि चतुर्दश फलान्यवसेयानि । प्रतिपदि श्राद्धकरणात् कन्यां दुहितृकामाः कन्यावे-
दिनश्च परिणयनकामास्तां प्राप्नुवन्तीति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । पश-
वश्छागादयः । मुख्याः सुता. ब्राह्मीपुत्रादयः । द्यूतकृपिवाणिज्येषु लाभा-
तिरेकः । द्विशफं गवादि । एकशफमश्वदि । ब्रह्मवर्चस्विनः श्रुताध्ययन-
संपन्नाः । स्वर्णरूप्ये प्रसिद्धे । कुप्यं ताम्रोपस्करादि । सर्वकामाः प्रकृता
एव । स्पष्टमन्यत् ॥ २५८—२६० ॥

तथेदमपि कामसयोगेनेष —

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ।

पुत्रान् श्रेष्ठ्यं ससौभाग्यमपत्यं मुख्यतां सुतान् ॥ २६१ ॥

प्रवृत्तचक्रतां पुत्राञ्ज्ञातिभ्यः प्रभुतां तथा ।

अरोगित्वं यशो वीतशोकता परमां गतिम् ॥ २६२ ॥

धनं विद्यां भिषक्सिद्धिं कुप्यं गावो ह्यजाविकम् ।

अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं परिवर्षयेत् ॥ २६३ ॥

कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानाप्नुयादिमान् ।

आस्तिकः श्रद्धधानश्च व्यपेतमदमत्सरः ॥ २६४ ॥

इदमपि श्लोकचतुष्टयं पूर्ववद् व्याख्येयम् । कृत्तिकादिभरण्यन्ता-
नि सप्तविंशतिरेव नक्षत्राणि । तावन्येव स्वर्गादीन्यपि फलानि प्रत्येकं
यथाक्रमं योज्यानि । कृत्तिकासु सर्वकालं श्राद्धकरणात् स्वर्गप्राप्तिः । एवं
रोहिण्यादावपत्यादिप्राप्तियोजना । द्विशब्दादयश्च पादपूरणार्थाः । एवं-
पूर्वत्रापि व्याख्येयम् । न चात्र फलतयोपन्यासाद् द्यूतादिकर्तव्यताप्रति-
षेधातिशयेन नु प्रवृत्तानामभ्युपाय इति मन्तव्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥
॥ २६१—२६४ ॥

अथ रिमेतच्छ्राद्धं कर्तुरेव पञ्चमम् उत पितृणामप्युपकारकमिति । उभयार्थमिति द्रुम । तत्रैवावगमात् । उक्ता हि पितृवृत्तिः कुतश्च वामाप्ताति । सत्वमुक्ता । अनुपपन्न तु सा । कथं हि स्वर्गमनुसारादनेकविधयोगितपितृवृत्तमुपपत्तिः । साधप्रमाणकत्वादस्यार्थः स्याद्योश्चमेतत् । द्विव—

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृञ्छ्राद्धेन तर्पिताः ॥ २६५ ॥

अग्न्यादयो नक्षत्रान्ता वसवः । प्राणाद्यात्मैकादश रुद्राः । द्वादश मासा आदित्याः । एते नित्या एवार्था पितरः । एत एव श्राद्धदेवताः प्रत्येतव्याः । तस्मादविरोधः । एव सति मनुष्यपितृणां किमायातम् । उच्यते । एते देवा वस्वादयः प्रीता प्रीणयन्ति यत्रतत्रस्थान् मनुष्याणां पितृन् श्राद्धात्तरसानुप्रदानेनेत्यर्थः । सर्वप्राणिगतत्वाच्चेपां सर्वावस्थितपितृतर्पणसामर्थ्यमविरुद्धम् । अग्न्यादीनां च सर्वेषामन्तर्गतित्यो देवता इष्यन्त एवेत्यविरोधः । पूर्वमप्यनेनैवाभिप्रायेण पितृणां सप्रदानत्वमुक्तम् । पितृभ्यो दद्यादिति चोदितत्वात् तदुपपत्त्यपेक्षामुपपादयन्तोऽर्थवादा अपि हि प्रमाणमेवेत्यवधार्य नातीव कुतार्किकोक्तकुसल्यालीकचोद्याभिनिवेशः कार्यः । ननु चाचोदिता एव वस्वादयो देवताः । इयमेव हि तच्चोदनेत्युच्यमाने पूर्वचोदितपितृदेवतात्वहानिः । अत्रोच्यते । वस्वादीनां च देवतान्वाभिधानात् पितृणां च सप्रदानत्वादाविरोधः । देवा इति वक्तव्ये देवता इति पादपूरणार्थः । अनर्थक एव वा तत्प्रयोगः । देवो दानादिति च व्युत्पादनाद् दातारो वस्वादय इति गम्यते । ततश्चायमर्थो भवति— यत् कर्ता पितृभ्यो दातुमिष्टं तद् वस्वादयो यत्र तत्रस्थेभ्यः सर्वगतत्वेन समर्था दातुमिति । अतोऽनवयम् । वस्वादिभ्योऽपि च प्रदातृवचनात् तृप्तिरस्त्येवेत्यवसेयम् । यद्वा पितृणां रूपद्वयम् । संसारिरूपता वस्वादिरूपता च । तत्र ये वस्वादिरूपता प्राप्तास्तेऽन्येभ्यः संसारिभ्यो विभुत्वात् तृप्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः । यत्र चाम्युदयादी देवतात्वेनैव पितृणां मयन्धः, तत्र वस्वादिरूपतयेव देवतात्वम् । चोदनानुसारात् नामगोत्रेणैव । एतय जानतोऽधिकार इत्यवसेयम् । अवयव अन्यार्थ एवायं श्लोकः । वस्वादयोऽपि श्राद्धदेवता एव । तत्रेय विषयमल्लिखितः ।

यः पितृनामानभिज्ञः स वस्वादिभ्यस्त्रिभ्यो दद्यात् । जीवपितृको वाभ्यु-
दये, अन्यस्तु पितृभ्यस्त्रिभ्य एवेति । तथाचाश्वलायनः “नामान्यवि-
द्वांस्ततपितामहप्रपितामहे”ति नामानभिज्ञस्याधिकारं दर्शयति । स्मृति-
द्वयाच्च विकल्पः, वस्वादिपदैर्वादेशस्ततादिपदैर्वेति । एवञ्च सत्यर्थवा-
दप्राप्तसंप्रदानानुसाराद् दद्यादित्युत्पत्तिचोदनोपपत्तिः । एवञ्च विद्वद्भिः
पुत्रैः श्राद्धेनाप्याप्यमानाः पितरः स्वयमपुण्यकृतोऽपि वस्वादिपदं लभन्ते
इत्यवसेयम् ॥ २६५ ॥

तच्च प्राप्य तत —

आयुः प्रज्ञां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥ २६६ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ २६६ ॥

एवमेतच्छ्राद्धमाचार्यमतेनामावास्यादिषु तिथिषु पितृद्वेषिभिरपि
चोदनानुसाराच्छक्तिविषये नियोगतः कर्तव्यम् । अशक्तौ तु मानव प्रत्ये-
तथ्यम् —

“अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।

हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पात्रयज्ञिकमन्वहम् ॥”

इति । पात्रयज्ञिकवचनं दृष्टान्तार्थम् । यथैव प्रत्यक्षधृत्यनुसारादशक्तावपि
“अहरहर्दद्यादोदपात्रादि” इत्यन्वह पात्रयज्ञिककरणं, तथानेनापि स्मार्त-
विधिनोक्तं — निर्विचिकित्समिह गृहाश्रमे वसता त्रिवर्षस्यात्यन्तमश-
क्तेनापि कार्यम् इति । अग्निहोत्रिणश्चायं कल्पः । सुपुण्यशक्तौ

“न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः”

इति । “न श्राद्धेन विना दर्श” इति विभक्त्यव्यत्ययः । अन्यथा ह्यसामञ्जस्यं
स्यात् । यस्य त्वौपासनमपि नास्ति, तस्य श्राद्धानधिकार एव । यतः —

“न पेतृयज्ञिको होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते”

इति । तदभावे च श्राद्धरैगुण्यम् । सर्वस्यैव त्वत्यन्ताशक्तावय कल्पः ।

“यदेव तर्पयत्यग्निः पितॄन् स्यात्वा समाहितः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥”

- इत्येव तावन्मनु । “शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेद् मासि मामि चाशन-
मिति धृतिरिति”ति च कात्यायनः । तच्चापरपक्षिकार्यमिति सप्रदायः । सर्वथा
शक्त्यनुसारादशाब्देन श्राद्धकरणमिति परमार्थः । कस्मात् पुनर्मानवोऽपि
श्राद्धकल्प आचार्येण नोपनिबद्धः । समानार्थत्वात्, अनेनैव च प्रयोजनो-
वाप्ते । न च सर्वं सर्वस्मर्तृभिर्वस्तव्यं, स्मृतिषडुत्वस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
मैवम् । एककालीनं यत् पुंसो नैयोगिकं कार्यं, तत् सर्वं स्मर्तव्यम्,
अन्यथा सापेक्षत्वप्रसङ्गात् । ननु च यद्येनोपलब्धं, स तदेव स्मर्तुं क्षमः ।
स्मर्तृस्वरूपानभिज्ञः । मैवम् । येन ह्यशेषतो वेदाद्यो नावगतः, स कथमि-
वोपदिशेत् । उपदिशन् वा कथं विद्वद्भिर्ग्राह्यवचनं स्यात् । आहताश्च
मन्वादयः, तस्मादखिलवेदार्थाभिज्ञाः, तदुपदेशाच्चान्यस्यावगतेरनुष्ठाना-
विरोधः । नन्वेव सति सर्वं सर्वस्मर्तृभिरुपदेष्टव्यम् । वाढम् । कथं तर्ह्य-
नुपदेशः । कारणान्तरात् । यथैव श्राद्धं समानार्थत्वान्मानवमाचार्येण नोक्तं,
तथा मनुनापि मातामहश्राद्धं, वैकल्पिकत्वात् । कुतो वैकल्पिकत्वमिति
चेद्, अस्मादेव मन्वनभिधानात् । यत्तु नित्यत्वमुक्तं, तदाचार्याभिप्रायेण ।
एवरूपाश्च विकल्पा द्रष्टव्याः । तेनैव च शब्दादिभिः स्मृत्यन्तरोक्तार्था-
न्तर्भावः । यत्र त्वन्तर्भावासम्भवः, तत्र प्रयोगार्थायां स्मृतावनुच्यमानं वैक-
ल्पिकत्वेन द्रष्टव्यम् । गुणार्थायां त्वन्यपरत्वात् स्वरूपाभिधानमतन्त्रमि-
त्युक्तमैवैतद् “वक्तारो धर्मशास्त्राणामि”त्यत्र । सर्वथा स्मृतिरचनाविशे-
षान्निर्विचिकित्सा प्रमाणतामालोच्य सर्वमेवमादि यथायोगं विविच्य
व्याख्येयम् । अत एव स्मृतिषडुत्तानर्थक्यचोदमप्यचोदमेवेति स्थितम् ।

इति विरचित एष श्राद्धकल्प पुराणः ।

स्फुटविकटविविक्तन्यायसन्दर्भगर्भः ।

इममिति च विवस्वान् याज्ञवल्क्याय साक्षात्

पितृसमयविधिज्ञः प्रोक्तवान् श्राद्धदेव ॥

इति श्राद्धप्रकरणम् ।

अथ विनायकादिकल्पप्रकरणम् ।

एव तावच्छूद्रमुपादिष्टम्, निमित्तगणेशो च । इदं त्वन व द्रव्यम् । प्रस्मान् पुन-
रेतान्यनन्तरमेव स्वर्गादीनि फलानि कर्मणो नोत्पद्यन्ते । विविष्टशरीरोपभोग्यत्वात् स्वर्ग-
स्येति चेत् । पुत्रादीनां तत्पुनन्तरोदादप्रसङ्गः । कस्य धेतदनिष्टम् । नन्वदर्शनाद्भवत् ।
मेवम् । निमित्तान्तरात् तददर्शनं, न तु कर्मणामनुत्पादकत्वात् । किं तन्निमित्तान्तर-
मिति । उच्यते —

विनायकः कर्मविघ्नसिद्धयर्थं विनियोजितः ।

गणानामाधिपत्याय रुद्रेण ब्रह्मणा पुरा ॥ २६७ ॥

विनायकशब्देनात्र व्यामोह उच्यते । स हि भावाभावाभ्यां कर्म-
विघ्नार्थं सिद्धयर्थं च विरुद्धासु क्रियासु पुरुषनयनाद् विनायकशब्दवा-
च्यः क्रोधादिप्यारम्भकत्वेनापकर्षहेतोर्गणस्याधिपत्ये विनियुक्तो रुद्रेण ।
ब्रह्मणा शरीरस्त्रेष्ट्यर्थः । यद्वा प्राकृताशुभकर्मनिचयो विनायकशब्दवा-
च्यः । सोऽपि स्वफलोत्पादप्रवृत्तौ विविधं मनुष्यान् नयन् विनायक एव ।
स च साम्प्रतं कर्मणः फलप्रदानप्रवृत्तस्य विघ्नार्थं रुद्रब्रह्मशब्दवाच्यापूर्वश-
क्त्या विनियोजितः प्राणिगणानां बलवत्त्वेनाधिपत्यायैव प्रवृत्तः सर्वथा
स्वेच्छाप्रवृत्तिं निरुणद्धीत्यर्थः । तथाच व्यासः —

“यत्तत् पूर्वकृतं कर्म न स्मरन्तीह मानवाः ।

तदिदं पाण्डवश्रेष्ठ! दैवमित्यभिधीयते ॥”

इति । देवैरिव सृष्टं दैवम् । रुद्रेण ब्रह्मणा चेत्यत्रापि योज्यम् । क्रोधो वा
रुद्रः । ब्रह्म शास्त्रीयं विधानम् । तत्र क्रोधोपहतेन यद् ब्रह्म नादत्तं तेन
ब्रह्मणा प्राक्कृताशुभेनैवं रूपेणायमिदानीं क्रोधाख्यो विनायको विनियुक्तः
इत्यादि योज्यम् । अस्तु वा देवतैव विनायकोऽर्थवादानुसारात् । अधि-
कारतस्तु नित्यत्वाव्याधातः ॥ २६७ ॥

अथ पुन प्राक्कृताशुभसंयोग पुरुषस्यावगम्यन् इत्याह —

तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ।

स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति ॥ २६८ ॥

कापायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति ।-

अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्टैः सहैकत्रावतिष्ठते ॥ २६९ ॥

व्रजमानस्तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परेः ।

विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः ॥ २७० ॥

जाग्रदवस्थायामप्येतानि कौनख्यादिवत् पुराकृताशुभकर्मनिमित्तानि द्रष्टव्यानि ॥ २६८ — २७० ॥

इदं त्वन्नातिस्पष्टं प्राक्तनाशुभसंयोगनिमित्तम् -

तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः ।

कुमारी न च भर्तारमपत्यं गर्भमेव च ॥ २७१ ॥

गर्भिण्यपरयम् ऋतुमत्यपि च गर्भमिति च योज्यम् ॥ २७१ ॥

ओचार्यत्वं श्रोत्रियः सन् न शिष्योऽध्ययनं तथा ।

वणिग् लाभं न चाप्नोति कृपिं चैव कृपीवलः ॥ २७२ ॥

श्रोत्रिय. ध्रुतमपन्नोऽप्याचार्यत्वं न लभते । शिष्यश्च शुचिः शोभनोऽप्रमत्तः शिष्यगुणयुक्तोऽप्ययापकमध्ययनं वा न लभत इति व्याख्येयम् । उदाहरणार्थं चेत् । सर्वथा यो यद्योग्य इति शास्त्रतो लोकोतो वावगतः स तदलभमान. प्राक्तनाशुभकर्मोपसृष्ट इत्यन्तयेयम् ॥ २७२ ॥

अथ त्वन प्रतिपन्नाधिः—

स्नपनं तस्य कर्तव्यं पुण्येऽहि विधिपूर्वकम् ।

गौरसर्पपल्लवेन साधेनोच्छादितस्य तु ॥ २७३ ॥

सर्वोपधैः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ।

भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्ति वाच्यं द्विजाञ्जुमान् ॥ २७४ ॥

तथा स्नपनं कर्तव्यमिति संबन्धः । पुण्याहश्चन्द्रवलादियोगः ।
उच्छादनमुद्धर्तनम् । तच्च सद्यःपिष्टेन गौरसर्पपक्वकेन । तुशब्दात् तेनैव
शिरसो विलेपनम् । तथाशब्दाच्च सर्वापधिगन्धैरुद्धर्तनम् । अप्रतिपिद्धौषध
गन्धापेक्षः सर्वशब्दः । भद्रासनं शोभनमासनम् । स्वस्तिवाचनं ब्राह्मणेभ्यो
हिरण्यादिदानम् ॥ २७३, २७४ ॥

क्रि —

अश्वस्थानाद् गजस्थानाद् बल्मीकात् संगमाद्भूदात् ।
मृत्तिकां रोचनां गन्धान् गुल्युलुं चाप्सु संक्षिपेत् ॥ २७५ ॥
या आहृता एकवर्णैश्चतुर्भिः कलशैर्हृदात् ।
चर्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं तथा ॥ २७६ ॥

यथायोगं कल्पना ॥ २७५, २७६ ॥

धमा तु स्नपनमन्त्रा —

सहस्राक्षं शतधारमृपिभिः पावनं कृतम् ।
तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमानीः पुनन्तु ते ॥ २७७ ॥
भगं ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ।
भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥ २७८ ॥
यत् ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।
ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद् मन्तु ते सदा ॥ २७९ ॥

त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं कलशत्रयं स्नापनम् । चतुर्थेन त्वविशेषात्
सर्वमन्त्रैरेव । मन्त्रार्थास्तु व्याख्यातृभ्योऽवसेयाः ॥ २७७—२७९ ॥

एव तावत् कलशचतुर्थेनापि —

स्नातस्य सार्षपं तैलं सुवेणौदुम्बरेण तु ।
जुहुयान्मूर्धनि कुशान् सव्येन परिगृह्य च ॥ २८० ॥
चशब्दो दक्षिणजान्वधनादिप्रकारार्थः ॥ २८० ॥

भमी तु होममन्त्राः —

मितश्च सम्मितश्चैव तथा सालकटङ्कटः ।

कूश्माण्डराजपुत्रश्च जपेत् स्वाहासमन्वितान् ॥२८१॥

चत्वारो विनायकमन्त्राः । एतान्येव चतुर्णां नामानि । तत्र स्वाहा-
कारान्तैर्जपवलिकर्मणी, स्वरूपेणैव वा बलिकर्मेति । अयं च प्रयोगप्रकारः—
मिताय स्वाहा, सम्मिताय स्वाहा, सालकटङ्कटाय स्वाहा, कूश्माण्डरा-
जपुत्राय स्वाहेति । चशब्दद्वयेन मितसम्मितयोर्भेदं दर्शयन्नितरयोस्तद-
भावात् समासकरणाच्चाभेदं दर्शयति । अतश्चत्वार एव मन्त्रा इति ॥२८१॥

एव तावद् गृहे एव कर्म । अतः परं तु —

नामभिर्वलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ।

दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे कुशानास्तीर्य सर्वतः ॥ २८२ ॥

नामानि मितादीनि । बलिमन्त्रा बलिदानविहिताः नमस्क्रिया
इत्येवमादयः । अत्र हि बलिलिङ्गयोगोऽस्ति नमोऽस्तु बलिमेभ्यो हरा-
मीति । उपस्थाने चाम्बिकादर्शनात् श्रीमन्त्रत्वादेत एव युक्ताः । चतुष्पथे
कुशास्तरणं, न शूर्पे । स्पष्टमन्यत् ॥ २८२ ॥

किं पुनस्तच्छूर्पे देवं —

कृताकृतास्तण्डुलांश्च पललोदनमेव च ।

मत्स्यान् पक्कांस्तथैवामान्मांसमेतावदेव तु ॥ २८३ ॥

कृताः फलीकृताः । अकृता अफलीकृताः । चशब्दादोदनमपि द्वि-
रूपमेव । मांसमप्येतावदेव पक्कमाम चेत्यर्थः ॥ २८३ ॥

किञ्च —

पुष्पे चित्रे सुगन्धे च सुरां च त्रिविधामपि ।

मूलकं पूरिकापूपांस्तथैवोद्वेकस्त्रजम् ॥ २८४ ॥

एतत् सर्वं नामभिर्बलिमन्त्रैश्च दत्त्वा ॥ २८४ ॥

अनन्तरं —

दूर्वासर्षपकल्केन दत्त्वाघ्न्यं पूर्णमञ्जलिम् ।

पूर्वमन्त्रैरेव ।

विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत् ततोऽम्बिकाम् ॥ २८५ ॥

अम्बिका चात्र बुद्धिरुच्यते । सा ह्यशुभनिमित्त लोभादिं जनयति । यद्वा, देव्येवाम्बिका रुद्रपत्नी, अधिकारनित्यत्वेनेत्युभयथाप्यदोषः ॥ २८५ ॥

अथ तूपस्थानमन्त्रः —

रूपं देहि यशो देहि भगं भवति ! देहि मे ।

पुत्रान् देहि श्रियं पुण्यान् सर्वकामांश्च देहि मे ॥ २८६ ॥

एवमुक्त्वा यः ततः —

शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यगन्धानुलेपनः ।

ब्राह्मणान् भोजयेद् दद्याद् वस्त्रयुग्मं गुरोरपि ॥ २८७ ॥

गुरुः स्नापकः । स्पष्टमन्यत् ॥ २८७ ॥

एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैवं विधानतः ।

कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं चाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २८८ ॥

अशुभक्षपणार्थत्वादस्य कर्मणः क्षीणाशुभस्य कर्मफलावाप्तिरनवद्या । यस्तु पुण्यकृदिवोपलभ्यते, सोऽप्येतत् कृत्वा श्रियमनुत्तमां प्राप्नोति । अतस्तेनापि कर्तव्यमेव, “आमृत्योः श्रियमाकाङ्क्षेदि”ति वचनात् । ग्रहपूजा-विधानं च वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥ २८८ ॥

यस्त्वेवमपि कर्मफलं न प्राप्नुयात्, तस्यावमपरोऽन्युपायः —

आदित्यस्य सदा पूजां तिलकस्वामिनस्तथा ।

महागणपतेश्चैव कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २८९ ॥

अविशेषेण चेयं स्मृतिः । सर्वपुंसां सिद्धयर्थं पूजाविधिरवसेयः, सदाशब्दसामर्थ्यात् । स्पष्टमन्यत् ॥ २८९ ॥

इति विनायकादिवत्प्रकरणम् ।

अथ ग्रहशान्तिप्रकरणम् ।

ग्रहाणां कर्माविग्रहसिद्धयर्थं पूज्यत्वं विधानत उक्तम् । तद्विधानमधुना विवधु स्वात-
न्येणापि प्रयोगसिद्धयर्थं कामसयोगेनाधिकारान्तरमाह—

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समारभेत् ।
वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः ॥ २९० ॥

पुनःशब्दादविग्रहार्थं कृत्वा पुनः कामार्थं करणम् ॥ २९० ॥

के पुनरसौ ग्रहा नाम —

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥ २९१ ॥

किमेते गगनस्था पूज्यन्ते । नेयुच्यते —

ताम्रिकात् स्फटिकाद् रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ ।
रजतादयसः सीसाद् ग्रहाः कार्याः क्रमादिमे ॥ २९२ ॥

उभौ बुधबृहस्पती सौवर्णकौ कार्यौ । केतुस्तु सन्निधानात् सीस-
कादेव । इम इति वचनात् पुरुषविग्रहेणेति गम्यते । अर्थवादोत्थाद्वेति-
हासाद् विग्रहावगतिः ॥ २९२ ॥

शतयपेक्षया तु ताम्राद्यभावः —

स्ववर्णेर्वा पटे लेख्या गन्धमण्डलकेषु वा ।

सर्वकल्पेष्वेव —

यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥ २९३ ॥
गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयः सगुल्यलुः ।

यथावर्णं ताम्रादिप्रतिकृतिवर्ण एवैषा वर्ण इत्यवसेयम् ॥

१. सर्वपा^३ चादित्यादीनां ग्रहाणां —

कर्तव्यास्तन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदेवतम् ॥ २९४ ॥

तन्त्रवन्तः एकतन्त्रा इत्यर्थः । चञ्चन्दात् प्रत्येकं पूजाविधिरव-
सेयः ॥ २९४ ॥

अमी तु सर्वार्था प्रधानमन्त्रा —

आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ।

उद्बुध्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्तिताः ॥ २९५ ॥

बृहस्पते अतिरदर्यस्तथैवान्नात्परिस्तुतः ।

शान्ना देवीस्तथा काण्डात्केतुं कृण्वन्निमा अपि ॥ २९६ ॥

पाठ्यसामान्येन च सङ्क्षमात्रात् समित्यसंकापवादमाह —

अर्कः पूलाशखदिरावपामार्गोऽथ पिप्पलः ।

उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥ २९७ ॥

इदानीं सख्याविधेर्पार्थमाह —

एकैकस्यात्राष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।

होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना चैव समन्विताः ॥ २९८ ॥

यद्वा, अयमपूर्वः समिद्धोमोऽङ्गत्वेन विधीयते । ततश्च प्राशनान्ते
पूर्वमन्त्रैरेव कर्तव्यः । वैकल्पिकैश्चायं चरुभिः सह समिद्धोमविधिरिति
संप्रदायः ॥ २९८ ॥

पञ्चद्वयेऽपि तु —

गुल्लौदनं पायसं च हविष्यं क्षीरघाष्टिकम् ।

दध्योदनं हविः पूषान् मांसं चित्रान्नमेव च ॥ २९९ ॥

दद्याद् ग्रहक्रमादेतद् द्विजेभ्यो भोजनं बुधः ।

शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ३०० ॥

स्पष्टार्थो श्लोकौ ॥ ३०० ॥

एव ब्राह्मणान् भाजयित्वा तभ्य एव —

धेनुं शङ्खमनङ्गाहं काञ्चनं वसनं हयम् ।

कृष्णां गामायसं छागं प्रदद्याद् दक्षिणाः क्रमात् ॥ ३०१ ॥

शक्त्यपेक्ष चैषा परिमाणम् ॥ ३०१ ॥

एव तावत् समस्तग्रहपूजा विघ्नापसमनाय काममयाग्न चान्धा । ज्योति छात्रान्
सारेण स्वैर्कर्मभिः —

यश्च यस्य यदा दुःस्थः स तं यत्नेन पूजयेत् ।

कस्माद् —

ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥ ३०२ ॥

पूजा च प्रत्येकमप्युक्तविधिलक्षणैव ॥ ३०२ ॥

भूयश्च ग्रहाणां प्रत्येकं सहस्रानां च पूज्यत्वं ह्युमाह —

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रयाः पतनानि च ।

भावाभावौ च जगतस्तस्मात् पूज्यतमा ग्रहाः ॥ ३०३ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ३०३ ॥

इति ग्रहशान्तिप्रकरणम् ।

अथ राजधर्मप्रकरणम् ।

क पुनरप्य नरन्द्रो नाम, यस्य ग्रहार्धानां पातोच्छ्रयायौ । ननु च प्रसिद्धो राजनि
नरेन्द्रशब्दः । किं क्षत्रियः । बाढम् । तथाचाक्ष —

प्रधान क्षत्रिय कर्म प्रधानो परिपालनम् ।^१

इति । उक्तञ्च स्वयम्भुवा —

^२ प्राज्ञं प्राप्तेन सत्कार क्षत्रियेण यथाविधि ।

सर्वस्यास्य यथान्याय कृतव्य परिरक्षणम् ॥^३

इति । अयं तु विशेषः । अभिषेकादिगुणयुक्तस्यैव राज्याधिकारो न क्षत्रियमात्रस्य, ^४ 'स-
मूर्धो राजानमसृजत स मूर्धैर्न्यानिषिक्तो राजा नवदि' लाभात्मान् न चैव सान् प्रधानी-
नत्वात् पातोच्छ्रयायार्दितत्वात् एव राजा भवति । किं ताह —

महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेविता ।

विनीतः सत्त्वसंपन्नः कुलीनः सत्यवाक्छुचिः ॥ ३०४ ॥

अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षुद्रपरिपत् तथा ।

धार्मिको दृढभक्तिश्च प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥ ३०५ ॥

स्वरन्ध्रगोप्तान्वीक्षिण्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।

विनीतस्त्वथ वार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥ ३०६ ॥

स्यादिति शेष । महोत्साहो विजिगीषुः । स्थूललक्षः प्रभूतदाता ।
कृतज्ञ उपकारज्ञः, न स्वार्थैकनिष्ठः । वृद्धसेविता ज्ञानवयोवृद्धसेवी । वि-
नीतोऽनुद्धतः, विविक्तनयतया वा येनकेनचिदनेयः । सत्त्वसम्पन्नः सर्व-
धाविपादी । कुलीनो महाकुलप्रसूतः । नन्वेतदशक्यं, दैवाधीनत्वात् ।
सत्यम् । कुलीननृपत्यनुकारी स्यादित्यस्यार्थः । सत्यवाक् सत्यसन्धः ।
शुचिः सर्वोपधाशुद्धः । अदीर्घसूत्रः सर्वथा क्षिप्रकारी । स्मृतिमानालोच-
नकोऽविस्मरणशीलश्च । अक्षुद्रपरिपत्को हसपरिवारः । तथाच शङ्खः—
“न हसो गृध्रपरिवारः काम तु गृध्रो हसपरिवारः स्याद्” इति । तथा-
शब्दात् प्रकृत्यन्तरग्रहणम् । धार्मिको यथाविहितधर्मानुष्ठाता । दृढभक्ति-
भक्तिग्राह्यः, यत्र वा समाश्रितः तत्राविचलितभक्तिः, देवग्राह्यगुर्वादी
च । प्राज्ञः सर्वत्र सारासारविवेकज्ञः । शूरः प्रसह्य सकलारातिमण्डल-
विध्वोभिता तदभिभूतश्चाविषण्णः* । रहस्यविद् मित्रायुदासीनविजिगीषु
मध्यमाखिलगुणप्रयुक्तिप्रचारज्ञः, अमात्यादिप्रकृतिपरीक्षाप्रकारज्ञश्च, नि-
गूढाव्यभिचारिचारचक्षुः । अध्यात्म रहस्य तज्ज्ञः, प्रसख्यानवानि-
त्यर्थः । स्वरन्ध्रगोप्ता अखिलनिजव्यसनगोपनः परच्छिद्रोद्भाषकश्च ।
आन्वीक्षिण्यां दण्डनीत्या विविधवार्तायां त्रय्या च विनीतः । आन्वीक्षिकी-
समस्तासान्द्राष्टकनिरूपणक्षमा हेतुविद्या । निजान्यप्रचापोन्नतिहानिहेतुर्नि-
जदण्डोद्योगात्मिका यथाहं दण्डनीतिः, दण्ड्येषु वा यथाहं दण्डपातनेन
योज्या । अन्ये तु तर्कविशेष दण्डनीतिमाहुः । त्रयी ऋग्यजुःसामलक्षणा ।
एव महोत्साहादिगुणयुक्तः स्याद्, न दचनिक्षिप्तभरः, पुण्याभिमानात् ।
महोत्साहादिगुणवानन्यो परिरपि कष्टत्वाच्चिन्त्यः, विपरीतधारभ्य इति
नेयसक्षेपः । तथाच — नराजनीजी लुब्धः क्षुद्रपरिपत्को निरक्तप्रकृतिरन्या-

यवृत्तिरयुक्तो व्यसनी निरुत्साहो यत्किञ्चनकार्यगतिरननुबन्धो नित्याप-
कारी चेत्यादि । सर्वथा च तथाच कुर्याद् यथाखिलकृत्यवर्गो महोत्सा-
हादिगुणसम्पद्वैपरीत्यादारभ्यः स्यात्, स्वयं च यथाखिलमहीमण्डलस्वी-
करणक्षमो विजिगीषुरनन्यारम्यो याता परमण्डलोच्छित्समर्थः स्यादिति ।
अन्वयव्यतिरेकमूलत्वाच्च स्मृतेरनुक्तमुक्त वाखिल विविच्य यथार्हं व्या-
ख्येयम् । यतश्च नराधिप एवगुणः स्यात् ततश्च प्रतिष्ठितराज्यस्यापि
गुणार्जनमविरुद्धम् ॥ ३०४—३०६ ॥

एवगुणोऽपि किममात्वेनेति नैवमस्तिमान्नी स्यात्, किं ताह ? एवगुण एव य —

स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान् मौलान् स्थिराञ्छुचीन् ।
तेः सार्धं चिन्तयेत् कार्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम् ॥ ३०७ ॥

तथाच मनुः —

“अपि यत् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
विशेषतोऽसहायेन किमु राज्यं महोदयम् ॥”

इति । मन्त्रिवचनं च सर्वसचिवोपलक्षणार्थम् । तथाचाह —

“निर्वर्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः ।
तावतोऽतन्मित्रान् दक्षान् प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥”

इति । प्रधानमन्त्र्यर्थं चैतद् वचनम् । कार्यतत्त्वव्यकरणाविरोधः । दृष्टा-
र्थत्वाच्चान्यमन्त्र्यभाव एव करणम् । यस्तु पैतृकादिकमन्यदीय वा राज्य-
मवाप्नुयात्, स यदि तद्राज्ययोग्य पूर्वामात्यानामात्माविशिष्टमधिकं वान्य
मन्येत ततः प्रकृत्यकौपक्रमेण सर्वनिवैवगुणानन्यान् मन्त्रिणः कुर्यात् ।
प्रशब्दश्चोक्तन्यायेन प्रकर्षालोचनार्थः । ते च प्राज्ञा विवेकिनो मौलाश्च ।
मूलं राज्यं तदर्हा मौला, राज्यविस्तारक्षमा इत्यर्थः । मूलतो वा ज्ञाता
महाकुलीनाः । मूलक्रमागता वा ते अधिकारात् प्रच्याविता अपि सत्येव
सामर्थ्येऽनुरागातिरेकात् कुलाङ्कुशोपग्रहाद् वा विरोधानारम्भकाः । स्थिराः
सर्वापत्सहिष्णवोऽनन्यगामिनः साध्वारम्भकाश्च । शुचयो धर्मार्थकामभ-
योपधाशुद्धाः । प्रदर्शनार्थं चैतत् । सर्वथा लोकतः शास्त्रतश्चालोच्य यथार्हं

स्वाधिकारानुसारेण सचिवसन्निवेशः कार्यः । यथाह बृहस्पतिः— “स्वध-
र्मविदनुरक्तः शुचिरनुद्धत उद्युक्तो देशकालविज्ञीतिनिगमेतिहासकुश-
लोऽव्यसनी मृदुरर्थशोषकृतयोग्यो हस्त्यश्वपुरुषाचाराहोरात्रयामानिर्गमवि-
निश्चितमतिश्च स्वपरचलवलचलज्ञो बलाधिकृतः स्नेनापतिः स्यात् । कुला-
द्य उद्युक्तो मृदुरुदात्तः समरचित्तः शूरोऽनुरक्तोऽभेद्यः पतिविशेषज्ञ
इक्षिताकारकुशलः प्रतिहारः स्यात् । वनकुलकालजातिसात्म्यगुणवयः-
शीलायुरादानगमनकल्पचावान् व्यपगतभयो विजयोजितमना हस्त्यध्यक्षः
स्यात् । क्षेत्रजातिसात्म्यगुणलक्षणवाहनास्त्रज्ञोऽत्यर्थसमर्थः शुचिरनुद्ध-
तोऽनुकूलोऽश्वाध्यक्षः स्यात् । सन्धिभेदसन्धानस्थानज्ञोऽनुरक्तः शुचिर्दक्षः
स्मृतिमान् देशकालज्ञो दर्शनीयो नीतिगतिज्ञः प्राज्ञो वाग्मी दूतः स्यात् ।
उभयत उत्तमवंशप्रभवः शुद्धो मनुबृहस्पत्युशन शास्त्रविद् दण्डनीत्या-
दिकुशलोऽशठोऽजिह्वः सम्मानासम्मानाविकृतो विगतभीः कार्याकार्यवि-
निश्चितमतिरहार्यः सर्वोपधाशुद्धो गूढमन्त्रो मन्त्री स्यात् । अविकार्योऽवि-
कलेन्द्रियः प्रतापवान् सुभगः सुमुखोऽकृपणोऽप्रमादी दक्षो दाक्षिण्यचा-
रित्ररक्षणार्थमधिकरणसन्दिग्धविवेककृदुपरिक स्याद्” इति । एवञ्च
भाण्डागारान्तःपुरमहानसशय्यागृहाद्यधिकृता यथाह विविच्य व्याकर-
णीयाः । एवं बृहस्पत्युशनःशास्त्रमतेन सर्वसचिवान् यथायं राजा कृत्वा तैः
सार्धं यथाह सामान्यं च मन्त्रयित्वा व्यस्तसमस्ताभिप्रायं च विविच्य
पश्चात् परमरहस्यगामिना महामन्त्रिमपद्युक्तेन विदुषा ब्राह्मणेन सह
पाङ्गुण्ययुक्तं महोदयं चित्रफलं नयवीजं मन्त्रयेत् । ततस्तद्विश्वासात्
स्वयं च तदेव निपुणतोऽपररात्रोद्धितः सम्यग्विविच्यदीर्घिसूच्येव क्षिप्रम-
नुतिष्ठेत् । एवमखिलोन्नतिर्वीजं समासतोऽभिहितं विविच्य विस्तरेण व्या-
ख्येयम् । इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ ३०७ ॥

पूजाजन्यायेनैव—

पुरोहितं च कुर्वति दैवज्ञमुदितोदितम् ।

दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥ ३०८ ॥

१. 'राक्षसो' स पाठः २. 'रवता' घ. प पाठ ३. 'होऽपि' द. पाठ
४. 'सि' स्या' घ पाठ ५. 'मूलोऽपि' द. पाठ ६. 'द' आर' ग पाठ.
७. 'गाराय', ८. 'य', ९. 'पिपिनायवा' न. पाठ

भाचाराध्यायः राजधर्मप्रकरणं त्रयोदशम् ।

तथाशब्दाद् पूर्वगुणयोगश्च । दैवज्ञो ज्योतिःशास्त्रवित् । प्राक्त
नकर्मफलसंबन्धज्ञो वा । इदमस्मात् कर्मणोऽप्यफलमुपभुज्यते पश्चात् तु
प्रतिसमाधिरित्युदितोदितः । दण्डनीत्यां च प्रवीणः । चशब्दात् त्रय्या-
मान्वीक्षिक्यां विविधवार्तायां च । एतच्च मन्त्रिणामपि समानम् । अयं
त्वस्य विशेषः — अथर्वाङ्गिरसे शान्तिकपौष्टिकाभिचाराद्यर्थं प्रवीणः स्यात् ।
एतेनापि सह यथार्थं मन्त्रणीयम् । सर्वाभात्याद्यानेनैव धर्मोपधाशुद्धत्वेन
परीक्ष्याः । एवमन्यैरपि यथास्थानमुपधाविशेषैः सर्वाभात्यपरीक्षा कर्तव्येति
नीतिसङ्केपः ॥ ३०९ ॥

अयं च राजोऽभ्यधिको वैशेदिको धर्मः —

श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजस्तथा ।

यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद् भूरिदक्षिणान् ॥ ३१० ॥

तथाशब्दात् पुरोहितोऽपि श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोरेव । ऋत्विग्वरणं
चैतत् कर्मप्रयोगाद् बहिरादित एव द्रष्टव्यम् । यज्ञांश्च विधिवत् कुर्यात्,
न तु यथाकथञ्चनेत्यर्थः । भूरिदक्षिणा बहुसुवर्णकादयः । प्रसर्पकदाना-
पेक्षया वा भूरिदक्षिणत्वं योज्यम् ॥ ३१० ॥

यद्व्यतिरेकेणापि —

भोगांश्च दद्याद् विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।

कहनात् । यस्मात् —

अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद् विप्रेषूपपादितम् ॥ ३११ ॥

भोगा अन्नपानादयः । चशब्दोऽभयसत्कारार्थः । वसूनि हिर-
ण्यादीन्यनेकविधानि । चशब्दः संप्रदानगतवैचित्र्यार्थः । तथाच मनुः—
“सममन्त्राक्षणे दानमि”त्यादि । स्पष्टमन्यत् ॥ ३११ ॥

भूयश्च दानविधिप्ररोचनायाद् —

अस्कन्नमव्ययं चैव प्रायश्चित्तैरदूषितम् ।

यस्मात्, तस्मात् —

अग्नेः सकाशाद् विप्राग्नौ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते ॥ ३१२ ॥

किं पूर्वोर्जितमापदर्थं स्थितं भाण्डाद्यारादेव दातव्यम् । नेत्युच्यते —

धर्मेण लब्धुमीहेतुं लब्धं यत्नेन पालयेत् ।

पालितं वर्धयेन्नित्यं वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ३१३ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ३१३ ॥

एव तावच्चिरण्यादिषु प्रदानान्ततैव । भूमिनिबन्धदानयोस्त्वयं विज्ञापः —

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ।

कस्मात् —

आगामिक्षुद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ ३१४ ॥

निबन्धोऽक्षयनिधिः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१४ ॥

किं पुनर्वक्ष्यमाणलेख्यलक्षणवत् कार्यम् । नेत्युच्यते । किं तर्हि —

पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रापरिचिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः ॥ ३१५ ॥

प्रतिग्रहपरीमाणं दानाच्छेदोपवर्णनम् ।

स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत् स्थिरम् ॥ ३१६ ॥

पटवचनं भूर्जनिवृत्त्यर्थम् । परिशिद्धात् प्रज्ञादूतकस्वहस्तमुद्रास्कन्धाचारसमावासनामदेशादिचिह्नितम् । आदावेवाभिलेखनीयाः पूर्वपुरुषास्त्रयः । वंश्यत्ववचनाच्च स्त्रियोऽपि । अनन्तरमात्मानम् । ततः प्रतिग्रहपरीमाणम् । अस्मिन् देशेऽमुकनामेयान् ग्राम इत्यादि । ततो दानाच्छेदमुपवर्ण्य । एतद् दानफलम्, एतदान्छेदनफलं

“पटिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भूमिदः ।

आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥”

इत्यादि । लेखकनामाङ्कितं स्वहस्तसयुक्तमागामिक्षुद्रनृपत्यशोचनं स्थिरं भूमेशिष्ठद्रव्यासेनाचन्द्रात् स्थितिमंस्थानं कारयेत् । सर्वथा यथागामिनोऽप्यस्मादेव शासनाच्च विर्युः, तथा कार्यमिति ॥ ३१५, ३१६ ॥

ननु च राष्ट्रसंक्षेपप्रसङ्गाद् भूमिदानमयुक्तम् । राजवृत्तान्तेभिः । मैवम् । नित्यं मेव हि त्रिवर्गवृद्धिचतुर्थे राजा —

रम्यं पशव्यं स्वाजीव्यं जाङ्गलं देशमाश्रयेत् ।

तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मवृद्धये ॥ ३१७ ॥

दुर्गाणीति बहुवचनं दुर्गभेदप्रकारार्थम् । यथाह मनु —

“धन्वदुर्गं महीदुर्गमन्दुर्गं वार्षमेव च ।

नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।

एतेषां बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥”

इत्यादि ॥ ३१७ ॥

एष दुर्गाणि कृत्वा त देशमभ्यास्य ततः —

तत्र तत्र च निष्णातानध्यक्षान् कुशलाञ्छुचीन् ।

प्रकुर्यादायकर्मन्तव्ययकर्मसु चोद्यतान् ॥ ३१८ ॥

नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ३१८ ॥

एव तावन् स्वरारु एवार्जननियम उक्तः । इदानीं परस्वानपहरणप्रसङ्गावपवादमाह —

नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद् रणार्जितम् ।

विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥ ३१९ ॥

रणार्जितादित्यभिप्रायः ॥ ३१९ ॥

इदानीं ‘न वृथाय प्रपद्येत’ ‘न हिंस्यात् सर्वभूतानि’ति प्रतिषेधद्वयं तत्र समाप्तं । प्रसङ्गावाह —

य आहवेषु वध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः ।

अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं यागिनो यथा ॥ ३२० ॥

आहवः संग्रामः । भूम्यर्थवचनं दण्डकोशादेरप्युपलक्षणार्थम् । अकूटैरायुधैर्युध्यमाना इति योज्यम् । कूटानि विषदिग्धकर्णिकादीनि । आयुधवचनं सर्वायुधोपलक्षणार्थम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३२० ॥

सर्वाधिकारव्याप्तैराहितमात्र भाण्डागार एव न्यसेत्, न दद्यात् । तत एव हेतोर्द्वन्द्व पात्रेषु निक्षिपेदिति । नित्यं च भुक्त्वा व्यपेतकमो विश्वस्तचित्तं पश्येच्चारान् अवस्थितानेकविधचारप्रहितान् प्रहेतव्याश्च । अथ हि नीतिसंक्षेपः — नित्यं ह्यनेकविधा सर्वाश्रमसर्वपापपण्डिनो लिङ्गिनोऽनेकविद्याव्याजकपटैः परराष्ट्रस्वराष्ट्रविन्यस्तास्तत्प्रहितान्धमूकजलबधिरान्मत्तादिप्रकारकपटप्रच्छन्ना प्रख्यापितकुतूहलप्रधानतया सर्वसत्त्वानुजिघृक्षापरत्वप्रसिद्ध्या वा राज्ञा प्रयत्नतो गूढसङ्केतनिपुणेनान्वहमप्रमत्तेन द्रष्टव्या । यद्वा, एक कश्चिद् वामनकुब्जादिकमात्मनोऽतिशयबालम्यप्रख्यात सुपरीक्षितमात्रं चारव्यापारे नियोजयेत् । स चाखिला राज्ञो नित्यं युक्तचारप्रदिता मुहुर्मुहुर्वार्ता सपादयेत् । एव चारान् दृष्ट्वा तदर्थनिश्चया नुसारेण सर्वार्थेषु यथार्थं दूतान् प्रेषयेत् प्रधानमात्म्यसंगत । पाशुपत्यनयानुसारिणा त्वेतच्चित्रसञ्चारमाभ्युदयिकर्षाजमप्रमत्तेनान्वहं वप्तव्यम् ॥ ३२४ ॥

यतश्च गूढमन्त्रत्वमाभ्युदयिकबीज —

ततः स्वैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वा समागतः ।

बलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥ ३२५ ॥

स्वैरविहारिता प्रधानमन्त्रिण्यप्यप्रकटितमन्त्रता । यद्वा मन्त्रिभिस्तु न्नविश्वासे सहैवेतच्चारादिदर्शनं कुर्यादिति । अगूढमन्त्रताप्यनभ्युदयायैवेत्यभिप्रायः । नयाविरोधेन चैतयोर्व्यवस्था । भूयो भूयः सर्वसचिवा सुपरीक्षिता अपि परीक्ष्या । परीक्षितेश्च सह यथार्थं कार्यप्रवृत्तिरिति । किञ्च, बलानां हस्त्यश्वरथपादातायुधसन्नाहादिसारेतराविवेकेन निपुणतो महाबलाधिकृतसेनापतिसमक्षं दर्शनं कृत्वा ततः पादगुण्यं निपुणतः पूर्वोक्तक्रमेणैव चिन्तयेत् । दण्डकोशाद्यनुसारेणैव सन्धिविग्रहादिनियम इत्यभिप्रायः ॥ ३२५ ॥

न चैकान्ततोऽर्थाभिप्रायवत्तरपुण्याबहापनम् । किं ताह —

सन्ध्यामुपास्य शृणुयाच्चाराणां गूढभाषितम् ।

गीतनृत्तैश्च भुञ्जीत पठेत् स्वाध्यायमेव च ॥ ३२६ ॥

भूयश्च सप्रामविधिप्ररोचना युदाकृतिप्रकारं चाह —

पदानि ऋतुतुल्यानि भग्नेषु^१ विनिवर्तताम् ।

राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायताम् ॥ ३२१ ॥

युद्धार्थमेव हि तत्संग्रहाद् युक्तमेवैतत् ॥ ३२१ ॥

एव च सति सर्वेषां सङ्ग्रामे हिंसायां प्राप्तायामपवादार्थमाह —

तवाहंवादिनं क्लीवं निर्हेतिं परसंगतम् ।

न हन्याद् विनिवृत्तं च युद्धप्रेक्षकमेव च ॥ ३२२ ॥

चशब्द आयुधादिव्यसनापत्नीयार्थः । निर्हेतिरयुध्यमानः । परसंगतोऽन्येन युध्यमानः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३२२ ॥

एव तावत् सामासिको राजनयः । हतानामान्वहिकं राज्ञः कर्म —

कृतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयम् ।

व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः ॥ ३२३ ॥

रक्षा दिव्या मानुषी च द्विविधा । देवब्राह्मणपूजादिलक्षणा मन्त्र-
लात्मिका च दिव्या, सुपरीक्षितोद्यतायुधयुद्धपुरुषैः परिवेष्टनं मानुषी ।
तयाच बृहस्पतिः — “ब्रह्मशस्त्रस्तुतिपुण्याहशब्दैर्विबुध्योरुपायं सन्ध्यामु-
पास्य देवपितृब्राह्मणान् मनसा वा नमस्कृत्य धर्मार्थकामभयोपधाशुद्धाव-
श्यकगृहीतायुधायतयामविश्वासोत्पन्नासन्नपरिवृत” इत्यादि । गुरुतरात्यायि-
ककार्यान्तरोधेन स्वयमेवायव्ययं पश्येद् व्यवहाराश्च वक्ष्यमाणविधिना ।
ततः स्नात्वा देवपित्राद्यर्चनं कृत्वान्तःपुरं प्रविश्य कामतः सुपरीक्षितमन्त्रम-
श्रीयात् ॥ ३२३ ॥

एव स्वपरराष्ट्रव्यवस्थायां ह्यव्यार्जनविधिरुक्तः । तत् पुनर्द्वयं किमुत्पन्नमेव पात्रे सम-
पणीयं तदर्थत्वादुक्तमनस्य । एवमिति प्राप्त आह —

हिरण्यं व्यापृतानीतं भाण्डागारे न्यसेत् ततः ।

पश्येच्चारांस्ततो दूतान् प्रेषयेन्मन्त्रिसंगतः ॥ ३२४ ॥

१. रायाह', २ 'व सा' छ. पाठः. ३ 'दना' घ. द. पाठः.

* भग्नेषु विनिवर्तता भग्नानि १२वर्षेषु जानरतमानानां पराभिमुखं गच्छताभि-
लषः । विपलाय विप विनिवर्तितव्यं तत् । परस्मैपदं कार्यम् ॥

सर्वाधिकारव्यापृतैराहृतमात्रं भाण्डागार एव न्यसेत्, न दद्यात्
तत एव हेतोर्वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेदिति । नित्यं च भुक्त्वा व्यपेतकमो
विश्वस्तचित्तः पश्येच्चारान् अवस्थितानेकविधचारप्रहितान् प्रहेतव्यांश्च ।
अयं हि नीतिसंक्षेपः — नित्यं ह्यनेकविधाः सर्वाश्रमसर्वपापण्डिनो लिङ्गि-
नोऽनेकविद्याव्याजकपटैः परराष्ट्रस्वराष्ट्रविन्यस्तास्तत्प्रहितान्वमूकजलबधि-
रोन्मत्तादिप्रकारकपटप्रच्छन्नाः प्रख्यापितकुतूहलप्रधानतया सर्वसत्त्वानुजि-
घृक्षापरत्वप्रसिद्ध्या वा राज्ञा प्रयत्नतो गूढसङ्केतनिपुणेनान्वहमप्रमत्तेन
द्रष्टव्याः । यद्वा, एकं कश्चिद् वामनकुब्जादिकमात्मनोऽतिशयबालभ्यप्र-
ख्यातं सुपरीक्षितमाप्तं चारव्यापारे नियोजयेत् । स चाखिलां राज्ञो नित्य-
युक्तचारप्रहितां मुहुर्मुहुर्वार्तां संपादयेत् । एवं चारान् दृष्ट्वा तदर्थनिश्चया-
नुसारेण सर्वार्थेषु यथार्थं दूतान् प्रेषयेत् प्रधानामात्यसंगतः । पात्रु-
प्यनयानुसारिणा त्वेतच्चित्रसञ्चारमाम्युदयिकबीजमप्रमत्तेनान्वहं वृत्त-
व्यम् ॥ ३२४ ॥

यतश्च गूढमन्त्रव्यवहारविषयः —

ततः स्वैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वा समागतः ।

बलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥ ३२५ ॥

स्वैरविहारिता प्रधानमन्त्रिण्यप्यप्रकटितमन्त्रता । यद्वा मन्त्रिभिरुप-
पन्नविश्वासैः सहैवैतच्चारदिदर्शनं कुर्यादिति । अगूढमन्त्रताप्यनभ्युदयायैवै-
त्यभिप्रायः । नैयाविरोधेन चैतयोर्ध्यवस्था । भूयो भूयः सर्वसच्चिदाः सुप-
रीक्षिता अपि परीक्ष्याः । परीक्षितैश्च सह यथार्थं कार्यप्रवृत्तिरिति । किञ्च,
बलानां हस्त्यश्वरथपादातायुधसन्नाह्यादिसारेतरविवेकेन निपुणतो महाब-
लाधिकृतसेनापतिसमक्षं दर्शनं कृत्वा ततः पाद्गुण्यं निपुणतः पूर्वोक्तक-
मेणैव चिन्तयेत् । दण्डकोशाद्यनुसारेणैव सन्धिविग्रहादिनियम इत्यभि-
प्रायः ॥ ३२५ ॥

॥ चिकान्तनोऽयं निपुणतयेवेतरपुरुषार्थहापनम् । किं तद्धि —

सन्ध्यामुपास्य शृणुयाच्चारणां गूढभाषितम् ।

गीतनृत्तैश्च भुञ्जीत पठेत् स्वाध्यायमेव च ॥ ३२६ ॥

गीतनृत्तश्चै भुञ्जीत, काममप्यनुरुन्ध्यात् । पठेच्च स्वाध्यायम् ।
धर्मान् न हापयेदित्यर्थः । यद्वा, एतत्परमेतच्छ्लोकार्थः—महत्यामप्यापघ-
विपादिनमात्मानं दर्शयितुं स्थितकृत्यचिन्ताप्रवण एव स्वव्यसनगोपनाय
परप्रस्वापनाय वानाकुलतयैव—गीतनृत्तैश्च भुञ्जीत पठेत् स्वाध्यायमेव
च । चक्षुब्दान्मृगयामप्यनुतिष्ठेत् ॥ ३२६ ॥

दिश —

संविशेत् तूर्यघोषेण सुप्त्वा बुध्येत् तथैव च ।
शास्त्राणि चिन्तयेद् बुद्ध्वा सर्वकर्तव्यतास्तथा ॥ ३२७ ॥

अपस्वप्नायतो मन्त्रस्मृतिर्मा भूदिति यावत्स्वापं यथास्थानं तौर्य-
त्रिको नृत्तगीतवादित्रलक्षणः प्रयोज्यः । चक्षुब्दो वन्द्यादिघोषणार्थः ।
कामोऽपि चैवमुत्पन्नः संवृतो भवति, अर्थश्च । सुप्त्वा विबुध्य व्यपेतकमो
निपुणया प्रज्ञया त्रिवर्गचातुर्येण सर्वार्थं विनिश्चिनुयात् ॥ ३२७ ॥

एव ॥ निपुणतश्चित्रोदयो नांति नियम्य —

प्रेषयेत् ततश्चारान् स्वेष्वन्येषु च सादरम् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः ॥ ३२८ ॥

पश्चिमयाम एव चारान् प्रेषयेत्, त्वेषु स्थितचारमण्डलेषु । येषु
परराष्ट्रसचिवा नीतिचातुर्याद् भेदिताः, तेषु च सचहुमानं चारान् प्रेषयेत् ।
चक्षुब्दादाटविकस्वमण्डलगतेषु च । एवं च विशालाक्षः—

“वन्यान् वनगर्तर्नित्यं मण्डलस्थांस्तथाविधैः ।

धारैरालोच्य सात्कुर्याज्जिगीषुर्दधिदूरदृक्” ॥ ३२८ ॥

एव चाराम् प्रेष्यामीन् दुर्लभिं गायत्र्यां भिरभिनन्दितः सभां प्रविश्य ततः—

दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दद्याद् गां केनकं महीम् ।
नैवेशिकानि च तथा श्रोत्रियाणां गृहाणि च ॥ ३२९ ॥

ज्योतिर्विदो वैद्याश्च दृष्टाल्मीयशरीरसस्यां ग्रहगोचरं चालोच्य नि-
मित्तविशेष च बुद्ध्वा तदनुसारेणैव श्रोत्रियेभ्यो यथार्हं गां केनकमित्यादि
दद्यात् । गतार्धमन्यत् ॥ ३२९ ॥

अयं चान्यो राज्यप्राप्तिस्थितिकर सारनयसक्षेप —

ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्वाः क्रोधनोऽरिपु ।
स्याद् राजा भृत्यवर्गेषु प्रजाभ्यश्च यथा पिता ॥ ३३० ॥
स्निग्धो निरभिसन्धिसेहैकनिबन्धनतया मित्रम् । अजिह्वोऽकुटिलः ।
स्पृष्टमन्यत् ॥ ३३० ॥

यस्मात् पुनरेतदेवम् । यस्मात् —

पुण्यात् पद्मभागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ।

यस्मात् —

सर्वदानाधिकं यस्मान्न्यायेन परिपालनम् ॥ ३३१ ॥

केन पुनः प्रजा पीड्यन्ते, येनाय प्रयत्नः । उच्यते —

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।
पीड्यमानाः प्रजा रक्ष्याः कायस्थैश्च विशेषतः ॥ ३३२ ॥

* कायस्था रागादयः । लेखका इत्यन्ये ॥ ३४२ ॥

यदि त्वेवमादिभ्यो राजा रक्षा न कुर्यात् ततः —

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किञ्चित् किल्बिषं प्रजाः ।
तस्माच्च नृपतेरर्धं

स्यादिति शेषः ॥

यस्मात् —

यस्माद् दृष्ट्वात्यसौ करान् ॥ ३३३ ॥

कथं पुनः पीडाः प्रजाभ्यो विज्ञानीयाद् राजा । ननुषं तत्र तत्र च निष्णातानभ्ये-
क्षान् कुर्यादिति । एत एव यदा विकुर्युस्तदा कथमिति चेत् । उच्यते —

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चरैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।

साधून् संमानयेन्नित्यं विपरीतास्तु घातयेत् ॥ ३३४ ॥

यदा तु दुष्टजनाः सहाभ्यक्षेरेकीभूय लब्धाः साधुजनं खलीकुर्युः, ततस्तदानभि—

उत्कोचजीविनो ब्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ।

ये तु साधवस्ताम्—

सदानमानसत्कारैः श्रोत्रियान् वासयेत् सदा ॥ ३३५ ॥

श्रोत्रियवचनं दृष्टान्तार्थम् । यद्वा दानादिभिरपि श्रोत्रियानेव वास-
येद्, न करदानप्यविनीतानित्यर्थः ॥ ३३५ ॥

यत्तथैतदेवम्, अतः —

अन्यायेन नृपो राष्ट्रात् स्वकोशं योऽभिवर्धयेत् ।

सोऽचिराद् विगतश्रीको नाशमेति सवान्धवः ॥ ३३६ ॥

कस्मात् पुनरेतदेव, यस्मात् —

प्रजापीडनसन्तापसमुद्भूतो हुताशनः ।

राज्ञः कुलं श्रियं प्राणान् नादग्ध्वा विनिवर्तते ॥ ३३७ ॥

अत्यपराधादेकलोष्टवधेनाप्येनं हन्युरित्यभिप्रायः । दण्डकोशाद्यु-
च्छित्तिस्तु तन्मूलत्वान्नियतैव ॥ ३३७ ॥

नन्वेव परराष्ट्रेऽपि पीडनादयमेव दोषः । धर्मतरानभिज्ञो धर्मम् —

य एव धर्मो नृपतेः स्वराष्ट्रपरिपालने ।

तमेव कृत्स्नमाप्नोति परराष्ट्रं वशं नयन् ॥ ३३८ ॥

इयं तावद् धर्मगतिः । दोषान्तरं त्वत्र नाशङ्कनीयमेवेत्यभि-
प्रायः ॥ ३३८ ॥

किन्तु —

यस्मिन् यस्मिन् य आचारो व्यवहारः कुले स्थितिः ।
तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमुपागतः ॥ ३३९ ॥

धर्माविरोधेनेति शेषः । आत्मीयत्वादेव पालने प्राप्ते गुणार्थं वच-
नम् ॥ ३३९ ॥

अथ पुनः पररक्षिद्धिः । मन्त्रत इति श्रुतः । तदर्थानां हि कौशद्वन्वाद्यः ।
अतश्च —

मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् ।
कुर्याद् यथास्य न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥ ३४० ॥

स्वपरराष्ट्रप्राप्तिस्थितिवृद्धिहेतुर्मन्त्र एव सुनिर्णीतः सुगुप्तो यस्मात्,
तस्मान्निर्णयगुप्तित्वां सुरक्षितः कार्यः, विपर्यये सर्वोच्छेदप्रसङ्गात् ।
न च फलोदयेऽपि मन्त्रः प्रकाश्यः, पुनरपि तथाकरणात् । फलदर्श-
नात् कारणमनुमिमाना न विशेषनिर्धारणं कुर्युः कुतूहलेनात्र समुत्पन्नेन ।
अतः कृतेतरवर्गयोः सर्वथा मन्त्रप्रच्छादनं नियोगतः कर्तव्यम् । मन्त्र-
शक्त्यधीने एव ह्युत्साहप्रभुशक्ती, तदपायेऽपि हि मन्त्रशक्त्यैव सिद्धि-
दर्शनात् अतस्तद्गुप्तौ यत्नः कार्य इति ॥ ३४० ॥

किं पुनस्तन्मन्त्रप्रणीयम् । उक्तं च दिक्प्रचारद्वयसंग्रहणकापटिकोदादिधत्तगृहपतिर्ब्र-
ह्मेकतापसस्यः जनान्वस्थितचारप्रपञ्चपरिनिर्गुणपरप्रयुक्तकापटिकां गुच्छेददुर्मादिकरणकन्या-
संप्रदानकुमारसन्निधान्तपुरप्रवाराद्यनेकविधं च । इदं चापरम् —

अरिर्मित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः ।
क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः ॥ ३४१ ॥

विजिगीषोरवस्थितस्य भूम्यनन्तरः शत्रुः । तस्मात् परो मित्रम् ।
तत्परस्तुदासीनः । एवमिदं मण्डलमवस्थितं सामोपप्रदानभेददण्डैर्यथाहं
चिन्त्यम् ॥ ३४१ ॥

यस्मात् पुनर्यथाहं सामादियोजना । यस्मात् —

उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च ।

उपायत्वादेव च —

सम्यक् प्रयुक्ताः सिध्येयुर्दण्डस्त्वगतिका गतिः ॥ ३४२ ॥

साम वाचिकं कायिकं च । दानं दीयमानस्याकोपेन ग्रहणं, स्वकी-
यस्य च दानम् । भेदः संहतयोरुपजप्यविश्लेषणम् । दण्डो हठात् प्रसा-
धनम् । तेऽमी व्यस्ताः समस्ताश्च यथाहं योज्याः । आद्योपायत्रयक्षये दण्डः ।
तत्रारिस्त्रिविधः सहजः कृत्रिमो भूम्यनन्तरश्च । अनन्तरो दण्डसाध्य एव ।
तथा मित्रं सहजकृत्रिमानन्तरपरत्वेन । अनन्तरपरः सामोपप्रदानगोचरः ।
सामैवोदासीनेषु । अरिपक्ष्याः सर्वदा भेदा एव । इत्येवमादिप्रकारो बहुधा
प्रयोगानुसाराद् द्रव्यशुद्धिवद् 'देशं कालं तथात्मानमि'त्यवेक्ष्य सामादिप्र-
युक्तिनियमः ॥ ३४२ ॥

याधेता राजप्रभृतयः स्वाम्यायाः, तासु यथाहंमानोच्य मुरक्षितमन्त्रो विजि-
गीषुः —

सन्धिं सविग्रहं यानमासनं संश्रयं तथा । -

द्वैधीभावं गुणानेतान् यथावत् परिकल्पयेत् ॥ ३४३ ॥

हिरण्यादिपणनिबन्धेनोभयानुग्रहार्थः सन्धिः । स कदाचिद् द्वयो-
रपि तादात्मिकफलः । कदाचिदेकस्य तदात्वेऽन्यस्यायत्याम् । तथाच
मनुः —

“समानयोनकर्मा वां विपरीतस्तथैव च ।

तदात्वायतिसयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥”

इति । एवं विग्रहादिद्वैविध्यमप्युदाहार्यम् । सन्धिविपरीतो विग्रहः । अम्यु-
क्षेयातिरेके रिपून् प्रति गमनं यानम् । अनारम्भकत्वमासनम् । सन्धिविग्र-
हद्वयबीजोपादानं द्वैधीभावः । क्षीणस्यान्याश्रयणं संश्रयः । तदात्वे परिक्षी-
णस्य भाविन्यम्युक्षेये सन्धिकर्तृणः, विपर्यये विग्रहः । मित्रोपरोधाच्चोभयम् ।
मित्रानुरोधाद् भाविष्यत्तापेक्षया च प्रक्षीणः शनकैः परान् सान्त्वयन् आ-
सनेन वृद्धिमातिष्ठेत् । प्रक्षीण एव चावष्टब्धो द्विधा चलन् व्युष्ट इत्यपी

१. 'नद्रमस्या', २ 'वे प द', ३. 'स्यासु स' ड. पाठ. ४. 'प्रवेगो
बहुधा प्रयोजनानु' घ. ड. पाठ. ५. 'मयः स', ६. 'वेऽयु' ड. पाठ. ७. 'चर',
८. 'चर' घ. पाठ..

जमुपादद्यात् । सर्वपरिक्षये तु स्वचलव्यसनेन वा कुलीनं बलवन्तमलुब्धं धार्मिकं पूर्वपुरुषाश्रितं मित्रवर्गभूयिष्ठं राजानं-क्षिप्रमाश्रयेत् । सर्वथा च सामोपप्रदानाभ्यां तमेवाराधयेत् । तथा चाह —

“निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद् योऽरिचलस्य च ।

उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥”

इति । यदा तु मन्त्रोत्साहप्रभुशक्तियुक्तः, तदा यातव्यं प्रतिविधायामित्रं प्रति गच्छेत् । तथाचाहुः—“सामन्तयोर्व्यसनसाम्ये न यातव्यं तममित्र-मेव यायादि”ति ॥ ३४३ ॥

मित्रानुरोधेन स्नेच्छया वा गच्छन् सांपरायिकेन विधिना —

यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् ।

परश्च हीन आत्मा च हृष्टवाहनपुरुषः ॥ ३४४ ॥

गतार्थः श्लोकः ॥ ३४४ ॥

मन्वेव सकल पुनारम्भोऽनर्थाः, सुसमृद्धानामपि विपर्ययदर्शनात् । तथाच श्रयो-धनस्य विराट् प्रति घोषयात्रायां च दृश्येव । उक्तं च — ‘ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रयाः पतनानि चे’ति । अतो दैवतन्त्रत्वाद् राज्यस्यापभ्रष्टमूलामिषेमां स्मृतिं ग्रन्थामहं । पुरुष-कारानभिहं । मैव —

दैवे पुरुषकारे च द्वये सिद्धिः प्रतिष्ठिता ।

न दैव एवेत्यभिप्रायः ।

किञ्च, दैवस्वरूपमप्यनिरूपितमाहुष्मता । यतः —

तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकम् ॥ ३४५ ॥

जन्मान्तरीयपुरुषकार एव दैवमित्युच्यते, नान्यदित्यर्थः ॥ ३४५ ॥

नन्वेवमपि पादशून्यनिरूपणं व्यर्थमेव । उच्यते । यदि हि सर्वं दैवाधीनमेव स्यात् तदैवं स्यात् । अपिच, यदा तु —

केचिद् दैवाद्धठात् केचित् केचित् पुरुषकारतः ।

सिध्यन्त्यर्था मनुष्याणां

तदैतदचोद्यमिति शेषः ॥

किञ्च,

तेषां योनिस्तु पौरुषम् ॥ ३४६ ॥

तेषां दैवदृष्टपुरुषकाराणां पौरुषमेव योनिः कारणमित्यर्थः । हठोऽपि योऽध्यवसायातिशयः वेतालसाधनादिकः सोऽपि च पुरुषकारातिशय एवेत्यर्थः । अतः सूक्तं तेषां योनिस्तु पौरुषमिति ॥ ३४६ ॥

नन्वेवमप्यपरिहृतमेनास्मचोद्यम् । अहोतुल्यस्वतिशयवान् मातृमतो विवेक ।
पश्य —

यथा ह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेत् ।

एवं पुरुषकारेण विना देवं न सिध्याति ॥ ३४७ ॥

सुष्टुपि हि दैवसंपन्नाः पदार्थस्थितिं नैवातिवर्तन्ते । न जातुचिदु-
पनीतमपि भोज्यं व्यापारमन्तरेण मुखं प्रविशति । व्यापारोऽपि हि दैवा-
देवेति चेत् । न । दैवस्यापि तत्पूर्वकत्वादित्युक्तं प्राक्तन एव कर्मणि
दैवशब्द इति । तदपि दैवान्तरेणेति चेत्, अव्ययस्यैव सति स्यात् ।
भवतु, अनादित्वान्निर्दोषेति चेन्न । निर्निमित्तत्वप्रसङ्गात् । तदभिधाने
चावस्थितं पुरुषकारस्यानपेक्षत्वम् । दृष्टानुगुण्येन चादृष्टकल्पना युक्ता,
न दृष्टाधेन । आम्नायस्य चैवमप्रामाण्यप्रसङ्गः । निर्मितान्तरकल्पने चादृ-
ष्टकल्पना दुष्परिहोयैव स्यात् । अतः पुरुषकारप्राधान्याद् युक्तः कृत्स्न
एवायमुपदेश इति स्थितम् ॥ ३४७ ॥

अदि तु मित्रेण सह तुल्यफलात् चान्नायामवष्टब्धो रिपुरशपो भूम्यादे प्रवच्छेद,
तदो किं मित्रमतिसन्धाय स्वकार्यं न क्रियते उक्तं हि मनुनामि — 'अधेनं नातिघन्द-
प्युमित्रोदाधीनशत्रय' इत्यादि, 'विदध्यादितनात्मन' इति च । धर्मेतरविवेकाश्रयः ।
मेवम् —

हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ।

अतो यतेत तत्प्राप्तौ सत्यं रक्षेत् समाहितः ॥ ३४८ ॥

समाहितो लोकद्वयहिताभिज्ञ ॥ ३४८ ॥

विद्य —

स्वाम्यमात्यो जनो दुर्गं कोशो दण्डस्तथैव च ।

मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ ३४९ ॥

स्वामी राजा । अमात्यः सचिवः । जनो जनपदः । कोशो द्रव्य-
निचयः । दण्डो बलं हस्त्यश्वरथपादातात्मकम् । मित्रदुर्गे उक्ते ।
एताः प्रकृतयः सप्तैव । एतदपेक्षया हि राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते यस्मात्,
तस्माद् यथैवात्मा मात्यादिप्रकृतयश्च प्रयत्नतः पालनीयाः, तथैव मित्रा-
ण्यपीत्यर्थः ॥ ३४९ ॥

एव यद् दैवपुण्यकाराभ्या कवनपि प्राप्नु सत्यं राज्यं शान्तनानेकविधपुण्यसमुदा-
यादहिकविचित्रगुणसपयोगाच्च, धीमान् कृतविद्य सत्यस-धश्च —

तदवाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत् ।

कस्मात् । यस्मात् —

धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥ ३५० ॥

तद् राज्यं राजा सुदुर्लभं लब्ध्वा निर्व्याजप्रसाधितसमग्रदण्डपातै-
श्वतुर्वर्गप्राप्तिलम्पटः प्रयत्नाद् दुर्विनीयमानानालोच्याविनीतेषु यथार्हि दण्डं
पातयेत् । न चातिमृदुहृदयतया हृदिलेखः कार्यः । धर्म एवायं दण्डाभि-
धानो ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्यखिलप्राणिसङ्क्षोपकारार्थं ब्रह्मणो वेदेन निर्मितो विहि-
तः । पुरेत्यनादित्वेन निर्विचिकित्सानुष्ठानप्ररोचनार्थम् । तथाच गौतमः—
“ततः शेषेण विशिष्टदेशजाती”त्युपक्रम्य “विष्वज्जो विपरीता नश्यन्ति ।
तानाचार्योपदेशो दण्डश्च पालयते । तस्माद् राजाचार्यावनिन्द्यावि”त्यादि ।
भाम्नायश्च — “सह वा इदमभवत् । देवाश्च मनुष्याश्च ते यदोपकारैर्न शे-
कुर्मनुष्यानास्मीकर्तुम् अथ देवास्तिरोबभूवुः, तान् प्रजापतिरब्रवीत् । कः
प्रजाः पालयिता भुवि सर्वेऽन्तर्हिता, स्थ । असरक्ष्यमाणाः प्रजा अधर्मा-
दितास्त्यक्ष्यन्तीतः प्रदानमुपजीवनमस्माकमिति । ते देवाः प्रजापतिमब्रु-
वन् । पुरुषमूर्तिं राजानं करवाम सोमाद् रूपमादायादित्यात् तेजो विक्र-

ममधेन्द्राद् विष्णोर्विजयं वैश्रवणात् त्यागं यमात् संयमनामि"त्याद्युपक्रम्य
 "सोऽब्रवीद् धर्ममेव मे सख्याय कुरुष्वं ततोऽहं प्रजाः पालयामीति । तत-
 स्तस्मै धर्मं द्वितीयमकुर्वन् स एष धर्मो निदानेन यद् दण्डः तस्मादेवंविद्
 राजा दण्डं पितर्यपि पातयेत् । धर्मेणैवं संस्करवाम्याधिपत्यायेन्द्रत्वाय
 ब्रह्मलोकायेति । ईश्वरोऽहं तथा कर्त्रोरि"त्यादि ॥ ३५० ॥

यतर्धेवरूपो दण्डः —

न स नेतुमतः शक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।

केन तर्हि दायवः —

सत्यसन्धेन शुचिना सुसहायेन धीमता ॥ ३५१ ॥

कस्माद् पुनरयं प्रयत्नः । यस्माद् —

यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् सदेवासुरमानवम् ।

जगदानन्दयेत् कृत्स्नमन्यथा तु प्रकोपयेत् ॥ ३५२ ॥

यस्माद् दण्डाधीनो जगतः कृत्स्नस्यानन्दप्रकोपौ, तस्माद् यत्नो
 दण्डप्रणीतौ कार्ये इत्यभिप्रायः ॥ ३५२ ॥

यतर्धतदेवम्, भवतः —

अधर्मदण्डनं लोकस्वर्गकीर्त्तिविनाशनम् ।

सम्यक् तु दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्त्तिजयावहम् ॥ ३५३ ॥

लोकः परराष्ट्राप्तिः स्वराष्ट्रैर्यं च । स्पष्टमन्यत् ॥ ३५३ ॥

यस्माच्च सम्यग् दण्डनात् स्वर्गादिप्राप्तिः । तस्माद् —

अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा ।

नादण्डयो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद् विचलितः स्वकात् ॥

एव बालाघ्य —

यो दण्डयान् दण्डयेद् राजा सम्यग् वध्यांश्च घातयेत् ।

इष्टं स्यात् क्रतुभिस्तेन सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३५५ ॥

कृत्वर्थहिंसावचोरादिहिंसापि धर्म्यैवेत्यभिप्रायः । सहस्रशतदक्षिणो राजसूयः । क्रतुबहुत्वाद् बहुवचनम् । यद्वा शतदक्षिणा अग्निष्टोमादयः । सहस्रदक्षिणा अभिजिदादयः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३५५ ॥

दण्डपाददण्डशवध्याध्यागिविवेककल्पस्यचम् —

इति सञ्चिन्त्य नृपतिः क्रतुतुल्यफलं पृथक् ।

व्यवहारान् स्वयं पश्येत् तभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ॥ ३५६ ॥

पृथक् विविकानित्यर्थः । यद्वा क्रतुतुल्यफलं पृथगिति संबन्धः । एकैकदण्डने क्रतुफलप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ३५६ ॥

एव दण्डपातनविधिरुक्तः । अधुनार्यदण्डस्योक्तं सध्यसाधनसाहस्यपेक्षया प्रमाणं वक्ष्यते —

जलं सूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् ।

तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्पप उच्यते ॥ ३५७ ॥

सूर्यमरीच्यन्तर्गतं जलमिव यद्रजो दृश्यते, तद् भेदबुद्ध्या गृह्यमाणं त्रसरेणुसंज्ञकं भवति । त्रस्त इव परिभ्रमतीति त्रसरेणुः । तेऽष्टौ रेणवा एकीभूता लिक्षा । ताश्च तिस्रो राजसर्पप उच्यते । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ३५७ ॥

गौरस्तु ते त्रयः षट् ते ऋवो मध्यस्तु ते त्रयः ।

कृष्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ ३५८ ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तिताः ।

उभयथा प्रयोगदर्शनात् । कार्यविशेषापेक्षया च व्यवस्था ॥ ३५८ ॥

एव तावत् सुवर्णस्य पलपर्यन्तं प्रमाणमुक्तम् । रौप्यस्य तु —

द्विकृष्णलो रौप्यमापो धरणं षोडशैव ते ॥ ३५९ ॥

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव तत् ॥ ३५९१ ॥

कृष्णलद्वयेन रौप्यमापः । षोडश मापा धरणम् । दश धरणानि शतमानम् । तच्च गण्यमानं चतुःसौवर्णिकं पलमेव पलसम्मितं भवति ॥ ३५९१ ॥

एव रौप्यपरिमाणमुक्तम् । सुवर्णस्यैव तु —

निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्पिकस्ताम्रिकः पणः ॥ ३६० ॥

साशीतिः पणसाहस्री दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ॥ ३६१ ॥

यत्तु चतुःसौवर्णिकं पलमुक्तं, तस्यैव द्वितीया निष्कसंज्ञा । ताम्रपणस्तु पणसंज्ञः । अशीतिकृष्णलः षोडशमापः कर्षः । तद् दर्शयति — साशीतिः पणसाहस्री दण्ड उत्तमसाहसः । सैषा पणशब्दवाच्या कृष्णलाशीतिः । ताम्रग्रहणमुपलक्षणं सुवर्णरूप्ययोरपि । कार्पिकपणो दण्डविशेषापेक्षया योज्यः । सहस्रगुणित उत्तमसाहसो दण्डः । यद्वा सहाशीत्यावर्तत इति साशीतिः । अशीत्यधिकंसाहस्र इत्यर्थः । तदर्धं मध्यमसाहसः । स्मृत इति, शास्त्रादियं व्यवस्था न प्रमाणान्तरादित्यर्थः । संज्ञाकरणं स्वशास्त्रसंव्यवहारार्थम् । उत्तमसाहसादिदण्डवचनेष्वेत एव यथा स्युः ॥ ३६१ ॥

अथ किं सर्वापराधेषु लमसाहसाद्यपेक्षया दण्डः प्रयोज्यः । नेत्युच्यते —

वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समस्ता वाप्यपराधवलादिमे ॥ ३६२ ॥

वाग्दण्डः स्वरूपाभिधानमात्रम् । धिग्दण्डः कुत्सनम् । धनदण्ड उक्तः । वधदण्डः शारीरः । तथाशब्द उच्चाटनाद्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३६२ ॥

अत्र चात्र व्यवहारनीतिषोऽप्येव —

ज्ञात्वापराधं देशं च कालं बलमथापि च ।

वयः कर्म च वित्तं च ज्ञात्वा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३६३ ॥

अपराधपुनर्वचन दृष्टान्तार्थम् । यथैवापराधं ज्ञात्वा तदपेक्षया दण्ड-
प्रकल्पनं, तथैव च देशकालाद्यपेक्षयापीत्यभिप्रायः । ज्ञात्वेति पुनर्वचनं
निर्णीतेऽपि व्यवहारे धर्मानुसारेण पुनर्व्यवहारोद्धरणार्थम् । स्पष्टम-
न्यत् ॥ ३६३ ॥

इति संभृतमण्डलः सुधामा पुरुषचिरो रमणः प्रतापशीलः ।

रविरिव नृपतिः समः प्रजानां जगदखिल व्यवहारतो विभर्ति ॥

ग्रन्थातिरेकभीत्या यत्र निबद्ध मयात्र सद्वस्तु ।

व्याख्यातृभिर्विविक्त तल्लभ्य सप्रदायेभ्यः ॥

इति* परमभट्टारकयाज्ञवल्क्यप्रणीते धर्मशास्त्रे

विश्वरूपकृतविवरणबालक्रीडाया

प्रथमोऽध्यायः ।

* 'व दे' ख. पाठ

* 'माहवल्काये परमभट्टारकप्रणीते' इति कचित् पठ्यते ।

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव तत् ॥ ३५९१ ॥

कृष्णलद्वयेन राप्यमापः । पौड्य मापा धरणम् । दश धरणानि शत-
मानम् । तच्च गण्यमानं चतुःसौवर्णिकं पलमेव पलसम्मितं भवति ॥ ३५९१ ॥

एव सैव्यरिमानमुक्तम् । सुवर्णस्यैव तु —

निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्पिकस्ताम्रिकः पणः ॥ ३६० ॥

साशीतिः पणसाहस्री दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ॥ ३६१ ॥

यत्तु चतुःसौवर्णिकं पलमुक्तं, तस्यैव द्वितीया निष्कसंज्ञा । ताम्रक-
र्पस्तु पणसंज्ञः । अशीतिकृष्णलः पौड्यमापः कर्पः । तद् दर्शयति — सा-
शीतिः पणसाहस्री दण्ड उत्तमसाहसः । सैषा पणशब्दवाच्या कृष्णला-
शीतिः । ताम्रग्रहणमुपलक्षणं सुवर्णरूप्ययोरपि । कार्पिकपणो दण्डविशेषा-
पेक्षया योज्यः । सहस्रगुणित उत्तमसाहसो दण्डः । यद्वा सहाशीत्या-
वर्तत इति साशीतिः । अशीत्यधिकेसाहस इत्यर्थः । तदर्धं मध्यमसाहसः ।
स्मृत इति, शास्त्रादियं व्यवस्था न ग्रामाणान्तरादित्यर्थः । संज्ञाक-
रणं स्वशास्त्रसंव्यवहारार्थम् । उत्तमसाहसादिदण्डवचनेष्वेत एव यथा
स्युः ॥ ३६१ ॥

अथ किं सर्गपरार्थभूतमसाहसापेक्षया दण्डः प्रयोज्यः । नेत्युच्यते —

वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समस्ता वाप्यपराधवलादिमे ॥ ३६२ ॥

वाग्दण्डः स्वरूपाभिधानमात्रम् । धिग्दण्डः कुत्सनम् । धनदण्ड-
उक्तः । वधदण्डः शारीरः । तथाशब्द उच्चाटनाद्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३६२ ॥

अथ चात्र व्यवहारनीतिष्वेव —

ज्ञात्वापराधं देशं च कालं वलमथापि चे ।

वयः कर्म च वित्तं च ज्ञात्वा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३६३ ॥

१. 'पार्थ', २. 'य' पाठः. २. 'यज्य' ड. पाठः. ३. 'कः पणसा', ४. 'वा'

भतएवच —

रागाद् द्वेपाद् भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः पृथक् पृथग् दण्ड्या विवादद्विगुणं धनम् ॥ ४ ॥

स्मृत्युक्तार्थान्यथाकारिणो रागादिभिस्तद्विगुणं धनमेकैकशो दण्ड्याः । आदिग्रहणात् स्मृत्यर्थं चान्यथानिर्णीपव इत्यभिप्रायः । सर्वसभ्यदण्डाद् द्विगुणं च राजा तत्स्थानीयो वा दण्ड्यः, तदधीनत्वान्निर्णयस्य । अतएवच पृथक् पृथगिति वीप्सा । सभ्याः पृथक् पृथग् विवादद्विगुणं, तद्विगुणं च राजा । तथाच वक्ष्यति ॥ ४ ॥

अथ किं राजा स्वपुरषंदोन्विष्य कार्यिणो व्यवहारयिनम्या इति । प्रतिवेदान् । यथा-
इ मनु.—‘नोऽपि दयेत् स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पुरुषः’ इति । यथ तर्हि व्यवहारप्रवृत्ति-
उच्यते —

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

‘आवेदयति चेद् राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ ५ ॥

तदेव हि व्यवहारपदं, यत् स्मृत्याचारव्यपेतेन वाञ्छेन मार्गेणासम्पद्वैः खलीकृत इत्येवं कश्चित् कथयेत् । न तु स्वयं कार्यारम्भक इत्यभिप्रायः । तथाच नारदः —

“स्वनिश्चितवलाधानस्त्वर्थी स्वार्थप्रचोदितः ।

लेखयेत् पूर्ववादं तु कृतकार्यविनिश्चयः ॥”

इति । स्मृत्युक्त आचारः स्मृत्याचारः । कुलवर्माद्यभिप्रायं वैतत् । परैरिति गुरुशिष्यवादनिवृत्त्यर्थम् । तथाच नारदः —

“गुरुशिष्यपितापुत्रदम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः ।

एतेषां समवेतानां व्यवहारो न विद्यते ॥

एकस्य बहुभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेय्यकरैस्तथा ॥”

इत्यादि । कात्यायनश्च —

“यश्च राष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः ।

अनेकपदसङ्कीर्णं पूर्वपक्षो न सिध्यति ॥”

इत्यादि । व्यवहारः पदनीलो निरूपणीयतयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ व्यवहाराध्यायः ।

अथ सामान्यन्यायप्रकरणम् ।

प्रिय समुदयं प्राप्नुमिच्छता विजिगीषुणा समुद्रै रात्रा प्रयत्नादमित्रराज्यान्वादि-
य स्वराज्यं विवर्धनीयमित्युक्तम् । तत्रापि वृत्तमा- सत्वरस्य कायटिककुप्यन्व्यवहारिणो
दस्यव । तेभ्योऽपि राष्ट्रं रक्षणीयमित्येतदप्युक्तम् । अयेदानीं तदुद्धारणप्रकारविवेकाय
व्यवहारनिरूपणं प्रस्ताति —

व्यवहारान् नृपः पश्येद् विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ १ ॥

ननु चैतत् प्रागेवोक्तम् 'इति सन्धिन्य नृपतिः' इत्यत्र । सत्यम् ।
गुणार्थस्त्वयमारम्भः, न क्रोधसन्धिचीपयार्थप्रधानो भवेत् । धर्मशास्त्रानु-
सारेणैव व्यवहारान् नृपः पश्येदित्यर्थः । किञ्च विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।
प्रवक्तृत्वेऽपि ब्राह्मणानां नृपसहायोपयोगितैव । द्रष्टा तु निर्ग्रहानुग्रहसाम-
र्थ्याद् राजैव । अत एवोक्तं क्रोधलोभविवर्जित इति । समर्थेनापि धर्म-
शास्त्रानुसारिणा भाव्यम् । न क्रोधादिवशेनान्यथा व्यवहर्तव्यमित्यर्थः ।
एकत्वेऽपि व्यवहारस्य स्वकीयविशेषापेक्षया बहुवचनम् । यथाह मनुः—
'तेषामाद्यमृणादानम्' इत्यादि । नारदश्च — 'चतुष्पादश्चतुर्व्यापी'-
त्यादि ॥ १ ॥

यतश्च धर्मशास्त्रप्राधान्यं व्यवहारदृष्टौ, अतः —

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ २ ॥

निगदोक्तः श्लोकः ॥ २ ॥

रश्मूलत्वाच्च राज्ञः स्वयं व्यवहारदर्शनस्मृतेरदृश्यत्वेऽपि च प्रयोजनानुसारात् कार्या-
णां गुरुष्वुत्वे सर्गाक्ष्य —

अपश्यता कार्यवशाद् व्यवहारान् नृपेण तु ।

सन्धैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ ३ ॥

सोऽपि राजस्थानीयत्वात् क्रोधादिरहित एव स्यात् ॥ ३ ॥

“गहनत्वाद् विवादानां क्षणिकत्वात् स्मृतेरपि ।

ऋणादिषु हरेत् कालं कामं तत्त्वबुभुत्सया ॥”

इति ॥ १२ ॥

‘नन्वेते प्रकारा पुनः प्रवृत्तयः । यत्र यदि कश्चिद् व्यवहारानुगुणवाक्प्रवृत्त्यकुशलं सदा सत्येऽप्यर्थे मिथ्यावादाव लक्ष्यते । अन्यस्तु कश्चित् कष्टव्यवहारवतुषा मिथ्याभूतऽप्यर्थे सत्यवादीव लक्ष्यते । तत्र च व्यवहारानिरूपणप्रयासवैयर्थ्यमस्ति । यत्र न, यदि विवेकावधूतिप्रकारो न स्यात् । स्यात्तु खल्वगच —

देशाद् देशान्तरं याति सृक्कणी परिलेढि च ।

ललाटं खिद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ १३ ॥

परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भापते ।

वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठो निर्भुजस्यपि ॥ १४ ॥

स्वभावाद् विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्यायकर्मभिः ।

अभियोगे च साक्ष्ये च स दुष्टः परिकीर्तितः ॥ १५ ॥

यद्यपि व्यवहारमार्गनिपुणतया कुतश्चिद्वा सहायाद्यनष्टम्भात् साधु-
ताभासं प्रत्ययमुत्पादयति, तथापि यस्यैवमादीनि लिङ्गानि स दुष्टः परि-
कीर्तितः । परिकीर्तितवचनं दौष्ट्यनिश्चयव्यापनार्थम् । स्फुटावगतचातुर्य-
श्चैवमादिभिर्लिङ्गैरध्यवसेयः । अन्यस्य त्वप्रतिभयापि धूर्तजनमन्त्रासितस्य
वा भवत्येव । अतश्चैव विविच्येतानि लिङ्गानि व्यवस्थापनीयानीत्यन-
वयम् । सृक्कणी ओष्ठसन्धी । वाक्चक्षुः पूजयति नो इतिच्छेदः । वाक्च-
क्षुषो वा पूजां न करोतीत्यर्थः । वारूपजा स्वोक्तिनिश्चयारम्भः । चक्षु-
पथं दर्शनावारम्भः । ओष्ठनिर्भुजनमनेकधोष्ठनिकारः । चिह्नं वा परिले-
हनम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १३, १४, १५ ॥

यथा पुनर्द्वयोर्व्यवहारावप्रतिपत्ता स्वयंकावगमनवत्तरणानि राजासदनं च गत्यु-
पानर्भ्यं स्यात्, तदा किमस्य राज एव निवदनं यम् । नयम् । एव पुनरुक्तं । यत्र —

सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद् यश्च निष्पतेत् ।

न चाहूतो वदेत् किञ्चिद्धीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः ॥ १६ ॥

स्वाभियोगमनिस्तीर्याभियोक्तारं नाभियुञ्जीत, अनवस्थाप्रसङ्गेन व्यवहारासमाप्तेः । अत एव चान्याभियुक्तोऽप्यनभियोज्यः । न च स्वयमुक्तार्थापलापः कर्तव्य इति ॥ ९ ॥

अस्यापवाद —

कुर्यात् प्रत्यभियोगं तु कलहे साहसेषु च ।

उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ १० ॥

अनिस्तीर्य स्वाभियोग साहसादौ प्रत्यभियुञ्जीत । अयमेव तत्र निर्णयप्रकार इत्यर्थः । सर्वविवादेषु च यदा न सद्य एव निर्णयः स्यात्, तत उभयोरपि कार्यिणोः प्रतिभूः कार्यनिर्णयक्षमो ग्राह्यः ॥ १० ॥

यदा तु न्यायेनान्यतर पार्था पराजित, तदा —

निह्वये भावितो दद्याद् धनं राज्ञे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद् धनं वहेत् ॥ ११ ॥

निह्वयोऽपलापः तत्र स्पर्ष्टकृते यावद् धनिना प्रार्थितं, तावद् देयम् । राज्ञे च तत्तुल्यमन्यत् । यदा तु मिथ्यैवाभियुक्ते, तदाभियोक्त्रा प्रार्थिताद् द्विगुण राज्ञे एव धनं देयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

किं पुन सर्वत्रैव सद्योव्यवहारनिर्णतिः । सत्यम् । एव युक्तम् । तथापि ॥ —

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशपात्यये स्त्रियः ।

विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया भवेत् ॥ १२ ॥

निर्वहणमनिरूप्यैव स्वबलावष्टम्भेन सहसा प्रसङ्गं यत् क्रियेत, तत् साहसम् । स्तेय पारुष्य च वक्ष्यति । गोवधाद्यभिशपो गोभिशपः । गोप्रहणमुदाहरणार्थम् । सर्वपशूनां शृङ्गिणां वाभिशपः । अत्ययः कालप्रतीक्षणासमर्थं कार्यम् । स्त्रियश्च यत्राभियुज्यन्ते, तत्र कालप्रतीक्षणे विरोधात् सद्य एव विवादयेत् । विवादं समापयेदित्यर्थः । अन्यत्र त्वृणादानादौ कालप्रतीक्षणमपि कार्यम् । ध्रुवाधिकरणेच्छया वा भवति । यथाह

इत्यादि । नारदश्च —

“भाषायामुत्तर यावत् प्रत्यर्थी न निवेशयेत् ।

अर्थी विशेषयेत् तावद् यावद् वस्तु निवक्षितम् ॥”

इति । नात्र च्छलजात्यादीनामवसर इत्यभिप्राय एव पूर्वसायुक्त पत्रारूढ
श्रावयेत् ॥ ६ ॥

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वोपेदकसन्निधौ ।

श्रुतश्चासावर्थश्च श्रुतार्थः । तस्य यद्यनुरूपमुत्तर भवति, ततो ले-
ख्यम् । अन्यथा पराजय एवेत्यभिप्रायः । सन्निधाविति सद्यो निर्णयार्थम् ।
एतच्चात्ययिककार्यविषय द्रष्टव्यम् ।

यतश्चैव,

ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ ७ ॥

न काल हरेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

कस्मात् पुनः प्रतिज्ञातार्थसाधनाभिधानयज्ञः यस्मात् —

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ।

उक्तं च —

“सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्धानो ह्रियते वादी तस्मात्तुत्तरो भवेत् ॥”

इति । अतएव च यत् तार्किके प्रतिज्ञायचनस्यानङ्गत्वमुक्तं तदपि प्रत्यु-
क्तम् ।

परमाद्,

चतुष्पाद् व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः ॥ ८ ॥

न्यायागमाभ्यामिति शेषः । प्रतिज्ञा, उत्तर, साधन, निर्णयश्चेत्येव
चतुष्पात् । अन्यथा तु न स्यात् । तस्मात् प्रतिज्ञाक्रमेण विवादक्रियेत्य-
भिप्रायः ॥ ८ ॥

ननु यद् यद् मन्त्रानिनापराधम् गतं तद् ह्यत्र न भवति न ह्यत्र न भवति न ह्यत्र न भवति न ह्यत्र न भवति
युक्ते, तदायं नमा नावयन्तः स म् । तत्र च —

अभियोगमनिर्णयार्थं न न प्रत्यभियोजयेत् ।

न चाभियुक्तमन्येन नोक्तं विप्रकृति नयेत् ॥ ९ ॥

एवं चार्थभिरावेदिते निर्व्याजं प्रत्यर्थिनं तदेवाहूय राक्षार्थिप्रत्यर्थिसम्मानुमतेन लेख-
केन —

प्रत्यर्थिनोऽयतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।

*समामासतदर्धाहोनामजात्यादिचिह्नितम् ॥ ६ ॥

यथावेदितमित्यनुबन्धप्रयोजनादिविशिष्टापराधज्ञापनार्थम् । समा
संवत्सरः । मासः स्पष्टः । तदर्धमर्धमासः । आदिग्रहणं स्मृत्यन्तरानुसारेण
भाषाप्रपञ्चनिरूपणार्थम् । यथाह कात्यायनः —

“निवेद्य कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा ।

लेखाप्रदेशे विषयं स्थानजात्याकृतीश्च याः ॥

साध्यार्धमानं द्रव्यं च सङ्गच्छा नाम तथात्मनः ।

राज्ञां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च ॥

क्रमात् पितृणां नामानि पीडां चाहर्तृदायकौ ।

क्षमालिङ्गाद्यादिकालं पक्षं संकीर्त्य कल्पयेत् ॥”

इति । एतानि च न्यायानुसारेणालोच्य व्यस्तानि समस्तानि वा लेखनी-
यानि । पूर्वं च भूमावालित्व्य प्रतिज्ञां शोधयित्वा पश्चात् पत्रारोपणं कार्यम् ।
यथाह —

“अधिकान् शोधयेदर्थान् न्यूनांश्च प्रतिपूरयेत् ।

भूमौ निवेशयेत् तावद् यावत् पक्षः प्रतिष्ठितः ॥

प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

इत्यादि । प्रतिज्ञादोषास्तु । यथाह —

“अप्रसिद्धं सदोषं च निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।

असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षं राजा विवर्जयेत् ॥

न्यायं मे नेच्छते कर्तुमन्यायं वा करोति च ।

न लेखयति येस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिध्यति ॥”

इत्यादि । नारदश्च —

“भाषायामुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी न निवेशयेत् ।

अर्थी विशोवयेत् तावद् यावद् वस्तु विवक्षितम् ॥”

इति । नात्र च्छलजात्यादीनामवसर इत्यभिप्रायः । एवं पूर्ववाद्युक्त पत्रारूढं श्रावयेत् ॥ ६ ॥

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ ।

श्रुतश्चासावर्थश्च श्रुतार्थः । तस्य यद्यनुरूपमुत्तरं भवति, ततो लेख्यम् । अन्यथा पराजय एवेत्यभिप्रायः । सन्निधाविति सद्यो निर्णयार्थम् । एतच्चात्ययिककार्यविषयं द्रष्टव्यम् ।

यतर्थं,

ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ ७ ॥

न कालं हरेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

यस्मात् पुनः प्रतिज्ञातार्थसाधनमभिधानयत्नः, यस्मात् —

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ।

उक्तं च —

“सारस्तु व्यवहारानां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्धानौ हीयते वादी तस्तामुत्तरो भवेत् ॥”

इति । अतएव च यत् तार्किकैः प्रतिज्ञावचनस्यानङ्गत्वमुक्तं तदपि प्रत्युक्तम् ।

यस्मात्,

चतुष्पाद् व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः ॥ ८ ॥

न्यायागमाम्यामिति शेषः । प्रतिज्ञा, उत्तर, साधन, निर्णयश्चेत्येवं चतुष्पात् । अन्यथा तु न स्यात् । तस्मात् प्रतिज्ञारूपेणैव विवादक्रियेत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

ननु च यदा ॥ ममानेनापराद्धमित्येव नुक्तं स्वमभियोगमनिर्हारीत्येव तमेव प्रत्यभि युक्ते, तदाय ममो नोपपद्यते । सत्यम् । तेनैव च —

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

न चाभियुक्तमन्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥ ९ ॥

यथैव यो राज्ञाहृतो निष्पतेत् प्रणश्येत्, यो वा राजान्तिकं गतः सम्भावितप्रतिभानवानपि न किञ्चिद् वदेत्, स यथा पराजितो दण्डार्हश्च स्याद्, एवं योऽपि प्रत्यर्थिसन्दिग्धं न्यायेन निश्चयमकृत्यैव हठात् स्वतन्त्रः साधयेत्, सोऽपि पराजितो दण्ड्यश्चेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

एवं तावद् यत्र साक्षिणः स्युः, तत्र तदर्धानैव निर्णोतिः, तदभावे विपर्यये वा देशान्तरगमनादिभिरिन्द्रैः । यत्र तर्हि द्वयोरपि साक्षिणो लिङ्गानि वा देशान्तरगमनादीनि, तत्र कथम् । उच्यते —

साक्षिपूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥ १७ ॥

एकं पुनर्विषये द्वयोः साक्षिसम्भवः । यत्रोत्तरवादी प्रत्यवस्कन्दनेन व्यवहारमाक्षिपति । यथा केनाप्युक्ते ममानेनामुष्मिन् काले देशे चैवं द्रव्यं गृहीतमिति अथापरो वदति — सत्यम्, यद्येवम् । अहं पुनस्तस्मिन् काले निर्दिष्टदेशाद् देशान्तरस्थमात्मानं साक्षिभिः साधयामीति । तत्र द्वयोः साक्ष्यभ्युपगमे पूर्ववादिन एव साक्षिणो भवेयुः, तत्राधान्याद् व्यवहारप्रवृत्तेः । यत्र त्वप्रमाणीकृतः पूर्वः पक्षः, तत्रोत्तरवादिन एव साक्षिणः स्युः । यथा सत्यं यथैवायमाह । तत्र मयास्य प्रतिनिर्यातितम् । एवं च साक्षिभिः साधयामीति ॥ १७ ॥

यथा तु प्रत्यवस्कन्दनमनेन मार्गेण पुनः पूर्वपक्षधरीप्रवृत्तिः, तदा कथम् । मयम् । एवमात्तराधर्षकरणे साक्ष्यव्यवहारैव स्यात् । का तर्हि गतिः । अन्यसाक्षिणोऽन्यामेन यदि-पर व्यवहारपरा गतिः । अन्यधनवरधेय स्यात् । ततश्च —

सपणश्चेद् विवादः स्यात् तत्र हीनं तु दापयेत् ।

दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ १८ ॥

दण्डस्वपणौ राज्ञे देयौ । स्ववतः पणः स्वपणः, यो धनिना व्यवहारं परावर्तयितुं पणः कृत इत्यर्थः । धनं तु धनिन एव राजा दापयेत् । चञ्चदो धिग्दण्डादिसमुच्चयार्थः । एवं तावत् साक्षिसङ्घरे नियम उक्तः । ललाटस्वेदादिलिङ्गसङ्घरे कथम् । तत्राप्यनुमानमूलत्वाल्लिङ्गिकादिस्मृतीनां सम्भगनुमाननिरूपणाधीन एव व्यवहारनिर्णयः ॥ १८ ॥

संबन्धा तु —

छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान् नयेन्नृपः ।

व्यवहारो हि नामानृतप्रभवो व्याजैकनिबन्धनः । तथाचोक्तं नार-
देन —

“धर्मैकतानाः पुरुषा यदासन् सत्यवादिनः ।

तदा न व्यवहारोऽमूञ्ज द्वेषो नापि मत्सरः ॥

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तितः ।

द्रष्टा च व्यवहाराणां राजा दण्डधरः कृतः ॥”

इति । अधर्मप्राधान्यं व्यवहारेष्वित्यर्थः ॥

यतश्चेतदेवम् । अतश्च —

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ १९ ॥

व्यवहारमार्गेणान्यथा क्रियते । तथाचोक्तम् — ‘अचोरश्चोरतः
प्राप्तो माण्डव्यो व्यवहारतः’ इति । अतश्च प्रयत्नतो निराकृतच्छलादिः
सत्यैकप्रवणो राजा व्यवहारेषु कृती स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

यदि त्वनेकप्राप्तंऽभियुक्तं सर्वमादी नेत्युक्त्वा पुनः किञ्चित् कथयित्वाभ्युपगच्छेत्,
तत्र तन्मात्रमेव किमसी दाप्यः । नेत्युच्यते —

निहुते लिखितोऽनेकमेकदेशविभावितः ।

दाप्यः सर्वान् नृपेणार्थान् न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥ २० ॥

अनेकार्थापलापकत्वेन लिखितः राज्ञे कथितः यदि निहुते, पुन-
र्भैकदेशे स विभाव्यते । ततो दाप्यः सर्वान् सदण्डकानर्थान् । यदि तु
न लिखितः, तदैवम्भूतोऽप्यदण्ड्यः । यद्वा ‘न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः’ इत्य-
स्यान्या व्याख्या — धनिने राज्ञा सर्वमर्थं दाप्यः । न तु दण्ड्यः । तद-
नभिप्रेतोऽपीत्यर्थः ॥ २० ॥

नन्वसी तदनभिप्रेतत्वेऽप्यपरमधित्वाद् दण्ड्य एव । एवमादीन्नेव हि नृपस्यार्थोरा-
तरथानानि । अन्यथा तु कचिदेव राज्ञो दण्डः स्यात् । मैव —

स्मृतोर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ।

अर्थशास्त्राच्च बलवद् धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥ २१ ॥

यद्यर्थशास्त्रानुसारिता स्यात्, ततः स्यादप्येवम् । यदा तु धर्म-
शास्त्रमेव बलवत्, तदा तदविरुद्ध एवार्थसञ्चयो ज्यायान् । नन्वेवं सति
यत्रासत्येऽपि वस्तुनि सत्यताप्रतिभानं, तत्रापि राज्ञो दोषप्रसङ्गः । यथा
माण्डव्यवधादौ, स्मृत्या हि सम्यगपराधिनामेव दण्डविधानात् । तत्र च
न्यायतोऽपराधापादनेऽपि परमार्थतस्तदभावादपराधी नैव । न चान्यो
व्यवहारनिर्णीतिहेतुः । अतः सङ्कटमेतत् । नात्र सङ्कटम् । स्मृतेर्विरोधे न्या-
यस्तु बलवान् । कस्माद् व्यवहारतः । अन्यथा व्यवहारप्रवृत्त्यभावप्रसङ्ग
इत्यर्थः । अथवा स्मृतिन्यायविरोधे स्मृतिरेव ज्यायसी, न तु न्यायः,
व्यवहारतो हि न्यायप्रवृत्तेः । विविधमवहरणं व्यवहारः व्याजभूयिष्ठ
इत्यर्थः । न चासौ शास्त्रविरोध्यप्यङ्गीकर्तव्यः । यस्मादर्थशास्त्राद् धर्मशा-
स्त्रस्यैव बलीयस्त्वमिति स्थितिः । अन्यस्त्वपरमार्थ इत्यर्थः । इयमेव
च व्याख्या ज्यायसी । यथावस्तु प्रमाणप्रवृत्तिः, न प्रमाणप्रवृत्त्यनु-
रोधिता वस्तुनः । स्थिते वस्तुनि तदनुसारेणी प्रमाणावगतिरित्यन-
वयम् । अन्ये त्वन्यथेमं श्लोकवर्णयन्ति — स्मृतिद्वयविरोधे न्यायो बल-
वान्, व्यवहारतस्तु प्रवृत्त्यानुगुण्यात् । यत्र त्वर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्विरोधः
तत्र धर्मशास्त्रं बलीयः । यथार्थशास्त्रे व्यवहारप्रकरण उक्तं — 'नातता-
यिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' इति । पुनर्धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्तप्रकरणे
'कामतां ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयत' इति । तत्र धर्मशास्त्रबलीयस्त्वा-
दाततायिवधे दोषप्रसङ्ग इति । तत् पुनः प्रकृतानुपयोगान्निष्प्रमाणकत्वाच्च
नातीव सम्यक् ॥ २१ ॥

न चावश्यं तत्त्वानिनिवेशिनामापि परमार्थावगमप्रपायाभाव एव । यस्मात् —

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ २२ ॥

यदा हि दृष्टेरेव लिखितादिभिस्तत्त्वावगतिः, तदा सर्वं सुखमेव ।
अथतु तानि व्यस्तानि समस्तानि वा न सन्ति, विद्यमानान्यपि वा न
परितोषक्षमाणि । तदा वक्ष्यमाणादिव्यानामन्यतमेन तत्त्वावगमादवि-
रोधः ॥ २२ ॥

किञ्च —

सर्वेष्वेव विवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।

आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥ २३ ॥

सर्वविवादेष्वनिर्णीतेषुत्तरा क्रिया दिव्यलक्षणैः निर्णयाव्यभिचाराद् बलीयसी । आध्यादिषु तु पूर्वा लेख्यादिका । दिव्यक्रियायास्तत्रासम्भवात् । यतो देवदत्तेन यज्ञदत्तस्याहित तत्पुत्रैरपि भुज्यते । न च तेषां दिव्यप्रकृत्यवष्टम्भः, स्वानुभवाभावात् । अथवा लेख्यविषय एवायं श्लोकः । सर्वेष्वेव लेख्यविवादेषुत्तरोत्तरसङ्क्रमणादुत्तरलेख्यक्रियाबलीयस्त्वं परीक्षाबाहुल्येन ध्याजकरणापनोदनात् । आध्यादिषु तु परसस्थत्वान्मल लेख्यप्राधान्येन पूर्वक्रियैव ज्यायसीत्यर्थः ॥ २३ ॥

भुक्ता तु —

पश्यतोऽश्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ २४ ॥

पश्यन्नपि यः परैरसम्पदैर्भुज्यमाने न किञ्चनेयता कालेनापि न्यूनात्, नूनं तदीये न भवेदित्यभिप्रायः । कालनियमस्तु वेदमूलतयैव द्रष्टव्य । नन्वेतदयुक्तम् । यदनभिधानमात्रेणैवार्थनाशः । एव तर्हेनदपि वेदादेव । उपेक्षयापि द्रव्यनाशो भवतीत्यतो द्रष्टव्य परैर्भुज्यमान नोपेक्षणीयमित्यभिप्रायः । अथेतरस्य किं स्वत्वसम्बन्धोऽस्ति । पूर्वस्य तावद्भानिरित्याचार्याभिप्रायः । इतरस्यापि तु स्वत्व नैव, परस्वबुद्धयैव भोगप्रवृत्तेः । यद्येव न तर्हि रात्रस्तदा दोषः । तदपि सत्यम् । अथ किं नृपस्यैव तद् भवतु स्वामिनो हान्युपदेशात्, तथाविधस्य च राजगामित्वात् । अथवा पूर्वस्वामिन एव तदर्पणीय, तत्स्वत्वापाये हेतुभावात् । स्मृतिस्तु द्रष्टमूलतयाप्युपपद्यत एव । उपेक्षानिषेधमात्रं चैतत् । हानिवचनं तु निन्दा मात्रत्वेनोपेक्षकस्य व्यवहारप्रवृत्त्ययोग्यतामात्रज्ञप्तिफलम् । तदेव चात्र युक्तम् । अन्यथा भुतहानिरश्रुतकल्पना च स्यादित्यल प्रसङ्गेन ॥ २४ ॥

किमुपेक्षया सर्वत्रैव व्यवहारप्रवृत्त्ययोग्यता स्यात् । सत्यम्—

आधिसीमोपनिक्षेपजडवालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ २५ ॥

आध्यादिषु तु भुक्तिर्नैवापहारकारणमित्यभिप्रायः । आधिस्तावद् भोगायैव क्रियते । सीमा च प्रतिजागर्तृदोषादनेकधा भुज्यते । निक्षेपश्च समर्पितत्वात् । जडबालयोरसामर्थ्यात् । उपनिधिं वक्ष्यति । राजधनमनेकगामित्वात् । स्त्रीधनं चास्वातन्त्र्यात् । श्रोत्रियाणां व्यापारान्तरापेक्षया । तथेति प्रकारार्थः । सर्वथा यत्रैव स्वामित्वाद् ऋतेऽपि भुक्तिः सम्भाव्यते, तत्रैव तत्कृतोपभोगो नापहारकारणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

यतश्चाध्यादिषु निमित्तान्तराद् भुक्तिः, ततः —

आध्यादीनां हि हर्तारं धनिने दापयेद् धनम् ।

दण्डं च तत्समं राज्ञे शक्यपेक्षमथापिवा ॥ २६ ॥

धनिने धनं दत्त्वा नन्तरं राज्ञे तत्समं देयम्, अपिवा शक्यपेक्षमित्यर्थः ॥ २६ ॥

यस्माद् भुक्तिमात्रेण नार्थनाशः, तस्माद् —

आगमोऽभ्यधिको भुक्तेर्विना पूर्वक्रमागतात् ।

आगमो लेख्यम् । तद् भुक्तेर्वलीयः, निश्चितत्वाद् अन्यथापि भुक्त्युपपत्तेः । पूर्वक्रमे तु सति भुक्तेर्वलीयस्त्वं लेख्यान्तरनिरस्तस्यापि लेख्यस्य प्रमादतः स्थितिसम्भवात् । त्रिपुरुषभुक्तिः पूर्वक्रमः । यतश्च नाशादिव्याजेन लेख्यस्योपगतादियाधितस्यापि स्थितिसम्भवः ॥

तत्र

आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥ २७ ॥

न स्याद् यावत्त्या विना लेख्यप्रतिष्ठा न स्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥

यस्माद् क्रमभुक्तिरागमाद् बलीयसी, तस्माद् —

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ २८ ॥

लेख्यकर्तुः पुत्रो न लेख्यदोषानपाकुर्यात्, न ह्यसौ पितृवलेख्यस्वरूपज्ञो यतः । धनं तु न तत्पुत्रस्य । तस्य तु यः पुत्रः, तस्य धनमपि स्यात् । यस्माद् भुक्तिस्तत्र गरीयसी लेख्यादित्युक्तमेवेत्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

लेख्यकृत्पुत्रस्तु किमिति धनमाद् न भवति । यस्माद् —

*आग्मेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।

अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नाधिगच्छति ॥ २९ ॥

लेख्यस्वरूपाज्ञत्वात् (न?) तदोपानपाकरणमात्रमेव स्यात् । न तु प्रमाणरहितं स्वामित्वमपीत्यभिप्रायः । प्रामाण्यं च विशुद्धागमस्यैव भोगस्य, न तु भुक्तिमात्रस्येत्यर्थः ॥ २९ ॥

किञ्च —

योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।

न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विनाकृता ॥ ३० ॥

यदि हि लेख्यदोषापाकरणाभियुक्तः परेतो मृतः स्यात्, तदा तदीयधनप्राप्तपाकुर्यात् । एतच्च लेख्यकर्तृविषयम् । इतरस्य द्रव्यापहार एव स्यात् । यस्मान्न तत्र स्वामित्वे भुक्तिरागमशून्या कारणं भवति, कृतापि तु व्यभिचारिणीत्यर्थः ॥ ३० ॥

यदि तु दुष्टेऽपि लेख्यादौ तत्कर्ता न दोषानपाकुर्यात्, तदा कथं स्यात् । उक्तं तादृशे विषये राजावेदन 'स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेण' इत्यत्र । अत एव च —

नृपोऽर्थाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३१ ॥

नृपो हि बलवान् व्यवहारं कारयितुं समर्थ इति व्यवहारविधौ स एव ज्यायान् । इतरेऽपि सामर्थ्यापेक्षया दुर्बला बलीयांसश्च भवन्ति । अतश्च कुलादिक्रमेणैव व्यवहाराणां राजगामिता द्रष्टव्या । ब्राह्मणादिसमूहाः पूगाः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

प्रभुत्वादेव च राजा तदर्थधिकृतो वा प्रार्थिकादि —

बलोपधिविनिर्वृत्तान् व्यवहारान् निवर्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारबहिःशत्रुकृतांस्तथा ॥ ३२ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ३२ ॥

विद्य —

मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिवालभीतप्रयोजितः ।

असम्बन्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ ३३ ॥

मत्तोऽतिहर्षितः, अहट्कृतो वा । उन्मत्तो ग्रहग्रहीतादिः । स्पष्टम-
न्यत् ॥ ३३ ॥

विद्य —

*कुलानि जातयः श्रेण्यो गणान् जनपदानपि ।

स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयत् पथि ॥ ३४ ॥

कुलानि कुटुम्बानि । जातयो ब्राह्मणाद्या वर्णाः । श्रेण्यः कारुक-
समुदायः । गणा ब्राह्मणादिसमूहाः । जनपदो दुर्गाश्रयोऽत्र जनोऽभिप्रेतः ।
सोऽपि राज्ञा स्वधर्माच्चलितो दण्ड्य इत्यभिप्रायः । सर्वथैतरजनो वा जन-
पदः । सर्वथा सर्वः स्वधर्माच्चलितो राज्ञा दण्ड्य इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

यस्माच्च राजा व्यवहारविधावध्यो दण्डधरः, तस्मात् —

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।

विभावयेन्न चेष्टिहस्तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३५ ॥

कस्यचित् प्रनष्टं यदि राज्ञान्येन वाधिगतं लब्धं तद् यदि धनिना
प्रार्थ्यते । ततः किं तत्, कियत्संस्यं चेत्येवं पृश्नविसंवादकस्यान्विष्या-
र्पणीयम् । न चेदेवं विभावयेत् तत्समं दण्ड्यः ॥ ३५ ॥

यत्तत्तत्तत्सामिकं निष्ठादिकं तत्र का कथा । उच्यते —

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद् द्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमादद्यात् स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ ३६ ॥

* इदार्थं दलेभो न ददयते भित्तुस्तस्याम् । अत्र जातयः श्रेण्य इत्युभयत्र व्यस-
येन प्रथमा बोध्या ।

स सर्वस्य प्रभुरित्यनेन प्रतिग्रहाद्यभावेऽपि स्वत्वसम्बन्धोऽस्तीति ज्ञापयति ॥ ३६ ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा पष्ठांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तदण्डमेव च ॥ ३७ ॥

इतरेण ब्राह्मणेनैवानभिरूपेणेत्यर्थः । गौतमीय त्वब्राह्मणविषय 'निध्यधिगमो राजधनम्' इति । यावान् निध्यधिगमः, स सर्वो राजधनमित्यर्थः । तथाच 'न ब्राह्मणस्यानभिरूपस्य' इत्युक्त्वाह — 'ब्राह्मणोऽप्याख्याता पष्ठ लभेतेत्येके' इति । अनाख्याय तु गृह्णन् ब्राह्मणोऽपि सर्वमादाय शक्त्यनुरूपेण दण्डश्च स्यात् । विद्वास्तु 'स सर्वस्य प्रभुरिति' वचनादनाख्यायापि गृह्णन् न दोषभागित्यर्थः ॥ ३७ ॥

यतश्च निध्यादध्वस्त्रामिवेषु उह्य प्रभुश्च ततएव च —

देयं चोरहृतं द्रव्यं राज्ञा जनपदाय तु ।

कस्मात् । यस्मात् —

अददद्धि समाप्नोति किल्बिषं तस्य यस्य तत् ॥

पालकत्वेन हि राजगामिता निध्यादे । पालकत्वेत् किमिति परकीय चोरादिहृतं न प्रयच्छेदित्यभिप्रायः । जनपदग्रहणं सर्वार्थम् । न ब्राह्मणायैवेत्यर्थः । तथाच बृहस्पति — 'चोरापहतं तु सर्वेभ्योऽन्विष्यार्पणीयम् अलाभे स्वकोशाद् वा अददच्चोरकिल्बिषी स्याद्' इत्यादि ॥ ३८ ॥

इति सामान्यन्यायप्रकरणम् ।

अथ ऋणादानप्रकरणम् ।

एव तावत् सामान्यन्यायस्वरूपमभिधाय दर्शनामृणादानादिन्यवहारस्थानक्रमणं विरोधोपपत्तिरिति । तत्रायता मन्वादिभिर्ऋणादानस्याका । अतस्तद्व तावदुच्यते —

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चक्रमन्यथा ॥ ३९ ॥

यद्यप्यविशेषेणाशीतिभागोऽभिहितः, तथापि ब्राह्मण्यैवायम् । अन्येषां तु पादवृद्ध्या वृद्धिकल्पनम् । तथाच बृहस्पति — 'पादोप-

चयात् क्रमेणेतरेषाम्' इति । अन्यथा तु बन्धकरहिते द्विकविकत्वं वृद्धे-
रित्यभिप्रायः । यच्चैतद् वृद्धिपरिमाणमुक्तम्, अत ऊर्ध्वं न गृह्णीयात् ।
त्वर्वाग्रहणे विरोधः ॥ ३९ ॥

अन्येषां वृद्ध्या —

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा तथा ॥ ४० ॥

पशुस्त्रीणां वृद्धिः फलभोग्यत्वेनार्पितानां या प्रसूतिः सा धनिकस्य
स्यात् । तुशब्दात् सन्ततिरेव, नापरा वृद्धिरित्यर्थः । पशुस्त्रीणामिति
पुंस्पशुसन्तानव्यवच्छेदार्थम् । अथवा पशूनां स्त्रीणां च दासीनामिति
योज्यम् । इक्ष्वादिरसस्याष्टगुणा परा वृद्धिः । वस्त्राणां चतुर्गुणा, धान्या-
नां त्रिगुणा, हिरण्यादीनां द्विगुणा । तच्चाशीतिभागाद्यनुसारेण यावता
कालेन हिरण्यं द्विगुणं, तावतैव धान्यादेः स्वपरिमाणयोगः ॥ ४० ॥

चातुर्वर्ण्यातिरेकेण तु —

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥ ४१ ॥

कान्तारगा अरण्यवासिनः, तद्गामिनो वा । सामुद्राः समुद्रव्यवहा-
रिणः । ते प्रतिमासं दशकं विंशकं च शतं दद्युः । यद्वा कान्तारं वर्णा-
पशदत्वं ये गच्छन्ति, ते कान्तारगाः, वर्णापशदा इत्यर्थः । सह मुद्रया
नियमेन वर्तत इति समुद्रो वर्णाश्रमविषयः, तमतिलङ्घयन्ति ये, ते विप-
रीतलक्षणया वा सामुद्राः, विकर्मस्था इत्यर्थः । दद्युर्वा स्वपरिमापितां
वृद्धिं सर्वे ब्राह्मणादयोऽपि सर्वास्वपशदजातिष्वित्यर्थः । आपत्कल्पश्चायं
ब्राह्मणादीनामित्येतद् वाशब्देन द्योतयति ॥ ४१ ॥

अनया च वृद्ध्या —

प्रपन्नं साधयानोऽर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छेद् दाप्यो दण्ड्यश्च तद् धनम् ॥

प्रपन्नं न्यायेन स्पष्टीकृतं यदृच्छया साधयानोऽर्थं न राज्ञा किञ्चिद्
वक्तव्यः । यदि तु साध्यमानो राजन्यावेदयेत्, ततो दण्ड्यो दाप्यश्च
राज्ञैव तद् धनं, धनिकायेति शेषः ॥ ४२ ॥

अथ यथेकमृणं युगपद् धनिन प्राचयेयुः, तदाय क्रम —

गृहीतानुक्रमाद् दद्याद् धनिनामधर्मणिकः ।

दद्यात्तु ब्राह्मणायाग्रे नृपाय तदनन्तरम् ॥ ४३ ॥

ग्रहणानुक्रमादेवाधर्मणिकेनर्णभेकजातीयेभ्यो देयम् । जातिभेदे
ब्राह्मणादिक्रमेणैव । तुशब्दात् तुल्यजातीयत्वेऽपि गुणाद्यपेक्ष क्रम धोत-
यति ॥ ४३ ॥

विप्रतिपन्नस्त्वृणिको राजन्यावेद्य षाड्यः । तत्र च —

राज्ञाधर्मणिको दाप्यः साधिताद् दशकं शतम् ।

पञ्चकं तु शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः ॥ ४४ ॥

ऋणिको राज्ञा सर्वं धनिकार्यं दाप्यः । स्वयं च तस्मादेवाध-
मणिकाद् दशकं शतं गृह्णीयात् । धनिकोऽपि साधितार्थसङ्ख्यया पारितो-
पिकं राज्ञे पञ्चकं शतं दद्यात् । उत्तमर्णिको धनिकः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

एव तावत् समृद्ध दापयेत् । असमृद्ध तु —

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥ ४५ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ४५ ॥

यथोपस्था च ददत —

दीयमानं न गृह्णीत प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।-

मध्यस्थस्थापितं तत् स्याद् वर्धते न ततः परम् ॥ ४६ ॥

स्वकं धनमिति वचनादात्मनेपदयोगाच्च सन्निहितधनिकविषयमे-
तत् । अन्यथा तु वर्धत एवेत्यभिप्रायः ॥ ४६ ॥

ऋणिके सत्यं दानक्रम । तदभावे तु —

रिक्थग्राह ऋणं दद्याद् योपिद्वाहस्तथैव च ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥ ४७ ॥

रिक्थानुसारित्वाद् ऋणानां रिक्थग्राहिण एव निर्विचिकित्सं दद्युः । निर्धनस्य तु नियोगाद् विना योऽस्य भार्या सङ्गृहीयात्, स दद्यात् । एतच्चाग्राहणविषयम् । तद्योषितामेवान्यगामित्वसम्भवात् । तथैव चेति धनग्राहिवदविकल्पयन् योषिद्ग्राह्यपि दद्यादित्यर्थः । तदेव हि द्रव्यं द्रव्यहीनस्येत्यभिप्रायः । एतस्मादेव चातिदेशाद् रिक्थभाव एव योषिद्ग्राहादयः प्रत्येतन्याः । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्य इति । अन्यस्मिन् नाश्रित द्रव्यं यस्य असावनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रो दद्यात् । न चेद् द्रव्यमन्येन गृहीतमित्यर्थः । नन्वद्रव्यस्यैव पुत्रो दद्यात् । ऋणस्य द्रव्यानुसारित्वादित्येतत् प्रागेव ज्ञापितम् । किमिदं पुनरनन्याश्रितद्रव्य इति । मैवम् । प्रागप्येतत्पदानुसारादेवं व्याख्यातम् । अतिदेशादभ्युचय एव । अथवा बहुपुत्रस्य यद्येकः पितृधनमितरानुमतो गृह्णीयात्, तदा धनग्राहिण इतरेषां च तुल्यमृणभाक्त्वं, यतोऽन्यैरपि स्वेच्छया स्वांशोत्सङ्गलनं कृतमितीमामाशङ्कां निरस्यति—पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्य इति । येनैव पुत्रेण द्रव्यमाश्रितं, स एव दद्यात् । नान्योऽनुमन्तापीत्यर्थः । अतएवच ज्ञायते भागशः पुत्रा ऋण दद्युरिति । ज्येष्ठो वा भूयो दद्याद्, रिक्थविभागे विशेषदर्शनाद् इत्येषा दिक् । सर्वथा धनप्राप्तिसम्बन्धानुसारेणैव ह्युणसङ्गतिः । तथैवापुत्रस्याप्यन्ये रिक्थभाज एवर्णभाजः ऋणभाक्त्वमपि प्रतिपद्यन्त इत्यभिप्रायः । तथाच कात्यायनः—

“रिक्थहर्त्रां ऋणं देयं तदभावे च योषितः ।

पुत्रैश्च तदभावेऽन्यै रिक्थभाभिर्भयथाक्रमम् ॥”

इति । बृहस्पतिश्च—‘धनस्त्रीहारिपुत्राणां पूर्वाभावे यथोत्तरम् आधमर्ण्यं तदभावे क्रमशोऽन्येषां रिक्थभाजाम्’ इति । यद्वा, अनन्याश्रितद्रव्य इत्यस्यान्योऽर्थः—पितरि भूते यस्य पैतृकं रिक्थं केनापि परिनिक्षिप्तादिहेतुनान्यस्मिन्नाश्रितं सोऽन्याश्रितद्रव्यः न तदग्राह्यैव पैतृकमृणं दद्यादित्यत्रैव हेतुः । पुत्रहीनस्य रिक्थधनः । अन्येऽपि तु भवन्तीति शेषः । यावदसौ न्याय्यमपि पैतृकं रिक्थं नाप्नुयात्, तावद् ऋणं किमिति दद्यादित्यभिप्रायः । सर्वाणि चैतानि स्मृत्यन्तरात् सम्यग् व्याख्यातानीत्यवगन्तव्यम् । यथाह कात्यायनः—

“यावन्न पैतृकं द्रव्यं विद्यमानं लभेत् सुतः ।
सुसमृद्धोऽपि दाप्यः स्यात् तावन्नैवाधमार्णिकः ॥”

इति ॥ ४७ ॥

एव तावत् पैतृकमृण देयम् । आत्रादिकृते तु कथम् । तत्रापि —

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यदणं तु कृतं भवेत् ।

दद्युस्तद्रिविधनः प्रेते प्रोपिते वा कुटुम्बिनि ॥ ४८ ॥

कुटुम्बे भवः कुटुम्बी आत्रादिः । तेन कुटुम्बानिमित्तं यद् ऋणं कृतं, तत् सर्वैरेव तस्मिन् प्रेते प्रोपिते वा रिक्त्यभाग्निरविभक्तैर्देयम् । विभक्तानामपि रिक्त्यभाजां सम्भवादविभक्तैरित्युक्तम् ॥ ४८ ॥

अविभक्तैरेऽपि तु —

न योपित् पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्याद्वते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥ ४९ ॥

भस्यापवादः —

गोपशौण्डिकशैलूपरजकव्याधयोपिताम् ।

ऋणं दद्यात् पतिस्तासां यस्माद् वृत्तिस्तदाश्रया ॥

गोपो गोपालः । शौण्डिक कल्पालः* । शैलूपो नटः । रजको वस्त्र-
निर्णेजकः रत्नकश्च । व्याधो लुब्धकः । एते स्त्रीकृतमप्यृणं दद्युः, स्त्रीप्र-
धानत्वादेतेषाम् । तथाच नारदः — ‘तेषां तत्प्रत्यया वृत्तिः कुटुम्ब-
च तदाश्रयम्’ इति । हेत्वभिधानं चान्येऽप्येवप्रकारा उक्ता यया स्यु-
रिति ॥ ५० ॥

पुरुषमात्राविशेषेण तु —

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् ।

स्वयं कृतमृणं वापि नान्यत् स्त्री दातुमर्हति ॥ ५१ ॥

दम्पत्योरविभक्तधनत्वेऽप्यभ्युपेतादिव्यतिरेकेण स्त्रिया न देयमित्य-
भिप्रायः । कुतः पुनः स्त्रीणां स्वातन्त्र्येणर्णप्रसङ्गः, कुतो वा दानमिति ।

स्त्रीणामपि हि स्वातन्त्र्येण धनं वक्ष्याति 'भर्त्रा प्रतिनेन यद् दत्तम्'
इत्यत्र । स्वशरीरोपभोगार्थं स्त्रीणामृणप्रसङ्गोऽविरुद्धः । अत्रैव स्त्रीणामृणस-
म्बन्धः ॥ ५१ ॥

अन्यप्रापितु—

पितरि प्रोपिते भ्रूते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्वे साक्षिभावितम् ॥ ५२ ॥

पितरि मृते प्रोपिते वा विंशतिवर्षाणि प्रतीक्ष्य, व्यसनाभिभूते वा
पुत्रादिभिर्ऋणं देयम् । अपि वेति च प्रकारार्थम् । अन्यस्मिन्नप्येवप्रकारे
व्याध्यादावसमाधेयेन्द्रियवैकल्ये हेतावुत्पन्न इत्यर्थः । तथा निह्वे यदि
च पिता विप्रतिपन्नः तदा साक्षिभावितः पुत्रादिभिरैवर्णं देयम् । सोऽपि
हि प्रकृतिविपर्ययादसामर्थ्येनायोग्य एव । ऋणवचास्ववस्थासु पैतृक
रिक्थमपि पुत्रादिभिर्ग्राह्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ ५२ ॥

अस्यापवादः —

सुराकामधूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।

वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम् ॥ ५३ ॥

स्वस्थपितृकृतमस्वस्थे तस्मिन् रिक्थभाभिदेयम् । न पुनरस्वस्थ-
कृतमपीत्यभिप्रायः । अस्वास्थ्यप्रकारप्रपञ्चार्थेऽध्यायः श्लोकः । दण्डशुल्काव-
शिष्टकं तु वचनाददेयम् । सुरा पीत्वा यन्मूल्यं न दत्तं, यच्च कामसयो-
गेन स्त्रीणां प्रतिज्ञातं, द्यूतहारितं दण्डाद्यवशिष्टं वृथादानं च तथैवेह यस्य
फलं नामुत्रेति निश्चितं, तत् पुत्रादिभिरदेयम् । शुल्कं पथि राजभाव्य
दानम् । अशास्त्रचोदितं वृथादानम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ५३ ॥

भ्रणस्य प्रतिनिर्वातनप्रकार उक्तः । कोनुखलु ऋणग्रहीतेत्येतदभिप्रायितुमाह —

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥ ५४ ॥

भ्रात्रादीनामविभक्तानां परस्परमृणसाक्ष्यप्रातिभाव्यानि न विद्यन्ते ।
तेनैव च विभक्ताविभक्तसंशये साक्ष्यादिभिर्निर्णयः । दम्पतिवचनं चान

विभागासम्भवादन्त्येषामपि रिक्थभाजामग्निभक्तानां साक्ष्याद्यभावप्रदर्शनार्थम् ॥ ५४ ॥

ॐ पुनर्निर्णये प्रातिभाष्य—

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते ।

आद्यो तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥ ५५ ॥

अपसर्पणाशङ्कायां दर्शनार्थम्, अविश्वासे विश्वासार्यं, सिद्धार्थ-
प्रदानेन च प्रातिभाव्यम् । विधीयत इति विचिकित्सानिवृत्त्यर्थम् । भ-
गृहीतं ददतो दापयतो वा विचिकित्सा मा भूत् । तत्र दर्शनप्रत्ययप्रति-
भुवौ वितथे विसंवादिते कार्यणि दाप्यौ स्वयं, न तु तत्पुत्राः । इत-
रस्य तु दानप्रतिभुवः पुत्रा अपीत्यभिप्रायः । अपिशब्दोऽन्येषामपि रि-
क्थभाजां प्राप्त्यर्थः । ननुच दर्शनप्रतिभूरपि प्रत्ययार्थ एव । नैवम् ।
‘प्रत्यायितस्यापि निमित्तान्तराद् भवत्येवाददर्शनम् । यद्वा मृते कार्यणि
दानृत्यार्थं दर्शनप्रातिभाष्यवचनं द्रष्टव्यम् । तथाच बृहस्पतिः — ‘उप-
स्थाप्यविपत्तावुपस्थाप्यस्य पुनः प्रतिभूर्दाप्य’ इति । एतच्चार्यर्पणेनोपवि-
श्वास्य यत्र दर्शनप्रातिभाष्यं क्रियते, तद्विषयमेव । तथाच नारदः—

“ऋणिष्वप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वा विवादिते ।

प्रतिभूस्तद्वर्णं दद्यादनुपस्थापयस्तथा ॥”

इति । यदोपस्थानं सम्भवतीति शेषः । मृतस्य चोपस्थापनासम्भवाज्जी-
वदधिकार इति नारदाभिप्रायः । विकल्पप्रसङ्गे विषयव्यवस्थोक्तैव ॥ ५५ ॥

पूर्वश्लोकार्थमेव स्पष्टयति—

दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानार्थं यः स्थितः ॥ ५६ ॥

श्लोकान्तरारम्भसामर्थ्यान्मृतवचनाच्च जीवतः पुत्रैः, शक्तितोऽन्वेयणं
कार्यमित्यभिप्रायः ॥ ५६ ॥

— एकरथेव तु यदा कार्यणि —

वहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।

एकच्छायास्थितेष्वेव धनिकस्य यथारुचि ॥ ५७ ॥

बहुवः प्रतिभुवो यदि स्युरंशतो धनं दद्युः । एकच्छायास्थितेष्वेपु
धनिकस्येच्छया व्यस्तसमस्तत्वेन कृत्स्नं धनं दापयेत् । एकच्छायाकाः
समानग्राहकत्वेन प्रतिभुवः न द्रव्योपभोक्तारः । एतदेव चेप्सविति सर्व-
नाम्ना स्पष्टीकृतम् ॥ ५७ ॥

द्रव्यानुपभोक्तृत्वाच्च —

प्रतिभूर्दापितो यत्र प्रकाशं धनिने धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद् धनम् ॥ ५८ ॥

प्रकाशवचनाद् यत् प्रतिभुवो हस्तनिर्गतं तदेव द्विगुणं देयम् । न
तु धनिकाय यावद् देयमित्यभिप्रायः । हिरण्यविषयश्चायं श्लोकः ॥ ५८ ॥

पश्चार्था तु—

ससन्तति स्त्रीपशव्यं धान्यं त्रिगुणमेव तु ।

वस्त्रं चतुर्गुणं देयं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥ ५९ ॥

तथाशब्दः सत्कारार्थः । यस्य यावती परा वृद्धिरुक्ता, तस्य
तद्वृद्धियुक्तं ससत्कारं प्रतिभुवे देयमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

विद्यम्भेद्दृष्ट्वाधिप्रतिभुवौ । तथाचोक्त — 'विद्यम्भेद्दृष्ट्वाधिप्रतिभूराधिरेव
चे'ति । तयोः प्रतिभूव्याख्यातः । इदानीं कमग्राहकत्वादाधिरुच्यते —

आधिः प्रणश्येद् द्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥

विश्वासार्थं हिरण्यादि यदाधीयते स आधिः । स द्विविधः गो-
प्यश्चागोप्यश्च । तत्र गोप्यः कदाचित् कालव्यवस्थया क्रियते इयता
कालेनामोक्ष्यतो ममायं प्रणश्येत्तीति । कदाचित्तु संमुखः स प्रणश्येद्
द्विगुणे धने यदि न दीयते इतरोऽपि कालव्यवस्थया कृतस्तत एव
प्रणश्यतीत्यत आह— 'फलभोग्यो न नश्यती'ति । फलं भुज्यते यस्य स
फलभोग्य आधि । फल वृद्धिः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६० ॥

किञ्च —

गोप्याधिभोगिनो वृद्धिः सोपकारेऽथ भाविते ।

नष्टो देयो विनष्टो वा दैवराजकृतादृते ॥ ६१ ॥

गोप्याधिभोगिनो वृद्धिः प्रणश्येदिति शेषः । सोपकारेऽथेत्यपिशब्दा-
र्थोऽथशब्दः । सोपकारेऽप्याधौ वृद्धिर्न स्यादित्यर्थः । बाहदोहादियुक्तो
गवादिः सोपकारः । अविकाराशङ्क्या पृथग्वचनम् । भावित इति भोक्ता-
भ्युपगते साक्षिभिर्वा भुक्तोऽनेनायमित्येव भाविते । नष्ट आधिर्विनष्टो वा
दैविकाद् अग्न्याद्युपद्रवाद् राजकीयाद्वा विना अधमर्णिकाय देयः ।
स्वरूपहानं विनाशः । अपहारस्तु नाशः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६१ ॥

ऋणिकार्षितम्—

आधेः स्वीकरणात् सिद्धी रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ।
यातश्चेदन्य आधेयो धनं वा धनिने वहेत् ॥ ६२ ॥

समर्पितस्यापि स्वीकरणेनोपभोग्यत्वसिद्धिः स्यात् । यत्नेनापि तु
रक्ष्यमाणोऽप्यसारतां यातश्चेद् यदि पाल्यमानोऽप्यसारीभूतः, ततोऽन्य
आधेयः स्यात् । यद्वा अस्मिन्नवसरे धनभाग् वा धनी भवेत् । धनिने
वा धनं सोदयं देयम्, आध्यन्तरं वा कार्यमित्यभिप्रायः ॥ ६२ ॥

यदात्माधिरुप्यमाण एव, स तु बन्धकमात्रतया कियते, तदा—

चरित्रबन्धककृतं सवृद्धं दापयेद् धनम् ।
सत्यङ्गारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ ६३ ॥

चरित्रबन्धककृतं सोदयमर्थं दाप्यः । नाधित्यागमात्रेण मोक्ष
इत्यर्थः । अन्यत्राप्येवमेव विश्वासव्यवहारे सत्यङ्गाराय च यद् द्रव्यम-
र्पितं, तद् विसंवदता द्विगुणं प्रत्यर्पणीयम् । सत्यङ्गारिणस्तु विसंवादत-
स्तद्धानिरेव । यथाह कात्यायनः —

“सत्यङ्गारविसंवादे द्विगुणं प्रतिदापयेत् ।
अकुर्वतस्तु तद्धानिः सत्यङ्गारप्रयोजनम् ॥”

इति ॥ ६३ ॥

यदातृणिक सोदयं द्रव्यमादायोपास्थित, तदा —

उपास्थितस्य मोक्तव्य आधिर्दण्ड्योऽन्यथा भवेत् ।
प्रयोजकेऽसति धनं कुले न्यस्याधिमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥

सोदयं द्रव्यमादायोपस्थितस्याधिमनुत्सृजन् प्रयोक्ता दण्ड्यः
स्यात् । यदा त्वसन्निहितो धनप्रयोक्ता, तदा तस्मिन् प्रयोजकेऽसति
तत्कुटुम्बे समर्प्य द्रव्यमाधिमाप्नुयात् निस्संशयं गृह्णीयादित्यर्थः । एवं
धनिककुले द्रव्यं समर्पयित्वाधिग्राह्यः ॥ ६४ ॥

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः ।

विना धारणकाद् वापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥ ६५ ॥

तत्काले कृतं मूल्यं यस्य स तत्कालकृतमूल्यः । यदि मूल्याद्भासः
स्यात्, तदा तत्कालकृतं यन्मूल्यं, तद् धनिकेन देयम् । इत्येतया परि-
भाषया वृद्धिशून्यो धनिकहस्ते तिष्ठेत् । यदा तु धनं द्विगुणीभूतम्, ऋ-
णिकश्वासन्निहितः । तदा तत्काले श्रावयित्वाधिं निर्विकल्पं गृह्णीयात् ।
विनैव धारणकात् ससाक्षिकं विक्रीणीतेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

वृद्धपर्यं प्रथमदिवसादारभ्य प्रयोक्ता भुज्यमानेऽपि —

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।

मोच्य आधिस्तेदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥ ६६ ॥

धने प्रविष्टे सत्याधिर्मोच्यः । न त्वर्वागेव द्विगुणद्रव्याप्रदानलक्षणो-
ऽस्य प्रणाशः स्यादित्यभिप्रायः ॥ ६६ ॥

इति ऋणादानप्रकरणम् ।

अथ उपनिधिप्रकरणम् ।

आप्यनन्तरं विश्वाचार्यितत्वसामान्यादुपनिधिर्न्यते —

भाजनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते ।

द्रव्यं तदौपनिधिकं

उच्यत इति शेषः ॥

प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ ६७ ॥

कापि स्थितमनिर्दिष्टस्वरूपं कस्याचित् परिग्रहे एवमुक्त्वा यत् सम-
र्प्यते 'त्वयेदं रक्षणीयमि'ति । हस्तशब्दः परिग्रहार्थः । न्यस्य क्षिप्त्वेत्यर्थः ।
तद् औपनिधिकसंज्ञकं यथा गृहीत तथैव प्रत्यर्पणीयमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

यन्तु द्रव्यमुपनिहितं —

न दाप्योऽपहृतं तच्च राजदैविकतस्करैः ।

दोषश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥ ६८ ॥

राजाद्यपहृतमनपराधी न दाप्यः । दोषश्चेन्मार्गिते प्रयाचिते अदत्ते
अनर्पिते तत्करापहारादिलक्षणो दोषश्चेद् दाप्योऽपहृतं, तत्समं च राज्ञे
दाप्यो दण्डम् । नञ्वन्यत् ॥ ६८ ॥

इत्याभ्यननुत्तवर्षाणिधियः द्रव्यम् —

आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तच्चापि सोदयम् ।

याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपेष्वप्ययं विधिः ॥ ६९ ॥

यान्वितं कार्यार्थमाहृत परकीयमुपस्करादि । अन्वाहितम् आध्य-
सामर्थ्यं यदन्यदर्पितम् । प्रतिग्रहप्रसङ्गेन वा यदलब्धमेव पात्रादि उपक-
रणत्वेनाहृतम् । न्यासो निर्दिष्टस्वरूप द्रव्य, यद् रक्षणार्थं समर्पितम् ।
निक्षेपोऽन्यहस्त एव यदन्यस्मै देयत्वेन निक्षिप्तम् । एतेष्वपि याचितादि-
ष्वयमेवौपनिधिको विधिर्द्रष्टव्यः ॥ ६९ ॥

इति उपनिधिप्रकरणम् ।

अथ साक्षिप्रकरणम् ।

एवंत्र चर्णादनादौ च्यवहितवो लिखित साक्षिगो भुक्तिधेति । तत्र भुक्तिः
स्वाभारदा । धन्यत्र तु लिखित साक्षिगो । तत्रान्न नारद — 'लिखित साक्षिग
स्य प्रमाणे अतिविकारके' इति सामान्यविशेषवाह । तेनार्थप्रत्ययन्यासादिभिर्लिखितेन
वा स्वसाक्षात् कार्योक्तुं के विद्वद्भास्तु साध्या । एव च नन्द वचनम् । तत्र साक्षि
गस्तापदुच्यन्ते —

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥ ७० ॥

अथवराः साक्षिणो ज्ञेयाः पञ्चयज्ञक्रियारताः ।

यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वासु वा पुनः ॥ ७१ ॥

तपःप्रभृतयो यथोपलब्ध्वादित्ये हेतवः । कथम् । यो हि निष्कारण परलोकसाधनैकप्रवणस्तपोदानादिप्रवृत्तोऽतिशयिततरपुरुषप्रज्ञः, स कथमिवात्मनो दृष्टादृष्टविरुद्धं विमार्गाश्रयिणः परस्यार्थेऽनृतं ब्रूयादित्यभिप्रायः । तपोदानादिभिर्ये धर्मप्रधानतया सत्यवादिनः, ये वा कुलीनाः स्वकुलकलङ्कभक्त्या, ये वा पुत्रिणो धनिनश्च तद्विनाशभीत्या, प्रकृत्या ऋजवः उपलब्धातिरिक्तवचनाशक्त्यानन्यथावादिनः, ते अथवराः साक्षिणो ज्ञेयाः । प्रयो येषामवरास्ते अथवराः, त्रिप्रभृतय इत्यर्थः । साक्षिणो ज्ञेया इति प्रत्यक्षमूलत्वाभिप्रायम् । निपुणतः प्रत्यक्षादिभिर्लक्षणतः साक्षिणो निरूपणीया इत्यर्थः । पञ्चयज्ञक्रियारता इति । *आन्वाहिकाशक्यपरिहारहिंसानिष्कृत्यर्थं हि पञ्चयज्ञक्रियाविधानम् । तद् ये ह्यशक्यपरिहारमपि हिंसामपाकर्तुं प्रवृत्ताः, ते कथमिव स्वाभिप्रायेणान्यायवर्तिजनवदसद्भेदेषु प्रवर्तेरन्नित्यभिप्रायः । एवं स्मृत्यन्तराण्यपि साक्षिप्रपञ्चाविषयाणि व्याख्येयानि । यत्तु नारदेनैकादशविधं साक्ष्यं कृताकृतत्वभेदेनोक्तं, तत् सौहृदान्मुग्धजनव्युत्पत्त्यर्थम् । तच्च तस्मादेवावगन्तव्यम् । यथाजातीति । मनुष्यस्त्रीजातिभेदाभिप्रायं वा जातिवचनम् । यथोक्तं नारदेन — 'श्रेणीषु श्रेणिपुरुषा' इत्यादि । यथावर्णं च ब्राह्मणादीनां च साक्ष्यम् । सर्वे वा सर्वासु जातिषु जातिशब्दाभिधेयत्वाद् वर्णेऽपि स्त्रीलिङ्गाविरोधः । पुनःशब्दोऽवसरापेक्षया । साध्यन्तराभावे पुनर्वक्ष्यमाणकार्यापेक्षया वा सर्वे सर्वेषां, यथा 'सर्वः सङ्ग्रहणे साक्षी'ति ॥ ७०, ७१ ॥

उक्तन्यायविरोध तु —

स्त्रीवृद्धवालकितवमत्तोन्मत्ताभिः शस्तकाः ।

रङ्गावतारिपापण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥ ७२ ॥

* अन्वह इवा आन्वाहिकी अशक्यपरिहारा अवर्जनीया च यो हिंसा तन्निष्कृत्यर्थम् । तत्रान्वाहिकेतुमयपदप्रवृत्त्येऽनुशक्तिकादित्वं कल्प्यम् । 'आन्वाहिके'ति वा पाठः कल्पः ।

पतिताप्तार्थसम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः ।

साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूतश्चेत्यसाक्षिणः ॥ ७३ ॥

येषां तु दृष्टमदृष्टं वा यथाभूतार्थदर्शने दृष्टार्थाभिधायित्वे च कोरणं न स्याद्, विपर्यये वा स्यात्, ते न साक्षिण इत्यर्थः । सर्वे चाभोज्यप्रकरणोक्ता अग्निहीनादयः साक्ष्यान्तर्हा द्रष्टव्याः । तदुपलक्षणार्थं वात्र स्त्री । यथोक्तम् — ‘अवीरायाश्च योषितः’ इति । सैव चाप्यत्राप्यभिप्रेता । सवीरायास्तु तदधिष्ठितायाः साक्ष्यं कचिदस्त्येव । यथोक्तं स्वयम्भुवा — ‘स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युरिति । रक्षावतारी मलः । स्पष्टमन्यत् । अभोज्यान्नानां तु साक्ष्यानधिकारं न्यायसिद्धमेवाभिप्रेत्य नारदेनोक्तं —

“नार्थसम्बन्धिनो नासा न सहाया न वैरिणः ।

न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्ता न दूषिताः ॥”

इत्युक्त्वा ततः,

“दासनैकृतिकश्रान्तवृद्धस्त्रीनालधिककृताः ।”

इति । एवं सर्वेऽभोज्यान्ना अनुग्रन्ता । प्रमाणान्तरमूलं चासाक्षित्वप्रपञ्चितम् । यथा —

“बालोऽज्ञानादमत्या स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत् ।

विब्रूसुर्चान्धवाः स्नेहाद् वैरनिर्यातनादरिः ॥”

इति । वचनादपि कचिद् । यथाह —

“श्रोत्रियोद्या वचनतः स्तेनाद्या दोषदर्शनाद्”

इति । सर्वधानया दिशा न्यायागमाभ्यां साक्ष्यमसाक्ष्यं च प्रपञ्चनीयम् ॥ ७२, ७३ ॥

देशकालाद्यपेक्षया पुन —

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।

सर्वः सङ्ग्रहणे साक्षी दण्डपारुष्यसाहसे ॥ ७४ ॥

अर्थिप्रत्यर्थिभ्यामनुमतोऽतिशयगुणवानेकोऽपि साक्षी स्यात् । अपिशब्दाद् द्वावपि । साक्षिपुनर्वचनं च समक्षदर्शनादेव सङ्ग्रहणादौ साक्ष्यं यथा स्यात् । अविशेषाभिधानेऽपि भूतार्थोपलम्भवचनाशक्तेर्बालादयो न स्युः । तथाच नारदः —

“असाक्षिणोऽपि येऽत्रोक्ता दासनैकृतिकादयः ।

कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥

साहसेषु तु सर्वेषु स्तेयसद्ग्रहणादिषु ।

वारदण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥”

इत्युक्त्वाह —

“एषामपि न बालः स्यान्नैको न स्त्री न कूटकृत् ।

न चान्धवो न चारातिः कुर्युस्ते साक्ष्यमन्यथा ॥”

इति । अतो बालादिवर्जं द्विप्रभृतिसाक्ष्यमविरुद्धम् । यद्वा नैक इति नायं सङ्ख्यानिषेधः, पुरुषमात्रप्रतिषेध एवायम् । यैवैका स्त्री निषिद्धा ‘योपितं चावीरामि’ति, तथैव स्त्रीरहित एकः पुमाननर्ह इति व्याख्येयम् । अतश्च व्यवराणामेव सद्ग्रहणादौ साक्ष्यमित्यवसेयम् । न्यायमूलत्वादेव चाल्प-
र्थमनुमानकुशलतयायमपि नारदीयः प्रतिषेधोऽतिक्रामयितव्यः । तथाच स्वायम्भुवं —

“स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।

शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥”

इति । अनुमानानुसारिणी च निश्चयावगतिस्तत्रैवोक्ता —

“बालवृद्धानुराणां च साक्ष्येषु वदतानृतम् ।

जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा ॥

इति । एवमन्यत्रापि व्यवहारप्रकरणे न्यायागमविवेकः प्रपञ्चनीयः ॥७४॥

नन्वेवमपि सङ्कटे साक्ष्यव्यवहारं यदि न बध्ति साक्ष्यं मूयात् । न सत्यम् । तेनैव
चाह —

अब्रुवन् हि नरः साक्ष्यमृणं सदशबन्धकम् ।

राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः पटुचत्वारिंशत्तमेऽहनि ॥ ७५ ॥

यद्यप्यरोगश्लिषक्षेणापि साक्ष्यं न मूयात्, ततो राज्ञा सदशबन्ध-
कमृणं प्रमथ्य दाप्यः । सह दशबन्धकेन सदशबन्धकम्-। दशांशान्यधि-
कमित्यर्थः । ऋणग्रहणं सर्वविवादोपलक्षणार्थम् ॥ ७५ ॥

किञ्च —

न ब्रवीति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥ ७६ ॥

जानन्नपीति पदं नियोगस्याविवक्षां दर्शयति । तथाच स्वयम्भूः—

“यत्रानिवद्धो वीक्षेत शृणुयाद् वापि कश्चन ।

पृष्टस्तत्रापि तद् मूयाद् यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥”

इति । यतश्चानभिधाने प्रत्यवायः, ततो जानता तत्कालनियुक्तेनापि वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

कूटसाक्षिणो मिथ्यावादिन । तेषां यत् पाप, तत् प्रकरणादन्तरेण दर्शयति —

साक्षिणः श्रावयेद् वादिप्रतिवादिसमीपगान् ।

ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ॥ ७७ ॥

अग्निदानां च ये लोका ये च स्त्रीवालघातिनाम् ।

तेन सर्वान् समवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ७८ ॥

स्मृत्यन्तरान्यायाच्च प्राङ्मुखानुदङ्मुखान् वा प्रयतान् पूर्वाद्वा प्रणिहितैकाग्रानर्थिप्रत्यर्थिसभ्यसमक्षं तथाभूत एव प्राङ्मवाकोऽपि हि ‘ये पातककृतां लोका’ इति श्रावयेत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७७, ७८ ॥

एवं श्रावयित्वा तत्त्वदृग्गपेक्षया यथाहं पृच्छेत् । धर्मागमिशस्त्वेव प्रतिबोधयेत्—

यत् त्वया सुकृतं किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् ।

तत् सर्वं तस्य जानीहि पराजयसि यं मृषा ॥ ७९ ॥

एवमुक्ते यथानुभव वदता —

साक्षिद्वैधे प्रभूतानां समेषु गुणिनां तथा ।

गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं यद् गुणवत्तरम् ॥ ८० ॥

एवंच परीक्षितवचना —

यस्याहुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ८१ ॥

प्रतिज्ञामित्यविशेषवचनात् कृत्स्नप्रतिज्ञातार्थसत्यत्व एव जयो विज्ञेयः । अन्यथा तु पराजय एव स्यात् । तथाच नारदः —

“देशकालयोद्रव्यप्रमाणाकृतिजातिषु ।

यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् साक्ष्यं तदपि चान्यथा ॥”

इति । बह्वर्थप्रतिज्ञायां च,

“न्यूनमभ्यधिकं चार्धं प्रब्रूयुर्यत्र साक्षिणः ।

तदप्यनुक्तं विज्ञेयमेष साक्ष्यविधिः स्मृतः ॥”

इति । अतः कृत्स्नप्रतिज्ञातार्थसत्यत्व एव प्रबो जयः । न्यायमूलत्वाच्च व्यवहारस्मृतेः ॥ ८१ ॥

उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तराः ।

द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥ ८२ ॥

एवञ्च कौटमाक्ष्यं साक्षिणा व्यवहारकर्तॄणां कूटव्यवहारनृत्वे सः प्रीकृते निर्वि-
कल्प राष्ठा —

‘पृथक् पृथक् दण्डनीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा ।

विवादद्विगुणं द्रव्यं विवास्यो ब्राह्मणो भवेत् ॥ ८३ ॥

कूटव्यवहारकर्ता कूटकृद् दण्ड्यः । एकैकश्च पृथक् पृथक् साक्षी विवादद्विगुणं द्रव्यं दाप्य । ब्राह्मणस्त्वददद् दण्ड समग्रधन एव च रा-
ष्ट्राद् विवास्यः । तथाच स्वायम्भुव —

“न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राष्ट्रात् त्वेन नहिष्कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् ॥”

इति । वधप्रसङ्गे (दण्डप्रधानेनैदण्डाप्रदाने) वा समग्रधन एव राष्ट्राद् बहि-
ष्कार्य । न तु शरीरो निग्रहोऽन्यथा वा ब्राह्मणस्य कार्य इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

उत्तरसाक्षी तु प्रशस्यता मुमुक्षुणा वा —

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येन निहुते तत् तमोवृतः ।

स दाप्योऽष्टगुणं द्रव्यं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ ८४ ॥

अतोऽवश्यं वक्तव्यं साक्ष्यं मत्सं च ॥ ८४ ॥

अस्यापवाद

वर्णिनां तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।

तत्पावनाय कर्तव्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥ ८५ ॥

शूद्रेण तु दानादय इत्यभिप्रायः । चतुर्ष्वपि भवा ब्राह्मणादयो वर्णिनः । तेषां यत्र साक्षिणि सत्याभिधातरि वध स्यात्, तत्र साक्ष्यनृत वक्तुमर्हति । सदोषमपि गुणभूतानृतवचनमभ्युपगम्यते । तथाच गौतम — 'नानृतवचने दोषो जीवन चेत् तदर्धीनम्' इत्युक्तवाह — न तु पापीयसो जीवनम्' इति । अदोषवचन चाल्पदोषाभिप्राय प्रायश्चित्तविधानसामर्थ्याद् द्रष्टव्यम् । एतच्च न्यायप्राप्तमेव मन्दबुद्धिप्रतिबोधनाय । प्रायश्चित्तविधानाच्चावश्यकर्तव्यताप्रोच्यते । अन्यत्रापि गुरुलघुत्वे समीक्ष्य पापस्याप्यनुष्ठान प्रायश्चित्तं च तदपनुत्तये कार्यं यथा स्यात् । धर्मान्तरोपयोगित्वाच्चैतत् कामकृतमप्यकामकृतमेव द्रष्टव्यम् । स्वायम्भुवे तु —

“वाग्दैवलैश्च चरुभिर्यजेरस्ते सरस्वतीम् ।

अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥

कूश्माण्डैर्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि ।

“उदित्यृचा वा वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन वा ॥”

इति । एव प्रायश्चित्तचतुष्टयं यदाम्नात्, तत् तन्निर्देशानुसारान्धूद्रादिक्रमेण यथावर्णं क्रमशो द्रष्टव्यम् । शूद्रस्वरूपापेक्षया च चरोः सकृद्भूतिरायुर्तिर्यथा स्यादिति चरुभिरित्युक्तम् । अस्मादेव च प्रायश्चित्तानृतानुज्ञानाद् राज्ञो नैयोगिकं बध्नानुपेक्षणमिति गम्यते । साक्षिणस्तु प्रायश्चित्तोपदेशमात्राद् राजकीयविनयानर्हा इत्यवसेयम् ॥ ८५ ॥

इति साक्षिप्रकरणम् ।

अथ लिखितप्रकरणम् ।

साक्ष्यमन्तरं ध्येतिप्रमाणकत्वाविशेषाद्विहितमुच्यते —

यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरूच्या तु परस्परम् ।

लेख्यं वा साक्षिमत् कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम् ॥

* “उदुत्तमं वरुणं पाशमस्मदवाधम । यममथम । त्रयाय ।

अथावयमादस्य जत तवानागसा आदतय ह्यम ॥ इति वाङ्मनी ।

(ऋग्० ४ १ ४ २ व १० ऋ १५)

यः कश्चिद् ऋणाधिक्यप्रतिग्रहविक्रयादिरर्थो निष्णातः परिशुद्ध-
स्वरूपसहचापरिमाणवृद्धवध्यादिकः धनिकर्णिकादीनां स्वरूपा परस्पर-
मवस्थिते तस्मिन्नव्यभिचारार्थं लेख्यं वोक्तलक्षणसाक्षियुक्तं भाविसन्देहा-
पनोदनक्षमं कार्यम् । तस्य चायं क्रमः । धनिकपूर्वकं स्याद् ऋणिकापे-
क्षया च धनिकस्य पूर्वत्वं न कालापेक्षया ॥ ८६ ॥

ततश्चायं क्रमः —

*समामासतदर्धाहोवासजातिसगोत्रकैः ।

सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनाम्ना च चिह्नितम् ॥ ८७ ॥

समासेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥ ८८ ॥

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति तेऽसमाः ॥ ८९ ॥

अत्राहममुकः साक्षीत्येवं लिखेयुः । असमाः त्रय इत्यर्थः । अन्ये
तु समा इति छेदभ्रान्त्या द्वावित्याहुः । तत्र बहुवचनविरोधादयुक्तम् ।
न च चतुरभिप्रायं तदिति युक्तम् । 'लेख्ये तु परमाग्रयः' इति वच-
नात् ॥ ८७—८९ ॥

अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात् स्वमतं लेखयेत् तु सः ।

साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपगः ॥ ९० ॥

ऋणी साक्षी वा योऽलिपिज्ञः, स सर्वसाक्षिसमक्ष लेखकेन सा-
क्षिणा वान्येन स्वमतं माक्ष्यं वा लेखयेत् ॥ ९० ॥

ततः —

उभयाभ्यर्थितेनेदं मया त्वमुकसूनुना ।

लिखितं त्वमुकेनेति लेखकस्त्वन्ततो लिखेत् ॥ ९१ ॥

अन्तत इति वचनं प्राप्त्यादधिकनिवृत्त्यर्थम् ॥ ९१ ॥

किं पुनः स्वहस्तारोपणे प्रयोजनम् । उच्यते—

विनापि साक्षिभिलेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।
तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं वलोपधिकृतादृते ॥ ९२ ॥

श्रणिकसम्प्रतिपत्त्यर्थं हि साक्षिणः । स चेत् स्वहस्तेनापि सम्प्रतिप-
द्येत, मन्दं साक्षिप्रयोजनं मन्यते । एतच्चोपगतादिविषयं द्रष्टव्यम् ॥ ९२ ॥

निर्व्याजप्रमाणशुद्धं च—

ऋणं लेख्यगतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।
आधिस्तु भुज्यते तावद् यावत् तन्न प्रदीयते ॥ ९३ ॥

यद् ऋणं लेख्यगतं लेख्यारूढमित्यर्थः । तद् देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव
कर्तृतत्पुत्रपौत्रैरित्यर्थः । तुशब्दो व्यवच्छेदार्थः । तथाच नारदः—

“क्रमादव्याहृतं प्राप्तं पुत्रैर्यन्त्रणमुद्धृतम् ।

दद्युः पैतामहं पौत्रास्तचतुर्थान्निवर्तते ॥”

इति । अस्यापवादः— आधिस्तु भुज्यते, न चतुर्थान्निवर्तते । किमन-
वधिक एव । नहि । तावत्, यावत् तद् देयं न प्रदीयते ॥ ९३ ॥

यदा श्रणिकदेशाद् देशान्तरे लेख्य, प्रमाणतो वा भ्रष्ट, तदा यः प्रकारः तमाह—

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा ।
छिन्ने भिन्ने तथा दग्धे लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥ ९४ ॥

राजा, परस्परं वा धनिकृणिकानित्यभिप्रायः । लेख्यदोषो यत्र
प्रमादालिख्यमाने सञ्जातः, तद् दुर्लेख्यम् । उन्मृष्टं भग्नाक्षरम् । छिन्नं मूषि-
कादिभिः । भिन्नं पाटितम् । तथाशब्दः प्रकारार्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ९४ ॥

भेदप्रत्यये चेद् ध्वनिव्यवस्थायां, बोध्य निजवदेष्टु । उच्यते—

सन्दिग्धार्थविशुद्ध्यर्थं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।
युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः ॥ ९५ ॥

सन्दिग्धधात्तावयवधेति सन्दिग्धार्थः, तद्विशुद्धिरर्थः प्रयोजनं यस्य
लेख्यस्य तत् तथोक्तम् । सन्दिग्धार्थनिर्णये नदेव प्रमाणमित्यर्थः । तत्र
स्वहस्तलिपिर्निर्णयं यदि स्यात्, ततः शुद्धमेव । मगधे तु युक्त्यादिभिर्नि-

र्णयः कार्यः । तस्मिन् काले देवदत्तस्य द्रव्यप्रयोजनमासीद्, यज्ञदत्तश्च तदा स्वधनं प्रयुक्तवान् इत्यादिका युक्तिः । समानदेशस्थौ तदोभावप्य-
भूताम् इति प्राप्तिः । अप्रतारकश्चासौ लेखकः प्रसिद्धः, तदीया लेख्या
इति क्रिया । चिह्नं मुद्रालिपिविशेषादिकम् । सम्बन्धो बलोपध्यायभावः ।
आगमो लेख्यलक्षणयोगः । कूटसाक्षित्वाद्यसम्भवो हेतुः । एवं युक्त्यादि-
भिर्यत् परीक्षितं लेख्यं, तत् प्रमाणमित्यवसेयम् ॥ ९५ ॥

एवञ्च न्यायागमपरिनिष्ठितप्रामाण्यस्य—

लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् प्रविष्टमधमार्णिकात् ।

धनी वोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ ९६ ॥

यन्मूल्यात् कलान्तराद्वा दद्यात्, तत् तस्यैव पत्रस्य- पृष्ठे लेख-
येत् । धनिको वान्यत् स्वहस्तपरिचिह्नितमृणिकायोपगतं दद्यात् । अन्यथा
दत्तमप्यदत्तं स्यात् ॥ ९६ ॥

निर्देशं ४—

दत्त्वर्णं पाटयेत्लेख्यं शुद्धयै वान्यत्तु कारयेत् ।

साक्षिमच्च भवेद् यत्तु दातव्यं तत् ससाक्षिकम् ॥

ऋणं दत्त्वा लेख्यं पाटयेत् । शुद्धयै शुद्ध्यर्थं निरपवादत्वायेति ।
यद्वा अन्यत्तु कारयेद् अन्यदेवं वा लेख्यं कार्यम् । ऋणिकस्येच्छया
विकल्पः । लेख्यव्यतिरेकेणापि तु ससाक्षिकं यद् गृहीतं, तत् ससाक्षिक-
मेव दातव्यं परिशोधनीयत्वात् । सर्वथा लेख्यवत्यर्थे लेख्यान्तराद् विशु-
द्धिः, साक्षिमिति च साक्ष्यन्तरात् । यथैवार्थो गृहीतः, तथैव प्रतिदेयं
इत्यर्थः ॥ ९७ ॥

इति लिखितप्रकरणम् ।

अथ दिव्यप्रकरणम् ।

लिखिताद्यभावे वा परितुष्टपत्राभ्यां सति—

तुलाग्न्यापो विप्रं कोशो दिव्यानीह विशुद्ध्ये ।

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्येऽभियोक्तारि ॥ ९८ ॥

महाभियोगेष्विति वदन्नमहाभियोगेषु शपथप्राप्तिं दर्शयति । तथाच नारदः —

“सत्यं वाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।
देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥
इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।
पातके त्वभियोगे वा विधिर्दिव्यः प्रकीर्तितः ॥”

इति । महाभियोगे महापातकाद्यभियोगे । स्पष्टमन्यत् ॥ ९८ ॥

किमभियोगावश्यं शिरो वर्तनायम् । एष तावन्न्याय —

रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ।
विनापि शीर्षकात् कुर्याद् राजद्रोहेऽथ पातके ॥९९॥

इच्छयैवाभियोज्याभियोऽत्रोन्यतरो दिव्यं कुर्यात् । अन्यतरः शिरो वर्तयेत् । यद्यभियुक्तोऽर्थोऽन्यथा स्यात्, ततो ममेदं धन सर्वस्वं वा यद्वेदमङ्गं शिरो वा गच्छेदित्येवमवष्टम्भेन दिव्यक्रियाप्रयोक्ता शिरो-वर्तयितुच्यते । राजद्रोहमहापातकाशङ्कोयां त्वशीर्षकमपि स्यादेव । स्पष्टमन्यत् ॥ ९९ ॥

महापातकायाश्चाभावे तु—

नासहस्रपरं फालं न तुला न विषं तथा ।
नृपार्थेष्वभियोगेषु वहेयुः शुचयः सदा ॥ १०० ॥

परशब्दोऽर्धवचनः, यथा ग्राहणपरमस्य द्रव्यम् । ग्राहणार्थमित्यर्थः । सहस्रादवाङ् न फालादीनि स्युः सहस्रादवर्गेषामप्रवृत्तिः । नृपार्थेषु त्वत्वाभियोगेष्वपि वहेयुः कुर्युरित्यर्थः । शुचयः सदेति । ये हि नित्य शुचयो देवादाशङ्किताः, त एव कुर्युः । न तु सम्भाविताशुचित्वा अपीत्यर्थः ॥ १०० ॥

एवमस्ति—

सहस्रार्थं तुलादीनि कोशमल्पेऽपि कारयेत् ।
पञ्चाशद् दापयेच्छुद्धमशुद्धो दण्डभाग् भवेत् ॥१०१॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ १०१ ॥

किं सद्य एव दिव्यमिया । नेत्याह । किं तर्हि—

सचेलस्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ।

कारयेत् सर्वदिव्यानि नृपत्राह्मणसन्निधौ ॥ १०२ ॥

नृपादिसन्निधिवचनं कार्यगौरवप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ १०२ ॥

न चाविशेषेण सर्वेषां सर्वदिव्यानि स्युः । किं तर्हि—

तुला स्त्रीवालवृद्धार्तपङ्कगुत्राह्मणरोगिणाम् ।

अग्निर्जलं वाशूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य वा ॥ १०३ ॥

स्यादिग्रहण क्षत्रियाद्यर्थम् । अग्निर्जलं वाशूद्रस्येति । अशूद्रस्याग्निर्जलं वा स्यात् । व्यवस्थितविकल्पश्चायम् । क्षत्रियस्याग्निः, वैश्यस्य च जलं, शूद्रस्य तु यवाः सप्त विपस्य वा जलं वा अग्निर्वेत्यर्थः । यद्वा अग्निर्जलं वाशूद्रस्य क्षत्रियादिजातस्येत्यर्थः । ततश्च क्षत्रियादीनामन्यादिष्विच्छाविकल्पः । स्मृत्यन्तरात्तु देशकालादिव्यवस्थाप्रपञ्चकल्पना ॥ १०३ ॥

अधिकृतश्च प्राशुकनियमवान् कृतस्वस्त्यवनमङ्गलः स्मृत्यन्तरात्करणतुलां प्रत्युपस्थितः—

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतो लेखाः कृत्वावतारितः ॥ १०४ ॥

वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यादिति शेषः । अभियुक्तो व्यवहारेऽभिज्ञस्तः । स तुलामारूढः प्रतिमानसमत्वेन तुलाधारणविद्वद्भिर्यदा लक्षितः, तदा स्यास्मिन् प्रदेशे इदमङ्गमित्येव चिद्द्वयं लेखाः कृत्वावतारणीयः । तुलाधारणविद्वांसः स्पर्णकारादयः । प्रतिमानम् अपरमागस्वितशिक्ष्यस्थ पासुलोष्टपूर्णं पिठकम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १०४ ॥

अवधीर्य चोदद्मुखं स्थित्वा—

त्वं तुले ! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

तत् सत्यं वद कल्याणि ! संशयान्मां विमोचय ॥ १०५ ॥

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।

शुद्धश्चेद् गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ १०६ ॥

स यदि तुलित ऊर्ध्वं गच्छेत्, तदा शुद्धिः । अन्यथा तु विपर्ययः ।
यत्तु नारदीये —

“तुलितो यदि वर्धेत विशुद्धः स्यान्न सशयः ।

समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेत् ततः ॥”

इत्यधोगत्या शुद्धिवचन, तत् तदुक्ताभिमन्त्रणविषय द्रष्टव्यम् ॥ १०५,
१०६ ॥

तस्मात् पिण्डधारणमात्र —

करो विमृदितग्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत् सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ १०७ ॥

कृतग्रीहिविमर्दनस्य तप्तलोहहारिणो दाहस्पर्शकरणार्थं हस्तौ कृत-
घ्रणप्रदेशौ लेखाकरणेन च लक्षयित्वा सप्ताश्वत्थस्य पत्राण्यन्तर्धानाय
हस्तयोराधाय सप्तकृत्वः सूत्रेण वेष्टयित्वा नक्ष्यमाणलोहपिण्डार्पणनि-
पुण लोहकार गृहीततप्तलोहपिण्ड मण्डलकस्थितस्य समीपे प्राङ्मुख
कुर्यात् ॥ १०७ ॥

इतरोऽपि प्राशुक्तनियमवानुदहमुद्योऽय निन्दनालनाम कृताञ्जलिर्भूयान् —

त्वमेव सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ! ।

साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सेत्यं कवे ! मम ॥ १०८ ॥

लोहहारोऽपि,

तस्येत्युक्तवतो लोहं पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

अग्निवर्णं न्यसेत् क्षिप्रं हस्तयोरुभयोरपि ॥ १०९ ॥

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनिर्ब्रजेत् ।

षोडशाद्गुलिकं ज्ञेयं मण्डलं ताम्रदन्तरम् ॥ ११० ॥

मुक्ताभिर्मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ।

अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेत् ॥ १११ ॥

कृतलक्षणौ हस्तौ दर्शयित्वा पुनश्च मृदितव्रीहिरप्यलक्षितदाहः पराजयप्यञ्जकललाटस्वेदादिलक्षणहीनः कुहकादिशङ्काविनिर्मुक्तः शुद्धिमाप्नुयात् । दाहसंशयान्तरापिण्डपतनयोस्तु पुनस्त्रिरात्रे सप्तरात्रे वा स्मृत्यन्तरानुसारात् करणमवसेयम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १०९-१११ ॥

प्रागुक्तनियमवानेव नृपद्माङ्गणाधिष्ठितमुदकं गत्वा तत —

सत्येन माभिरक्षस्व वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।

नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरु जलं विशेत् ॥ ११२ ॥

‘सत्येन माभिरक्षस्व वरुणेत्येवमन्तेनोदकमभिमन्त्र्य नाभिप्रमाणोदकस्थस्यातिदृढाय चलिनः पुरुषस्योरु हस्ताभ्यां गृहीत्वोदकं प्रविशेत् । पुनर्जलग्रहणमादरार्थम् ॥ ११२ ॥

मध्यमेन च धानुष्कण धनुषा च मध्यमेन निमग्नत —

समकालमिष्टं मुक्तमानयेद् यो जवी नरः .

गतेऽन्यस्मिन् निमग्नाङ्गं पश्येच्चच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥ ११३ ॥

अनिमग्नस्यैवेषुश्रये क्षिप्ते मध्यमेपुसमीपे जविष्ठं पुरपमास्थाप्य मज्जनसमकालमेवोदकसमीपादन्यो जविष्ठस्तमिपुदेशं प्रधावन् गच्छेत् । गते च तस्मिन् पूर्वोपस्थित इपुमादाय तथैव प्रत्यागतो यमुदकस्थितं ममाङ्गमेदेशान्तरस्य च परयेत्, ततः शुद्धिमाप्नुयदिति कृतव्याख्यानामेवैतत् ॥ ११३ ॥

प्रागुक्तनियमवानेव शूद्रादिनृपत्र्यङ्गणसमीपस्थ. कृतव्यवस्थया स्मृत्यन्तरावतारिमाणं विप्रमादावाभिमन्त्रयेत् —

त्वं विप ! ब्रह्मणः पुत्र ! सत्यधर्मव्यवस्थित ! ।

प्रायस्वास्मान्माभिशापात् सत्येन भव मेऽमृतम् ॥ ११४ ॥

एवमुक्त्वा विपं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ।

यस्य वेगैर्विना जीर्णं शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ ११५ ॥

एवमिति प्रकारार्थम्, मन्त्रानधिकृतस्यानभिज्ञस्य वायमेवार्थः पर्यायवचनैर्वाच्यो यथा स्यात् । शार्ङ्गवचनं मन्दवीर्यविपनिवृत्त्यर्थम् । हैमवचनं कालकूटादिव्युदासार्थम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ११५ ॥

प्रयोजनास्पत्वे कृत्या वा पूर्वोक्तनियमवानेव नृपजान्गणमधिर्धा गत्वा —

देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्त्वानोदकमाहरेत् ।

संश्राव्य पाययेत् तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयम् ॥ ११६ ॥

देवानुग्रानादित्यप्रभृतीन् सम्यग् विधानेनाभिमुख्यकरणाचार्य-
यित्वा तदीयं स्नानोदकमादायाभियुक्तं संश्राव्य 'मैवं मस्थाः यथान्योद-
कपानमभिप्रेतवैतृष्ण्यादिनिमित्तमिति । एतद्धि मिथ्यावादिनं जन्मान्तर-
शतैरपि दारिद्र्यकुष्ठाद्युपद्रवैः प्रतिकुर्वाणं दुर्निवारं भविष्यति इत्येवमा-
लोच्य सत्यावष्टम्भमन्तरेण मा कुर्वीत्युक्त्वा प्रसृतित्रयं पाययेत् ॥ ११६ ॥

कथमत्र ध्वनितरित्यत आह —

आ चतुर्दशमादहो यस्य नो राजदेविकम् ।

व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥ ११७ ॥

तात्कालिक ललाटस्वेदादि द्विसप्तरात्रेण वा देवराजकं यद्युग्रं
व्यसनं नोत्पद्यते, ततो निस्संशयं शुद्धिरवसेया । एतच्च सर्वदिव्यशेषतया
श्लोकार्थमवसेयम् । तात्कालिकं यदि दाहादि ललाटस्वेदादि वा न
स्यात्, यदि चतुर्दशरात्रादर्वाग् देवराजकव्यसनानुत्पादः, ततो निस्सं-
शयं शुद्धिः, अन्यथा तु विपर्यय इत्यभिप्रायः । तथाच स्वायम्भुवं —

“यमिद्धो न दहत्यगिरापो नोन्मज्जयन्ति च ।

न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचि ॥”

इति । 'न चार्तिमृच्छति क्षिप्रमि'त्येतत् पूर्वेणादाहादिना समुचीयते । चशब्दसामर्थ्याच्च ललाटस्वेदाद्यपि । कुहकादिप्रतिबन्धेनाप्यदाहादिसम्भवः । अतो न चार्तिमृच्छतीति द्वितीयव्यञ्जकोपादानमविरुद्धम् । नन्वियं दिव्यस्मृतिरव्यक्तमूलेव लक्ष्यते, यतो न प्रत्यक्षादेरयं विषयः, दिव्याभिधानादेव । अकार्यत्वाच्च नागमस्य । नह्यनेनेदं भवतीत्यागमस्य विषयः । कथं तर्हि यागात् स्वर्ग इति । स्वर्गकामस्य कर्तव्यतोपदेशादसाधनत्वे च तद्व्याघाताद् यागादेः साधनत्वमवगम्य यागात् स्वर्ग इत्युच्यते । अत्रापि तर्हि प्रायश्चित्तवत् संशोधनार्थो दिव्योपदेशः स्यात् । सत्यम् । यद्यनुष्ठानमात्रोपदेशः स्यात् । इह तु तप्तायःपिण्डेनादग्धस्यापरं निर्दोषत्वज्ञापनमुक्तम् । तदपेशलमिव स्यात् । उच्यते । द्वे ह्येते चोदने । स्तेयादिशङ्कितस्य अभ्युपगच्छतः प्रायश्चित्तराजदण्डादिप्रसङ्गः । अनभ्युपगमे तु धटाग्न्यनुष्ठानमिति । अत्र चोर्ध्वगमनादौ सत्यदुष्टव्यवहारः कार्य इति । अतश्चार्थादिदमापद्येत—ऊर्ध्वगमनाद् विना न शुद्धिरिति । अत एवोपलभ्यव्यवहकाभावेऽपि शपथाद्यनुष्ठानमात्रादेवादुष्टव्यवहारसिद्धिः । तस्य त्वामुष्मिको दोषः स्थित एव । तथाचोक्तं—'दिव्यानीह विशुद्ध्ये' इति । इहैव नामुत्रेत्यर्थः । कुहकादिप्रतिबन्धेऽपि तर्हि शुद्धिप्रसङ्गः, न, प्रतिषेधात् । यथाह बृहस्पतिः—

“त्रिरात्रं प्रथरात्रं वा पुरुषैः स्वैरधिष्ठितम् ।

निरुद्धं चारयेत् तत्र कुहकाशङ्कया नृपः ॥”

इति । अतः कुहकादिरहित एवोर्ध्वगमनादौ शुद्धव्यवहारः, कुहकादिभावाशङ्कायां वा देवराजकव्यसनानुत्पत्तौ । पारमार्थिके (के ? क्यौ) तु शुद्ध्यशुद्धी कोपयुज्येते । अतो वेदमूलरसमविरुद्धम् । तथाचाम्नायश्छान्दोग्यः—'पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहोर्षीत् स्तेयमकार्षीत् । परशुमस्मै तपतेति । स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवात्मानमनृतं कुरुते । सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति । स दद्यात्ते । अथ हन्यते । अथ यद्यकर्ता भवति तत एव सत्यात्मानं कुरुते । स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दद्यात् । अप मुच्यते' इति । एवमादीन्यन्यान्यपि तुलादिदिव्यप्रयोगमूलान्यन्वि-

प्योदाहरणीयानि । अत्र च शक्तितस्य परशुग्रहणेनादग्धस्य मोचनमदुष्ट-
व्यवहारकरणं च विधीयते । अन्यन्तु दाहादिप्राप्तमनूयते । अतोऽप्युक्त-
प्रकारं वेदमूलत्वमविरुद्धम् । अस्तु वा श्रवणानुसार्येव वैदिकत्वम् । स्व-
रूपेऽप्येवमादौ प्रामाण्यगुणनिपट्वाक्यानामिवाविरुद्धमेव । यथाचैतदेवं
तथा वक्ष्यामः । एव सति व्यामाद्युक्तेतिहासदर्शनानुसारेणाधिष्ठानृत्वेन
तुलायन्तर्गतलोकपालादिजगत्साक्षीभूतदेवताकल्पनमप्यविरुद्धम् । तथाच
मान्त्रवर्णिक्यो देवताः

‘त्वमेव सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक!’

इत्युक्ताः । एवं स्वायम्भुवेऽपि च देवताधिष्ठानमेव सत्यधर्मानुसारि
प्रदर्शितम् । यथाह —

“वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा ।

नामिदं दाह रोमापि सत्येन जगतः स्पशः ॥”

इति । स्पशश्चरः, साक्षीत्यर्थः, अथवा, अनुमानमूलत्वमेवास्तु । निर्दोषस्य
दोषतया शक्तितस्यामिरदाहकः अभ्रकादेरिव दाहानुपलम्भनात् । अनादि-
कालिकाव्यभिचारिव्यवहारप्रवृत्त्यवसानान्वयव्यतिरेकं शुद्धानुमानं ब्रह्मभाव
इव निर्धूमतानुमानमप्रतिहतमेव । अतोऽप्युपपन्नं दिव्यस्मृतेः समूलत्वमि-
त्येषा दिक् । नन्वेवं सति भाविन्यर्थे दिव्यानि न स्युः । दौष्ट्यतदभा-
वयोरसिद्धत्वात् । को वान्यथाह । कथं तर्हि भाविन्यर्थे कौशपानादिव्य-
वहारः । सत्यसद्गुणप्रकटीकरणमात्रं तद् व्यभिचरतः शिष्टनिर्गोहं सति-
द्वयर्थम् । सद्गुणितान्यथाकरणात्वनृतदोषः स्थित एवेत्यलं प्रस-
क्त्या ॥ ११७ ॥

इति दिव्यप्रकरणम् ।

अथ दायविभागप्रकरणम् ।

एवं प्रपुत्रानेकप्रकाशजितस्य २ सत्य —

विभागं चेत् पिता कुर्यादिच्छया विभजेत् सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः ॥ ११८ ॥

यदा द्याध्रमान्तरं प्रपितुं पुत्राणां वा गुणवता धर्मेनृत्तिमि-
द्वयं कौतूहलाद्वा स्वद्रव्येण पुत्रान् विभजेत् सगोत्रेदित्यर्थः । तदे-

च्छया यावद् यस्मै रोचते दातुं, तावदेव तस्मै दद्यात्, न पुत्रेच्छया ।
न पुत्रैः पिता विभाग-विशेषनियमं वा कारयितव्य इत्यर्थः । अतएव च
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनौचित्याद् योजयेद् ऊनं वाग्यधिकं वा । अथवा सर्वान्
समांशिनः कुर्यात् । तत्र तथैव स्याद्, यथैव पितुरिच्छेति पुत्राभयो
विधिरनवधः ॥ ११८ ॥

छेदपुण्यनपेक्ष माध्यस्थ्येनैव —

यदि दद्यात् समानंशान् कार्याः पत्न्यः समांशिकाः ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ ११९ ॥

समांशदानपक्षे प्रमीतभर्तृकाः पुत्रपौत्रपत्न्यः स्वपत्न्यश्च भर्तृभा-
गाहोः कार्याः, यासां भर्त्रा श्वशुरेण वा स्वयं वा स्त्रीधनं न दत्तम् । यद्वा
यासां स्त्रीधनं न दत्तं, ताः स्त्रीधनसमांशिकाः कार्याः । 'द्विसहस्रपरो
दायः स्त्रियाः' इति स्मृत्यन्तरात् तावन्मात्रं प्रभूतधनत्वेऽपि देयम् । स्व-
त्वेऽपि समांशत्वेनैव । अन्ये त्यनपत्यानां नियोगाभिमुखत्वेन समांशता-
माहुः । तच्च नियोगासम्भवादयुक्तम् । सम्भवन्नियोगानां तु नियोगांशत्व-
मेव युक्तम् ॥ ११९ ॥

पितृद्रव्यानपेक्षस्यैव स्वकुटुम्बभरणादी धर्मकाये च —

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद् दत्त्वा पृथक्क्रिया ।
ऊनाधिकविभक्तानां धर्मः पितृकृतः स्मृतः ॥ १२० ॥

अनीहमानस्यापि कालान्तराविरोधाय यत्किञ्चित् सम्मानमात्रं कृत्वा
पृथक्करणं कार्यम् । नन्वेवमपि यद्यसौ ब्रूयाद् — न मया कृत्स्नो भागः
समालम्बः, स मे दीयतामिति । अतोऽस्त्येव विरोधः । नास्तीति नूनः ।
कस्माद्, यस्माद् ऊनाधिकविभक्तानां पित्रा पुत्राणामिति शेषः । धर्मः
पितृकृतः स्मृत इति । विभागधर्मः पित्रा यः कृतः, न एव स्मृतो विहित
इत्यर्थः । तस्मादविरोधः ॥ १२० ॥

स्वातन्त्र्येण नु —

विभजेयुः सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ।
मातुर्दुहितरः शेषमृणात् ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ १२१ ॥

ऋणमपनीयावशिष्ट विभजेयुः पुत्राः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थम् । सुतग्रह-
णमौरसप्रतिपत्त्यर्थम् । माता च पिता च पितरौ । तयोः पित्रोरूर्ध्वं मृतयो-
रित्यर्थः । पितुरूर्ध्वं च पैतृक मातुरूर्ध्वं च मातृकम् । रिक्थाभावेऽप्यृण-
मशांशतो दद्युः । ऋणदाने च साम्यवचनाद् विभागेऽपि साम्यमित्यवग-
म्यते । यत्तु स्मृत्यन्तरे—

‘ज्येष्ठस्य विंश उद्धार सर्वद्रव्याच्च यद् वरम्’

इत्यादिविभागवैपम्यमवगम्यते । तद् भ्रातॄणां परस्परानुमत्या विज्ञेयम् ।
अन्ये तु गुणापेक्ष विभागवैपम्ययाक्याना विषय वर्णयन्ति कर्मार्थता च
तस्य मन्यमानाः । तत्तु पुरुषार्थत्वाद् द्रव्यस्यायुक्तमेवेति गम्यते । यानि
त्वन्निहोनाद्यकरणे द्रव्यापहरणादिवचनानि, तान्यन्यायवर्तिपुरुषप्रशास-
नार्थानि । न तु द्रव्यस्य कत्वर्थताप्रतिपादकानि । अतो भ्रातृगामेनेच्छया
विभागवैपम्यम् । यत्त्वन्यायवर्तिना निरशत्वं गौतमेनोक्तं, तदप्येकेषामिति व-
चनात् परमतत्वेनैवानुशासनमात्रप्रयोजनतया व्याख्येयमित्येषा दिक् । यथा
च पितुः पुत्रा समांशतो धनभागिनः, तथैव मातुर्दुहितरः । किन्तु शेषमृणाद्
विभजेरन् । न त्वधनाया अप्यृण दद्युः । पुत्राणां तु मातृसनन् ।
नास्त्येव । न नास्ति । किन्तु ताभ्यो दुहितृभ्य ऋते अभावे । अन्यथ पुत्रा
इत्यर्थः । अन्ये तु ताभ्यो दुहितृभ्य ऋते तदीय एवान्वय इति वर्णयन्ति ।
तत्त्वयुक्तम् । “न जामये तान्वो रिक्थमारेन्” इति मन्त्रवर्णात् । पितृ-
धनाभिप्राय तदिति चेत् । न । “यदी मातरो जनन्त वद्विम्” इति मा-
तृसम्बन्धवचनात् । यदि मातर स्त्रिय पुत्र च जनयन्ति । यद्विरह्नयोरप्यः
पुनः । तत्र पुत्र एव दायदो न रूपीत्यथ । अस्मादेव च यद्विरचना-
दुदाहासमर्थस्य क्लीनादेर्द्रव्याभावसिद्धिः । दुहितृसन्नायेऽपि तर्हि पुत्रापा-
मेवास्तु । न । “मातुर्दुहितरः” इति स्मृतेः, स्मृत्यन्तरान्बन्धनार्थानुसाराच्च
दुहितृस्वरूपाप्येत्येतत्तदभावे पुत्रगाम्येति स्थितम् ॥ १२१ ॥

उदाहरणानां चैक्यम् —

पितृद्रव्याग्निनाशेन यदन्यत् स्वयमार्जितम् ।

मेत्रमोद्वाहिकं चैव दायदायानां न तद् भवेत् ॥ १२२ ॥

“न जनक तादा रिक्थम् १२ वक्त्राग्नेर्गन्तुर्नश्नतः ।

यदी मातरो जनन्त वद्विम् ३३ पुत्राः पुत्रान्य न दद्युः ।”

विमर्श (२४१, अट १ अ १ व ५ अ २)

पितृधनानुपघातेन यदन्यदार्जितं तथा मैत्रमौद्वाहिकं च, तदार्जयितुरेव, न दायादान्तराणामपि स्यात् । मित्रादवाप्तं मैत्रम् । विवाहे लब्धमौद्वाहिकम् । पितृद्रव्योपघातेनापि मैत्राद्यविभाज्यमेव, आरम्भसामर्थ्यात् अन्ये तु मैत्रादिकमेव पितृधनानुपघातार्जितमविभाज्यमिच्छन्ति, सामान्यविशेषोपसंहतिन्यायात् । तत्तु सामान्यद्रव्यसाध्यत्वाद् विवाहस्यायुक्तमेव ॥ १२२ ॥

मैत्रादिष्वतिरेकेण तु —

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ।

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ १२३ ॥

सामान्येनार्थेन समुत्थानमार्जनं प्राप्त्यैवस्य द्रव्यस्य तत् तथोक्तं तस्मिन् सामान्यार्थसमुत्थाने द्रव्ये । विभागस्त्विति । अवधारणार्थस्तु-शब्दः । अस्त्येव विभाग इत्यर्थः । स चैकस्य शरीरादिक्लेशातिशये सत्यपि सम एव स्मृतः विहित इत्यर्थः । किं सर्वदायादानां सम एव विभागः । न । भ्रातृणामेव समः स्यात् । अनेकपितृकाणां तु पितृव्यपुत्रादीनां पितृतः पितृविभागाद् भागकल्पना । अर्थाद् भ्रातृणां पूर्वं समो विभागः । कृते विभागेऽन्यतमस्य पुत्रास्तद्भागमशांशतो विभजेयुरित्यर्थः । पितृद्वारं हि पौत्राणां पैतामहद्रव्यभाक्त्वं न पितृवत् स्वत एवेत्यभिप्रायः ॥ १२३ ॥

अथ किं विभागात् स्वरबम्, उत स्व वे सति विभाग इति । विभागात् स्वरबमिच्छाद् । अन्वया जातपुत्रस्याधानादिभुक्तिर्द्रव्यसाधारण्यात् स्वत्यागासम्भवाद् विरुध्यते, इच्छया वा विभागस्मृतिर्न स्यात् । न च तदनुष्ठानादनुष्ठानमिति युक्तं, जातमात्रस्यानुष्ठानाशङ्के । इत्याद्याशङ्कामपाकृतुमाह —

भूर्या पितामहोपात्ता निवन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुःपुत्रस्य चोभयोः ॥ १२४ ॥

भूर्या पितामहोपात्ता निवन्धो वा अक्षयनिविः अन्यदेव वा द्रव्यं, तत्र पितापुत्रयोस्तुल्यं प्रभुत्वं स्यात् प्रत्येतव्यं निर्विचिकित्समेवेत्यर्थः । उभयोरित्यविभक्तस्यैव स्वत्वज्ञापनार्थम् । भूम्यादेः पृथगुपादानमविभाज्यत्वात्

स्थायित्वाद्वा द्रष्टव्यम् । यत्त्वनुष्ठानविरोधादि चोद्यम्, तत् स्वयमार्जिते-
नापि तत्सिद्धेर्न किञ्चित् । तदानीमेव वा विभज्यानुष्ठानमस्तु । या त्वि-
च्छया विभागस्मृतिः सा स्वयमुपात्तद्रव्यवतो द्रष्टव्या । अतः स्वत्वे सति
विभाग इति सिद्धम् ॥ १२४ ॥

यस्माच्च स्वत्वे सति विभागः, तस्मात् —

विभक्तेऽपि सवर्णायाः पुत्रो जातो विभागभाक् ।

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ १२५ ॥

अनिवृत्तरजस्कायां मातरि विभजतां विभागोत्तरकाले यदि पुत्रो
जायेत, तस्यापि द्रव्यसम्बन्धोऽस्त्येव । तस्मात् स्वत्वे सत्येव इत्युक्तम् ।
यदि हि विभागेन स्वत्वसम्बन्धोऽभाविष्यत्, ततो विभक्तजस्य द्रव्यस-
म्बन्धो नोपापत्स्यत । अस्मिन् पुनरस्त्येव तस्यापि द्रव्यसम्बन्धः । अतः
स्वत्व इति । अतोऽयं श्लोकस्तद्विवेकायारभ्यते ।

विभक्तेऽपि सवर्णायाः पुत्रो जातो विभागभाक् ।

स्यादिति शेषः । अविशेषेऽपि पितृविभागभागित्यवसेयम् । यथाह गौ-
तमः — 'विभक्तजः पितृयम्' इति । विभक्तजोऽपि च पितुर्निर्धनत्वे
भ्रातृद्रव्यादेव दृश्यमानात् तस्य विभक्तजस्य विभागः स्यात् । अयं तु
विशेषः — आयव्ययविवर्जितात् । यत् स्वयमार्जितं, स आयः । यत्
तस्माद् द्रव्यमुपक्षीणं, स व्ययः । आयव्ययविशुद्धं विभक्तजेन सह समं
विभजनीयमित्यर्थः ॥ १२५ ॥

एतदेव श्रूयति —

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत् यः ।

दायादेभ्यो न तद् दद्याद् विद्यया लब्धमेव च ॥ १२६ ॥

पित्रादिक्रमागतं द्रव्यं विभागकाले विच्छिन्नभोगं विभक्तः सन्नि-
तरदायादानुमतः स्वशक्त्या यदभ्युद्धरेत् स्वीकुर्यात्, स तद् विभक्तज-
दायादेभ्यः पुनर्विभागकाले न दद्यात् । विद्यया च यल्लब्धम् । चशब्दा-
न्मैनादिकं च । आयव्ययविशोधितादिति चोक्तमेव ॥ १२६ ॥

किञ्च —

पितृभ्यां यस्य यद् दत्तं तत् तस्यैव धनं भवेत् ।

जीवतां विभक्तानां विभक्तजविभागे तावदयं विधिः ।

पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समाप्नुयात् ॥ १२७ ॥

अविद्यमानग्रीधना मातापि विभागं पुनर्समाप्नुयात् । मातृशब्द-
श्चायं पितृसम्बन्धाविशेषात् तद्वार्यामात्रवचनो द्रष्टव्यः ॥ १२७ ॥

किञ्च —

असंस्कृतास्तु संस्कार्यां भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशाद् दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥ १२८ ॥

संस्कारः परिणयनम् । तत् पूर्वसंस्कृतैरसंस्कृतानां भ्रातृणां कार्यम् ।
तादर्थ्येन वा द्रव्यमपनीयावशिष्टं विभजनीयम् । अस्मादेव च ज्ञायते—
साधारणद्रव्याद् विवाहनिवृत्तिः । सोपक्षयमौद्वाहिकमार्जयितृणामेव द्रव्य-
मिति । अतः साधारणादेव भ्रातरः संस्कार्यां भगिन्यश्च । यदि त्वत्पं
द्रव्यं वा न स्यात्, ततो निजादंशाच्चतुर्थमंशं भगिन्यर्थमपनीयान्यत् समं
विभजनीयम् ॥ १२८ ॥

एवं चतुर्णोऽपि समो विभागः । नानावर्णास्तु —

चतुस्त्रिद्व्येकभागीना वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागीना वैश्यजौ द्व्येकभागिनौ ॥ १२९ ॥

ब्राह्मणस्य चतसृषु ब्राह्मण्यादिषु—यदा पुत्राः स्युः, तदा द्रव्यं
दशधा षोढा त्रेधा च विभज्य ब्राह्मणादिक्रमेण चतुस्त्रिद्व्येकभाक्त्वं
स्यात् । चत्वारो ब्राह्मणस्यांशाः, क्षत्रियस्य त्रयः, वैश्यस्य द्वौ, एकः
शूद्रापुत्रस्य । एव क्षत्रियजातानाम् । त्रयः क्षत्रियस्य, वैश्यस्य द्वौ, एकः
शूद्रस्य । एव वैश्यजातस्य । वैश्यस्य द्वौ, एकः शूद्रापुत्रस्येति व्यवस्था ।

ननु च द्विजातीनां शुद्रापुत्रो नास्त्येव, तद्विवाहप्रतिषेधात् । सत्यम् ।
स्मृत्यर्थभ्रान्त्या तु प्रवृत्तावयं विभागधर्म इत्यभिप्रायः ॥ १२९ ॥

असमाद्यभाक्त्वेऽपि तु—

अन्योन्यापाहृतं द्रव्यं विभक्तैर्यत्र दृश्यते ।

तत् पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ १३० ॥

स्थितिबचनं निर्विचिकित्सं समविभागप्रतिषत्यर्थम् ॥ १३० ॥

औरसानामय विभागधर्मः । तदभावे तु—

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगीत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ १३१ ॥

ननुच ब्राह्मणस्य नियोगप्रतिषेधादनारभ्योऽयम् । क्षत्रियाद्यर्थ-
स्तर्हि भविष्यति । नच ब्राह्मणस्य नियोगप्रतिषेधः, किं तर्हि, ब्राह्म-
ण्याः । तेनान्योत्पादितो ब्राह्मणस्य न स्यात् । ननु क्षत्रियादिकायां
ब्राह्मणस्यानुत्पादकत्वम् । अतोऽविरुद्ध एवायमौरसाभावे कल्पः ॥ १३१ ॥

किलक्षण औरस पुत्रः । उच्यते—

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ १३२ ॥

सवर्णा ब्राह्मादिविवाहसंस्कृता धर्मपत्नी । तस्यां स्वयमुत्पादितः
पुत्र औरसः । तत्समत्वबचन क्षेत्रजातिभ्योऽधिकत्वज्ञापनार्थम् । पुत्रिका-
स्वरूपं स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यम् । क्षेत्रजस्तु क्षेत्रे पत्न्यां सगोत्रेणान्येन वा
नियोगोत्पादितः ॥ १३२ ॥

नियोगाभावेऽपि—

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतो मतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥ १३३ ॥

इमौ तु मातृजातीयौ जनकापरिजानाद् विज्ञेयौ ॥ १३३ ॥

एवमेव च —

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥१३४॥

मृते भर्तर्यक्षतयोन्यागन्यसंस्कृतायां जातः पौनर्भवः, क्षतयोन्यां वा । यथोक्तम् — “अन्यैश्चरित्वा तस्यैव कुटुम्बमाविशती”ति । पितृभ्यां पित्रा मात्रा वा । तदनुज्ञया दत्तो दत्तकः । तथाच वसिष्ठः — “नतु स्त्री पुत्रं दद्यात्-प्रतिगृहीयाद् वा, अन्यत्रानुज्ञानाद् भर्तुरिति”ति । धर्मेण मातापितृभ्यां दत्तो दत्तकः ॥ १३४ ॥

क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः ॥ १३५ ॥

क्रीतस्तु ताभ्यामधिकृताभ्यां मातापितृभ्यां मूल्येन विक्रीतः केतुः क्रीताख्यः पुत्रः । तुशब्दो दत्तकन्यायानुकर्षणेन मातुरस्वातन्त्र्यप्रतिपत्त्यर्थः । स्वयमेव तु मातापितृविहीनः पुत्रत्वेनाङ्गीकृतः कृत्रिमः । दत्तात्मा त्वेवंलक्षण एव स्वयंदत्तः । स्वयमेव दत्त आत्मा येन स तथोक्तः । एते च दत्तकादयः स्मृत्यन्तरानुसारात् सदृशा विज्ञेयाः । सहोदजस्तु गर्भे विन्नः, गर्भस्थे यस्मिन् मातुरुद्बाहः । स च बौद्धः पुत्रो मातृजातीयः प्रत्येतव्यः ॥ १३५-॥

मातापितृभ्यामेव कथयितुम् —

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः ।

अपविद्धसन्नक इत्यर्थः ॥

पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ १३६ ॥

एतेषां क्रमोपदिष्टानामौरसादीनां पुत्राणां पूर्वाभावे परः परः पिण्डदोऽशहरश्च प्रत्येतव्यः । पूर्वसद्भावे तु परस्यानृशंसार्थं वृत्तिमात्रकल्पनम् । तथा च स्वायम्भुवम् —

“एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्त्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥”

इति । औरसवचनं सर्वक्षेत्रजाद्युपलक्षणार्थम् । य एवैकः पुत्रत्वाद् रिक्थ-
भाक्, स एव कृत्स्नं पितृधनं गृहीयात् । इतरेषामानृशंस्त्यार्थं प्रजीवनमात्रं
कुर्यादित्यर्थः । यत्तु क्षेत्रजस्य सत्यौरसे विभागविशेषास्मान् —

“पष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृकाद् धनात् ।

औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥”

इति, पुनश्चोक्तम् —

“औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।

दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥”

इति, अत्र क्षेत्रजः पुत्रिकापुत्र एवाभिप्रेतः । नन्वसावौरसतुल्य एव ।
सत्यम् । तेनैव चोक्तं पितृरिक्थस्य भागिनाविति । कथं तर्हि पष्ठं
पञ्चममेव वेति । जनकपितृधनाभिप्रायमेवैतत् । मातामहस्य ह्यसावौर-
सतुल्यत्वात् कृत्स्नांशार्हः । पितुः पुनः परार्थेनोत्पादितत्वान्नष्टः । तदभि-
प्रायमेव च वासिष्ठं ‘तृतीयः पुत्रिकापुत्र’ इति । पित्रा क्षेत्रत्वेनैवापत्यो-
त्पादनायान्यस्मै दीयते, ततस्तस्यासौ क्षेत्रज इति शक्यते वक्तुम् । जन-
यितुरपि परार्थमुत्पादकत्वात् संस्कृतत्वेन क्षेत्रमात्रतया स्त्रीसम्बन्ध इति
क्षेत्रजव्यपदेशः । तत्रौरसाविशिष्टं पितृरिक्थभाक्त्वं मातामहाभिप्रायम् ।
भागवैपम्यं तु जनकाभिप्रायमित्यविरोधः । पञ्चमपष्ठांशयोस्तवौरसस्येच्छया
विकल्पः । अन्यघाप्येवमेव भागवैपम्यकल्पना । अतः स्थितं पूर्वाभावे
परस्य द्रव्यसम्बन्ध इति । यत् पुनरिदं स्वायम्भुवम् —

“औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा यान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भयस्तथा ।

स्वयं दत्तश्च श्रौद्रश्च षडदायादवान्धवाः ॥”

इति । अस्य कोऽर्थः । क्षेत्रजादयः षड् सत्यौरसेऽप्यशमाजः । कानीना-
दयस्तु पूर्वाभावे एव । एतेन वासिष्ठं व्याख्यातम् । तथाच शङ्कः—
‘द्वौ भागौ पितुः, द्वौवौरसस्य, त्रयः क्षेत्रजपुत्रिकापुत्रयोः, एकैकमित-

रेषाम्' इति । त्रयः क्षेत्रजपुत्रिकापुत्रयोरित्येकैकस्याध्यर्धभाक्तवम् । पितृवि-
भागवचनाच्च जीवत्येव पितर्यते सत्यौरसेऽशभाजः । ऊर्ध्वं त्वाचार्यवचनात्
पूर्वाभाव एवोत्तराधिकार इति व्यनस्या । यतु क्रमान्तरवचनं तत् पितु-
रेवेच्छाविकल्पतया द्रष्टव्यम् । तदभावे त्वाचार्योक्त एव क्रम इति । अनया
दिशान्यान्यप्येवञ्चातीयकानि विभागवाक्यानि व्याख्येयानि ॥ १३६ ॥

सर्वे चेत दत्तवाश्य सजातीया इत्येतत् प्रदर्शयितुम् ह—

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् ॥ १३७ ॥

अयं मया विधिरुक्त इति वदन् स्मृत्यन्तरोक्तानां विषयान्तरेऽर्थ-
वर्त्ता दर्शयति । तच्च व्याख्यातमेव पितर्युपरत एवेयं द्रव्यसम्बन्धपौर्वाप-
र्यकल्पनेति, जीवति 'तु स्मृत्यन्तरोक्तया विभागव्यवस्थयेति । एतदेव
स्पष्टयति—मृते पितरि विभागव्यवस्थेयमस्माभिर्दुर्निरूपत्वान्निरूपिता ।
जीवति तु जातोऽपि दास्यां शूद्रेण पितुरेच्छयांशहरो भवेदित्यनादरं वि-
शेषनिरूपणस्य दर्शयति ॥ १३७ ॥

इच्छयं च—

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिनम् ।

अभ्रातृको हरेत् सर्वं दुहितृणां सुतादृते ॥ १३८ ॥

अर्धवचनं च न्यूनांशप्रतिपत्त्यर्थम् । तथाच बृहस्पतिः—'काम
तश्च शूद्रावरोधजस्य भ्रातुरंशं सम्मानमात्रं प्रेते पितरि दद्युः शुभ्रपुत्रे-
दि'ति । अत्रापि च शास्त्रातिलङ्घनेन प्रवृत्तस्यायं विधिः द्विजातीनामिव
शूद्रापुत्रः, नतु दास्यामवरोधविध्यनुमानमित्यनवयम् । अभ्रातृकस्तु
दुहितृतत्तुताभावे सर्वभाक् स्याद् राजानुज्ञया बृहस्पतिवचनादेव 'अन-
न्वयिनः सर्वं राजा हरेत् तदनुज्ञया वावरोधज इत्येके' इति । अस्मादेव च
दौहित्राभाववचनाद् द्विजातीनामपि पुत्राभावे दौहित्रा धनभाज इति ।
अतएवच मार्तामहश्राद्धनियमोपपत्तिः ॥ १३८ ॥

एव तावद् वैशेषिकं शूद्रस्य विधिरुक् । आननपण्येन तु—

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सत्रह्यचारिणः ॥ १३९ ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभाग्युत्तरोत्तरः ।

स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ १४० ॥

पत्नीत्यत्र गृहीतगर्भाभिप्रेता । तथाच वसिष्ठ — ‘अथ भ्रातृणां दायविभाग । याश्चानपत्या स्त्रिय स्युस्तासा चापुत्रलाभादि’ति गर्भिण्यो रिक्ताहर्हा इति दर्शयति । पुत्रशब्दश्चायम् अनपत्या इति वचनाद् गर्भोपलक्षणमेव । उत्पन्न वा स्यपि पुत्रिका यथा स्यात् । तथाच गौतमः— ‘स्त्री चानपत्यस्ये’त्युक्त्वाह — ‘बीजं वा लिप्सेत’ इति । अनेन स्त्रीवचनं गर्भिण्यर्थमिति ज्ञापयति । दुहितरथ पुत्रिका एव । तथाच स्वायम्भुव पुत्रिकाभिप्रायेणैवाह —

“यथैवात्मा तथा पुत्र पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्या कथमन्यो धनं हरेत् ॥”

इति । पुत्रजन्माशङ्काया त्वपत्याभावे तदधिकारः । बहुवचनं पुत्रिकापहु-
त्वज्ञापनार्थम् । चशब्दः समुच्चयेनापीच्छातो द्रव्यगमनार्थः । एवकारः
सर्वत्रावधारणार्थः । माता च पिता च पितरौ । सहाधिकारानु द्वन्द्वकर-
णमेकैकप्राप्त्यर्थम् । द्वन्द्वनिर्देशेऽपि मातुरेव प्राथम्यम् । यथाह —

— “अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायायमाप्नुयात् ।

तस्यामपि च कृताया पितुर्माता हरेद् धनम् ॥”

इति । सर्वथा चापत्याभावेऽनरस्य इत्ययमेवास्य विषयः । नन्वेतदप्य-
स्ति—

‘पिता हरेदपुत्रस्य रिक्त्य भ्रातर एव सा’

इति । मातर्यसत्यामेतद् द्रष्टव्यम् । कथं शङ्करचन— ‘स्वर्थातस्य ह्यपु-
त्रस्य भ्रातृणामपि द्रव्यम् । तदभावे पितरौ हरेयाता ज्येष्ठा सा पत्नी’ति ।
उक्तलक्षणपत्नीदुहितृभावे सोदर्यभ्रातृभिप्रायः तत् । यदि च पितुरन्या पत्नी
स्यात्, तदभावे न पितरौ, तत्र पिता हरेदपुत्रस्येति वचनात् विनैव वा

पूर्वोऽस्तु । तदनुमते तु तत्पत्नी, अननुमते तु ज्येष्ठा वा पत्नीति । ज्येष्ठा-
शब्दः सवर्णार्थः । सर्वा वा वाशब्दाद् यदि सवर्णाः स्युः । एतेनैतदपि
व्याख्यातं —

“भ्रातृणामप्रजः प्रेयात् कश्चित् प्रजयेत वा ।

विभजेरन् धनं तस्य भ्रातरः स्त्रीधनं विना ॥”

इति । क्षत्रियादिषु पुत्राणां तु पितरि मानुरभावे पितुर्माता हरेद् धनमि-
त्यस्य विषयः । भ्रातरस्तथेति तथाशब्दः प्रकारार्थः सापत्नादिसर्वभ्रातृ-
सङ्गाहकः । तत्सुतास्तदनुसारेणैव गोत्रजा अपि सपिण्डसमानोदकैकपुरु-
षैर्कपिसम्बन्धाः क्रमेण द्रष्टव्याः । धन्धुर्मातुलादिः । आचार्योऽप्यर्थादनु-
क्तोऽपि पितृसंस्तवाद् गृह्यते । शिष्य उपनीतः । सत्रह्यचार्येकाचार्यो-
पनीतः । एतेषां पूर्वाभावे पराधिकार इति । स्पष्टमन्यत् ॥ १३९, १४० ॥

एव तावद् वर्णाश्रयो विभागविधिरुक्तः । अधुनाधमाधय उच्यते—

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥ १४१ ॥

ब्रह्मचारी नैष्ठिकोऽभिप्रेतः । एकाचार्यसम्बद्धो धर्मभ्राता । एका-
श्रमसम्बद्ध एकतीर्थी । स्पष्टमन्यत् । नैष्ठिकवनस्थयतिव्यतिरिक्तानां तु
वर्णानां पारिशेष्यात् प्रागुक्तो विभागविधिः ॥ १४१ ॥

संस्मृष्टिनस्तु संस्मृष्टी सोदरस्य च सोदरः ।

दद्याच्चापहरेच्छांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ १४२ ॥

विभक्तः सन् निमित्तान्तराद् यः पित्रा भ्रात्रा वा सहार्थं संसृज्य
वसति, स संस्मृष्टी । तत्र यद्येव सहवसतां पितापुत्राणां पितुः पुत्रो जा-
येत, तस्याप्यंशो देयः । मृतस्य च हर्तव्यः । सोदरस्य च सोदर इत्ये-
तत्तु मानृतो विभागपक्षे द्रष्टव्यं, निर्धने च पितरि विभक्तजविषयम् । यत्तु
गौतमीयम् — ‘अथ संस्मृष्टिविभागः । प्रेतानां ज्येष्ठस्ये’ति । अत्र ज्येष्ठः
पितैवोच्यते । तस्य सोदर्यभ्रात्रन्तराभावे प्रेतानां पुत्राणां भ्रात्रन्तरासं-
ष्टानां च धनभाक्त्वम् । तदुक्तं — ‘पिता हरेदपुत्रस्ये’ति । अन्ये तु
ज्येष्ठशब्दं भ्रातर्याहुः । तत् पुनर्विचार्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १४२ ॥

अत्रापरे पूर्वोक्ताङ्गविवरणस्थानायमिमं श्लोकं प्रकृतम्—

अन्योदर्यस्य संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि चादद्यात् सोदरो नान्यमातृजः ॥ १४३ ॥

संसृष्ट्यप्यन्यमातृज सोदर्ये सति न धनमाक् । असंसृष्ट्यपि सो
दर्य एव धनभागित्यर्थः ॥ १४३ ॥

य एव तु धनमाक् स्यात् समयं ज्ञानरस्तुता वैकल्याणम् —

पतितस्तत्सुतः क्लीबः पङ्गुर्गुणमत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगी च भर्तव्यास्तु निरंशकाः ॥ १४४ ॥

तत्सुतः पतितोत्पन्न एव । उन्मत्तो ग्रहणहीनः । जडः सर्वदा प्र
ज्ञाहीनः । कुष्ठाद्यसमाधेयपापारोगग्रन्थोऽचिकित्स्यरोगी । चक्षुश्च स्मृत्य
न्तरोक्तधिरादिप्राप्त्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । पङ्गुर्वादिबचनान्यग्रिहोत्राद्यन
धिकृतानां सर्वेषामुपलक्षणार्थानीति केचित् । तदसत् पुरुषार्थत्वाद्
द्रव्यस्य । अवैद्यस्य चानधिकृतस्यैव द्रव्यार्हत्वं दर्शनात् । यथाह गौ
तमः — ‘स्वयमार्जितमर्थेभ्यो वैद्यः कामं न दद्यादिति । ‘अवैद्या सम
विभजेरन्नि’ति च । अतः प्रतिषेधादेवैषामनशक्ताः, न त्वनधिकृतत्वात् ।
जन्मान्तरीयमहापातकलिङ्गयोगाद् वा निरंशत्वम् । पितामहद्रव्यसम्बन्ध
स्त्वपतितानामन्धादीनामस्त्येवेति सम्प्रदायः । सामर्थ्येनैव तु भरणमा
त्रातिरिक्तद्रव्यत्रिनियोगाशक्तेरीचित्यानुवादोऽयमित्यवसेयम् । तथाच
स्वायम्भुवः —

“येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हयिताशप्रदानतः ।

प्रियेताम्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥”

इति । अनेन प्राप्तस्याशस्य त्रिनियोगाशक्तावोचित्यग्रामपहारः दर्श
यति । अतएव च ‘तस्य भागो न लुप्यते’ इति । एतच्च स्वयमेवैते
निरंशकाः ॥ १४४ ॥

औरसक्षेत्रजास्त्रेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

सुताश्चेषां प्रभर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः ॥ १४५ ॥

औरसक्षेत्रजादयस्तु पुत्राः पद्मवादीनामपि निर्दोषाः सन्तो भागहारिण एव । स्त्रीवस्यापि क्षेत्रजादयो भवन्त्येव । सुताश्चैषां प्रभर्तव्याः दुहितश्च पुत्रिकाः पद्मवादीनां तद्विषयग्राहिभिः प्रकर्षेण ग्रासान्छादनादिना भर्तव्या, यावदुचितभर्तृभिः सयोजिताः, तैश्च गृहाधिपत्येन सत्कृताः ॥ १४५ ॥

किञ्च —

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ १४६ ॥

अव्यभिचारिण्योऽपि स्त्रीधनाद्यवष्टम्भेन प्रतिकूलाः स्वातन्त्र्यवृत्तयस्तथैव निर्वास्याः । चशब्दात् स्त्रीधनोचिता एवेत्यभिप्रायः ॥ १४६ ॥

किं पुन स्त्रीधनम् । उच्यते—

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकं चैव स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ १४७ ॥

अध्यग्न्युपागतं विवाहकाले लब्धम् । आधिवेदनिकम् अधिविद्वायै पत्न्यै प्रदत्तम् । अधिवेदनार्थं वा । चशब्दात् स्मृत्यन्तरोक्तमलङ्कारादि । एतत् स्त्रीधनमित्यवसेयम् ॥ १४७ ॥

अत्र प्रविभागः —

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥ १४८ ॥

पित्रादिदत्तं बन्धुदत्तम् । आधिवेदनिकादि शुल्कम् । अन्वाधेयमन्वयभोग्यतया दत्तम् । एतच्चानपत्यायां मृतायां बान्धवाः सोदर्यभ्रातरो गृह्णीयुः । तथाच गीतम् — 'भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुरिति'ति । अस्माच्चोर्ध्वमेव मातुरयमाचार्योस्तकृत्यः ॥ १४८ ॥

शुल्कादिभ्यतिरेकेण तु—

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ध्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ १४९ ॥

माद्यादिविवाहचतुष्टये यत् स्त्रीधन तदप्रसूतायां भर्तुः । प्रसूता
चेद् दुहितृणामेव ॥ १४९ ॥

आसुरादिविवाहप्रसूतादिदुच्यते । भर्तुः धनमाशय तत् —

दत्त्वा कन्यां हरन् दण्ड्यो व्ययं दाप्यश्च सोदयम् ।
मृतायां दत्तमादद्यात् परिशोध्योभयव्ययम् ॥ १५० ॥

कन्यां दत्त्वा हरन् राज्ञा दण्ड्यः । भर्त्रे च सवृद्धिकं व्ययं
दाप्यः । मृतायां तु भर्त्रो यद् दत्तं, तत् प्रत्यादद्यात् । आत्मनिमित्तं
पितृकृत चौरक्षय परिशोध्य ॥ १५० ॥

एव प्राप्तस्त्रिगुणस्य प्रकृतमेवाह —

दुर्भिक्षे धर्मकायं च व्याधौ सम्प्रतिरोधके ।
गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दानुमर्हति ॥ १५१ ॥

भर्तुनचनादन्यो भ्रात्रादिर्दुर्भिक्षादिगृहीतमपि दद्यादिति गम्यते ।
सम्प्रत्येवादत्त्वा मा यास्यसीत्येव रोधाद्वरण सम्प्रतिरोधकम् । नगरोपरोध
इत्यन्ये । स्पष्टमन्यत् ॥ १५१ ॥

किय —

अधिविघ्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्या दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम् ॥ १५२ ॥

यस्या उपरि परिणीत, तस्यै यत् परिणयने द्रव्य गत तत्सम
देय, यदि पूर्वं स्त्रीधनं न दत्तम् । अथ तु दत्तं, ततोऽर्धं देयम् । एत-
न्नाधिवेदननिमित्तमन्तरेणाधिविघ्नायां द्रष्टव्यम् ॥ १५२ ॥

एवमथ रिश्वविभागो निरुक्तः । यदि तु कश्चिद्विभक्तोऽहमिष्येव विभागनिहव
कुर्यात्, तत्र यथामित्यभिहितं आह —

विभागनिहवे ज्ञातिवन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।
विभागभावनादेयगृहक्षेत्रकयौतकैः ॥ १५३ ॥

विभागनिहवे ज्ञात्यादिभिर्विभागभावना कार्या । ज्ञातिर्मातुलादिः ।
 वन्धुः पितृव्यपुत्रादिः । एते हि प्रायशो विभागमध्यपातिनः सन्निहिताश्च
 भवन्ति । अन्ये वा साक्षिणः । लेख्यं वा यद् विभागप्रज्ञापकं कृतम् ।
 यथाह बृहस्पतिः—

“कार्यमुच्छ्रावणालेख्यं विभक्तैर्भ्रातृभिर्मियः ।

साक्षिणो वाविरोधार्थं विभजद्विरनिन्दिताः ॥”

इति । अन्यत्र वा साक्ष्यमन्योन्यमुपलभ्यमानं विभागचिह्नमभिलिखितं वा
 प्रतिग्रहव्यवस्थावर्धम् । तथादेयगृहक्षेत्रकयौतकैः । आदेयं दानग्रह-
 णम् । गृहक्षेत्रकयौतकं पृथक् क्षेत्रगृहादिपरिग्रहेणान्वस्थितिः । तथाच
 नारदः—

“साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथञ्चन ॥”

इति ॥ १५३ ॥

इति वृत्तविभागप्रकरणम् ।

अथ सीमाविवादप्रकरणम् ।

क्षेत्रादीनां पृथक्त्वेनापस्थितानां सन्देहापहरणमुपम् । क्षेत्रादीनामेव तु सीमाविवादे
 न्ययः (यादिति । उच्यते—

सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरा गणाः ।

गोपाः सीम्नः कृपाणोऽन्ये सर्वे च वनगोचराः ॥ १५४ ॥

सीम्नो मर्यादाया विवादे सशये । विवादोन्मूलनस्य सामन्ताः स
 र्वतः समीपक्षेत्रिणः स्थविरा गणाश्च । समूहानि चातुर्वर्षादीनि, तेषामपि
 हि सीमाज्ञानत्वात् । यथाह बृहस्पतिः— ‘राजा क्षेत्रं दत्त्वा चातुर्वर्ष-
 वणिग्वारिकसर्वग्रामीणतन्महत्तरस्त्रामिपुरुषाधिष्ठितं परिच्छिन्वात् । शासनं
 वा कुर्यादिति । अतो गणाः सीमाविवादे प्रमाजम् । किञ्च गोपाः गोप-
 ग्रहण सर्वेषुषाटोपलक्ष्यार्थम् । तथान्ये सीम्नः कृपाणः शृद्धदाटिकाः ।
 सर्वे च वनगोचराः व्याधिशानुनिहादयः ॥ १५४ ॥

वृषमाद्विजापिष्ठिताय —

नयेयुरेतैः सीमान्तं स्थलाङ्गारतुपट्टमैः ।

सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षितम् ॥ १५५ ॥

तुपाङ्गारादीनि ग्रन्थचिह्नानि । निम्नस्थलट्टमादीनि प्रकाशानि ।
एतैः सीमान्तं प्रणयेयुः* प्रकर्षेणेदं सीमान्तं चिह्नैः सम्पादयेयुः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ १५५ ॥

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशाथ वा ।

रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥ १५६ ॥

सीमा अपक्षपतिताः । समाश्च ते ग्रामाश्च समग्रामाः । वाशब्दश्च-
शब्दार्थः । पूर्वोक्ताः क्षेत्रसामन्तादयः समग्रामाः सामन्ताश्च । एषां मध्ये
चत्वारोऽष्टौ, अथवा दश । अयमेति स्मृत्यन्तरोक्तकल्पार्थः । त्रयो द्वावेको
वेति । ते च रक्तस्रग्वसनाः क्षितिधारिणो भूत्वा नयेयुः । रक्तकरवीरा-
दिपुष्पमालिनः रक्तवाससश्च । क्षितिं मृदं मूर्ध्नि कुर्युः । अविशेषाभिधा-
नेऽपि चैतद् द्विजातीनामेव । शूद्राणां तु यथाह बृहस्पतिः — “यदि
शूद्रो नेता स्यात् तं क्लृप्येनालङ्कारेणालङ्कृत्य शवभस्मना मुखं विलिप्या-
मेयस्य पशोः शोणितेनोरासि पञ्चाङ्गुलानि कृत्वा ग्रीवायामान्त्राणि प्रति-
मुच्य सव्येन पाणिना सीमालोष्टं मूर्ध्नि धारयेदि”ति । अत्र चाग्नेयः पशु-
रक्षागः । रक्तकर्पटवसनादिः क्लृप्योऽलङ्कारः । स्पष्टमन्यत् ॥ १५६ ॥

एतं च सीमाप्रणेतारः —

अनृते तु पृथग् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ।

अभावे ज्ञानचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्तिता ॥ १५७ ॥

तुशब्दो निश्चयार्थः । उक्तचिह्नव्यभिचाराच्चिह्नान्तरदर्शनाद्वा स्पष्टी-
कृतेऽनृतेवादित्वे राज्ञा मध्यमसाहसं पञ्चकार्षापणशतान्येकैकशो दण्ड्याः ।
राजवचनं तत्समक्षं सीमानयनं यथा स्यात् । यदा ग्रन्थप्रकाशानि

१ ‘सामन्ता अ’ य पाठः ।

* प्रणयेयुरिति नूनं मूले पाठः स्यात् । अन्यथा प्रकर्षेणति व्याख्यानानुपपत्तेः ।

+ सीमान्तशब्दः ह्यनेऽपि स्यात् ।

ज्ञानचिह्नानि न स्युः, तदा राजा प्रवर्तिता यदृच्छया सीमाकारक
इत्यर्थः ॥ १५७ ॥

योऽयं क्षेत्रसीमाविधिर्लुक्तः —

आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु ।

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहेषु च ॥ १५८ ॥

उक्तमर्षादक्षेत्रादीनां च —

मर्यादायाः प्रभेदे च क्षेत्रस्य हरणे तथा ।

सीमातिक्रमणे दण्डो ह्यधमोत्तममध्यमाः ॥ १५९ ॥

साहसदण्डा इति शेषः । मर्यादाभेदे प्रथमसाहसः सार्धद्विश-
तम् । क्षेत्रहरणे तूत्तमसाहसः साशीतिः पणसाहसः । सीमातिक्रमणे
मध्यमः ॥ १५९ ॥

तयैषा च परक्षेत्राद्यन्यहरणप्राप्तावाह —

न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमिं हरेत् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः ॥ १६० ॥

खातं उदकप्रवाहस्य प्रवृत्तस्य मार्गान्तरप्रवर्तनं सेतुः । कुल्येत्यर्थः ।
क्षेत्रमध्येन क्षेत्रान्तरप्रसेचनायानीयमानो यद्यल्पोपघातः कृत्स्नस्य निष्प-
त्तिबाहुल्याच्च कल्याणकारकः । ततः क्षेत्रस्वामिना न निवारणीयः । तथा
चैतदागोपालं प्रासिद्धमेव —

‘परभूमिं हरेत् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः’

इति । स्वल्पक्षेत्रमध्येन क्षेत्रान्तरप्रसेचनार्थं नीयमानाभिः कुल्याभिः
परकीयां भूमिं हरेत् कूप इति । अतः प्रवादादिदमवगच्छामः सेतुर्न प्रति-
पेक्ष्य इति । यद्वास्यान्योऽर्थः । यस्य क्षेत्रे स्वल्पदोषो बहूदकः खन्यमानः
कूपः स्यात्, तस्यासां खन्यमानो राजोपकारकत्वेन क्षेत्रस्वामिनो भूमिं
हरोदिति ॥ १६० ॥

एवञ्च यदि क्षेत्रस्वाम्यननुज्ञायां सेतुप्रवृत्तप्रवृत्त्याह —

स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रकल्पयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥ १६१ ॥

यत्तु स्वामिनापि क्षेत्रं कर्षको हठादितं ह्यवा केषादेना न कुर्यात् । न कारयेत् ।
तत्र कथमित्यपेक्षित आह—

फालाहतमपि क्षेत्रं यो न कुर्यान्न कारयेत् ।

तं प्रदाप्याकृष्टशदं* क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ १६१ ॥

इति धर्माविवादप्रकरणम् ।

अथ स्वामिपालविवादप्रकरणम् ।

यदि तु पशुनालापराधात् स्वाम्यपराधाद्वा पशवः सस्वापपातं कुर्युः, तत्र कथम् ।
तत्रापि हि—

मापानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्धं तु गोस्तदर्धमजाविकम् ॥ १६३ ॥

कार्पापणविंशतिभागो मापः । स्पष्टमन्यत् ॥ १६३ ॥

अथ ह्येतत् प्रस्तावतामेवम् । यदि तु तत्रोक्तविधेयं, तदा—

भक्षयित्वोपविष्टानां द्विगुणोऽवसतां दमः ।

सममेपां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ १६४ ॥

भक्षयित्वोपविष्टानामवसतां पूर्वोक्तद्विगुणो दण्डः कार्यः । पशूनां
तु चतुर्गुणः स्मृत्यन्तरात् । यदेतत् क्षेत्रोपपाते निरूपितं, तदेपां महिष्या-
दीनां विवीतेऽपि समम्, तथैवेत्यर्थः । विवीतं च गोप्रचारक्षेत्रे खरोष्ट्रं
महिषीसमम् । एव पीडानुसारादस्यादिभ्यश्चि दण्डकृत्तना ॥ १६४ ॥

एतदुत्तरम्—

यावत् सस्यं विनश्येत तावत् क्षेत्री फलं लभेत् ।

पालस्ताडयेत गोमी तु पूर्ववद् दण्डमर्हति ॥ १६५ ॥

अत्रेति—

पथिग्रामविहीतान्तक्षेत्रे दोषा न विद्यन्ते ।

अकामतः

इतिच्छेदः । ग्रामान्ते विवीतान्ते वा यत् क्षेत्रं, तत्र प्रमादाद-
वतीर्णेषु महिष्यादिषु नापराधः ॥

अभिप्रायावतरणे त्वाह —

कामकारे चोरवद् दण्डमर्हति ॥ १६६ ॥

पालः स्वामी वा । यद्वोमावपि ॥ १६६ ॥

उक्तग्रामसमीपादव्यतिरेकेणापि —

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकी च गौः ।

पालो येषां च ते मोच्या दैवराजपरिप्लुतः ॥ १६७ ॥

पालो येषां दैवराजपरिप्लुतः, ते मोच्या इति व्यवहितकल्पना ।
स्पष्टमन्यत् ॥ १६७ ॥

अयं च स्वामिपालयोरन्योन्यनियम —

यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत् तथा ।

प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥ १६८ ॥

परिच्छिन्नवेतनो दत्तवेतनो वा गोपः प्रातर्यथार्पितान् सायं प्रत्यर्प-
येत् । अर्पणवचनाच्चासमर्पितप्रणाशे नापराधः गोपवचनं च पशून्त्युप-
क्रमात् सर्वपशुपालोपलक्षणार्थम् । प्रमादेनोपेक्षया मृताः प्रनष्टा वा ये
पशवः, ते च पालेनैव देयाः ॥ १६८ ॥

राजन्यनिवेदितस्य पूर्वोक्तम् । आवेदने पुन —

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्धत्रयोदशपणः स्वामिने धनमेव च ॥ १६९ ॥

पालदोषादत्र विनाशः संवृत्त इत्येवं राजन्यावेदितेऽर्धत्रयोदशपणो
दण्डः पालस्य । स्वल्पाशङ्कायां च विधीयते इत्युक्तम् ॥ १६९ ॥

क्रिय—

ग्रामेच्छया गोप्रचारभूमी राजवशेन वा ।

द्विजस्तृणेषुपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत् ॥ १७० ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ १७० ॥

किम्—

धनुःशतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् ।

द्वे शते कर्पटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥ १७१ ॥

ग्रामनगरोभयधर्मयुक्तं कर्पटम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १७१ ॥

इति स्वाामपालविक्रयप्रकरणम् ।

अथास्वामिविक्रयप्रकरणम् ।

उक्तो द्रव्याणां स्वत्वसम्बन्धः । इदानीमस्वामिविक्रयं दर्शयति—

स्वं लभेतान्यविक्रीतं केतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद् रहो हीनमूल्ये

अन्येनास्वामिना विक्रीतं द्रव्यं दृष्ट्वा स्वामी गृहीयात् । केतुश्च दोषः स्यात् अप्रकाशिते क्रये । प्रकाशक्ये तु मूल्यमात्रप्रणशः, न तु स्तेयदोषः । क तर्हि दोषः । हीनाद् दासादिहस्ताद् गृह्यतः । तथा रहः प्रच्छन्नम् । हीनमूल्ये च स्तेयसम्भावना गृहीते ।

वेलाहीने च तस्करः ॥ १७२ ॥

वेलाहीने च तस्करः । केता स्यादित्यर्थः । तथाच नारदः—

“द्रव्यमस्वामिविक्रीतं द्रव्यस्वामी समाप्नुयात् ।

प्रकाशक्यतः शुद्धिः केतुः स्तेय रह कृते ॥

अस्वाम्यनुमताद् दासादसतश्च जनाद् रहः ।

हीनमूल्यमवेलायां क्रीणस्तदोपभाग् भवेत् ॥”

इति ॥ १७२ ॥

किम्—

नष्टापहतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तो वा गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥ १७३ ॥

नष्टं वापहतं वा द्रव्यमन्येन गृहीतमासाद्योपलभ्य द्रव्यग्राहिणं हर्तायमिति व्यपदिश्य राजपुरुषैर्व्यवहारनिर्णयाय ग्राहयेत् । यदि तु राजकीयासाधिवान् देशकालातिपत्तिश्चाशङ्क्येत, तदा स्वयमेव गृहीत्वा रात्रौ हर्तारमर्पयेत् । नन्वेवम् स्वभारसिद्धत्वादेवावाप्स्यम् । सत्यम् ।

स्वातन्त्र्येण गृह्यतः स्तेनं च ददतो दांपाभावज्ञापनार्थमेतत् । अन्या व्याख्या — नष्टापहृतमासाद्य क्रीत्वा स्वामिना प्रार्थ्यमाने हर्तारं ग्राहयेत् । मूल्यमर्पयेदित्यर्थः । देशकालातिपत्तौ वा प्रकाशक्येणापि गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् । तथाप्यदोष इत्यभिप्रायः ॥ १७३ ॥

हर्तृतया च राजन्भावेदितस्य—

विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ।

क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद् यस्तत्र विक्रयी ॥ १७४ ॥

विक्रेतारं दर्शयित्वा क्रेतुर्निर्दोषत्वम् । स्वामिनश्च तदा द्रव्यलाभः । विक्रयिणश्च हस्तात् क्रेतुर्मूल्यप्राप्तिः । दण्डप्राप्तिश्च राज्ञ इत्यवसेयम् ॥ १७४ ॥

• कथं पुनः स्वान्यवगतिः । उच्यते—

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धो दमस्तत्र राज्ञस्तेनाप्यभाविते ॥ १७५ ॥

आगमेन लेख्यादिना प्रकाशमस्खलितचिरभोगेन वा नष्टं द्रव्यमन्यहस्तगत मदीयमित्येव भाव्यम् । अतः प्रकारद्वयादन्यथा मदीयमिति वदतो विवादीभूतद्रव्यात् पञ्चबन्धः पञ्चमो भागो दमः स्यात् । तच्च द्रव्यमितरेणापि पूर्वोक्तप्रकारद्वयेनात्मीयमित्यभाव्यं राजगाम्यवसेयम् ॥ १७५ ॥

यतश्चितदेवम्, अतः —

हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु पणवर्तिपणान् ॥ १७६ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ १७६ ॥

किञ्च —

शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।

अर्वाक् संवत्सरात् स्वामी लभेत परतो नृपः ॥ १७७ ॥

अर्वाक् संवत्सरात् स्वामी गृहीयात् । परतो नृपतिर्गृहीयात् ॥ १७७ ॥

पारितोषिकान् राखे —

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥ १७८ ॥

इत्यस्वार्थिवक्रयप्रकरणम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् ।

पारितोषिकदानप्रसङ्गेनाह्यर्थोऽपि दानसाधारणो विधिरुच्यते —

स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते ।

नान्वये सति सर्वस्वं देयं यच्चान्यसंश्रितम् ॥ १७९ ॥

स्वशब्दो विभक्तपुत्रादिनिवृत्त्यर्थः । अविरोधश्च ग्रासाच्छादनमा-
प्रसम्पलक्षणे विज्ञेयः । दारसुतग्रहणं च सर्वज्ञातिधर्मोपनतादिलक्षणार्थम् ।
नान्वये सति सर्वस्वं पृथक् कुटुम्बतयावस्थितेऽपीत्यर्थः । देयं यच्चेत्यत्र
देयं प्रत्यर्पणीयं निक्षेपादि । अन्यसंश्रितं साधारणं पराधीनं वा स्वमेव ।
अस्य पाठान्तरम् — 'यच्च प्रतिभूतम्' इति । देयत्वेनान्यस्मै प्रतिभूत-
मित्यर्थः । तथाच नारदः —

“अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् ।

निक्षेपं पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपद्यपि च कष्टायां वर्तमानेन देहिना ।

अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिभूतम् ॥

इति ॥ १७९ ॥

अदेयम्वतिरिक्तानां तु देयानां —

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषतः ।

देयं प्रतिश्रुतं चैवं दत्त्वा नापहेरत् पुनः ॥ १८० ॥

यत्त्वप्रकाश्यं दानमिति, तद् दानमिष्यन्, इदं तु प्रतिग्रहमिष्य-
मित्यविरोधः । स्पष्टमन्यत् ॥ १८० ॥

इति दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् ।

अथ कृतानुशयमकरणम् ।

भस्मामिविक्रयो निरूपितः । स्वामिविक्रय च —

दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्धमासिकम् ।

बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥ १८१ ॥

परीक्षाकालाच्चोर्ध्वं क्रीतं विक्रीतं वा स्याद् यत् तदनुपहतम् । यत्
स्वाम्यम्भुः —

“क्रीत्वा विक्रीय वा द्रव्यं यस्येहानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहात् तद् द्रव्यं दद्याच्चोपाददीतं वा ॥”

इति, तत् परीक्ष्य क्रीते द्रष्टव्यम् । दशाहादिक्रमेण बीजादीनां क्रमशः
परीक्षाकालः । दशाहो बीजानां गोधूमादीनाम् । एकादहश्चायसः । अयो-
ग्रहणं सर्वताम्रादिलक्षणार्थम् । एव वाद्यादिष्वपि योज्यम् । बाह्यं धली-
वर्दादयः । रत्नानि भरतकादीनि । स्त्रियो दास्याद्याः । दोह्यं गवादि ।
पुमांसो दासादयः ॥ १८१ ॥

किञ्च —

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं द्विपलं रजते शतम् ।

अष्टौ तु त्रिपुसीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥ १८२ ॥

आवर्तनायाग्नौ क्षिप्तं सुवर्णमक्षीणं, तावदेवेत्यर्थः । रजतादौ पल-
शताद् द्विपलादिकं क्षयः । अनेन प्रकारेणोपक्षीणं सुवर्णकारादयो न
दापनीयाः ॥ १८२ ॥

तौलिकादिभिस्तु वल्लनिर्माणायास्तु सूत्रे —

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पासिके तथा ।

मध्ये पञ्चपला हानिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥ १८३ ॥

पलशते दशपलान्योर्णकार्पासिकयोर्वृद्धिः स्थूले सूत्रे स्यात् । मध्यमे
तूक्तवृद्धितः पञ्चपलहान्या वृद्धिरित्यर्थः । सूक्ष्मे तु त्रिपला वृद्धिः । तथा
च नारदो दशपला वृद्धिमुक्त्वाह —

“स्थूलसूत्रवतामेवा मध्याना पञ्चकं शतम् ।

त्रिपलं तु सुसूक्ष्माणाम्” ।

इति ॥ १८३ ॥

अस्य विशेषेऽपवादः —

चार्मिके रोमवद्धे च त्रिंशद्भागः क्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिः स्यात् कौशेये वाल्कले तथा ॥१८४॥

चर्मकृतं चार्मिकं कुरुष्ठादि । रोमवद्धं दृष्यपटादि । तत्र हि छे-
दनात् त्रिंशद्भागः क्षयः । कौशेयवाल्कल्योस्तु साम्यमेव । कौशेयं त्रस-
रीमयम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १८४ ॥

इदमनुसारेणैव क्षयमाहोऽन्य रजकादिभिर्वस्त्रादाना —

देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे वलावलम् ।

द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत् तद् दाप्यमसंशयम् ॥ १८५ ॥

स्वदेशोत्पन्नं परदेशोत्पन्नं चिरन्तनमल्पकालिकं भुक्तमभुक्तं दुर्लभ-
मदुर्लभं वेत्येवं नष्टे द्रव्ये वलावलं ज्ञात्वा द्रव्याणां वलावलज्ञानकुशला
यन्मूल्यं ब्रूयुः, तन्निर्विचारं नाशयिता दद्यात् । राज्ञा चाददद् दाप्यं ।
एवं परीक्ष्य क्रीते केतुर्व्यभिचारतो राजदण्डादिप्रसङ्गः । न च विक्रेता
व्यभिचरन्नपि विक्रीतं प्राप्नुयादिति स्थितम् । तथाच स्वायम्भुव —

“परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।

आददानो ददच्चैव दण्ड्यो राज्ञा शतानि पद ॥”

इति ॥ १८५ ॥

इति क्रीतानुशयप्रकरणम् ।

अथान्युपेत्याशुश्रूपाप्रकरणम् ।

अस्यापवादार्थमाह —

वलाद् दासीकृतश्चोरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ।

स्वामिप्राणप्रदो भाक्तस्तत्यागान्निष्क्रयादपि ॥ १८६ ॥

दास्यकारणगृहजत्वावभावे वलाद् यो दासीकृतः, चोरैर्वान्यहस्ते
दासत्वेन विक्रीतः, स मोक्तव्यः । नात्र केतुर्दोषप्रसङ्गः । यस्यापि हि
दासत्वकारणमस्ति, सोऽपि हि स्वामिनं प्राणमशयान् स्वप्राणत्याग-

निश्चयावष्टम्भेन मोक्षयित्वा दास्यान्मुच्यते । यस्तु भान्त भक्तदास, स
तत्त्यागान्निष्कयाद्वा मुच्यते । अपिशब्दात् स्वामिप्रसादादिपरिग्रहः ॥ १८६ ॥

एव दास्यानिर्माचनप्राप्तावगमपवाद —

प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम् ।

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥ १८७ ॥

प्रव्रज्य प्रतिनिवृत्तो राज्ञो दास स्यात् । न चात्र स्वामिप्राणरक्ष-
णेनापि मोक्ष । ब्राह्मणोऽपि च प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास स्यात् प्राति-
लोम्येनापि । अतोऽन्यत्र तु वर्णानामानुलोम्येन दास्यम् । यथा 'मोक्षितो
महतधर्णादित्येवमादो न प्रातिलोम्येन प्रत्येतव्यम् । स्मृत्यन्तराच्च दास-
त्वनिमित्तानि गृहजत्नादीनि दास्यनिर्माचनप्रकाराधान्येष्या । सर्वथा
प्रातिलोम्येन दास्याभाव इति स्थितम् । यत्र पारिभाषिकमुभयोरनुमते
दास्यमन्यद्वा तत् तथैव कर्तव्यम् ॥ १८७ ॥

यतश्चतद्वम्, अत —

कृतशिल्पोऽपि निवसेत् कृतं कालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः ॥ १८८

शिल्पशिक्षणार्थं प्रतिपन्नशिल्पभावोऽन्तेवासी । स यदा परिभाष्येय-
न्त काल त्वद्गृहे मया शिल्पविद्याशिक्षया वस्तव्यमित्यास्ते, अन्तरालेऽपि
कृनविद्य स्यात्, तदापि हि कृत पारिभाषिक काल गुरोर्गृहे निवसेत् ।
गुरुणापि च तस्य भोजनपरिधानादिक देयम् । यच्चासौ शिल्पेनार्जयेत्,
तद् गुरोरेवार्पयेदित्यवसेयम् ॥ १८८ ॥

इत्यभ्युपत्याशुधूपाप्रकरणम् ।

अथ सचिद्व्यतिक्रमप्रकरणम् ।

पारिभाषिकस्य चान्यथाकरणप्रगङ्गान् भूय समयानपाकरणार्थं समूहमिदामुगोद्धात
ध्वेनाह —

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यं वृत्तिमद्र ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति ॥ १८९ ॥

यदुक्त —

“तत्र दुर्गाणि कुर्वति जनकोशात्मवद्भवे”

इति, तद्गुणविधानायैवायमारम्भ । राजा कृत्वा पुरे दुर्गे स्थान स्थली भाविकालसरक्षणार्थं ब्राह्मणान् न्यस्य समुदायत्रेनासंस्थाप्य त्रिविधम् ऋग्यजु सामपारग सदाचारब्राह्मणात्मक वृत्तिमत् क्रत्वा ब्रूयात् स्वधर्मं पालयतामिति । वर्तनेहेतुर्वृत्ति, तद्युक्त वृत्तिमद् ग्रामगृहक्षेत्राक्षयनिव्यादि स्थापितमर्थं दत्त्वेत्यर्थः । स्वधर्मा वर्णाश्रमवर्मस्थित्यव्यभिचार, राज्ञश्चान्यथाप्रवृत्तावुपदेशेन सन्मार्गावतारणम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १८९ ॥

विश्व —

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥ १९० ॥

श्रुतिस्मृत्युक्तो निजधर्मः, तदविराधनायाद्यनुगुणः, तदनुगुणो वा योऽपि सामयिक उपरिभाषाकृतो भवेद् यद्योक्तम धर्माहूतानागमनदण्डादिक, सोऽपि राजा प्रयत्नेन सम्यग् रक्षणीयः । किञ्च धर्मो राजकृतश्च यः यथैव स्थानिवेशितस्थाने तथैव राजान्तरकृतेस्थानान्तरेष्वपि प्रदशालानिवेशयान्तेत्सवादिक । तथाच नारद —

“यो धर्मे कर्म यच्चैषामुपस्थाननिधिश्च यः ।

यच्चैषा वृत्त्युपादानमनुमन्येत तत् तथा ॥”

इति । धर्मो राजकृत इत्यत्र पुनर्धर्मवचनं न राजान्तरकृतत्वात् पालनीयम् । किं तर्हि धर्मानुगुण्येन धर्मत एवेत्यभिप्रायः । तथाच नारदः समूहधर्मानुपसहरन्नाह —

“दोषवत् करणं यत् स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् ।

प्रवृत्तमपि तत् राजा श्रेयस्कामो निजतयेत् ॥”

इति ॥ १९० ॥

पालनं माननं

गणद्रव्यं हरेद् यस्तु सन्निदं लब्धयेच यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद् निप्रयासयेत् ॥ १९१ ॥

यो गणद्रव्यं हरेद्, धर्माविरोधिनीं सविद् परिभाषां समूहकृता
लहयेत्, तमपहृत्य सर्वस्वं राष्ट्राद् राजा विप्रवामयेत् । तच्चापहृत्य समूहा-
यैवार्पयेत् । नतु स्वयं गृहीयात् । कृत्वेति वचनात् कर्तेव राजा न गृही-
तेति गम्यते । स्वायम्भुवेऽप्येवमभिप्रायः प्रतिषेधः —

“न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राष्ट्रात् स्वेन बहिष्कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् ॥

इति । अतः समूहार्पणमनवद्यम् । एवमन्यत्रापि समूहार्थं दण्डदानादि
योज्यम् ॥ १९१ ॥

नन्यत्र भित्तिभिप्रायपुरुर्यार्थान्तत्वात् समूह इमां तु स्थित एव । मैवम् । कार्योपक्षयैका
भिप्रायस्त्वोपपत्तेः । त्रिञ्च —

कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनः ।

समुदायिनोऽन्यस्य वा ।

यस्तत्र विपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥ १९२ ॥

राजा समूहार्थेवेत्यर्थः । महता हि प्रयत्नेन राज्ञा समूहधर्मः पाल-
नीयः, धर्माभिवृद्ध्या समूहस्य राजोपकारित्वात् ॥ १९२ ॥

यनर्धतरेवम्, अतः —

समूहकार्यं आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।

क्षिप्रं कार्यान्तराणि परिहाप्यापीति शेषः ।

स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥ १९३ ॥

ननुच परस्वत्वापत्तिपर्यन्तत्वाद् दानस्य समूहिनां च प्रत्येकं स्व-
त्वायोग्यत्वाद् व्यतिरिक्तस्वत्वापत्तिक्षमसमूहलक्षणत्वाभावात् समूहदानम-
नुपपन्नेमेव । अतएवच गणद्रव्यं प्रार्थ्यमाना वक्तारो भवन्ति—नेदमद्या-
प्यस्मदीयं भवतीति । तथाचत्विजामपि न परिपदं प्रत्युत्सर्गं इष्यते ।
अतोऽयमुत्सर्गमात्रे गौणो दानव्यपदेश इति केचित् । तथाच सति तु
समूहद्रव्यहरणे न दोषः स्याद्, इष्यते च, दण्डदर्शनात् । अतो वक्तव्य-

यो गणद्रव्य हरेद्, धर्माविरोधिनीं सविद् परिभाषा समूहकृता
लङ्घयेत्, तमपद्रव्य सर्वस्व राष्ट्राद् राजा विप्रराभयेत् । तच्चापद्रव्य समूहा-
यैवार्पयेत् । नतु स्वयं गृह्णीयात् । कृत्वेति वचनात् कर्तव्यं राजा न गृही-
तेति गम्यते । स्वायम्भुवेऽप्येवमभिप्राय प्रतिषेध —

“न जातु ऋत्विजं हन्यात् सर्वापेक्षारहितम् ।

राष्ट्रात् त्वेन बहिष्कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् ॥

इति । अतः समूहार्पणमनवद्यम् । एवमन्यत्रापि समूहार्थं दण्डदानादि
योज्यम् ॥ १९१ ॥

न च यः भिन्नाभिप्रायपुरोधाधीनजातः समूहधर्मा तु । अत्र एव । भवम् । कायापक्षयैका
भिप्रायस्याप्यतः । निबन्ध —

कर्तव्यं उच्यते सर्वः समूहहितवादिनः ।

समुदायिनोऽन्यस्य वा ।

यस्तत्र निपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥ १९२ ॥

राजा समूहार्थेनेत्यर्थः । महता हि प्रयत्नेन राजा समूहधर्मं पाल-
नीय, धर्माभिवृद्ध्या समूहस्य राजोपकारित्वात् ॥ १९२ ॥

यतः नतदधम्, अतः —

समूहकार्यं आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।

क्षिप्रं कार्यान्तराणि परिहाप्यापीति शेषः ।

स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥ १९३ ॥

ननुच परस्वत्वापत्तिपर्यन्तत्वाद् दानस्य समूहिना च प्रत्येक स्व-
त्वायोग्यत्वाद् व्यतिरिक्तस्वत्वापत्तिक्षमसमूहलक्षणत्वाभावात् समूहदानम-
नुपपन्नमेव । अतएवच गणद्रव्य प्रार्थ्यमाना वक्तारो भवन्ति— नैदमद्या-
प्यस्मदीयं भवतीति । तथाच त्विजामपि न परिषदं प्रत्युत्सर्गं इष्यते ।
अतोऽयमुत्सर्गमात्रेण गौणो दानव्यपदेश इति केचित् । तथाच सति तु
समूहद्रव्यहरणे न दोषः स्याद्, इष्यते च, दण्डदर्शनात् । अतो वक्तव्य-

मेतत् । तत्रान्ये षण्डितम्भन्याः पाषण्डादिवद् 'दृष्टप्रयोजनान्येव दण्डा-
दिवचनानी'ति वर्णयन्ति । तथापि च धर्मावः समूहदानादिव्यवहारोऽना-
लम्बन एव स्यात् । अत्रोच्यते । सत्यं समुदायिनां स्वत्वाभावः । समु-
दायस्य तु स्वत्वसम्बन्धः केन वार्यते । यत्तु व्यतिरिक्तः समुदायो नेत्यु-
क्तम् । तथैव तत् । समुदायिन एवैककार्यावच्छेदेनतरेतरापेक्षाः समुदायतो
प्रतिपद्यन्ते । शक्यते चैवमेकैकस्येतरेतरापेक्षस्य स्वत्वसंबन्ध इति वक्तुम् ।
न चैवंभूतानां दानचोदना नास्ति । गवादीनामविभक्तदक्षिणावचनाद्
अन्यत्र बहूनामपि दानसंबन्ध इति गम्यते । ब्राह्मणाय च दानं चोदितम् ।
न च सापेक्षत्वेन देयमिति । न चेयं स्वत्वाभिमानभ्रान्तिः, बाधानुपल-
म्भात् । तथैतत् स्यात् । सर्वसमुदाय्यसन्निधाने कथं दानोपपत्तिरिति ।
तदप्यसत् । ग्रहीतृणामितरेतरापेक्षाणामेव स्वत्वयोगात् ममयसामर्थ्याच्च-
त्विग्यजमानानामिव ग्रीरेन्द्रियमनःसाधारण्यात् प्रवसद्याजमानवच्च सम-
यर्षलेन मनःसान्निध्याच्छास्त्रचोदितत्वाच्च समूहस्थितेऽस्तत्त्विग्यजमानसा-
म्यमेव । यत्तु समुदायिनामनात्मीयत्वाभिधानम् । तन्नैरपेक्ष्याभिप्रायम् ।
विभागविधानाच्चत्विजां परिपदं प्रत्युत्पणो न्यायानपेक्षत्वेऽप्यव्याहत एव ।
ये तु समुदायिदानासम्भवाद् कत्विजां दक्षिणाविभागं मन्यन्ते तेषामश्वो
दक्षिणेत्येवमादौ द्रव्यकत्वेन विभागासम्भवान्मत्स्यदानायोगाच्च दुःखिष्टै
वेत्यलं प्रसङ्गेन ॥ १९३ ॥

इममेव न्याय मनसि सूत्राद् —

समूहकार्यप्रहितो यच्छभेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम् ॥ १९४ ॥

नाप्रतिपद्यन्त तच्च समूहविषयं —

वेदज्ञाः शुचयोऽशुब्धा भवेयुः कार्यचिन्तकाः ।

स्मृत्यन्तराच्चतुष्टयादिमद्वचानुक्ताः ।

कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनाम् ॥ १९५ ॥

चर्चः समुदायिभिरिति शेषः ॥ १९६ ॥

याऽयं ब्राह्मणानां समूहविधिरुक्तः —

श्रेणिनैगमपापण्डिगणानामप्ययं विधिः ।

भेदं चैषां नृपो रक्षेत् पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥ १९६ ॥

कर्मकरादिशिल्पिसमूहः श्रेणिः । सार्थवाहादिसमूहो नैगमः । गुग्गु-
लिकादिसमुदायः पापण्डाः । वणिक्समूहो गणः, हस्त्यारोहादिसमूह
इत्यन्ये । पूगादिलक्षणार्थो वा गणशब्दः । तथाच नारदः —

“पापण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु ।

सरक्षेत् समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥”

इति । नैगमश्चात्र ब्राह्मणसमूहः । पूगो ग्रामेयकादिसमूहः । शस्त्रकर्तृस-
मूहो व्रातः । किञ्च भेदश्चैषामन्योन्यं समुदायिनां वा राज्ञा रक्षणीयः ।
चशब्दादन्यसद्वातराजादिविरोधिव्यवहारश्च । तथाच नारदः —

“प्रतिकूलं च यद् राज्ञः प्रकृत्यवसरं च यत् ।

बाधकं च यदर्थानां तत् तेभ्यो विनिवर्तयेत् ॥

मिथः सदातकरणमहिते शस्त्रधारणम् ।

परस्परोपतापं च तेभ्यो राजा निवर्तयेत् ॥”

इत्यादिकान् विरोधान् नृपः प्रतिकुर्यात् । पूर्वकल्पितां च धर्माविरोधिनीं
वृत्तिं पालयेत् । चशब्दात् स्वयं च वर्धयेदित्यभिप्रायः ॥ १९६ ॥

इति मंत्रिष्यनिक्रमप्रकरणम् ।

अथ वेतनादानप्रकरणम् ।

परिभाषाप्रसङ्गेन स्थानिर्गमनरूपो परिभाषानुसारिव्यवहारव्यभिचारि विनयं वस्तुमाह—

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् ।

अगृहीते समं कार्यं भृत्यैः पाल्य उपस्करः ॥ १९७ ॥

गृहीत्वा वेतनं कर्म तुल्यं न कुर्यात्, ततो गृहीतवेतनो द्विगुण-
मावहेद् दद्यादित्यर्थः । अगृहीते तु वेतने समं यावत् पारिभाषिकं वेतनं
दत्त्वा कर्म कार्यं कारयितव्यम् । सर्वकर्मकरैश्चाप्तवेतनैरुपस्करः समपितो यः
कर्मकरणायै, स पालनीयः । तथाच नारदः —

“कर्मोपकरणं चेपा क्रिया प्रति यदपितम् ।
आप्तभावेन तत् पाल्य न विबेन कवन्नन ॥”

तथा —

“कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य काया दत्त्वा भृतिं वलात् ।
भृतिं गृहीत्वाकुर्वाणो द्विगुणा भृतिमावहेत् ॥”

इति ॥ १९७ ॥

अपरिभाष्य वत्तन कमाण कृते यत्परिभाष्यत्वव्याचन स्वामी न विबद् दातुमिच्छति तत्र कथमित्येवेति आह —

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः ।
अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत् स महीभृता ॥ १९८ ॥

स्वयं च न दद्यादिति शेषः । अपरिभाष्य वाणिज्यं पाशुपाल्य कृषिं वा यः करोति तस्य तदुत्पन्नोपचयदशमभागभाक्त्वमित्यवसेयम् ॥ १९८ ॥
यथा स्वामिना निर्दिष्टं कर्मकर —

देशं कालं च योऽस्तीयात् कर्म कुर्याच्च योऽन्यथा ।
तत्र स्यात् स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥ १९९ ॥

स्वाम्युक्तदेशकालादिविपर्ययेणान्यथा वा कर्मणि कृते भृतिदानं प्रति स्वामिनः स्वेच्छा । विनयातिरेकाच्च कर्मकरैरधिके कर्मणि कृते स्वामिना स्वेच्छयैवाधिकं देयमित्यवसेयम् ॥ १९९ ॥

अभिभाषकमल्लमा तु वत्तनहान्तप्रसावत्वाद —

यो यावत् कुरुते कर्म तावत् तस्य तु वेतनम् ।
उभयोरप्यशाख्यं चेच्छाख्ये कुर्याद् यथाकृतम् ॥ २०० ॥

यथेच्छयेत्यर्थः । स्वाम्यपि शाख्येनाकारयन् यथाकृतं वेतनं दाप्य स्मृत्यन्तरानुसारात् ॥ २०० ॥

शाख्येनैव च —

अरजदेविकान्नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु ग्राहकः ।
प्रस्थानविघ्नकर्ता च प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् ॥ २०१ ॥

कर्मकरवच स्वाभ्यपि —

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि सन्त्यजेत् ।

भूतिमर्धपथे सर्वा प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च ॥ २०२ ॥

प्रक्रान्तादिसप्तमभागादिक्रमेण त्याजकः स्वाभ्यपि कर्मकरेभ्यो दाप्यः । स्पष्टमन्यत् ॥ २०२ ॥

इति चेतनादानप्रकरणम् ।

अथ द्यूतसमाह्वयप्रकरणम् ।

विसंवादप्रसंगेनाविविधसंवादेकारणभूत द्यूतसमाह्वयव्यवहारमाह

गलत्सभिकवृद्धिस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाद् धूर्तकितवादितराद् दशकं शतम् ॥ २०३ ॥

तुशब्दोऽन्वधारणार्थः । गलत्सभिकवृद्धिरेव सभिकस्य, नान्यदपि स्वपरिभाषितमुखपट्टादीत्यभिप्रायः । गलितं, निर्गलितं यत् सभिकहस्तात् पराजितानां देवनार्थं द्रव्यं, यच्च द्यूतोपकरणमक्षादि तद् गलत्सभिकं द्रव्यम् । तदर्थं वृद्धिर्गलत्सभिकवृद्धिः । तां सभिको द्यूतसमायोजको धूर्तमण्डलाविरतिर्गृह्णीयात् । कियन्ति । पञ्चकं शतम् । धूर्तकितवाज्जेतुः द्यूतोपकरणनिमित्तम् । इतरात् पराजितात् प्रयुक्तस्वद्रव्यनिमित्तं दशकं शतमित्यर्थः ॥

संवादेद्वयं च राज्ञा —

स सम्यक् पालितो दद्याद् राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्राहयेज्जेत्रे दद्याद् सत्यवचाः क्षमी ॥ २०४ ॥

यथाकृतं यथापरिभाषितं यथा वा स्मृत्यन्तरे निरूपितमित्यर्थः । तद् यथा बृहस्पतिः —

‘राजवृद्धिः सकितवात् सभिराद् दशकं शतम् ।

यथासमयं वा स्याद्’

इति । किञ्च जितं यत् कितवैः, तत् पराजितेभ्यः सभिक उद्ग्राहयेत् । जेत्रे च येन जितं तस्मै सभिक एव सत्यवचनो भूत्वाविसंवादेन क्षमी चानुतापवान् पुनर्दद्यादित्यवसेयम् ॥ २०४ ॥

य गत एव —

प्राप्ते नृपतिभागे तु प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।

‘जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥ २०५ ॥

निब —

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ।

राज्ञा सचिह्ना निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥ २०६ ॥

सपार्थो श्लोकौ । नन्वेतद् द्यूतं स्वयम्भुवा निषिद्ध—

“प्रकाशमेतत् ताम्कर्यं यद् देवनसमाह्वयम्”

इति । तथा चोक्तं —

“प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा द्यूत राष्ट्रे निवारयेद्”

इति च । वेदेऽपि “अक्षैर्मा दीव्यः” इति प्रतिषेधः । सत्यम् । प्रतिषेधा-
तिक्रमेण प्रवृत्तौ श्येनादिवदय विधिरित्याविरोधः । मानवस्तु दण्डविधिर्ध-
र्मविरोधितया नानामुसत्वेन वेति ॥ २०६ ॥

प्रयोजनान्तरापेक्षया तु —

द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् ।

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये ॥ २०७ ॥

एकमुखमेकमार्गम् एकस्मिन् प्रदेशे राजकीयचारपुरुषाद्यधिष्ठित
तस्करादिप्रजाकर्ण्टकपरिज्ञानार्थमधर्मरूपमपि धर्मान्तरोपायतया महतेऽभ्यु-
दयाय सम्पद्यते इति । अतः कार्यमेवेत्यभिप्रायः । ये वाखिलस्वधर्मस्या-
गेनापद्यपि द्यूतैरुनिरताः तद्विषयतया स्वायम्भुवे दण्डादिवचनान्यवसे-
यानि । एतेन पापण्डादिधर्मो व्याख्यातः । यश्चायमक्षाद्यप्राणिदेवने
द्यूताख्ये विधिरुन्तः, समाह्वयसङ्गकेऽपि कुक्कुटमेपादिभिः सपणप्राणिद्यूते-
ऽयमेव विधिर्ज्ञेयः सभिकाधीनत्वरारजवृद्धिदानादिक इत्यभिप्रायः ॥ २०७ ॥

इति द्यूतसमाह्वयप्रकरणम् ।

अथ वाक्पारुष्यप्रकरणम् ।

प्रायेण द्यूतप्रभवत्वाद् वाग्दण्डपारुष्ययोर्विनाशकारणत्वमामान्याद्वा द्यूतव्यवहारानन्त-
रमारम्भः । तत्रापि दण्डग्राह्यस्यापि कारणभूतत्वाद् वाक्पारुष्यमेव तावदुच्यते —

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्हीनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद् दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदश ॥ २०८ ॥

हीनाङ्गाः खल्लादयः । हीनेन्द्रियाः काणादयः । कुष्ठाद्यभिभूता
रोगिणः । तेषां यद्यनपराधिनामेव चापलाद् विद्यमानेन्द्रियवैकल्यादिना

सत्येनैव दुष्टया वाचा क्षेपं कुर्यात्, असत्येनापि हे काण! इत्यकाणमेवा-
धिक्षिपेत् । अन्यथास्तोत्रेण वा सातिशयस्तुतिपदैः प्रसिद्धं मूर्खं हे चतु-
र्वेदिन्, इत्येवं वदन् अर्धत्रयोदशपणान् राजावेदने कृते दण्ड्यः । स्मृत्य-
न्तराच्च तस्यापि प्रसादनं कार्यम् ॥ २०८ ॥

राजावेदन एव च —

अभिगन्तासि भगिनीं मातरं वा तवेति हि ।

शपन्तं दापयेद् राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥ २०९ ॥

अयं च सवर्णानां समानगुणानां च दण्डकल्पः ॥ २०९ ॥

गुणवर्णवैपम्ये पुन —

अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपूतमेषु च ।

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरम् ॥ २१० ॥

निरूप्येति शेषः । उक्तदण्डादर्थत्रयोदशपणावधिकाद् वर्णगुणा-
द्यधमेष्वर्धदण्डः । द्विगुणं च परस्त्रीषु । परशब्द उत्कृष्टार्थः । परैरेत्कृष्टैः
गुणतो वर्णतो वा परिणीताः परमित्र्यः, तास्वधिक्षिप्तासु । उत्तमेषु च
गुणवर्णादिभिः पुरुषेषु स्त्रीषु वा । अर्धवचनं द्विगुणवचनं चोभयमपि
यथार्हदण्डोपलक्षणार्थमित्येतद् दर्शयति । दण्डप्रणयनं कार्यमिति न्यूनत-
याधिक्येन वा यथार्हं वर्णजात्युत्तराधरमालोच्येत्यभिप्रायः । जानिशब्दश्च
जन्मनिमित्तत्वाद् वयोवचनतया गुणलक्षणार्थोऽवसेयः ॥ २१० ॥

एतदेवांशद्वारेण दृश्यति —

प्रतिलोमापवादेषु चतुस्त्रिद्विगुणा दमाः ।

वर्णान्तरेणानुलोम्येन तस्मादेवार्धहानतः ॥ २११ ॥

वर्णान्त्याः शूद्राः । तेषां प्रतिलोमापवादे ब्राह्मणादिक्रमेणोक्तद-
ण्डस्य चतुर्गुणादिकल्पनम् । एव वैश्यक्षत्रियानुलोमान्तरप्रभवयोर्गुणा-
द्युत्कर्षेऽपि योज्यम् । आनुलोम्येन तु तस्मादेवार्धहानतः उक्तदण्डादार्धा-
पचयेन । शूद्रापवादे अर्धदण्डो वैश्यस्य, पादः क्षत्रियस्य, अर्धपादो
ब्राह्मणस्य । एवं गुणाद्यानुलोम्येऽपि योज्यम् ॥ २११ ॥

वधप्रतिज्ञया तु वाङ्माराख्ये —

बाहुग्रीवानेत्रसन्निधिविनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ २१२ ॥

बाह्यादिच्छेदस्ते मया कर्तव्य इत्येवं तथाकरणसमर्थस्य युवतः शूलो दमः कार्यः । शतेनाभिनिवृत्तः शत्यः । शतं दण्ड्य इत्यर्थः । पादादिच्छेदनप्रतिज्ञायां तु ततोऽर्थः, पञ्चाशदित्यर्थः । आदिशब्दश्च दण्डपारुष्योक्तदन्तभङ्गाद्यर्थः । ऊर्ध्वस्थिः सवर्धितुच्यते । स्पष्टमन्यत् ॥ २१२ ॥

प्रागुक्तं शक्तसम्बन्धितया बाह्यादिच्छेदवाक्यम् —

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥ २१३ ॥

बाङ्मात्रेणापि वदतः कर्तुमशक्तस्य दशपणो दण्डः । शक्तस्तु प्रागुक्तदण्डं दाप्यः । त्रासापनोदनाय च समर्थः क्षेमाय प्रतिभुवं दाप्य ॥ २१३ ॥

अग्नौ गोप्त्रो वा त्वमित्येवमादिके धे —

पतनीयकृते क्षेपे दण्ड्यो मध्यमसाहसम् ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ २१४ ॥

तथा —

त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥ २१५ ॥

नृपग्रहणमाचार्यपितृश्रोत्रियादीनामपि सामान्याहृक्षणार्थम् । पूगशब्दश्चात्र गणमाप्रवचनः । ततश्च जातिपूगानां जातिमतां गणानां क्षत्रियादिसमुदायानामित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २१५ ॥

इति वाक्पारुष्यप्रकरणम् ।

अथ दण्डपारुष्यप्रकरणम् ।

वाङ्माराख्यपुनर्वक्तव्यं दण्डपारुष्यस्यानन्तरमारम्भः । पाण्यादिनाभिघातादिकं दण्डपारुष्यम् । तत्र निर्जनेऽभिहतं न मन्वायनभिहतं इत्येव निव्यावादित्वे दीष्टपाति-
द्याद्याः क्षताधारमनं कृत्वा निर्दोषजनाचारोः कथं स्यादित्यपेक्षितं आह —

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृताद् भयात् ॥ २१६ ॥

असाक्षिकैऽभिहते क्षतादिभिश्चिह्नैस्तद्व्यभिचारे वा कूटचिह्नकारिदु-
ष्टपुरुषमयाद् व्यवहार एव प्रागुक्तन्यायेन चतुष्पाद्युक्त्यागमानुसारेणैव
विद्वज्जनसमक्षं स्वयं वा राज्ञा द्रष्टव्यः । अयं च सर्वव्यवहारपदसाधा-
रण श्लोकः कार्यगौरवप्रतिपत्त्यर्थमिहाम्नात इत्यवसेयम् ॥ २१६ ॥

किञ्च —

यत्र नोक्तो दम्ः सर्वैः प्रमादेन महात्मभिः ।

तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणम् ॥ २१७ ॥

नानभिधानभ्रान्त्यानध्यवसायः कार्यः, किं तर्हि उक्तमनुक्तं वा
द्वयोगुणादिभिरनुषन्धादिभिश्च स्वरूपमालोच्य पीडानुसारेण सर्वत्र दण्ड-
मानकर्तव्यताध्यवसानमित्यभिप्रायः ॥ २१७ ॥

एतद्वोदाहरणमात्रतया प्रपञ्चयति —

भस्मपङ्कजरजःस्पर्शो दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपार्णिनिष्ठयूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः ॥ २१८ ॥

मेध्यत्वेऽपि भस्मकर्दमधूलिप्रक्षेपणे निर्दोषस्य कृते दशपणो
दण्डः स्मृत इत्यल्पोऽपि स्मरणानुसारादविरुद्ध इत्यवसेयम् । अमे-
ध्यादिस्पर्शे तु ततो द्विगुणः विंशतिपेण इत्यर्थः । निष्ठयूतग्रहणं नि-
ष्ठयूतसदृशमेध्यस्य प्रतिपत्त्यर्थम् । तथाच मूत्रपुरीषादौ दण्डातिरेक-
सिद्धिः ॥ २१८ ॥

यथैतदुक्तम् —

समेज्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।

हीनेज्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ २१९ ॥

कृतध्वारयानमेतत् ॥ २१९ ॥

अयं ग्रन्थो विंशत्यध्यायः —

विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमत्राह्वणस्थ तु ।

उद्गूर्णं प्रथमो दण्डः स्पर्शने त तदर्थिकः ॥ २२० ॥

• व्यवहाराध्यायः दण्डपारुष्यप्रकरणम् अष्टादशम् । १७७

उद्गूर्यानिपाते प्रथमसाहसो दण्डः । ग्रहारायोद्गूरुणेनैव विस्र-
म्भेणाब्राह्मणस्य ब्राह्मणशरीरस्पर्शनेऽर्धदण्डः । स्पष्टमन्यत् ॥ २२० ॥

अनुत्कृष्टविषयत्वे तु —

उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिको दमो ।

परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥ २२१ ॥

तुशब्दः प्रत्येकमवधारणार्थः । हस्त एवोद्गूर्णे दशक पाद एव
विंशतिकः । तथाच समुच्चये समुच्चयसिद्धिः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।
एतच्च सर्ववर्णानां तुल्यगुणादियोगे स्यात् । शस्त्रोद्गूरुणे तु मध्यमसा-
हसो दण्डः ॥ २२१ ॥

जान्यादिसाम्य एव तु —

पादकेशांशुककरालुञ्छनेषु पणान् दश ।

पीडाकर्पाञ्जनावेष्टय पादाध्यासे शतं दमः ॥ २२२ ॥

पादकेशवस्त्राणामालुञ्छने अवधूतने साक्षेप दक्षपणो दण्डः स्यात् ।
पीडाकर्पाञ्जनेन त्वावेष्टय ग्रीवादौ पादन्यासे शत दण्ड्यः । आञ्जनं 'ध्या-
मीकरणम् । पीडया कर्पणेनाञ्जनं पीडाकर्पाञ्जनम् । आञ्जनेन ध्यामी
करणेन त्वावेष्टय वशं नीत्वेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २२२ ॥

साम्य एव —

शोणितेन विना कुर्वन् दुःखं काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वात्रिंशतं पणान् दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥ २२३ ॥

असृजो लाहितस्येत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २२३ ॥

निवृत्त्यविषयत्वे तु —

करपाददन्तभङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्यो दण्डो व्रणोन्नेदे मृतकल्पहते तथा ॥ २२४ ॥

• ध्यामीकरण इयमीकरण मालिनीकरणमि वथ । 'ध्यामि दमनके गन्धर्वा
इयामेऽभिधेयवत्' इति विथ ।

दुःखेऽथ शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां स्याद् द्विपणप्रभृति क्रमात् ॥ २३१ ॥

द्विगुण इति शेषः । शोणितोत्पादशाखाङ्गच्छेदनेषूत्तरोत्तरो द्विगुणः ।
शृङ्गकर्णपुच्छादीनि शाखाः । चक्षुरादीन्यङ्गानि । क्षुद्रपशुश्छागादयः ।
स्पष्टमन्यत् ॥ २३१ ॥

परकीयानां तु —

लिङ्गस्यच्छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणा दमाः ॥ २३२ ॥

स्वकीये द्विपणादिमन्यमान्ता यथास्थानं दण्डाः, परकीये तु दण्डो
मूल्य चेति योज्यम् । महापशवो गवां दयः । तेषां प्रागुक्तशोणित-
दुषोत्पादादिषु स्थानेषु द्विपणानुक्तदण्डाद् द्विगुणा यथास्थानं दण्डाः
कार्याः ॥ २३२ ॥

आरामारोपितानां सपरिग्रहाणां —

प्ररोहशाखिकाशाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां तु विंशतिद्विगुणा दमाः ॥ २३३ ॥

उपजीव्यद्रुमा जाम्रादयः । तेषां प्ररोहच्छेदने विंशतिपणो दमः ।
शाखिकादिच्छेदनेषूत्तरोत्तरद्विगुणकल्पना । प्ररोहः पल्लवः । अल्पाः शाखाः
शाखिकाः । स्पष्टमन्यत् ॥ २३३ ॥

उपजीव्यानामेव च

चेत्यश्मशानसीमान्तपुण्यस्थाने नृपालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणा दमा वृक्षे च विश्रुते ॥ २३४ ॥

चातुर्यिक्ताद्यपनोदनमर्थः विण्ळादिपृक्षो विधुतः । स्पष्टम-
न्यत् ॥ २३४ ॥

१ साक्षि गणनामेव तु —

गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानांपधियीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु क्रुन्तने ॥ २३५ ॥

गुल्मादीनामुक्तेषु चैत्यादिस्थानेषु जाताना कृन्तने प्रागुक्तप्ररोहा-
दिक्रमेणैव स्मृतादेकगुणादर्धदण्डाः कल्प्याः । गुल्म गुञ्जादि । गुच्छ-
कुन्दादि । क्षुपो जात्यादिविटपः । लता प्रसिद्धा । प्रताना वल्ली । ग्राम्या
ओषधयः । आरण्या वीरुषः ॥ २३५ ॥

इति दण्डपारुष्यप्रकरणम् ।

अथ साहसप्रकरणम् ।

स्तेयमपि प्रसह्य कृत साहसमेव यस्माद्, अतः नात्र स्तेयदण्डः । किं तर्हि —

सामान्यप्रसभद्रव्यहरणात् साहसं स्मृतम् ।

तन्मूल्याद् द्विगुणो दण्डो निहवे तु चतुर्गुणः ॥ २३६ ॥

सामान्य द्रव्यं द्वयोर्यदन्यतरेण प्रसभ प्रसह्यान्यतर परिभूयापहि-
यते, तत् स्तेयमपि प्रसह्य हरणात् साहसमिति स्मृतं महर्षिर्भिर्यस्मात्,
तस्मान्न तत्र स्तेयदण्डः । किं तर्हि अपहृतद्रव्यमूल्याद् द्विगुण साहसि-
कदण्ड इत्यभिप्रायः । प्रसह्यापहृत्य निहवे कृते मूल्याच्चतुर्गुण । सामा-
न्यद्रव्यहरणं चोदाहरणार्थम् । अन्यदपि यत् प्रसह्य स्तेयमन्यद्वा क्रियते,
तत् सर्वं साहसमेव । तथाच नारदः —

“सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद् घलदर्पितैः ।

तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो नलमिहोच्यते ॥”

इति ॥ २३६ ॥

अग्रेनापि प्रयोजनतया —

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दुमम् ।

यस्त्वेवमुक्त्वाहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम् ॥ २३७ ॥

पूर्वोक्ताद् द्विगुण दण्डं कारयिता दाप्यः । यस्त्वेवमुक्त्वा कारयेत्
‘क्रियतामिदं यद्यत्र कश्चिद् विरोधो भविष्यति, ततोऽहमेव निर्वहणं
करिष्यामी’ति स चोक्तद्विगुणदण्डाच्चतुर्गुण दण्डश्च इत्यवसेयम् ॥ २३७ ॥

साहसपरत्वादेव च —

अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद् भ्रातृभार्याप्रहारदः ।

सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ २३८ ॥

दुःखेऽथ शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां स्याद् द्विपणप्रभृति क्रमात् ॥ २३१ ॥

द्विगुण इति शेषः । शोणितोत्पादशाखाङ्गच्छेदनेपूतरोत्तरो द्विगुणः ।
शृङ्गकर्णपुच्छादीनि शाखाः । चक्षुरादीन्यङ्गानि । क्षुद्रपशवश्छागादयः ।
स्पष्टमन्यत् ॥ २३१ ॥

परकीयानां तु —

लिङ्गस्यच्छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणा दमाः ॥ २३२ ॥

स्वकीये द्विपणादिमध्यमान्ता यथास्थान दण्डाः, परकीये तु दण्डो
मूल्य चेति योज्यम् । महापशवो गवां दयः । तेषां प्रागुक्तशोणित-
द्वोत्पादादिषु स्थानेषु द्विपणाद्युक्तदण्डाद् द्विगुणा यथास्थान दण्डा-
कार्याः ॥ २३२ ॥

आरोमारापितानां सपरिग्रहाणां —

प्ररोहशाखिकाशाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां तु विंशतिद्विगुणा दमाः ॥ २३३ ॥

उपजीव्यद्रुमा आम्रादयः । तेषां प्ररोहच्छेदने विंशतिपणो दमः ।
शाखिकादिच्छेदनेपूतरोत्तरद्विगुणकल्पना । प्ररोहः पल्लवः । अल्पाः शाखा-
शाखिकाः । स्पष्टमन्यत् ॥ २३३ ॥

उपजीव्यानामव च —

चैत्यश्मशानसीमान्तपुण्यस्थाने नृपालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणा दमा वृक्षे च विश्रुते ॥ २३४ ॥

चातुर्थिकाद्यपनोदनसमर्थः पिप्पलादिवृक्षो विश्रुतः । स्पष्टम-
न्यत् ॥ २३४ ॥

चैत्यादजातानामव ॥ —

गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानोपधिबीरुधाम् ।

पर्वस्मृतादर्धदण्डेऽनेषूक्तेषु कृन्तने ॥ २३५ ॥

गुल्मादीनामुक्तेषु चैत्यादिस्थानेषु जातानां कृन्तने प्रागुक्तप्ररोहा-
दिक्रमेणैव स्मृतादेकगुणादर्धदण्डाः कल्प्याः । गुल्म. गुञ्जादि । गुच्छः
कुन्दादि । क्षुणो जात्यादिविदपः । लता प्रसिद्धा । प्रताना बह्वरी । ग्राम्या
ओषधयः । आरण्या वीरुधः ॥ २३५ ॥

इति दण्डपारप्यप्रकरणम् ।

अथ साहसप्रकरणम् ।

स्तेयमपि प्रसह्य कृत साहसमेव यस्माद्, अतो नात्र स्तेयदण्डः । किं तर्हि —

सामान्यप्रसभद्रव्यहरणात् साहसं स्मृतम् ।

तन्मूल्याद् द्विगुणो दण्डो निह्वे तु चतुर्गुणः ॥ २३६ ॥

सामान्यं द्रव्यं द्वयोर्यदन्यतरेण प्रसभ प्रसह्यान्यतर परिभूयापहि-
यते, तत् स्तेयमपि प्रसह्य हरणात् साहसमिति स्मृतं महर्षिभिर्यस्मात्,
तस्मान्न तत्र स्तेयदण्डः । किं तर्हि अपहृतद्रव्यमूल्याद् द्विगुण. साहसि-
कदण्ड इत्यभिप्रायः । प्रसह्यापहत्य निह्वे कृते मूल्याच्चतुर्गुण । सामा-
न्यद्रव्यहरण चोदाहरणार्थम् । अन्यदापि यत् प्रसह्य स्तेयमन्यद्वा क्रियते,
तत् सर्वं साहसमेव । तथाच नारदः —

“साहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद् बलदर्पितैः ।

तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥”

इति ॥ २३६ ॥

अन्धेनानि प्रयोजनतया —

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दुमम् ।

यस्त्वेवमुक्त्वाहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम् ॥ २३७ ॥

पूर्वोक्ताद् द्विगुण दण्ड कारयिता दाप्यः । यस्त्वेवमुक्त्वा कारयेत्
'क्रियतामिदं यद्यत्र कश्चिद् विरोधो भविष्यति, ततोऽहमेव निर्वहणं
करिष्यामी'ति ॥ चोक्तद्विगुणदण्डाच्चतुर्गुण दण्ड इत्यवसेयम् ॥ २३७ ॥

साहसिकत्वादेव च —

अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद् भ्रातृभार्याप्रहारदः ।

सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ २३८ ॥

साम्ये हि शब्दोद्गूरणमात्र एव मध्यमस्योक्तत्वान्निकृष्टविषयमेत-
दिति व्याख्येयम् । ऋज्वन्यत् ॥ २२४ ॥

तथा —

चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कन्धरावाहुसक्थ्नां च भङ्ग उत्तमसाहसः ॥ २२५ ॥

चेष्टादिप्रतिरोधकेऽभिघाते अक्ष्यादीन्द्रियाधिष्ठानप्रत्येकभेदने कन्ध-
रादिभेदने चोत्तमसाहसो दण्डः । चेष्टानिरोधो मूर्छा । भोजननिरोधो-
ऽत्यभिघाताद् भोक्तुमशक्तिः । वागुच्चारणाशक्तिर्वाग्रोधः । कन्धरा गलस्क-
न्धसञ्चारिणी सिरा । स्पष्टमन्यत् ॥ २२५ ॥

सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे —

एकं घृतां वहुनां तु यथोक्ताद् द्विगुणा दमाः ।

कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥ २२६ ॥

कलहापहृतादित्यर्थः । एतच्चाभिहतायैव देयं राजदण्डव्यतिरेकेण-
त्यवसेयम् । तथाच बृहस्पतिः —

“दण्डम्वभिहतायैव दण्डपारुष्यकल्पितः ।

द्वते तद्विगुणं चान्यद् राजदण्डस्ततोऽधिकः ॥”

इति । यत्तु नारदीयं —

“यमेव द्यतिउर्तेरन्नेते सन्त जनं नृपु ।

स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयमाद् नृपः ॥”

इति । एतच्छूद्रविषयं द्रष्टव्यम् । शूद्राणां सुत्कृष्टापराधे राजार्थदण्डो न
ग्राह्यः । किं तर्हि । अनावेद्य स्वयमेवोत्कृष्टैरर्थदण्डेन विनयः कार्यः ।
राजा त्वावेदिते वध एव । तथाचानन्तरमेवाह —

“मला ह्येते मनुष्येषु धनमेपां मलात्मकम् ।

अतस्तान् घातयेद् राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥”

इति । स्पष्टमन्यत् ॥ २२६ ॥

विश्व —

दुःखमुत्पादयेत् यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।

दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः ॥

यो दुःखमुत्पादयेत्, तेन यावत् सम्यगस्योत्थानं निर्दुःखता भवति, तावद् यो व्ययः स समुत्थानजो व्ययः, स देयः । चकाराद् राजावेदनप्रवृत्त्युपक्षयश्च । राज्ञे च ययोदाहनो दण्डः । स्वयं चाददद् राज्ञा दाप्यः । स्पष्टमन्यत् ॥ २२७ ॥

इदानीं दण्डपारुष्यसामान्यान् साहसव्यवहारमाह —

तारिकः स्थूलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश ।

ब्राह्मणः प्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥ २२८ ॥

तारिकस्य स्थूलजमित्तराजभाष्यशुल्कग्रहणे ब्राह्मण्यदर्पाच्च योम्य-
प्रातिवेश्यब्राह्मणानिमन्त्रणे दण्डपणो दण्डः । त्राघणग्रहणं च गुणार्थत्वात्
सर्वत्रैवर्णिकार्थम् । दर्पकृतत्राघणमादेः साहस्यम् ॥ २२८ ॥

दोर्गव च —

अभिघाते तथा भेदे छेदे कुड्यावपातने ।

पणान् दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्व्ययं तथा ॥ २२९ ॥

प्रातिवेशिकगृहाणा दोरात्म्यात् पापाणादिनाभिघाते कृते पञ्च पणान्
दाप्यः । तथा भेदेऽभिघातमन्त्रासाञ्जातिं दश पणान् दाप्यः । छेदे तु
तद्वैधीभावे कुड्यावपातने वा विंशतिम् । यथ तु व्यापन्नममात्रानाथं
गृहिणे दद्यात् सर्वत्र साहसिकत्वात् ॥ २२९ ॥

परकाय —

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरं तथा ।

षोडशाथे पणान् दाप्यो द्वितीयं मध्यमं दमम् ॥ २३० ॥

दुःखोत्पादि द्रव्यं कण्टकादि । प्राणहरं सर्पादि । स्पष्टमन्यत् ॥
२३० ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥ २३९ ॥

स्यार्थो श्लोकौ ॥ २३८, २३९ ॥

तथा —

स्वच्छन्दविधवागामी विक्रुष्टेऽनभिधावकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥ २४० ॥

शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ २४१ ॥

वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकः ।

साधारणस्यापलापीं दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २४२ ॥

पितापुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ २४३ ॥

एतदपि श्लोकचतुष्टयं स्यार्थमेव ॥ २४०—२४३ ॥

प्रधातनार्थमिति —

वसानद्वीन् पणान् दाप्यो रजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयापक्रयाधानयचित्तेषु पणान् दश ॥ २४४ ॥

परांशुकमुत्कृष्टं वस्त्रम् । तत्परिधाने रजकस्य त्रिपणोदमः । एवं मध्यमाभमेषु पचापचयकल्पना । तथाभ्यासोपेक्षया अतिरेककल्पना । विक्रयादिकरणेषु तु स्वामिनो मूल्यं, राज्ञे दण्डोत्पत्त्यवसेयम् । भाण्डेऽर्थाप-
क्रयापक्रयाः । आधमनमाधानम् । सप्तमन्यत् ॥ २४४ ॥

एवमादिसाधनदत्तपदं च दण्डे दण्डोत्पत्त्या । अत्रादिसाधनं चनादिसाधन-
पदं —

पितापुत्रविरोधादौ साक्षिणीं द्विशतो दमः ।

सान्तराद्य तयोर्थः स्यान् तन्याप्यष्टशतो दमः ॥ २४५ ॥

सर्वत्र पितापुत्रादिविरोधेऽनादेयव्यवहारे साक्षिणो द्रष्टारो वा ये
स्युः, साक्षिवचनस्य लक्षणार्थत्वात्, तेषां द्विशतो दमः । यस्तु पितापु-
त्रादीनां सान्तरः विस्लेषकर स्यात्, तस्याप्यष्टशतम् । यद्वा तयोरेव
पितापुत्रयोरेकः सान्तरः साद् व्याजव्यवहर्तेत्यर्थः । द्वयमप्येतदविरोधाद्
युक्तम् ॥ २४५ ॥

साभिप्रेतव्यवहारसिद्धयर्थं —

तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४६ ॥

शासनग्रहणं सर्वलेख्यलक्षणार्थम् । मानानि सेतिकाप्रस्थप्रभृतीनि ।
स्पष्टमन्यत् ॥ २४६ ॥

जानप्रति तु लोभादिना —

अकूटं कूटकं मूले कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ २४७ ॥

तुशब्दः सुवर्णमाणिक्यादावतिरिक्तदण्डज्ञापनार्थः ॥ २४७ ॥

अज्ञानाद् विपर्ययतो वा —

मिथ्याचरन् दाप्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं दाप्य उत्तमं राजमानुषे ॥ २४८ ॥

पशवो वर्णापशदाश्च तिर्यक् । विट्छूद्राः मानुषम् । क्षत्रिया ब्राह्म-
णाश्च राजमानुषम् । एव मिथ्याचरतो वैद्यस्य प्रथमसाहसादयो दण्डाः ।
उदाहरणार्थं चेतत् । सर्वथा चिकित्स्यस्वरूप पीडाविशेष च वैद्यकृतमा-
लोच्य यथाहं दण्डकल्पनेत्यवसेयम् ॥ २४८ ॥

वर्णापार्थिक्येवा (१) तु —

अचन्ध्यं यश्च चघ्नाति वन्ध्यं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४९ ॥

अप्राप्तव्यवहारो व्यवहारेणास्पष्टीकृतः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४९ ॥

अकूटेनैव कौशलात् —

मानेन तुलया वापि योंऽशमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥

एतदपि स्तेयद्रव्यसारतापेक्षया व्यवसायनीयम् । स्पष्टमन्यत् ॥

घाहस्यादिना चेतुर्भ्रम चिराहुं —

भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुलादिषु ।

पण्येषु हीनं क्षिपतः पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥

हीन हीनमूल्यम् । ऋज्वन्यत् ॥ २५१ ॥

भृतः पण्यस्य ह्यप्राप्तत्वमभिप्रेक्ष्य —

मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठत्रल्कलवाससाम् ।

अजातेर्जातिकरणाद् विक्रयेऽष्टगुणो दमः ॥ २५२ ॥

मृदादीनामजात्य जात्यमिति कृत्वा विक्रीणन्नुक्तषोडशपणादष्टगुण दण्ड्यः । स्पष्टमन्यत् ॥ २५२ ॥

यदि तु समुद्रस्य दण्ड्य दण्डयित्वा समुद्रकान्तरपरिवर्तनेन कर्पूरादिसारद्रव्य कृत्रिमकरणन वा पाथ्यदापान विक्रय वा कुर्यात्, तस्यपि व्याजम्यवधारण —

समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।

आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥ २५३ ॥

उक्तार्थः श्लोकः ॥ २५३ ॥

किं स्वमल्ले दण्डकल्पना । नत्याह —

भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ तु वृद्धिमान् ॥ २५४ ॥

अनिर्दिष्टविषये तु द्रव्ये मूल्यानुसारिणी दण्डकल्पनेत्यभिप्रायः ॥ २५४ ॥

एव तावत् प्रत्येकव्यतिक्रमेऽनुशासनमुक्तम् । इदानीं कारादीनां सम्भूयव्यतिक्रमेऽनुशासनमाह —

सम्भूय कुर्वतामर्घं सावाधं कारुशिल्पिनाम् ।

अर्घस्य हानौ वृद्धौ वा साहस्रो दण्ड उच्यते ॥ २५५ ॥

सम्भूयैकमत्येन कारुशिल्पिनां सावाधं पीडाकरमन्यशिल्पिजनस्य तन्निष्पादितद्रव्यस्य वा कुर्वतां कार्पापणसहस्रं दण्डं शिल्पार्घस्य हानौ वृद्धौ वा कर्तव्यम् । ये हि भाजनादीनि द्रव्याणि स्वयमेव कृत्वा विक्रीणन्ति, ते शिल्पिनः कास्यकारादयः । ये तु परकीयान्येव गृहादीनि निष्पादयन्ति, ते कारवः । तेषामागन्तुकशिल्पिजनस्यानवकाशार्थं कारयितृजनार्थितातिशयाद्वा अर्घस्य हानिं वृद्धिं वा यदा कुर्युः, तदायं दण्ड इत्यवसेयम् ॥ २५५ ॥

उक्तादेव हेतोः —

सम्भूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।

विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहस्रः ॥ २५६ ॥

केन तानर्घेण पण्यानां विक्रय इति । उच्यते —

राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।

क्रयो वा

कार्य इति शेषः ।

यथासौ राजकुलाधिष्ठितनिपुणप्राणनिरूपिता । इवमार्थः ; तर्हि नीतानां पुनर्विक्रयः यस्मात्, यस्माच्च —

विक्रयो वापि वणिजां लाभतः स्मृतः ॥

स्मृत इति वचनाल्लाभेनापि विक्रयो धर्म इति ज्ञायते ॥ २५७ ॥

लाभवत्त्वनां तु वणिजां किं बहच्छयवः । ननु च ततः कथं तावद्

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग् गृहीत पञ्चकम् ।

दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयो ॥ २५८ ॥

यो यस्य पण्यस्य सद्यः क्रयविक्रयो स तस्य दशकं पञ्चकं वा ।

प्रीयादित्यर्थः ॥ २५८ ॥

राहा तु किं महच्छयंवाधे. स्थाप्य । नेत्याह —

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अर्घोऽनुग्रहकृत् कार्यः केतुर्विक्रेतुरेव च ॥ २५९ ॥

इति साहसपकरणम् ।

अथ विक्रीयामंघ्रदानप्रकरणम् ।

कथं विक्रयप्रसङ्गाद् विनीयसाम्प्रदानमिदानीमाह —

गृहीतमूल्यं यः पण्यं केतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लानं वा दिशां गते ॥

यदि दत्त्वान्यधामूल्यं केता पण्यं न गृहीयात्, तदा केतुरेव दोषः ।

अन्यथा तु विक्रेतुरेवेत्यभिप्रायः ॥ २६० ॥

गृहीतमूल्ये तु —

राजदेवोपधातेन पण्ये दोषमुपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥ २६१ ॥

ममेदं पण्यमर्पयेत्येवं याचितस्याप्यनर्पयतो यस्तत्रापचयः, स विक्रेतुरेवेत्युक्तम् । यदि तु राजकृताद् व्यासेधाद् दैविकाद्वा पर्जन्यादिदोषात् पण्यं दोषवत् स्यात्, तत्र या मूढहानिः, सा विक्रेतुरेवेत्यवसेयम् ॥ २६१ ॥

केवा वृत्तमूलितगेव हि —

अन्यहस्ते तु विक्रीतं दुष्टं बाहुष्वद् यदि ।

विक्रीयते दमस्तत्र तन्मूल्याद् द्विगुणो भवेत् ॥ २६२ ॥

यस्त्वन्यत्र केवा वृत्तमूलितगेन विक्रीतमपि पुनर्विक्रीणीयाद्, अदुष्टमिति वा कृत्वा दुष्टमपि, तस्य द्रव्यमूलाद् द्विगुणो दण्डः । केतुश्च द्रव्यमूल्यं वा प्रत्यर्पणीयम् । स्पष्टमन्यत् ॥ २६२ ॥

इदानीं कथं विक्रयानुपपत्त्य विधेयं प्रदर्शयति —

क्षयं वृद्धिं च वाणिजा पण्यानां तु विजानतां ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् पदभागदण्डभाक् ॥

चन्द्रगत्यादिवशेन पण्यानामर्घहानिर्वृद्धिर्वा भवति । तच्चैव वि-
जानता वणिजा क्षय वृद्धि वा निरूप्याविरोधे सति क्रीत्वा विनीय
वा नानुशः कार्यः । कुर्वतो वा पण्यमूल्यपट्टभागो राजदण्डः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ २६३ ॥

इति विक्रयासम्भूयानप्रकरणम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानप्रकरणम् ।

वाणिज्यप्रसङ्गात् सम्भूयानमाह —

समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदाकृता ॥ २६४ ॥

सर्वं लाभमेकीकृत्य यथाद्रव्यं विभागं कार्यं । लाभस्य मूल्या-
नुसारित्वात् कर्मापेक्षया न यथा सवित् परिभाषा अन्योन्यमाकृता मर्यादा
कृतैत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २६४ ॥

एव कृतसमयानो व्यवहारावत स्वाभ्यन्तरात् —

प्रतिपिद्धमनादिष्टं प्रमादाद् यच्च नाशितम् ।

स तद् दद्याद् विप्लवाच्च रक्षिता दशमांशभाक् ॥

प्रतिपिद्धमनादिष्टमन्यैर्वणिग्भिरननुष्ठितमिति शेषः । किञ्च प्रमा-
दाद् यच्च नाशितं, स तद् दद्यात् । अस्मानपेक्षयेव । विप्लवास्तु र-
क्षिता दशमांशभागं रक्षितद्रव्याद् रक्षिता लाभाद् दशमांशं प्राप्नुयादि-
त्यर्थः ॥ २६५ ॥

इदानीं राजभाष्यं निरूपयति —

अर्घप्रक्षेपणाच्छुल्कं विंशद्भागं नृपो हरेत् ।

व्यासिद्धं राजयोग्यं च विक्रीतं राजगामि तत् ॥ २६६ ॥

योऽर्घो राज्ञा प्रक्षिप्तः व्यापितः तत एवार्घस्थापनाद् विनीतानां
विंशतिभागो राजभाष्यं शुल्कं तेषामिष्टनृभ्यामुभाभ्यामन्योन्यमिच्छया-
न्यतरेण वा देयः । यत्र राज्ञा यानिदं राजयोग्यं च हस्त्यादिद्रव्यं
राजन्यनावेद्यानाद्याय विनीतं तद् राजभाष्येन समित्यनयेयम् ॥

राजभाष्यगुल्मानमित्तं च पण्यद्रव्यादे —

मिथ्या वदन् परीमाणं शुल्कस्थानादपाक्रमन् ।

दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च स व्याजक्रयविक्रयी ॥ २६७ ॥

अथ किं सम्भूय व्यवहरतामन्यतरविपत्तां तदाय द्रव्यमन्यवर्गमिभिर्ग्राहीतव्यम् ।
नेत्युच्यते । किं तादृ —

देशान्तरगते प्रेते द्रव्यं दायादवान्धवाः ।

ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतैस्तैर्विना नृपः ॥ २६८ ॥

देशान्तरगते प्रेते आयव्ययविशुद्ध तदीयमश्रयं यथाविभजमान रि-
क्थिनोऽन्ये गृह्णीयुः, तदभावे तु राजा गृह्णीयात् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।
ऋणदाने हि प्रतिषेधात् । तथाच गौतमः — “प्रातिभाष्यवणिकशुल्क-
मद्यदूतदण्डा न पुत्रानध्यायहेयुरिति । ऋणवच्च धनसम्पन्नोऽपीति तद-
भाक्त्वमेव युक्तमित्याशङ्कानिमृत्त्यर्थमेतत् । स्पष्टमन्यत् ॥ २६८ ॥

सम्भूय च प्रवृत्तना स्वामिभिरादानात्मनो यमय विधि —

जिह्वां त्यजेयुर्निर्लाभशक्तोऽन्येन कारयेत् ।

अनेन विधिना ख्यातमृत्विक्कर्मकर्मिणाम् ॥ २६९ ॥

अन्योन्य स्वामिकर्मकरसामाजिकादयो जिह्व कुटिल व्यभिचारिण
त्यजेयुः, तथा लाभशून्यम् । प्रवृत्तस्तु स्वयमशक्तोऽप्यन्येनाविरोधिना स्व-
कार्यं सामाजिक कारयेत् । योऽयं सम्भूयोत्थाने विधिरुक्तः, अनेनैव
विधिना निरूपितमृत्विगाद्यनुष्ठानमपि द्रष्टव्यम् । स्मृत्यन्तरात् वैशेषिक-
त्विगाद्यनुष्ठानप्रपञ्चोऽन्वेष्टव्यः । स्पष्टमन्यत् ॥ २६९ ॥

इति सम्भूयसमुद्धानप्रकरणम् ।

अथ स्तयप्रकरणम् ।

यदि पुन प्रत्येक प्रतिप्रदिना सम्भूयार्तिव्यादिना वा कृच्छ्रमार्जितं द्रव्यं कथिद
पहल्य गच्छेत् स कथं शिष्यः । ज्ञातव्यं वा किं तस्य कर्तव्यमित्यपेक्षिते स्तेनस्वल्प-
निरुपपायाद् —

ग्राहकैर्गृह्यते चोरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधाद्वा तथैवाशुद्धवासकः ॥ २७० ॥

अपहृतद्रव्यस्वामिभिश्चोरः । निपादनेन ग्राहकैर्गृह्यते चोरः । अ-
थवा लोप्त्रेण अपहृतद्रव्येण, अपहरणदशाद्वा निपुणैरुच्चीयमानेन पदेन,

यद्वा पूर्वकर्मणा सम्भावितचौर्यापराधात्, तथान्यैरपि स्मृत्यन्तरोक्तचोर-
त्वप्रतिपादकैर्वक्ष्यमाणैरशुद्धवासकादिभिः । अशुद्धो वासो यस्यासावशुद्ध-
वासकः कुतन्म्योऽयमित्यविज्ञायमानो लुब्धवेश्यादिगृहनिवासी ॥ २७० ॥

लोप्तादिवच —

अन्येऽपि शङ्क्या ग्राह्या जातिनामादिनिह्वेः ।

घूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥ २७१ ॥

परद्रव्यगृहाणा च पृच्छका गूढचारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ २७२ ॥

प्रमाणान्तरमूलत्वादस्याः स्मृतेस्तदनुसारैर विविच्य व्याख्या
कार्या । पदार्थस्तु निगदोक्ता एव ॥ २७१, २७२ ॥

उक्तन्यायानुसारण च —

गृहीतः शङ्क्या चौर्ये नात्मानं चेद् विशोधयेत् ।

दापयित्वा हृतं द्रव्यं चोरदण्डेन दण्डयेत् ॥ २७३ ॥

स्मृत्यन्तरानुसारेण यदार्हं दण्डकल्पना ॥ २७३ ॥

लोप्तादिभिर्धार्म्ये स्पष्टाङ्गने —

चोरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद् विविधैर्वधैः ।

स्मृत्यन्तरोक्तदण्डैः शारीरैश्च नेत्राद्युद्धारणलक्षणैः प्राणहरणशूला-
रोपणादिभिश्चेत्यभिप्रायः ।

एवमत्राश्रयम् । आश्रयं तु कथं कुर्यात् —

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराप्नाद् विप्रवासयेत् ॥ २७४ ॥

सचिह्नं श्वपदायङ्कितम् । स्पष्टमन्यत् ॥ २७४ ॥

प्रयत्नेनान्विध्यमाणघात रुचोरायनुगल्ब्यो नु रुधमिति -

घातितापहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

पदादौ प्रयातचिह्न इति शेषः ।

विवीतभर्तुस्तु पथि

विवीतानुपकण्ठ इति शेषः । तुशब्दोऽन्यस्यापि समर्थस्य यथा-
सन्निधानं दोषवत्त्वज्ञापनार्थः ।

चोरोद्धर्तुरवीतके ॥ २७५ ॥

पूर्वोक्ताद्यभावे चोरोद्धर्तुरेव दोषः । सर्वथा चापहृतं द्रव्यं प्रयत्ने-
नान्विष्य राज्ञा लब्धव्यमित्यभिप्रायः । यद्वा अपहृते द्रव्ये घातिते च सद्र-
व्यके चोरे द्रव्यानुपलब्धौ कस्य दोष इत्यपेक्षिते ग्रामभर्तुरनिर्गत इत्यादि
समानम् ॥ २७५ ॥

असमिहिते तु ग्रामभर्तार —

स्वसीम्नि दद्याद् ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामी वहिः कृष्टाद् दशग्राम्यपि वा तथा ॥ २७६ ॥

स्वशब्दो धनज्ञात्यर्थः । यत्र द्विपदचतुष्पदाद्यनवरतं सञ्चरति, सा
स्वसीमा । स्पष्टमन्यत् ॥ २७६ ॥

चोरादविशेषे तु वधप्रकारमह—

वन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसह्यघातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् ॥ २७७ ॥

तथाशब्दः प्रकारार्थः । नरवचनमवाहणार्थम् । स्पष्टमन्यत्
॥ २७७ ॥

श्रम्यादिविशेषोपापेक्षया तु—

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ ।

कार्यौ द्वितीयेऽपराधे करपादैकहीनकौ ॥ २७८ ॥

उत्क्षेपकः पटाक्षेपकः । ग्रन्थिभेदको ग्रन्थिभेत्ता । तावुभावपि कर-
सन्दंशहीनौ प्रथमेऽपराधे कार्यौ । करसन्दंशोऽङ्गुलयः, तद्धीनौ यद्वा
करसम्पुटः करसन्दंशः, तद्धीनौ । अन्यतरहस्तच्छेदनमित्यर्थः । द्वितीये-
ऽपराधे त्वेको हस्तः पादश्च । स्पष्टमन्यत् ॥ २७८ ॥

यथायमुक्तं शरीरो दण्डः, यथा स्मृत्यन्तरोक्तो घनदण्डः, तत्र सर्वत्र साधारणोऽयं न्यायबीजस्रोतः —

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ।

देशकालवयःशक्ति सञ्चिन्त्यं दण्डकर्मणि ॥ २७९ ॥

अन्यत्रापीति शेषः ॥ २७९ ॥

किञ्च —

भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।

दत्त्वा चोरस्य हन्तुर्वा जानतो दण्ड उत्तमः ॥ २८० ॥

चोरोऽथ साहसिको वा प्रसह्य हन्तीत्येवं जानतश्चोरसाहसिकयो-
र्भक्तादिदानं कुर्वतो दण्ड उत्तमसाहसः । स्पष्टमन्यत् ॥ २८० ॥

श्रीधरदृष्टास्तु चोरचित्तम् —

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।

उत्तमो बाधमो वापि पुरुषः स्त्रीप्रमाणे ॥ २८१ ॥

प्राक्ष्णस्त्रीशस्त्रावपातने गर्भस्य चाविशेषेण व्यापत्तावुत्तमो दण्डः
कार्यः, वध इत्यर्थः । उत्तमो वा ब्राह्मणः, अधमो वा गूढादिः, अपि-
शब्दान्मध्यमोऽपि क्षत्रियादिः पुरुषः स्त्रीप्रमाणे वध्य एवेत्यभिप्रायः ।
तथाच कात्यायनः —

“गर्भस्य पातने स्तेनो ब्राह्मण्यां शस्त्रपातने ।

अदुष्टां योषितं हत्वा हन्तव्यो ब्राह्मणोऽपि हि ॥”

इति ॥ २८१ ॥

स्तेयव्यतिरेकेण च ।

विषप्रदां स्त्रियं चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां चद्रध्वा प्रवेशयेत् ॥ २८२ ॥

औषधादिव्यानेन विषप्रदां स्त्रियम् । पशुन्दातं पुरुषं च । एक-
कारोऽन्यत्र स्त्रीरथाभावज्ञापनार्थः । अथाभावेऽपि त्रिषादिमृत्युनिमित्तप्र-
योक्ता हन्तव्येत्यर्थः । पुरुषघ्नां ब्राह्मणपरपुरुषप्रमत्तानिश्चयात् पुरुषना-

रणनिमित्तभूताम् । ज्ञात्यादिभयाच्च गर्भं पातयित्वा गर्भिण्यहमिति या वंदे-
ति, तामगर्भिणीमाहुः । तथाच स्मृत्यन्तरं —

“या पातयित्वा स्वं गर्भं द्यूयादहमगर्भिणी ।

तामप्सु प्रक्षिपेद् राजा जारैश्च नरमारिणीम् ॥”

इति । सेतुः कुल्यासङ्क्रमः, मर्यादा वा । स्पष्टमन्यत् ॥ २८२ ॥

भर्त्रादीनां तु विप्रप्रदानादी च यप्रकारमाह —

विषामिदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासोर्षीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥ २८३ ॥

गुरुः श्वशुरादिः । निजा भ्रात्रादयः । स्पष्टमन्यत् ॥ २८३ ॥

विषामिदानेन च वधभिश्चावय मारणविधिः, भर्त्रादीनां स्विदानीं धामान्येनाविज्ञा-
तकर्तृकवधनिधनान्वेषणप्रकारमाह —

अविज्ञानहतस्याशु कलहं सुतवान्धवाः ।

प्रष्टव्या योपितो वास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥ २८४ ॥

हन्तुरविज्ञानेऽनन्तरमेव शीघ्रं हतस्य पुत्राः स्वजनाश्च प्रष्टव्याः क-
लहं केन सहास्य कलहो भूतपूर्वः । साक्षारः क एनं प्रतीत्यर्थः । यो-
पितश्चास्य भार्याः किं कापि परपुरुषे सक्ता इति । एवं पृथक् पृथक्
ज्ञातयः प्रष्टव्याः । तत्प्रातिवेश्वादी वा याः परपुंसि रता योपितः पृथ-
गेकैकशः प्रष्टव्याः । तदीयभार्या एव वा सपत्यः परपुरुषप्रसक्ति-
मन्योन्यं प्रष्टव्याः । प्रमाणान्तरमूलत्वादस्यार्थस्य तदनुसार्थन्येषण का-
र्यम् ॥ २८४ ॥

किञ्च —

स्त्रीवृत्तिद्रव्यकामो वा केन वायं गतः सह ।

मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः ॥ २८५ ॥

स्त्र्यादिकामो वास्य कीदृश इत्येवं च पुत्रादयः प्रष्टव्याः । किम-
स्य क्वचित् परस्त्रीप्रसङ्ग आसीत् । का वास्य वृत्तिः । किं वास्य द्रव्यम-
भिप्रेतं, शरीरलभं वा । केन वा सहाय गृहान्निर्गतः । केन वास्य

मैत्रम् । अनेकविधत्वाद् दुष्टजनचेतसां सर्वमेवमादि प्रष्टव्यम् । यत्र वासौ व्यापादितः, त देशमामन्नो गौपालादिजनः शनैः प्रष्टव्यः । कोऽत्र तदानीं भवद्भिर्दृष्ट इत्येवमनुमानकुशलतया घातकोऽन्वेष्टव्यः । घातक-
श्चात्रोदाहरणार्थः । सर्वेषामेव त्वकार्यकारिणामेवमन्वेपणप्रकार इत्यवसे-
यम् ॥ २८५ ॥

आन्वेध्य घातकास्तथा वक्ष्यमाणाथ -

क्षेत्रवेश्मग्रामवनविबीतादेश्च दाहकाः ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥ २८६ ॥

चशब्दः श्रोत्रियादिस्मर्यः । स्पष्टमन्यत् ॥ २८६ ॥

इति स्तवप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ।

राजपत्न्यभिगमनप्रसङ्गात् पराशरिष्टहीतक्षीमानाथय सङ्ग्रहणविधिमाह -

पुमान् सङ्ग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रियाः ।

साधैर्वा कामजैश्चिद्वैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥ २८७ ॥

पुंग्रहण पुंसो दमातिरेकार्थम् । केशाकेशिग्रहण यन्त्रारूढग्रहणा-
र्थम् । साधैर्वा कामजैर्नखदन्तक्षतादिभिश्चिद्वैः, द्वयोरेव वा सम्प्रति-
पत्तौ ॥ २८७ ॥

अनुमानरीशान् प्रत्यक्षावलम्बनाद्वा स्पष्टीकृत सङ्ग्रहण -

सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसां स्त्रीणां नासादिकृन्तनम् ॥

आनुलोम्यादिविशेषे स्मृत्यन्तरानुसाराद् धनदण्डवधदण्डयोर्यथा-
हं व्यवस्था कल्पनीया । उदाहरणार्थं चैतदाचार्योक्तमित्यवसेयम् ।
ऋज्वन्यत् ॥ २८८ ॥

अन्यतमनिष्ठानां तु पुंसो यथावत्

नीचीस्तनप्रावरणनाभिकेयायमर्शनम् ।

अदेशकालसम्भाषां सहायस्थानमेव च ॥ २८९ ॥

स्त्री निपिच्छा शतं दण्ड्या कुर्वती द्विशतं पुमान् ।

अनिपेधे तयोर्दण्डो यथा सङ्ग्रहणे तथा ॥ २९० ॥

नीव्यादिस्पर्शनादेशकालसम्भाषणमहावस्थानादि पुसा निवारिता स्त्री कुर्वती शत दण्ड्या । मित्रा निवारितः पुमान् द्विशत दण्ड्यः । द्वयोरपि त्वन्योन्यमिच्छया सङ्ग्रहणोक्त एव दण्डः । नीर्वा रशनापरिवर्तिकादेशः । रहोविवक्षया सम्भाषणमदेशकालसम्भाषणम् । स्पष्टमन्यत् ॥ २८९, २९० ॥

पङ्कहणप्राप्तत्वात् कन्याहरणमपि प्रसङ्गादाह —

अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं त्वन्यथाधमम् ।

दण्डं दद्यात् सवर्णस्तु प्रातिलोभ्ये वधः स्मृतः ॥

अलङ्कृतोपकृतसविवाहा । स्पष्टमन्यत् ॥ २९१ ॥

कन्यास्येव —

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथाधमः ।

दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥ २९२ ॥

इच्छन्तीषु कन्यासु सवर्णास्वनुलोमासु वा प्रदूष्यापहृतासु न दोषः, गान्धर्वविवाहविषयत्वात् । यस्त्वनलङ्कृतापहरणेऽधमो दण्डः, सोऽन्यथा निष्क्रामास्वित्यर्थः । दूषणे तु कन्याभिगमने करच्छेदः, अनिच्छायामेव । अन्यथा त्वङ्गुलिविच्छेदः स्मृत्यन्तरानुसारात् । प्रातिलोभ्येन तु कन्यादूषणे वध एव । तथाशब्दः स्मृत्यन्तरोक्तशूलारोहणादिप्रकारार्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २९२ ॥

दूषयितुर्दण्ड उक्तः दूष्या तु कन्या —

शतं स्त्री दूषणे दाप्या द्वे तु मिथ्याभिशंसिता ।

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनस्त्री गां च मध्यमम् ॥

स्त्रीत्वेनोपगम्य दूषिता कन्या स्त्रीत्युक्ता । सा दूषणे कृते शत दण्ड्या । यदि त्वदुष्टमेव दूषितेयमिति वृथात्, ततो मिथ्याभिशंसिता द्वे

शते दण्ड्य । गोव्यतिरिक्तायादिपशुगमने शत दण्ड्यः । हीनां त्वनु-
लोमां स्त्रिय गा च गच्छतो मध्यमो दण्ड । हीनस्त्रीवचन गवादिष्वपि
स्त्रीवद् दण्डदानदृष्टान्तत्वेन । अन्यथा तु प्रागेयोक्तत्वात् पुनरुक्ततैव
स्यात् । तस्मात् पश्चादिष्वपि स्त्रीष्वित्य गन्तुर्दण्डादिकल्पन परिग्रहविशे-
षाश्रय योज्यम् ॥ २९३ ॥

परिग्रहानुसारेणैव च —

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥ २९४ ॥

भुजिष्या कर्मकारिण्यो दास्यः । तास्वपि स्वामिकर्मपरिहापणे-
नाक्रम्य गच्छतो दण्डः । गम्यास्वपि शूद्रादीनामुपरतभर्तृकासु भ्रातृभार्यासु
पुष्पाब्जल्याद्यनुपनीतासु । पुवचनमवरुद्धादिस्त्रीणामर्धदण्डचत्वज्ञापना-
र्थम् ॥ २९४ ॥

अदशैव शुल्क —

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

बहूनां यद्यकामासौ द्विर्द्वादशपणः पृथक् ॥ २९५ ॥

अकामाभिगमने बहूनामेकस्यामेव दास्यां प्रत्येक चतुर्विंशतिपणो
दण्डः ॥ २९५ ॥

अविशेषेणैव तु —

अयोनौ गच्छतो योपां पुरुषं चाभिमेहतः ।

द्विर्द्वादशपणो दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ॥ २९६ ॥

आस्यपादादो पुरुषस्य शिश्नप्रक्षेपण पुरुषमेहनम् । व्यभिचारिणी
त्वाद् ज्ञातिभिस्त्यक्ता स्त्री प्रव्रजिता । स्पष्टमन्यत् ॥ २९६ ॥

कामतस्तु प्राणिनः १५ —

अन्त्याभिगमने त्वङ्कः । रुवन्धन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथाङ्कथ एव स्नादन्त्यस्थार्यागमे वधः ॥ २९७ ॥

* रुवन्धनेति पठित्वा इति सूत्रेणैव ग. ॥ १९७ ॥ ॥ व्याख्यानं मितक्षरायाम् ।

अन्त्यशब्दोऽयं शूद्रान्निकृष्टापशदवचनः । तामन्त्यामपशदस्त्रिय
गच्छेवर्णिकः कनन्धेनाङ्गयित्वा स्वराष्ट्राद् बहिष्कार्यः । शूद्रस्तथाङ्गथ
एव स्यात् न बहिष्कार्यः । प्रायश्चित्त त्वकुर्नतः कामतो वाभ्यासादेतद्
द्रष्टव्यम् । ततश्च शूद्रस्याप्रवासन दासत्वज्ञापनार्थम् । दासीकृत्य च प्राय-
श्चित्त कारयितव्यम् । अन्त्यस्य त्वपशदस्य शूद्राचार्यस्यभिगमे वध एव ।
अनया दिशा सङ्ग्रहणस्वरूपपरिज्ञानोपायदण्डप्रपञ्चः कार्यः ॥ २९७ ॥

इति श्रीमत्सङ्ग्रहणप्रकरणम् ।

अथ प्रकीर्णकप्रकरणम् ।

यत् पूर्वप्रकरणध्वनुत्, तत् पूर्वनिर्यातव्यबद्धारपरिपूरणायैवानीमाह —

न्यूनमभ्यधिकं वापि लिखेद् यो राजशासनम् ।
पारदारिकचोरौ वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥ २९८ ॥

शासनवचन सर्वलेख्यलक्षणार्थम् । लेखयिता लेखको वा न्यूना-
तिरिक्तादिलेख्यदोषकर्ता, रक्षणार्थित पारदारिकादिक मोक्तुकाम उत्तम-
साहस दण्ड्यः ॥ २९८-॥

यो राजप्रसादाद्यवष्टम्भात् प्रसङ्ग साहायिकत्वेन —

अभक्ष्यैर्दूषयन् विप्रं दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।
क्षत्रियं मध्यमं वैश्यं प्रथमं शूद्रमधिकम् ॥ २९९ ॥

उपपतनीयाभक्ष्यैर्लशुनादिभिरय दण्डोऽवसेय । स्पष्टमन्यत्
॥ २९९ ॥

प्रच्छन्नतास्त्र्ययंगान्तु —

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।
ज्यङ्गहीनास्तु कर्तव्या दाप्याश्चोत्तमसाहसम् ॥ ३०० ॥

धूपितरक्षितादि कूटस्वर्णम् । खसगालादिप्रभव विमांसम् । तद्वि-
शेषापेक्षयैव धनदण्डः । ज्यङ्गहीनत्वं च व्यस्तसमस्ततया योज्यम् । द्वौ
हस्तावेकश्च पादस्त्रयङ्गानि । स्पष्टमन्यत् ॥ ३०० ॥

शुद्धमतरु प्रात्तत्वा —

चतुष्पादकृते दोषो नापेहीति प्रभापतः ।

काष्ठलोष्टेषुपापाणवाहुयुद्धकृते तथा ॥ ३०१ ॥

‘दुष्टोऽयं वलीवर्दादि, अपसर्पणाय त्वर्यताम्’ इत्येववादिन स्वामिनश्चतुष्पादकृतेऽपराधे न दोषः । एवमेव चास्यासावर्थः । काष्ठादि क्षिप्तोर्वाहुयुद्धेन वा मरन्धयोः । तथाशब्दादनभिकुष्टे सदोपतैवेति गम्यते ॥ ३०१ ॥

भनभिप्रेतवादेव च —

छिन्ननास्येन यानेन तथा भग्नयुगेन च ।

पश्चाच्चैवापसरता हिंसिते स्वाम्यदोषभाक् ॥ ३०२ ॥

नस्तोदिरहितवलीवर्दादिशुक्त छिन्ननास्यम् । तथाशब्दः प्रका-
रार्थः । सष्टमन्यत् ॥ ३०२ ॥

हिंसित परिग्रहात्तस्य वलीवर्दादे —

शक्तोऽप्यमोक्षयन् स्वामी शृङ्गिणो दंष्ट्रिणस्तथा ।

प्रथमं साहसं दाप्यो विकुष्टे द्विगुणं तथा ॥ ३०३ ॥

तथाशब्दोऽपराधविशेषानुसारेण दण्डविशेषकल्पनाप्रतिपत्त्यर्थः ।
प्रसिद्धमन्यत् ॥ ३०३ ॥

लोभादिना प्रच्छन्न यदि तु —

चोरं चोरेत्यति वदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।

उपजीव्य धनं मुञ्चस्तदेनाष्टगुणीकृतम् ॥ ३०४ ॥

चोरमतिक्रम्याचोरमेवान्य चोरेति वदतः पञ्चशतो दमः । द्रव्य-
मुपजीव्य मुञ्चतस्तदेवोपभुक्तं द्रव्यमष्टगुणं दण्डं चेत्युक्तम् । ऋज्व-
न्यत् ॥ ३०४ ॥

प्रसन्नवार्तितया तु —

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकं तथा ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥ ३०५ ॥

साहसिन्तयव तु —

मृताङ्गलग्नविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजशय्यासनारोहुर्दण्डो मध्यमसाहसः ॥ ३०६ ॥

विश्व —

द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ॥

विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ॥ ३०७ ॥

द्विनेत्रग्रहणं कृत्स्नेन्द्रियलक्षणार्थम् । एतच्च पशुविषयं द्रष्टव्यम् ।
राजा द्विष्टो यस्य स राजद्विष्टः । सष्टमन्यत् ॥ ३०७ ॥

यश्चाथ व्यवहारमार्गं उक्तः, तत्र सर्वोस्मन्नेवाय राजाध्वय साधारणां विधि —

दुर्दष्टं तु पुनर्दष्टां व्यवहारं नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्डया विवादद्विगुणं पृथक् ॥ ३०८ ॥

प्रागस्योक्तत्वात् पुनरारम्भो राज्ञः स्वयं द्रष्टृत्वेन प्रयत्नातिरे-
कार्थः ॥ ३०८ ॥

यथा विजितो दण्ड्यो मिथ्याभिधानान्, तथैव —

यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

तमागतं पुनर्जित्वा दापयेद् द्विगुणं दमम् ॥ ३०९ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ३०९ ॥

कृपादानाद्यनिलव्यवहारसम्बन्धितया यथास्थानं युक्तयागमानुसारेण प्राप्ताऽपि
दि—

राज्ञा न्यायेन यो दण्डोऽष्टहीतो वरुणाय तम् ।

निवेद्य दद्याद् विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्गुणीकृतम् ॥ ३१० ॥

राज्ञा न्यायेन प्राप्नोऽपि हि यो दण्डं स्नेहादिना कथञ्चिदगृहीतः,
तस्वयमेव त्रिशङ्कुणीकृत्य उदकसन्निधौ वरुणाय निवेद्य वरुणमुद्दिश्येत्यर्थः ।
ततो विप्रेभ्यः प्रागुक्तदानविध्यनुसारेण (देयम् दद्यात्) । चोदनामूलत्वा-
च्चास्याः स्मृतेरकरणेऽन्यथाकरणे वा प्रत्यवाय इत्येव व्याख्येयम् । अन्या-
येन वा यो दण्डो राज्ञा गृहीतः, तस्वयमेवान्येनाशक्योऽपि कारयितुं
त्रिशङ्कुणं वरुणाय निवेद्य विप्रेभ्यो दद्यादिति । यद्वा न्यायेनैव राज्ञा यो
दण्डो गृहीतः, तमेव च सामर्थ्यात् स्वयमेव त्रिशङ्कुणीकृत्य विप्रेभ्यो
दद्यादिति । सर्वं चैतत् श्रुतिस्मृत्यनुसारान्याय्यमेवेत्यवसेयमिति ॥३१०॥

प्रथमोदयानुरक्तो निखिलमलमण्डलं निजं कृत्वा ।
पालयति सततमुर्वमिति पलवानेन नृपसविता ॥ -
इति-निरस्तनिजव्यसनङ्गमं कृतविपक्षचरित्रविपर्ययः ।
नृपतिराशु समुद्धृतकण्टको हरिरिवेष्टतमायतनं श्रियः ॥

इति परमभट्टारक्याङ्गवस्त्वयप्रणीते धर्मशास्त्रे
विश्वरूपकृतविवरणबालकीड्याया
द्वितीयोऽध्यायः ।

शुभं भूयात् ।

ग्रन्थान्तरोपात्तवाक्यानि ।

श्रु	वाक्य	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
२	'प्रिय स्वाध्यायप्रवचने भवत —'	आज्ञाय	
११	'मर्वेस्स्येव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि —'		
१	'विषय श्लाकनिदिष्टो धर्माख्यध्व—'		
३	'तस्मात् क्षिय सेव्या '		
११	'ईश्वर चाधिगच्छत योगक्षेमार्थसिद्धये'		
११	'पश्येदात्मानमक्षयम्'		
४	'शास्त्रादानन्दावगत शास्त्रीयावर्थक्रामा'		
११	'धर्म जिज्ञासमानानां प्रमाण परम धृति '		स्वयम्भू
५	'आचार्यपुत्रं ह्युभूपुत्रानदो—'		मनु
११	'तस्माद् विद्याभिजनसमुदेत—'		आपस्तम्ब
११	'शातवेदार्थतत्त्वन धर्मानप्यनु—'		व्यास
११	'उपसन्नाय तु निर्गुणम्'		
६	'पुत्रा येऽनन्तरक्षीणा क्रमणाका—'		मनु
११	'प्रतिलोमात्तु धमहीनि '		गीतम
७	'प्रतिलोमास्त्वन्तावसाविन '		जादुर्कण
१	'अभिगम्य महपय '		मनु
११	'नावस्मात्समवाय गुरु पृच्छन्'		जादुर्कण
८	'सूयस्योदयन पुर '		
११	'यज्ञो हि कृष्ण , स कृष्णो भूवा चकार ।'	आज्ञाय	
११	'स कृष्णमृगोऽभवत् । स कृष्ण —'	शताधतरम्	
११	'यत पश्चात् सिन्धुविहरणी सूर्य—'	भालुविनां गाथा	
११	'दश आयौ गुणवान् प्रामस्ता —'		शङ्ख
११	'स ज्ञेयो यज्ञया देशो —'		मनु
९	'त देवा समाजह—'	आज्ञाय	
१०	'भूयासो धमवक्ता उरश्चा—'		वृद्ध्याज्ञवल्क्य
११	'नारद पुलहो गायत्र पुलस्त्य —'		" "

श्रु	वाक्य	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१०	'स्मृतिद्रोणपाठक'		
"	'आध्यायात् सम्यगुद्ध्य शतृथ—'		
११	'विना यज्ञोपर्वितेन गन्धैर्यस्तु—'		यातातप'
"	'नकप्र फात्स्यं धर्मस्य'		
"	'वेदो धर्ममूलम्'		
"	'भिन्ने जुहाति'		
"	'स यदि चरकेभ्यो वा पततोऽनुवर्ति'		
१२	'अभिगम्योपाविश्य हिरण्य दद्यात्'		
"	'तत्र धर्मलक्षणानि । देश काल—'		शस्त्र मनु वसिष्ठ
१३	'स्मृतिशीले च तादृशम्'		
"	'क्षिप्र पुनरकामात्मा, अगृह्यमाण—'		
"	'यनास्य पितरो याता यन दाता —'		
१७	'म ते यक्षि —'	ऋग्वेद	
"	'तस्माच्छ्रेयास यन्त पापीयान् पश्चाद् न्वेति'		
१८	'स सर्वाऽभिहितो वेदे'		मनु
१९	'विदुषा माह्वणनदमभ्यतम्य प्रयवत्'		
२०	'अग्रम्यकानामर्थानो चकाराप —'		
"	'यजुर्लो भू —'		
२२	'यचनानि त्वपूवत्यात्'		
"	'वेदो धर्ममूलम्'		
"	'आध्यायप्रामाण्यादाचार'		
"	'द्वितीयस्तदनुव्याख्या स्मार्त'		
"	'वेद स्मृति सदाचार'		
"	'वदविदा हि मन्वाद्य'		
"	'भ्रान्तेरनुमवाद्यापि पुत्राक्याद् —'		
"	'स्वाध्यायोऽभ्यय'		
२३	'लक्षण्या क्रियमुद्देह'		
"	'ऋतानुपपाद'		
"	'ध्रुवेणावयति'		
२४	'एतद् चत्सदा तपः यदाहसा—'	माह्वणम्	

श्रु	वाक्य	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
२५	'स्थलयोदक परिगृह्णन्ति'		
"	'स अर्चोऽभिहितो वेदे—'		मनु
"	'प्राज्ञाणोक्ता विधयस्तेषामुत्पत्त्या —'		भारतम्
२७	'धर्ममूलमिदं स्मृतम्'		
"	'आहिंसा सत्यमक्रोध क्षीरमिन्द्रिय—'		
२८	'तमेव विदित्यानिगृह्युमति'		
"	'तद्वयम् तद्विरचानो प्राप्नुते—'	सृष्टि	
"	'धर्मस्य तत्र निहितं गुहायाम्'		
"	'पृकोऽपि यद्विद् धर्मं य एवमव्येद्—'		
२९	'सर्वभूतगणारोही चरेद्दशह—'		व्यास
"	'प्रागुक्तमात्रं त्रयं भाधमिणं'		
"	'महाचार्योभ्रमादूष्य त्रयं भाधमिणं —'		भक्तिरा
"	'चाक्षरम् त्रया द्वौ डा यद्वैक —'		
"	'यथात्मवन्तो मृदा सम्पादितोता—'		गीतम्
"	'श्रुतिविराधे प्रविद्यतमगणयु निषय'		श्रु
"	'यथावलयं तावत्तस्तेऽनुवृणु'		
"	'नेतरे तु सऽधरा'		
"	'राज्ञा तु सैव द्विगुणा वैदधानी—'		
३१	'अथ पुनर्वनं पुरा रचन्नात्'		पारस्कर
"	'साध्वर्त्तमद्विरभ्युक्षति जातस्य —'		
"	'सीमन्तमूर्ध्वं दिनमन्ति'		
"	'आजीय कलिनी भव'	मन्त्रग्रन्थ	
"	'सीमन्ताक्षयनं पुनरनवत् प्रथमे—'	स्मृत्यन्तरम्	
"	'अनुम मां सि निष्क्रमण करोति'		
"	'दशम्यामुयाप्यं माह्वजान् —'		
"	'नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां—'		
३२	'पञ्चवृद्धा भरद्वाजा'		मनु
"	'वैजिकगार्भिः च नो द्विजानां —'		"
३३	'शूद्रस्य प्रेष्यतायुतम्'		शूद्र
"	'महर्षेः शूद्रस्य'		
"	'गायत्रो वै माह्वजं , जष्टाक्षरा वै—'	आह्वय-	

पृष्ठं	वाक्यं	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
३३	'मल्ल हि वसन्तः क्षत्रं ग्रीष्मो—'	आज्ञायः	
"	'गायत्री वासन्तीति गायत्रीचन्द्रो—'	मध्ववर्णः	आपस्तम्बः
३४	'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत'		शङ्खः
"	'वसन्तो ग्रीष्मः शरदिति कालाः		मनुः
"	'पुत्रा येऽनन्तरर्द्धाजाः'		गीतमः
"	'प्रतिलोमात् तु धर्महीनः'		मनुः
"	'उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौच—'		"
"	'ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयो—'		गीतमः
"	'ओपूर्वा व्याहृतयः पञ्च सप्तान्ताः'		
३५	'जवत्पनोद्भूतं पूर्वम्'		
"	'तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः'	धृतिः	
"	'न स्लेच्छभाषां शिक्षेत । स्लेच्छो—'		भारद्वाजः
"	'सत्यं शौचं मनः शौचं शौचमिन्द्रिय—'		गीतमः
"	'प्रागुपनयनान् कामचारवादभक्षः'		
"	'अनेनसः पुरोऽष्टमाद् वसन्तात् —'	आपर्वणम्	मनुः
"	'विवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो —'		पाशिकाः
३६	'अपिवा चेदनुस्यत्वादुपनयनेन —'		
"	'बालो वाप्यूनपोऽशः'		
"	'वाग्यतोऽवगुण्ठितशिरा भूमिमन्त—'		शङ्खः
"	'एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र —'		मनुः
३७	'पञ्चापाने'	स्मृत्यन्तरम्	
"	'छातकस्य त्रयोऽपाने पञ्चापाने —'		पुलस्त्यः
"	'शुक्लं धातं यथा वस्त्रं मलिनं तद् —'		व्यासः
"	'अर्धप्रसूतिमात्रा तु प्रथमा —'		दक्षः
"	'एका लिङ्गे तु दातव्या तथैकत्र —'		"
"	'वस्मीकाखूकरो(त्के?) वा जलात् —'		
३८	'त्रिषु ये नोपनीयन्ते शूद्राः सौध—'		पितामहः
"	'मादृमुल इदृमुखो वा शौचमारभेत —'		गीतमः
"	'दक्षिणे माक्षणहस्ते यन्त्र तीर्थानि —'	कस्यस्यम्	शाङ्खायनः
३९	'दक्षिणेनायमन्नम्'		
"	'पादाभ्यां शस्त्रं च दद्याद्वाभि चो—'	स्मृत्यन्तरम्	
"	'संहवाभिस्ताम्रं च पूर्वमारभ्य —'		

श्रुतं	वाच्यं	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१९	'उद्धृत्य परिपूर्णाभिः'		शङ्खः
२०	'न तस्यभिश्चाकरणात्'		भापस्तम्बः
२१	'अनुप्याभिः—'		मनु
२२	'अनापदि द्विजातीनामश्वेन यथा—'		
२३	'न पुद्गुदाभिर्न फेनाभिर्न कतुपाभिः—'		बीधायन
२४	'विद्यमाने प्रभूते हि नास्ते घ्नानं—'		
२५	'भासेय चारुणम्—'		
२६	'यतः प्राणान् समाधाय त्रिजपेद्—'		हारीतः
२७	'आपो हिष्ठातृषेनाग्निर्माजंयित्वा—'		
२८	'एतदक्षरमेतां च जपन् स्याद्वृत्तिः—'		मनु
२९	'नाप्सु क्षाद्यमानं खायान्'		भापस्तम्ब
३०	'नित्यं खात्वा शुचिं कुर्याद् देवर्षिः—'		मनु
३१	'सावित्र्याश्च सारं पुण्यमापोऽभ्योती—'		
३२	'त्रिजपेदायतमाणं प्राणायामः—'		मनु
३३	'आ जपेतिपो दशानाम्'		
३४	'देवी सहस्रशीर्षां तु पातमध्या—'	रमृत्यन्तर	हारीतः
३५	'न्ययो दीर्घसन्ध्यत्वाद् दार्धमायुः—'		
३६	'पूर्वा सन्ध्यां सनक्षत्रा प्रातरा—'		गार्ग्यः
३७	'अर्धास्तमितभास्कराम्'		सर्वतः
३८	'पूर्वा सन्ध्यां जपस्तिष्ठेद् सारित्री—'		मनु
३९	'कृतात्मिकायां भुञ्जीत'		
४०	'काममन्यस्मै साधुवृत्ताय गुरुणा—'		बीधायनः
४१	'दक्षिण बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य—'		भापस्तम्ब
४२	'माप्रयतो नाप्रयताय'		
४३	'समिन्मृदुकुम्भहस्तो नाभिषादयेत्'		
४४	'न समवेदेऽभिवादनमत्यन्तशो—'		
४५	'नाम्नोऽन्ते ये न प्लुतिं विदुः'		
४६	'व्यत्यस्तपाणिना कायमुपसग्रहण—'		मनु
४७	'दक्षिण पादं पाणिभ्यां परिसृज्य—'		आपस्तम्ब
४८	'गुरुणानुज्ञात'		
४९	'अयं नित्यं परीक्षेत'		
५०	'पाणिना सम्यमुपसगृह्य—'		गीतमः

पृष्ठ	वाक्यं	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
४५	'सर्वे लाभमाहरन् गुरवे'		आपस्तम्बः
"	'पकाग्रस्वामिनो भिक्षवः'		
"	'युक्तः प्रियहितयोः'		गौतमः
"	'यस्तेन द्रुष्टेन कृतमद्य नाहं ये गुदं—'	आज्ञायः	
"	'विद्या मनुष्याश्च विहिता. परिवर्तकेन'	स्मृत्यन्तरं	
४६	'आचार्यपुत्रः शुभ्रपुर्णवो—'		मनुः
"	'वासांसि शाणक्षीमचीरकुतपाः'		गौतमः
"	'धैर्यपालाशौ माद्वणवृक्षौ'		
"	'कृष्णरुदयस्ताजिनानां'		
"	'अजिनमेवोत्तरीयं धारयेयुः'		आपस्तम्बः
"	'कौशं सौम्यं वा त्रिस्त्रिदृद् यज्ञोपवीतं—'		यौधायनः
"	'उद्धते दक्षिणे पाणौ—'		मनुः
"	'कार्पासमुपवीतं स्वाद्—'		
"	'दीक्षितौ चेद् राजन्यवैश्यौ क्षात्रा—'		जायकणिः
"	'मीन्जी सिवृत् समा शृङ्गा—'		
"	'प्रतिगृह्येप्सितं दण्डं —'		मनुः
"	'वेदमशैरहीनानां प्रशस्त्रानां—'		
"	'सार्ववर्णिक भैक्षचरणम्'		गौतमः
"	'अमत्याचक्षानाम्'		आपस्तम्बः
४७	'यस्या आचारभूयिष्ठं शृङ्गता—'	आज्ञायः	
"	'स्वस्तिवाप्य शिक्षादानमपूर्वम्'		
"	'प्रतवद् दैवदैवत्ये पित्रे —'		मनुः
४८	'तए स्वादुकारमेवाभीयाव'	आज्ञायः	
"	'श्वेतकेतुं हारुण्यं मरुचर्यं—'		चरकाः
"	'आचार्याय मधुमांसे प्रदास्याम —'		याज्ञसनेयिनः
"	'उच्छिष्टमगुरोर्भोज्यम्'		
"	'स्त्रीभिर्यावदयं सम्भाषेत'		आपस्तम्बः
"	'मनसा प्राणिहिंसया त्रिदुपदा—'		भरद्वाजः
"	'नेक्षेतोषन्तमादित्यं नास्त यन्तं—'		
"	'यदि वेदमप्रतिरूपं सकल्पयति'	श्रुतिः	
"	'शुक्ला घाप.'		
"	'उपानच्छत्रकामकोध—'		

पृष्ठ	यावय	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
४८	'आत्मन ह्येव सर्वतो गोपायेत्'	आश्वलाय.	
"	'यदेव विद्वानाचार्यो वा ब्रूयात्—'		श्रीतक
४९	'नियेकादीनि कर्माणि'	स्मृत्यन्तरम्	
"	'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमभ्यापयेद्—'		मनुः
"	'एकदेश तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि—'		"
"	'अस्विक् तु प्रविध प्रोक्तः पूर्वैर्बुधः—'		मारद
"	'अन्याधेयं शक्यश्चमः प्रदोमा—'		मनुः
५०	'मातेत्येके'		गीतम.
"	'सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणाति—'		मनुः
"	'तच्छ्रेष्ठं जन्म दारिद्र्येय मातापितरौ—'		आपस्तम्बः
"	'नियेकादीनि कर्माणि यः करोति—'		मनु.
"	'पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां—'		"
"	'धृतं तु सर्वेभ्यो गरीयः'		
५१	'भिक्षादग्नीं कृत्वा—'		आपस्तम्ब
"	'वेदानधीत्य वेदी वा वेदं वापि—'		मनुः
५२	'द्विगुणां गायत्रीमतिरूप्यं ब्राह्मणो—'		जातुकार्णि.
"	'अधिकाया वैश्यस्य'		गीतम.
"	'मनुः प्रथमकल्पस्य योऽनु—'		मनु.
"	'ते ब्रह्महसस्तुतास्तोषामभ्यागमन—'		आपस्तम्ब
"	'अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति—'		वसिष्ठ.
"	'मात्यस्तोमेनेश्वा मात्यभावाद्—'		याज्ञिकाः
५३	'तद् द्वितीयं जन्म'	स्मृत्यन्तरम्	
५४	'यावन्तं वा इमां वित्तेन पूर्णां—'	आश्वलाय	
"	'आ ह्येव स नृत्तामेभ्य परम—'		मनु
५५	'अवशीर्णब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्—'		वसिष्ठ
"	'तस्याश्रमविकल्पमेके मुवते'		गीतम
"	'आचार्ये ॥ खलु प्रते गुरुपुत्रे—'		मनु
"	'गुर्वभावे तैदपत्ये वृत्ति—'		गीतमः
५७	'चतुर्थपट्टाष्टमकालभोजी—'	स्मृत्यन्तरम्	
"	'आ निपाताच्छरीरस्य यस्तु—'		मनु
"	'गुरो कर्मशेषेण जपेत्'		गीतम
"	'यावज्जीवमग्निहोत्र जुहुयात्'	आश्वलाय	

श्रुतं	वाक्यं	ग्रन्थनाम	कतं नाम
५७	'यावज्जीवे दशैर्पूर्णमासाभ्यां यजेत'	आज्ञायः	
"	'अन्यतरापाये दारान् कुर्वीत'		
"	'जायमानो वै द्राक्षणास्त्रिभिर्ऋणवा—'		
५८	'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं—'		मनुः
"	'यत्वारिशस्तेस्कारैः संस्कृतः'		गौतमः
"	'तस्याधमधिकल्पमेके भुवते'		"
"	'स्याभिप्रायकृत कर्म यत्तु धर्म—'		अश्विनाः
"	'जीविष्यति हि त्रिधानेनेत्यनु—'		वाशिकाः
"	'अन्यतरापाये दारान् कुर्वीत'		
५९	'गृहस्थोऽविनीतकोपहृषे'	आज्ञायः	यसिष्ठः
"	'ये चामी भरण्ये धन्वां सत्यमुपासते—'	छान्दोग्यम्	
"	'प्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञोऽध्ययनं—'		
६०	'स विधिपूर्वं आत्वा—'		गौतमः
"	'गृहस्थोऽविनीतकोपहृषे'		यसिष्ठः
"	'गौर्माक्षणस्य परो भामो राजन्यस्य—'		पारस्कर.
"	'कृत्वा नुजस्तस्य वा ग्रानम्'		गौतमः
"	'वेदानधीत्य वेदा वा—'		मनुः
६१	'यत्नात् परित्यज्य पुंसवे'		
"	'स रणां लक्षणां विज्ञातम्'		मनुः
"	'अभ्यर्हद्वाहीं सान्यनाप्तीं हंस—'	आहविभुतिः	
"	'नाभाप्रीमुपयच्छेत् तपोकं दाम्य—'		
"	'अममातप्रवरपिंकाह.'		गौतमः
"	'अमगोत्राम्—'	स्मृत्यन्तरम्	मनुः
"	'मानुष्यपुण्यः पितृव्यपुण्यश्च'		
६२	'गण्डिहता नु पुरुषे सप्तमे—'		
"	'पिण्डनिर्गुणः सप्तमे पञ्चमे वा'		गौतमः
"	'ऋते सप्तमात् पितृव्यपुण्यो—'		"
"	'पञ्चमीं यो भजत.'		बद्धः
"	'तस्मात् समानादेव पुरुषादृणा—'	आज्ञायः	
"	'पुण्यधा विमतिपतिर्दक्षिणास्तपो—'		वाशिकाः
"	'अपिरा सर्वधर्मः स्यात्—'		वाशिकाः
६३	'वृक्षां मानुष्येव योषाम्'	नन्दधर्मः	

सू	वाक्यं	ग्रन्थनाम	कृतनाम
१३	'देवपुत्रस्यैव कषामिव'		
१४	'अमरानां तु स्त्रीणां त्रिपुरयो —'		वसिष्ठः
१५	'यद्येकजाता बहवः पृथक्छेत्रा. —'		शङ्खः
१६	'मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यस्य —'		मनुः
१७	'महान्यपि समृद्धानि गोजावि —'		"
१८	'भूध्रियाणां महाकुलाय'		
१९	'सवर्णामे द्विजातीनां प्रसस्ता —'		मनुः
२०	'कृष्णवर्णया रामा रमणापैवो —'	माझणवाद्	
२१	'पतिर्जोषो प्रविशति गर्भो भूषा —'		बहुषाः
२२	'इष्टा पूर्वांश्च दशावराणां मान च —'		गीतम.
२३	'न हि वचनस्यातिभारोऽस्ति',		मैयापिकाः
२४	'क्षेपं कुर्या पद्महं वो विसानां —'		व्यास.
२५	'एकं गोमिधुनं द्वे वा वरादादाय —'		मनुः
२६	'देवोदायाः सुतश्चैव सप्त मस —'		"
२७	'संयोगमन्त्र प्राजापत्ये'		गीतम.
२८	'ज्ञातिभ्यो ब्रूयिष इष्टा —'		मनु
२९	'केवलं मन्त्रमंरुता —'		वसिष्ठः
३०	'भिरवा छिरवा —'		"
३१	'शक्रुष्टवेदने'		मनु.
३२	'प्रीणि बर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत —'		वैषायन.
३३	'इत ये पाचन् दातार छभत एव —'	भास्त्राय	
३४	'सा चेदक्षतयोनि. स्यात् —'		मनु.
३५	'न विवाहविधाबुक्क —'		"
३६	'न द्वितीयश्च साध्वीना —'		"
३७	'तिस्र. पुनर्ब्रध्नतय. स्वेरिष्य.		शङ्ख
३८	'नान्यस्मिन् विधया नारी —'		मनु.
३९	'तदाप्रभृति यो मोहात् —'		"
४०	'देवराज्ञा सपिण्डाज्ञा —'		"
४१	'विधवाया नियुक्तस्तु —'		"
४२	'प्रप्रेक्षिताधिगन्तव्या —'		
४३	'पतितौ भवतो गारवा नियुक्ता —'		
४४	'धनस्रोभास्त्रास्ति नियोगः'		वसिष्ठ.

श्रुतं	वाक्यं	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
७३	'यस्या श्रियेत कन्याया वाचा —'		मनुः
"	'भेतपत्नी षण्मासं व्रतचारिणी —'		वसिष्ठः
"	'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे'		वाणिनिः
"	'कन्यायां व्रतशुल्कायां श्रियेत —'		
७४	'अग्निर्वाचा च दत्ता वा —'		वसिष्ठः
"	'बलाचेत् प्रदत्ता कन्या —'		
"	'पाणिग्राहे भूते कन्या —'	कन्यान्तरं	
"	'न विवाहविधायुक्तं विधवा —'		मनुः
"	'निसृष्टायां हुते यधि —'		वीधायनः
"	'तस्मादेकस्य वध्वो जाया भवन्ति —'	आश्रायः	
"	'यस्मै मां पिता दद्याद् वैवाहं —'	"	
"	'को वा शय्या विधयेय देवरं.	मन्त्रदर्शः	
७५	'प्राजापत्ये मुहूर्ते पाणिग्राहवतुषचरेत्'		वसिष्ठः
"	'नान्यस्मिन् विधवा नारी —'		मनुः
"	'अयं द्विर्जहिं विद्वज्जिः पशुधर्मो —'		"
"	'वैवाहं तं जीवन्तं हास्यामि —'	आश्रायः	
"	'शूद्राणामेव धर्मोऽयं पत्नौ —'		बृहस्पतिः
"	'वायुप्रोक्तां तथा गोधां पठन्त्यत्र —'		"
"	'अकार्यमेतद् विप्राणां विधवा —'		
७६	'भ्रातर्यभ्यपदेशेन नाभ्येतभ्यं —'		वसिष्ठः
"	'भ्रातृणामेकज्जातानां यथेक. —'		
७७	'भर्तुः प्रतिनिवेशेन वा भार्या —'		वीधायनः
"	'पतिताः स्त्रियस्त्राग्या भर्तृवध —'		यार्ग्यः
"	'बुधा भार्या जाया परिभाष्याधि —'	स्मृत्यन्तरं	
७८	'विहीनः कामवृत्तौ वा पुत्रैर्वा —'		मनुः
"	'भर्त्रकदेवता नार्यः'		व्यासः
८०	'पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणामृत्यु —'		
"	'न म तस्माल्लोकाद् ग्रन्थवते —'		वरकाः
"	'ऋतौ च श्रुतं विधिवच्च जुह्वन् —'		वसिष्ठः
८१	'अधिविज्ञा तु यो भार्यामुपेया —'		भृगुः
"	'प्रसवस्तु निपेक्षाद् दशमे —'		गणितज्ञाः
"	'निन्द्यास्पृष्टासु चान्यासु द्विगो —'		मनुः

पृष्ठ	वाक्यं	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
८२	'पुमान् पुंसोऽधिके शुद्धे—'		मनु
"	'पुत्रपौत्रप्रतिष्ठस्य वडपत्यस्य—'		शङ्ख
"	'भक्ष्योपस्था जीवतामस्तु माता—'	मन्त्रवर्ण.	
"	'दशास्यो पुत्रानाधेहि पतिमेका—'	"	
"	'अनुकासाभिगामी स्यात्—'		मनु.
"	'अतो गच्छन्—'	स्मृत्यन्तरम्	
"	'कताबुपेयात्—'		
"	'सर्वत्र वा प्रतिपिद्वयजम्—'	स्मृत्यन्तर	
"	'येष्ट एव तु पुत्र स्यात् कामजानि—'		
"	'कृतदारोऽवरान् दारान्—'	स्मृत्यन्तरम्	
८३	'सवर्णया कृतदारो नान्यामिच्छेत्—'		जातृकर्ण.
"	'उतो त्यस्मै तस्य विसृजे जायेव—'	मन्त्रवर्ण	
"	'अनुमती तु यो भार्या सन्निधौ—'		बौधायन
"	'भर्तुः प्रतिनिवेशेन वा भार्या—'		"
"	'अपि न इवो विजनिष्यमाणा—'		
८४	'पाञ्चालस्त्रीषु सार्द्धवन्—'		लौकिका
"	'या स्याद्वनतिचारेण रति—'		वसिष्ठ
"	'स्वो प्रसूति वरित्र च कुलमात्मन—'		मनु
"	'प्रसूतिरक्षणमसङ्करो धर्म—'		गौतम
८५	'पान बुर्जनससर्गं पया—'		मनु
"	'नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो—'		
८६	'छद्मं पूतेन पूर्णां दक्षिणे पाणी—'		
८७	'अग्निभिरादीपयन्ति—'		
"	'यास्वग्निभिर्दहन्ती यज्ञपात्रैश्च—'		
"	'आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति—'		
"	'शवाग्नयो वा घृते भवन्ति ये पत्न्या—'	काठकधुति	
"	'एववृक्षां सवर्णां स्त्रीं द्विजाति—'		मनु
"	'ब्राह्मणो हि जायते यो यज्ञा—'	आम्नाय	
"	'अन्यतरापाये दारान् कुर्वीत—'		
"	'यद्युद्वहेत् प्रागन्याभेयात्—'	स्मृति	
"	'सर्वाथैवात् पुत्रार्थे न—'		याज्ञिका
"	'आहतोदायां भार्याया पुनरा—'		
८९	'स पारयन्नेव शवस्तस्मात्—'		मनु

पृष्ठ	वाक्य	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१०	'प्रतिलोमास्तु धर्मेहीन —'		गौतम
११	'प्रातिलोम्यानुलोम्येन वर्णे —'	स्मृति	
"	'भार्यादिरग्निदांपादिर्वा —'		गौतम
॥	'भसदाइवा एता परगृहाणामै —'	धुति	
१२	'आहतोदाया पुनरादधीत —'	स्मृति	
॥	'रजस्वलो जटिल पङ्कदन्त —'		
१३	'पङ्कदन्ता यजति'		
"	'दन्तकाष्ठममावास्या मेषुन —'		व्यास
"	'ज्ञातपदार्थतत्त्वेन —'		
१४	'अपनिषदो येदान्ता इति पाप —'		गौतम
"	'पञ्च महापशास्तान्येव महासप्राणि —'	आश्राय	
"	'अहरहर्भृतान्यो षलि हरत्'	धुति	
"	'कर्म स्मर्ति विवाहाग्नौ'		
१५	'उक्षुष्ट्यान्म माह्वणापावनेज्य —'		पारस्कर
"	'अहरहर्दद्यादोदपात्रात्'	आश्राय	
"	'पाकं चान्याहिकीं गृही'		मनुः
"	'स यत्र मुरात् यजते तेन मनुष्या —'	आश्राय	
१६	'पाकज्येष्ठा गृह्णा यथाहं —'		पारस्कर
"	'सर्वापयोगे न पुन पाक'	स्मृति	
"	'पश्चाद् गृहपतिः पत्नी च । पूर्वा वा —'		पारस्कर
"	'तस्यो म किमन किं यास —'	धुति	
१७	'यजुर्विवाहपारर्वाह'		गौतम
"	'पथमहर्ग सवामरम्य मामन —'		
"	'अनित्य हि स्त्रिया यस्मात् तस्मा —'	मिश्रम	
१९	'यथाहं भिक्षुकानिर्धार्थि सम्भजन् —'		पारस्कर
"	'तस्मादाहु सापमातताइय स्यात्'	आश्राय	
"	'परित्यज्यदधेकामा —'		मनुः
"	'धमाधोपनुचिन्तयत्'		
१००	'भुतं तु सर्वम्यो गरीयसाम्मुखा —'		गौतम
"	'वा वा दानं वप्राणं ज्ञापति स —'	आश्राय	
"	'विद्याविषयश्च सम्भज्या कर्म च —'		अतिथ
"	'गृहिर्दीर्घादि चैवमौ गृह्या —'		

श्रुतं	वाक्य	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१००	'प्रमूयादितरेभ्यश्च'		
"	'तस्माद् ब्राह्मण क्षत्रियमथस्ता —'	आज्ञाय	
"	'लौकिकमेव वित्त द्विविधो —'		आचार्य
"	'वित्त यन्धु —'		मनु
"	'पद्मानो त्रिषु वर्णेषु —'		"
१०१	'स्यविरपालानुरभारिकक्षी —'		वसिष्ठ
"	'राज्ञा तु धोत्रियाव'		गीतम
"	'सर्वंश्च बध्वा ऊद्यमानाया'		वसिष्ठ
१०४	'दश द्रोणाः स्मृता कुम्भी —'		अभियुक्ता
१०५	'भक्त ऊर्ध्व पुत्रानुत्पाद्य —'		सङ्ग
"	'धर्मार्थमन्त्रिपातेऽर्धमाहिण —'		आपस्तम्ब
"	'पापण्डिनो विकर्मस्थान् —'		मनु
"	'वाय्वाग्नेनापि नाचयेत् —'		"
१०६	'अधोदष्टिर्नैकृतिक'		"
"	'नाभ्यायाद् भार्यया सार्धं मैत्रा —'		"
"	'तस्मादिमा मनुष्या स्त्रियस्तिर —'	आज्ञाय	
"	'तस्मान्जायाया भन्ते नादनी —'	"	
"	'न तद्दक्ष्णासि न पिशाचास्तरन्ति —'	मन्त्रवर्ण	
१०७	'वैणवीं धारयेद् पट्टि सोदक —'		मनु
"	'नोपजीव्यच्छापासु'		वसिष्ठ
"	'छापायामन्धकारे वा रात्रा —'		मनु
"	'वस्तरेषां वीतदविरोधि'		गीतमः
१०८	'क्षुदन्ती जुम्भमाणा वा —'		
"	'तस्माद् वर्षेऽप्यमृतो न व्रजेत्'	आज्ञाय	
१०९	'तस्मादुह स्वपन्त धूरेव न —'	"	
"	'तमेतेर्नामभिरामन्त्रयाचकार —'	"	
"	'न बाहुभ्यां नदीं तरेत्'		मनु
"	'गा धयन्ती परस्मै नाचक्षीत'	स्मृत्यन्तर	
११०	'ध्वज च कुर्याच्चिह्नाय —'	"	
"	'वेशेर्नैव च जीवताम्'		मनु
"	'पीपमासस्य रोहिण्या मध्यमायां —'		पारस्कर
"	'यावन्त शिष्यगणमिच्छेत्'		"

पृष्ठ	श्लोकं	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
११०	'गुरौ प्रेतेऽपोऽभ्यवेयात् —'		पारस्करः
१११	'अन्तरागमने आर्दीनो भ्यहमुष —'		गीतमः
"	'प्रातर्दिव्यं वर्षासु अन्यदा —'	स्मृत्यन्तर	
"	'वातेऽमावास्याया सर्वानध्यायः'		पारस्करः
"	'पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः'		
११२	'द्वायेव वज्रेयेन्नित्यमनध्यायी —'		मनुः
"	'तस्मादेवं विद्वान् विद्योतमाने —'	आज्ञापः	
"	'भेषकस्ते पशुः'	मन्त्रवर्णः	
"	'इमंशाने संपत्तः शम्याप्रासा —'		भाषस्तम्भः
११३	'य उह्यविव स्वेषु प्रतिभूयति —'	आज्ञापः	
"	'सर्वस्याभ्यागतो गुरुः'		
११४	'विद्वंजोऽयान्यविद्वंजो येषु —'		मनुः
"	'विद्वानविद्वानशुचिं शुचिं वा —'		वासुदेव
११५	'पृथोदकयसमूलफलमध्व —'		वसिष्ठः
११६	'को भोक्ष्यत इति चाभिकुष्टम्'		"
११७	'गोक्ष क्षीरमनिर्दशायाः सूतके'		गीतमः
"	'प्रयत्नन विषजयेत्'		
११८	'लोहितान् वृक्षनिर्यासान् प्रश्न —'		मनुः
"	'कुक्कुटा नखाविष्काराणाम्'		भाषस्तम्भः
"	'वृथाहसरसयावपायसापूप —'		शङ्खः
११९	'श्रयो हत्या पक्षत्रोऽभेध्या —'	आज्ञापः	
"	'अमल्यतानि पद् जग्ध्वा कृच्छ्रं —'		
"	'भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या —'		मनुः
"	'सुरायाश्चाशाने'		वसिष्ठः
१२०	'शिरान्नमितरेषाम्'		शङ्खः
"	'पलाण्ड्यादिभोजनेऽतिशुद्धं'		वसिष्ठः
"	'खड्गे तु विषदन्त्यमाम्यसूकरे च'		"
"	'भानन्त्य खड्गमासेन'		आत्रेयः
"	'पाठिनरोहितावासी'		मनुः
१२१	'नियुक्तस्तु यथान्यायम्'		"
"	'अनुमन्ता विद्वन्मिता —'		"
"	'जीर्यन्ति इ धे तुष्टो यजमान —'	आज्ञापः	

श्रुतं	वाक्य	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१२६	'न मासभक्षणे दोष'		मनु
"	'निलेप काष्ठन भाण्डमन्निरेव'		
१२७	'दाहवदस्नानम्'		वसिष्ठ
"	'खेलानामुत्स्वेदनं प्रक्षालनम्—'		शङ्ख
"	'यद्यदेवैषां मन्त्रशुद्धस्तथा—'	आज्ञाय	
१२८	'तस्माद् यदा मनुष्याणां परिवेषणम्—'		
"	'आदिस्थेनोर्णामयानाम्—'		
"	'न शौचं शयनासनकटप्रस्तरम्—'		भरद्वाज
१२९	'मघमूत्रपुरापैश्च श्लेष्मपूया—'		वसिष्ठ
"	'कारुहस्तं शुचिस्तथाकरा—'		शङ्ख
"	'आनयनं च भूमे'		शौतम
१३०	'उपलिप्तं तु यत् सार्धं परि—'		भृगु
"	'गोकर्णमात्रमपि बन्धु पुनाति—'		यम
"	'पादस्नानपैत्यनेभ्याकाद् गन्धो—'		मनु
"	'तैजसानां कुणपरेतोमूत्रम्—'		शङ्ख
१३१	'प्रवरादपि या गोस्तर्पणाः स्युः'		वसिष्ठ
"	'वाग् दे देवेभ्योऽप्याकामत् । सा भाप'	आज्ञाय	
१३२	'अग्निं पवित्रं स मा पुनातु—'	मन्त्रवर्ण	
"	'न चेदग्ने निपतन्ति'		शौतम
"	'परानधानाचामयत पादौ या—'		वसिष्ठ
"	'य वा प्रयतस्वाचामयति'		आपस्तम्ब
"	'न इमधुगतौ लेप'		वसिष्ठ
१३३	'वच्छिद्येन तु तस्मिन् एक—'	स्मृति	
"	'द्रव्यहस्तं वच्छिद्यो निधायाचा—'		शङ्ख
"	'यद्यन्मीमांस्य स्यात् तत्—'	श्रुति	
"	'दश कालं तथामानं द्रव्यम्—'		शौधायन
"	'शौचं यथार्हं कार्यम्'		मनु
१३४	'अमेध्यादपि काष्ठनम्'		
"	'मृत्तोयं शोभ्यते शोभ्यम्'		मनु
"	'अमेध्यानां गन् द्रव्यं यदमेध्यम्—'	स्मृत्यन्तर	
"	'प्रचरन्मभ्यवहार्यम्'		वसिष्ठ
१३५	'मृदस्मगोमूत्रप्रक्षारोऽकेखेलाना—'		शङ्ख

पृष्ठ	वाक्य	ग्रन्थनाम	कर्मनाम
१३६	'मूढप्रस्तरे च सस्पृशन्नन्यान्प्र—'		आपस्तम्ब
"	'अनेकोद्धार्य काष्ठशिले भूमिसमे'		वृद्धगार्य
"	'यदेवान्चाना विद्वांसो—'	स्मृत्यन्तर	
"	'यपार्थं शौचमग्निं काष्ठनरजत—'		हारीत
१३७	'साधारण हि चास'		आचार्या
"	'देवाना वागपाक्रामत्—'	ब्राह्मण	
"	'शोधिताना नु पात्राणा यथेक—'	स्मृत्यन्तर	
"	'वस्स प्रस्नायने मेभ्यं श्वा—'	"	
१३८	'गोभिराक्रमणाद् दाहात् खनना—'	"	
"	'मक्षिका विप्रुषो नार्यो भूमि—'	"	
"	'यथाशुभौघो नदिसंश्रितो बहन्—'	"	
१३९	'सर्वेषां माक्ष्णो विद्याद् दृष्टु—'		मनु
"	'योऽर्चितं प्रतिगृहीयात्'		
१४०	'अहरहर्दद्यादोदपात्रादि'	आज्ञायः	
"	'दधीतान् स्नातकान् विद्यात्'		मनु.
१४१	'अद्वितिरस्युभयतः शीष्णी'	मन्त्रवर्ण	
१४२	'नाप यज्ञं मन्त्रप्रस्थतुल्यं.'		
"	'यो वै ज्ञातः यापि कतिपयी.—'	आज्ञाय	
"	'तस्माद् यद्यपि सर्वज्यानीम—'		
"	'प्रक्षालनादि पङ्कस्य दूरादस्पर्शन—'		लौकिका.
१४३	'तेन चोत्तरस्तर्थाऽस्य विधय'		गातम
"	'गुर्वर्थं दारमुजिह्वीयन्—'		यसिष्ठ
"	'उदकाद्येषामपि प्रतिगृहीयात्'		"
१४४	'यदि स्याच्चन्द्रमा विग्न्ये कर—'	स्मृति	
"	'क्षतमिन्दुक्षये दानम्'		
"	'अथ आद्रमपरपञ्चे सर्वत्रावि—'		जातकनि
"	'अथ यत्र वक्षिणा वर्तते मूर्धं—'	आज्ञाय.	
"	'मासि मासि चाशनम्'	"	
१४५	'परदारैरु जायेत द्वौ सुतौ—'		मनु
१४६	'आसनाग्रपरवृत्तेषु बहिष्मत्तु—'		
"	'द्वौ देव पित्राकार्ये प्रावकैक—'		मनु
"	'एक एव यदा विप्रो द्वितीयो—'	स्मृत्यन्तर	

पृष्ठ	वाक्य	मन्थनाम	कर्तृनाम
१४७	'यद्येक भोजयेद्भ्रात्रे वैव —'	आज्ञाय " न्याय	जैमिनि कात्यायन मनु
१४८	'यत् पितृभ्यो निपृणाति'		
"	'सर्वभ्य एव निपृणीयात्'		
"	'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्'		
"	'श्वाद्धवदिनि चेत्'		
"	'प्रेतेभ्यो ददाति'	आज्ञाय	कात्यायन
"	'पिता यस्य तु वृत्त स्यात् —'		
१४९	'प्रियमाणे तु पितरि पूर्वपा —'		
"	'पितापुत्रौ चेदाहिताग्नी स्यातां —'		
"	'असावेतत् ते'		
"	'पितृमभृति तु नित्या'	आज्ञाय	कात्यायन
"	'न जावन्तमति ददाति'		
"	'अनिष्टा तु पितृभ्रात्रे न —'		
"	'पिण्डान्वाहार्यक आद कुप्यां —'		
"	'अप्तगभावे तु विप्रस्य पाणा —'		
"	'पितामहो वा सप्लाद मुञ्जीते —'	आज्ञाय	मनु
१५०	'प्रियमाणे तु पितरि —'		
"	'तद्ध सन्तो भीमामामेव चजे —'		
"	'येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्य —'		
"	'बुधासङ्करनाताना प्रपञ्च्यासु —'		
"	'असपिण्डक्रियाकर्म द्विजाते —'	आज्ञाय	वाशिका मनु
१५१	'निषिद्धोदरकृत्स्नाना पतितादि —'		
१५२	'पिण्डकरणे प्रथम विपूणां प्रेत —'		
"	'सर्वसर वृधगेके'		
"	'सपत्न्यरे पूर्ण'		
"	'न पितृपात्रिको होमो —'	यम	कात्यायन
१५३	'मृताहनि तु काव्य प्रातमास —'		
१५४	'मातामहानामप्यय दद्यादाचमन —'		
"	'नृकृत्य सा गता भर्तुं पिण्ड —'		
"	'भृत्याग्रज माम्ना न मातु —'		
"	'मातु प्रथमत्र पिण्ड निवर्त —'		
"	'मासतृतीया हि मुष्यन्ति दत्त —'		

श्रुतं	वाक्यं	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१५५	'पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्—'	स्मृत्यन्तरं	व्यासः भारद्वाजः शङ्ख- व्यासः
१५६	'मार्चानादीन् पितृणाम् । पितृणां—'		
१५७	'प्रीण्यप्येषां प्राणिं त्रितृणम्—'		
१५८	'अजानानस्तु यः धातुं विदलेः—'		
१५९	'भारादङ्गीसुवृषजं त्रिवृत्तानि—'	स्मृत्यन्तरं	व्यासः भारद्वाजः शङ्ख- व्यासः
१६०	'वभद्रीशेनाग्नेरग्निं पारिस्तीर्य—'		
१६१	'यारदूष्मापमश्नन्ति यारदश्नन्ति—'		
१६२	'राक्षसा पावमान्यः पुरुष—'		
१६३	'यथा युस्तथा कुपोत्—'	स्मृत्यन्तरं	व्यासः भारद्वाजः शङ्ख- व्यासः
१६४	'धातुं दृष्ट्वा परधाम्—'		
१६५	'पितृणां रूपमान्धाय—'		
१६६	'पिण्डकरणे प्रथमं पितृणां प्रेत—'		
१६७	'परः पितरः ये समाना—' पुनरपि पिण्डो व्याख्यातः	आश्रयः शङ्ख- व्यासः	व्यासः भारद्वाजः शङ्ख- व्यासः
१६८	'ततः सवत्सरे प्रेतायासं दद्यात्—'		
१६९	'प्रेतशृङ्गो ग्रामं न मयिसेयुरा—'		
१७०	'जहा चैकेन रात्र्या च शिरान्—'		
१७१	'शयं तत्सृष्टिं चैव सृष्ट्या—'	आश्रयः	व्यासः भारद्वाजः शङ्ख- व्यासः
१७२	'पूतं वै परमं तपो यत् प्रेत—'		
१७३	'यो वै कश्चिन्निशते स शयः—'		
१७४	'पिण्डानां मायिकं धातुमन्वा—'		
१७५	'अपिण्डक्रियाकर्म द्विजाते—'	आश्रयः	व्यासः भारद्वाजः शङ्ख- व्यासः
१७६	'सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मृते—'		
१७७	'वर्षं वर्षं तु कर्तव्या माता—'		
१७८	'सहपिण्डक्रियायां तु कृताया—'		
१७९	'प्रदानं यत्र येषो सपिण्डी—'	आश्रयः	व्यासः भारद्वाजः शङ्ख- व्यासः
१८०	'वर्षं वर्षं तु कर्तव्या माता—'		
१८१	'ततः सवत्सरे सवत्सरे प्रेतायासं—'		
१८२	'यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्—'		
१८३	'उच्छिष्टं न प्रमुञ्च्यतु यावत्—'	आश्रयः	व्यासः भारद्वाजः शङ्ख- व्यासः
१८४	'सवत्सरं तु गन्धेन पथसा—'		

शु	वाक्य	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१६९	'एतद् परममन्त्राय यन्मासम्'	आष्टाया	
१७२	'नामान्यविद्वास्तत्तापिता—'		आश्वलायन
"	'अनेन विधिना धाद्व शिरव्—'		मनु
"	'अहरहर्दद्यादोदपात्रादि'		"
"	'न दर्शनं चिना धाद्वमाहिता—'		
"	'न पैतृयज्ञिको होमो लोकिके—'		
"	'यदेव संप्रत्ययज्ञि पैतृ—'		मनु
१७३	शाकेनापि नापरपक्षमति—'		काल्यायन
१७४	'यत् तत् पूर्वकृतं कर्म न स्मरन्ती—'		
१७८	भा मृत्वा धियमाकादृशेव'		
१८२	'न हसो गृध्रपरिवार काम तु—'		शङ्ख
१८३	'अपि यत् सुकरं कर्म तदप्यहन—'		म
"	निवर्ततास्य यात्रादिरितिका—'		
१८४	स्वधर्मविदनुक्तं मुनिमुदत्त—'		रूपा
१८५	'सद्रसमाज्ञेन दानम्'		मनु
१८६	'पटिं वर्षमहस्तापि स्वर्ग—'		
१८७	'ध-पदुर्गं महादुर्गमन्दुग—'		मनु
१८८	'मल्लशस्त्रस्तुतिपुण्याहसार्द्धं—'		मुद्रप्रति
१९०	'धन्यान् यनगतेनित्य मण्ड—'		पिपाकाक्ष
१९४	'समानवानरमा वा विवरीत—'		मनु
१९५	निमग्नं प्रकृतीनां च कुपाद्—'		
"	'सामन्तयोः परमसाम्यं न यावत्—'		
१९६	यथेन नातिमदप्युनित्रो—'		मनु
"	विद्वद्वात्तिमात्मन'		"
१९७	'तत्र क्षणं विशिष्टसमाधि—'		योगम.
"	'विप्लवो विपरिणा नश्यन्ति—'		
"	'सद्य या हृदमभवद्—'	आष्टाया	
१९८	'मा-मयीद् धममव म सद्यस्य—'		
२०२	'तेषामाद्यथेन दानम्'		मनु
"	'चतुष्पादधनुर्ध्यादी'		नारद
२०३	नोप-दयेद् स्वयं कार्यं राजा—'		मनु
"	'श्वनिध्यायकाधीनर-ध्या—'		नारद

शृङ्खला	वाक्य	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
२०३	'गुरुशिष्यापितापुत्रदम्पत्यो —'	आश्रमाय.	नारद.
"	'यश्च राष्ट्रविरूद्धश्च यश्च —'		कात्यायन
२०४	'निवेद्य कालं वर्षं च मास —'		"
"	'अधिकान् शोधयेद्वायं न्यूनाश्च —'		
"	'अप्रसिद्धं सर्वेषु च निरर्थं —'		
२०५	'भाषायामुत्तरं यावत् प्रत्यर्था —'		नारद.
"	'सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा —'		
२०६	'गहनत्वान् विवादानां क्षणिक —'		नारद
२०७	'धर्मकृतानां पुरपा. यद्रासन् —'		"
"	'अचोरश्चोरतां प्राप्तो माण्डव्यो —'		
२१०	'नाततापिपथे दोषो हन्तु —'	अर्थशास्त्र	
"	'कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृति —'	धर्मशास्त्र	
२११	'निष्प्रधिगमो राजधनम्'		गौतम
"	'न ब्राह्मणस्यानभिरूपस्य —'		"
"	'चौरापहतं तु मयभ्यां निष्प्र —'		यूहस
"	'पादोपचयान् क्रमेणतरेषाम्'		"
२१८	'रिपुहर्त्रां ऋणं दद्युः तदभावे —'		कात्यायन
"	'धनस्त्रीहारिपुत्राणां पूर्वाभावे —'		यूहस्पति
२१९	'यावन्न पैतृकं द्रव्यं विद्यमान —'		कात्यायन
"	'तेषां तत्प्रत्यया गृप्ति कुटुम्ब —'		नारद.
२२१	'उपस्थाप्यविपत्तावुपस्थाप्यस्य —'		यूहस्पति
"	'ऋणिवप्रतिकुर्वन्तु प्रत्यये —'		नारद
२२३	'सत्यकारविसयादे द्विगुण —'		कात्यायन
२२५	'लिखितं साक्षिणश्चैव प्रमाणे —'		नारद.
२२६	'श्रेणीषु श्रेणिपुरपा'		"
२२७	'अर्वासायाश्च येषित'		
"	'स्त्रीणां साध्यं स्त्रियं कुरुं'		स्वयम्भू
"	'नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न —'		नारद
"	'बालोऽज्ञानादमत्या स्त्री पापा —'		
"	'श्रोत्रियाद्या वचनतस्तेनाद्या —'		
२२८	'असाक्षिणोऽपि येऽत्रोक्ता दास —'		नारद
"	'स्त्रियाप्यसम्भवे काय बालेन —'		स्वयम्भू

पृष्ठं	वाक्य	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
२२८	'बालहृदानुराणा च साक्ष्येषु —'		स्वयम्भू
२२९	'यत्रानिवद्धो वीक्षेत शृणुयाद् —'		
"	'देशकालवयं द्रव्यमाणा —'		नारद
२३०	'न्यूनमभ्यासकं चार्थं प्रत्यु —'		
"	'न जेतुं बालाण हन्यात् सर्व —'		स्वयम्भू
२३१	'नानुतवचने दोषो ऽ वन —'		गीतम
"	'वाग्देवत्यैश्च चकृर्भिर्यजेत् —'		स्वयम्भू
२३२	'लेख्ये ॥ परमास्त्रय '		
२३३	'कमाद्व्याहतं प्राप्तं पुत्रे —'		नारद
२३४	'सस्य बाहनशास्त्राणि गोधोज —'		"
२३७	'तुलितः यदि वर्धेत विशुद्ध —'		"
२३९	'यमिद्धो न दहत्यग्निरापो —'		स्वयम्भू
२४०	'दिग्यामीह विशुद्धये'		
"	'प्रिरात्र पञ्चरात्र वा पुत्रै —'		बहस्पति
"	'पुरप सोम्योत हस्तगृहीत —'	उन्दोगाम्नाय	
२४१	'त्वमेव सर्वभूतानामन्त —'		
"	'यसस्य ह्यभिज्ञानस्य पुरा —'		स्वयम्भू
२४२	'द्विगहृत्परा दायं क्षिया —'	समुत्पन्न	
२४३	'उत्प्रेक्ष्य चत उद्गार सय —'	"	
"	'न जामय तान्या —'	मन्त्रवर्ण	
"	'यदी मातरो जनयन्त —'	"	
"	'मानुजुदितर'	स्मृति	
२४५	'त्रिभञ्ज दिभ्य —'		गीतम
२४६	'भर्त्यधिराज तर्त्य कुटुम्बमा —'		
"	'न तु रुः पुत्र दधार —'		वसिष्ठ
२४९	'दृक् द्यौरस्य पुत्र सिन्धस्य —'		
"	'पृष्ठं पु क्षत्रजस्यान प्रदद्यात् —'		
"	'भौरसक्षेत्रज्ञां पुत्रां पितृ —'		
"	'भौरस क्षेत्रज्ञेय दत्त'		
"	'दा भागा पितुर्ज्ञां भौरस्य —'		स्वयम्भू
५०	'कमाद्य नृमावरोधजस्य —'		बह
५१	'अथ भ्रातृणां दायविभाग —'		बृहस्पति

पृष्ठं	वाक्यं	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
२५१	'स्त्रीणां चानपत्यस्य, दीजं —'		गीतमः
"	'यदेवात्मा तद्यः पुत्रं. पुत्रेण —'		स्वयम्भूः
"	'अनपत्यस्य पुत्रस्य माता —'		
"	'पिता हरेदपुत्रस्य —'		
"	'स्वयातस्य अपुत्रस्य भ्रातृ —'		बाह्यः
२५२	'भ्रातृगामग्रज. श्रेयान् —'		
"	'अथ संसृष्टिविभाग. —'		गीतमः
"	'पिता हरेदपुत्रस्य —'		
२५३	'स्वदमाजितमवैद्येभ्यो वैद्यः —'		गीतमः
"	'येषां भ्येष्टः कनिष्ठो वा —'		स्वयम्भूः
२५४	'भोगेऽशुल्कं सांदायाणा —'		गीतमः
२५५	'कार्यमुच्छ्रावणालेख्य —'		गृहस्पतिः
"	'साक्षित्वं प्राप्तिभाष्यं च —'		नारदः
"	'राजा क्षत्रे दत्त्वा चानुदत्त —'		गृहस्पतिः
२५७	'यदि शूद्रो नेता स्यात् —'		"
२५९	'ब्रह्ममस्वामिर्विकृतं —'		नारदः
२६३	'अन्वाहितं योचतकमाधि. —'		"
२६४	'श्रद्धा. वेत्तीय नाद्रव्य —'		स्वयम्भूः
"	'शूलसूत्रवतारं रो मन्वानो —'		नारदः
२६५	'परिग तु दशाहरत्र न दद्यात्तापि —'		स्वयम्भूः
"	'मेतिहता भ्रातृधनान् —'		
२६७	'यो धर्म. कर्म यद्यपानुपस्थान —'		नारदः
"	'दोषवत् करणं यत् नानाभाष्य —'		"
२६८	'न जानु माध्वनं हन्यात् सर्वे —'		स्वयम्भूः
२७०	'पापण्डनेगमश्रेणिपुत्रावात् —'		नारदः
"	'प्रतिपूज्यं च यद् राज्ञः प्रहृत्य —'		"
२७१	'कर्मोत्तरणं चैवं कियो —'		"
"	'कर्मोत्तरं प्रतिभुत्वं कर्मो दत्ता —'		"
२७२	'राजपूजः सविनयात् सभेकार —'		गृहस्पतिः
२७३	'प्रकाशमेतत् नारदस्य यद् देवन —'		स्वयम्भूः
"	'प्रकाशं वा प्रकाशं वा पूर्वं राक्ष —'		
"	'नक्षत्रादीन् —'	वेदः	

श्रु	वाक्य	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
२७८	'दण्डस्त्वभिहतायैव दण्डपारुष्य —'		बृहस्पति.
"	'यमेव द्यतिवर्तेरश्वेते सन्त —'		नारद
"	'मला श्वेते मनु येषु धनमेपा'		"
२८१	'सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चित्'		"
२८८	'प्रातिभाभ्यवागिःशुक्ल —'		गौतम
२९१	'गर्भस्य पातने स्तेना बाह्यण्या —'		क ल्य षन
२९२	'वा पातयित्वा स्व गर्भं द्यूयाद्दह —'	१. नृत्यन्तर	

READY FOR SALE.

	RS	AS
भक्तिमञ्जरी (Stuti) by H H Svati Sri Rāma Varma Maharajah	1	0 0
स्यानन्दरपुरवर्णनप्रबन्ध (kavya) by Inandurapuravarma naprabandha by H H Svati Sri Rāma Varma Maharajah, with the commentary Sundari of Rājaraja Varma Ko I Tumpuan	2	0 0

Trivandrum Sanskrit Series

No 1—दैवम् (Vyākṛanti) by Deva with Puru ṣabhāra of Brahmadilīśukamuni	1	0 0
No 2—भमिनवहोस्तुभमाळा दक्षिणामूर्तिस्तया by Kushnahilīśukamuni	0	2 0
No 3—नटाभ्युदय (kavya) by Vamana Bhatta Bina (Second Edition)	0	4 0
No 4—शिवलीलावर्णन (kavya) by Nilakantha Dik ṣhit	2	0 0
No 5—अष्टाविक्रम (Aṣṭakṛm) by M l m Bhatta with commentary	2	12 0
No 6—सूर्यवर्णन (Vyākṛanti) by Sumilera	2	0 0
No 7—ब्रह्मवैवर्तपुराणिका (Vedānta) by Svati Sivendra Sivavati	2	4 0
No 8—प्रद्युम्नाभ्युदयम् (Nāṭaka) by Havi Varma I hupa	1	0 0
No 9—विरूपाक्षपञ्चासिका (Vedānta) by Virupākṣa nātha with the commentary of Vidyā chakraṣattham	0	8 0
No 10—मातङ्गलीला (Gajalakṣmī) by Nilakantha	0	8 0
No 11—सप्तमीचरणम् (Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with the commentary of Svati ratna	2	1 0
No 12—परमार्थमासम् (Vedānta) by Bhagavān Śh ṣha with the commentary of Pāṇini śaṇḍī	0	8 0
No 13—सुभद्राधनत्रयम् (Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with the commentary of Svati ratna	2	0 0

No 11—नीतिसार (Niti) by Kamandaka, with the commentary of Suknarya	3 8 0
No 12—स्वमवासवदत्तम् (Natak) by Bhāṇa (Second Edition)	1 8 0
No 16—प्रतिपाद्योगन्धरायणम् (Nataka) by Bhāṇa	1 8 0
No 17—पञ्चरात्रम् Do Do	1 0 0
No 18—नारायणीयम् (Stuti) by Nārāyaṇa Bhatta with the commentary of Devarangadi Varya	4 0 0
No 19—मानमेयोदय (Mimamsa) by Nārāyaṇa Bhatta and Nārāyaṇa Pandita	1 4 0
No 20—अपिमारकम् (Nataka) by Bhāṇa	1 8 0
No 21—प्राञ्चरितम् Do Do	1 0 0
No 22—मध्यमप्यायोग दूतयामन-दूतघटो- कच-कणभारोदभङ्गानि (Nataka) by Bhāṇa	1 5 0
No 23—नानार्थोपसङ्घेय (Kosa) by Kesavaśarmā (Part I 1st & 2nd handis)	1 12 0
No 24—ज्ञानवीपरिणय (Kavya) by Chakravarti	1 0 0
No 25—काणादसिदान्तचन्द्रिका (Nyaya) by Gaṅgā- dharasūri	0 12 0
No 26—अभिपक्रान्तकम् (Nataka) by Bhāṇa	0 12 0
No 27—कुमारसम्भव (Kavya) by Kalidasa with the two commentaries, Prihasika of Arūṇagiriṇaṭhī and Vivarīṇa of Nārā- yaṇa Pandita (Part I 1st & 2nd Saṅgas)	1 12 0
No 28—धर्मानुसंगमयज्ञ (Dharmaśūtri) by Viśvamata	0 8 0
No 29—नानार्थोपसङ्घेय (Kosa) by Kesavaśarmā (Part II 3rd handis)	2 4 0
No 30—तत्त्वविद्या (Sāhitya)	0 12 0
No 31—तानार्थोपसङ्घेय (Kosa) by Kesavaśarmā (Part III 1st, 2nd & 3rd handis)	1 0 0

α. 32—कुमारसम्भव. (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāśikā of Arunagirinātha and Vivarana of Nārāyaṇa Pandita (Part II, 3rd, 4th & 5th Sargas)	2	8	0
No. 33—वाररुचसम्भवः (Vyākaraṇa) with the commentary Dīpaprabhā of Nārāyaṇa	0	8	0
No 34—मणिद्वय. (शब्दपरिच्छेदः) (Nyāya) by Rāja chūḍāmanimakhun.	1	4	0
No 35—मणिस्मरः (अनुमानसम्भवः) (Nyāya) by Gopinātha	1	8	0
No 36—कुमारसम्भव. (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāśikā of Arunagirinātha and Vivarana of Nārāyaṇa Pandita (Part III 6th, 7th & 8th Sargas)	3	0	0
No. 37—भाषाचष्टकम् (Smṛiti) by Vararuchi with commentary	0	4	0
No. 38—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the commentary Tikāsarvasva of Vandyaghatiya Sarvānanda (Part I. 1st Kānda).	2	0	0
No 39—नाट्यकम् (Nāṭaka) by Bhāsa	0	12	0
No 40—अलङ्कारसूत्रम् (Alankāra) by Rājānaka Śrī Ruyyaka with the Alankārasarvasva of Śrī Manbhuka and its commentary by Samudrabandha	2	8	0
No 41—अष्टाशमपटलम् (Kalpa) by Āpastamba with Vivarana of Śrī Sankara Bhṛgavat Pāda	0	4	0
No 42—प्रतिमानाटकम् (Nāṭaka) by Bhāsa	1	8	0
No 43—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarako-odghātana of Kshuraswamin and Tikāsarvasva of Vandyaghatiya Sarvānanda (Part II. 2nd Kānda 1—6 Vargas).	2	3	0

No. 44—तन्त्रमुद्रम् (Tantra) by Bhattāraka Sri Ve-			
dottama.	0	4	0
No. 45—प्रपञ्चहृदयम् (Prapanchahridaya).	1	0	0
No. 46—परिभाषावृत्तिः (Vyākaraṇa) by Nilakantha			
Dikshita.	0	8	0
No. 47—सिद्धान्तसिद्धाप्रनम् (Vedānta) by Sri			
Kṛishṇānanda Sarasvatī. (Part I.)	1	12	0
No. 48—Do. Do. (Part II.)	2	0	0
No. 49—गोळदीपिका (Jyotiṣha) by Parameswara.	0	4	0
No. 50—रत्नार्णवसुधाकरः (Alaṅkāra) by Singa			
Bhūpāla.	3	0	0
No. 51—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha			
with the two commentaries, Amarakoso-			
dghātana of Kṣhīraswāmin and Tikā-			
sarvaswa of Vandyaghatīya Sarvānanda			
(Part III. 2nd Kāṇḍa 7—10 Vargas)	2	0	0
No. 52—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha			
with the commentary Tikāsarvaswa of			
Vandyaghatīya Sarvānanda (Part IV.			
3rd Kāṇḍa)	1	8	0
No. 53—शाब्दनिर्णयः (Vedānta) by Prakāśātmayā-			
tīndra	0	12	0
No. 54—स्कौटसिद्धिन्वायविचारः (Vyākaraṇa)	0	1	0
No. 55—मन्त्रविद्यासंग्रहसूत्रम् (Nāṭaka) by Sri			
Mahendravikramavarman.	0	8	0
No. 56—मनुष्यालयचन्द्रिका (Śilpa).	0	8	0
No. 57—रघुवीरचरितम् (Kāvya).	1	1	0
No. 58—सिद्धान्तसिद्धाप्रनम् (Vedānta) by Sri			
Kṛishṇānanda Sarasvatī (Part III.)	2	0	0
No. 59—नागानन्दम् (Nāṭaka) by Sriharshadeva			
with the commentary Nāgānanda-			
vimarsinī of Śivarāma.	3	4	0
No. 60—स्तुतिः (Stuti) by Sri ² Laghubhattāraka			
with the commentary of Sri Rāgha-			
vānanda	0	8	0

No 61—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedanta) by Sri Krishnima- nanda Sarasvatī (Part IV)	1	8	0
No 62—सर्वमन्त्रसंग्रहः (Sarvamantrasangraha)	0	8	0
No 63—किरिताञ्जनीयम् (Kavya) by Bharavi with the commentary Sabdarthadipikā of Chitrī bhāṇu (1, 2 and 3 Sargas)	2	8	0
No 64—मेघसूक्तः (Kavya) by Kālidāsa with the commentary Pradīpī of Dikṣinīvarṇa natha	1	0	0
No 65—मयमतम् (Silpa) by Mayamuni	3	8	0
No 66—महार्थमञ्जरी (Darsana) with the com- mentary Parimala of Maheswaraśaṇḍa	2	8	0
No. 67—तत्त्वसमुच्चयः (Tantra) by Nīlīyāni with the commentary Vimarśini of Śaṅkara (Part I 1-6 Patalas)	3	1	0
No 68—तत्त्वप्रकाशः (Āgama) by Śrī Bhogudevā with the commentary Tātparyā dipikā of Śrī Karmāra	2	0	0
No 69—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति (Tantra) by Isanaśiva gurudevamāra (Part I Simanyipadi)	1	8	
No. 70—आर्यमन्त्रधामूलाख्य (Part I)	2	8	0
No 71—तन्त्रमसुखम् (Tantra) by Naraśaṅka with the commentary Vimarśini of Śaṅkara (Part II 7-12 Patalas)	3	8	0
No 72—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति (Tantra) by Isanaśiva gurudevamāra (Part II Mantra pāda)	1	0	0
No 73—इष्टमन्त्रविनिर्वाहः (Vedānta) by Śrī M. Bhāṇuśaṅkaśaṇḍa	0	1	0

No. 74.— धीयात्रवल्स्यमृतिः (Dharmasāstra) with
the commentary Bālakridā of
Visvarūpāchārya. (Part I—Āchāra
and Vyavahāra Adhyāyas)

Apply to:—

*The Agent for the sale of
Government Sanskrit Publications,
Trivandrum.*

IN THE PRESS.

- 1 Śilparitna (Śilpī)
  - 2 Māyusūmudhāla (Part II)
  3. Asvīlaya-grāhyā with the commentary Anvāṇa of Haradatta
  - 4 Kavyaprakāśa (Akṣara) with the commentary Simhajāyaprakāśam of Śrī Vidyāharivartan and the Sahityachūlamanī of Bhṭṭi-gopā
  - 5 Ismasāyānudeśa-paddhati (Tutī) by Ismasāyāguru devanāśa (Part III—kriyapadī)
  - 6 Yajñvalkyasmṛiti with the commentary Bālakṛiḍa of Vasiṣṭhacharya (Part II—Pratyakṣa-grāhyā)
-

UNDERTAKEN FOR PUBLICATION

- 1 Arthashastra of Kautilya
  - 2 Asvīlaya-grāhyā with Devanāśa's Bhāṣyā
  - 3 Prāmāṇyāśā (Mīmāṃsā) by Sāyana
  - 4 Śrīśaṅkhaśāstra (Vijñāna) of Bhoja with the Vṛtti of Nāṇya
  - 5 Viśvavāsanā (Āgama)
  - 6 Uttara-gāyā (Do)
  - 7 Śloka-vṛtti (Mīmāṃsā) with the Bhāṣya of Śaṅkara
  - 8 Nāṭyaśāstra of Bhāṇu with the commentary Abhinavabhāṣya of Abhinavagupta
-